

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XLVII

TARTU 1940

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
(DORPATENSIS)

B
HUMANIORA
XLVII

TARTU 1940

K. Mattiesoni trüükikoda o.-ii., Tartu, 1940.

Sisukord. — Contenta.

1. **Paul Ariste.** Hiiu murrete häälikud.
Summary: The Sounds of the Hiiumaa Dialects.
2. **Paul Ariste.** Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast.
Referaat: Dialektproben aus dem Kirchspiel Pühalepa.

HIIU MURRETE HÄÄLIKUD

PAUL ARISTE

WITH A SUMMARY:

THE SOUNDS OF THE HIUMAA DIALECTS

TARTU 1939

Eessõnaks.

Eesti keele uurimine on teinud väga suuri edusamme viimaste aastakümnete jooksul, kuid siiski ei ole kõik keele eneseavalduse alad leidnud küllaldast käsitlust. Kõige vähem on korda saadetud just hääldusseikade vaatlemises ja uurimises. Eesti keel on aga niisuguseid Euroopa kultuurkeeli, mis pakuvad üldfoneetilisest seisukohast vaadates õige palju uut ning tähtsat. Sellepärast on alljärgnevas töös tahetud anda foneetiline ning ühtlasi ka fonoloogiline ülevaade ühest eesti murdest. Selleks on valitud hiiu murderühm, mis on käinud mitmesuguseid omapäraseid arenemisradu ja on seega huvitavam kui mõni teine keskpärane põhja-eesti murre või murderühm. Hiiu murdeid vaadeldes on ikka silmas peetud ka eesti ühiskeelt ja lähedasi naabermurdeid. Kirjeldades käsitluses olevate murrete häälikute foneetilist ehk füsioloogilist tagapõhja on püütud lahendada ka mitmesuguste häälikuarengute põhjust ning käiku ja katsutud selgitada seda, kust põlvneb Hiiu asustus, mille iga on umbes 700 aastat.

Ainestiku saamiseks on allakirjutanu neljal suvel (1931, 1932, 1933 ja 1934) olnud Hiiumaal 1—2,5 kuud järgemööda ja käinud selle aja jooksul kogu saare läbi vähemalt kaks korda. Uurimis- matkadel on vahele jäänud ainult mõni harv küla või külakond, kust ei ole tehtud ülestähendusi või vähemalt kontrollitud mujalt hangitud andmeid. Pea-uurimiskohtadeks on siiski olnud Pühalepas Sääre, Kuri ja Keremaa küla, Kassari, Käinas Villemi ja Luguse küla, Emastes Viiterna küla ja Reigis Kõpu ning Rootsiküla ümbrus. Kogutud ainestikku korraldades tuli ilmsiks mõningaid lünki. Nende täitmiseks on 1937. aasta suvel oldud veel mõned päevad Pühalepas, Reigis ja Kassaris. Hiiu murdeid on uurinud ka Ak. Emakeele Seltsi stipendiaadid, kellest peab eriti mainima üliõpilasi E. Paasi ja P. Palmeost. Nende kahe koguja kui ka teiste stipendiaatide (M. Tedre, E. Aidas, A. Raudsepp, S. Soosaar) ülestähendisi on kasutatud üksnes lisa-tõestusmaterjalina, sest foneetilise töö koostamisel on väga oluline käia põhimõtte järgi:

oma kõrv on kuningas. Pealegi on vanematel murdekogujatel üles-tähendiste foneetiline külg õigeגי nõrk. Ainult P. Palmeose ja suurtes joontes ka E. Paasi kogud on foneetiliseltki usaldatavad.

Objektiivsete tulemuste saamiseks on hiiu murdeid uuritud ka katselisfoneetiliselt. Selleks on kutsutud Tartu Ülikooli Foneetika Laboratooriumi Kassari keelejuht 1933, Pühalepa ja Reigi keelejuht 1935, kelledega on tehtud mitmesuguseid kümograafilisi ning palatograafilisi katseid. Ühtlasi on fikseeritud labiaalset ja lingvaalset artikulatsiooni ka fotoplaatidele.

Hiiu murdeid tähele pannes on kõigepealt arvesse võetud vana põlve keelt, kellel on välismõjusid vähem või ei ole neid sugugi. Arvesse on võetud ka keskpõlve ja noorte keeleuusust. Murdeuurijal on Hiius selle poolest soodsamad töötamistingimused kui paljudel muudel murdealadel, et hiiu murded on täiesti elavad tänapäevgi. Korrektset murret võib väga sageli kuulda näiteks ka koolilastelt, vanadelt merimeestelt ja isegi kohalikkudelt haritlastelt, kui need ei pea murde oskamist oma autoriteeti vähendavaks omaduseks. Kuivõrd elav on Hiius murre, osutab seegi huvitav fakt, et mitmed välismaale sattunud hiidlased, kellega allakirjutanul on olnud võimalast kokku puutuda, on unustanud eesti ühiskeeke või kõnelevad seda puudulikult, kuid samal ajal on neil murre säilinud. — Murde hääbumine ei ole aga Hiiuski kauge tuleviku küsimus. Õigupoolest on Hiius just praegu käimas suured sisemised reformid, mis hävitavad vana ühiskondliku korra ning vana kultuuri. Kui allakirjutanu sattus 1928. aastal esimest korda Hiiumaale, künti Emastes veel härgadega, võis näha üksikuid vanemaid naisi küüt-kuubedes ning rõhkudega jne. Vahepeal on tulnud saarele omnibused, autod, mootorrattad, raadiod, ühiskauplused ja nendega täielik alistumine linnakultuurile. Uute vooludega käib käsikäes ka keeleuususe uuendumine, mis noorematel muutub üha üldisemaks. — Puhastki murret kõnelevail sugupõlvedel ei ole keel ühtlane. Iga kord ei ole erinevuste olemasolus mõõduandev võõras, väljastpoolt tulnud mõju, vaid sisemine areng. Mainitagu siinkohal niisuguse uusarenguna vaid redutseeritud $p \sim v$ -d, mis nooremail on muutumas $\tilde{a}$ -ks. Et keeleuusus on põlvest põlve muutunud mõnes punktis, osutavad huvitavad reministsentsid omaaegseist häälikumuutustest.

Hiiu murrete uurimisel on allakirjutanu majanduslikult lahkesti toetanud E. V. Tartu Ülikool, kellelt on 1933. aasta suvel saadud vastav teaduslik stipendium. Õpetatud Eesti

Selts ja Akadeemiline Emakeele Selts on võimaldanud keelejuhtide Tartu toomist ning osalt ka kohal töötamist. Neile olgu öeldud kõige siiram tänu. Allakirjutanu on tänu võlgu ka oma õpetajatele prof. A. Saarestele ja prof. J. Mägistele, kes on alati vastutulelikult andnud näpunäiteid ning vajalisi andmeid. Veel olgu tänatud mag. E. Bakis, kes on abistanud foneetiliste fotode valmistamisel, ja katsetamistel abiks olnud hiidlased A. Hiitonen-Haavamäe, E. Kvarnström ja M. Kalju. Dr. M. Toomselt, mag. A. Raunalt ja üliõp. A. Kukelt on saadud väärtuslikke andmeid Saaremaa murretest. Last not least olgu tänatud mag. E. Ariste, kes Hiiu etnograafiat uurides on aina abiks olnud ka keeleliste teadete hankimisel ning on kirjutanud puhtaks käesoleva töö.

Kuigi eesti keele kohta on olemas väga vähe foneetilist kirjandust, on siiski hakatud keele häälduslikku külge tähele panema õigegi varakult. Juba kõige vanemateski grammatikates leidub mõningaid huvitavaid viiteid sellest, kuidas eesti keele hääldus erineb saksa keele omast. Vaadatagu selleks Stahli teose „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (1637) erilist peatükki: Von der pronunciation und aussrede, Göseke „Manuctio ad Linguam Oesthonicam“ (1660), lk. 4, Hornungi „Grammatica Esthonica brevis Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem“ (1693), lk. 3. 18. sajandist torkab silma Helle-Gutzleffi „Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (1732), lk. 1, kus esitatakse „Vorerinnerung von den Buchstaben und deren Aussprache“. Sajandi tähtsaim keeleõpetus, Hupeli „Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche“ (I trükk 1780) ei paku eelkäijaga võrreldes foneetika seisukohalt palju uut, kuid nendib siiski mõningaid uusi huvitavaid seiku, nagu teise poolpika silbi olemasolu (II trükk 1818, lk. 12).

Üheksateistkümnendal sajandil hakkab eesti keele uurimine edenema kiirete sammudega. Rosenplänteri „Beiträgede“ ümber koondunud ringkonnas on elavaks kõne- ja vaidlusaineks hääldusnähtusedki, mida tahetakse ortograafias täpselt fikseerida. Üldse peab ütleva, et vanemal ajal on eesti keele foneetikast ehk hääldamisest kõnet vaid ühenduses ortograafiliste küsimustega. „Beiträgedes“ võtavad häälduse kohta sõna L. v. Luce, J. H. Ro-

senplänter, O. W. Masing, soomlane A. I. Arwidsson ja Kr. J. Peterson. Viimast autorit peab selle poolest eriti esile tõstma, et tema sulest on ilmunud esimene puhtfoneetiline kirjutis, nimelt „Das Charakteristische der Consonanten mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache“ (Beiträge XIII, 1821, lk. 86—94). Peterson on üritanud selgitada konsonantide teket ja iseloomu Aristotelese kooli põhimõtetel, mis moodsale foneetikale pakub küll vähe teaduslikku, kuid oma aja nõuete kohaselt oli vägagi tähelepandav kirjutis. Ka väljaspool „Beiträgesid“ on samal ajal avaldatud üht-teist foneetilisest küsimustest. Mainima peab O. W. Masingu „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ (1824). Seda 39-leheküljelist brošüüri võib praegugi huvitusega lugeda kui esimest eesti foneetikaraamatut. — Edasi minnes grammatikate juurde leidub foneetiliselt tähelepandavat E. Ahrensi keeleõpetuses „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. I. Formenlehre“ (1843) ja F. J. Wiedemanni „Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte“ (1875).

Möödunud sajandi 70-tes aastates ilmub eesti häälduse kohta mitu tähelepandavat tööd. Vähetuntud väljaandes „Einladung zur öffentlichen Prüfung im Gymnasium zu Arensburg am 17. und 18. December 1871“ (Kuressaare 1871) on nimetatud kooli õpetaja Dimitri von Mewes avaldanud kirjutise „Звуковыя особенности эстскаго языка“. Kohe alguses ütleb autor, et „по письменнымъ знакамъ или буквамъ нельзя судить о свойствѣ звука“. Sellepärast ongi v. Mewes püüdnud kuulata elavat rahvakeelt. Nii-suguse meetodi kasutamine on andnud rea õige huvitavaid tähelepanekuid. Tähelepanekud on käesoleva töö suhtes selie poolest eriti olulised, et nad puudutavad ka hiiu murretele lähedal seisvat Saaremaa rahvakeelt. 1873. aastal, samal aastal, mil ilmus M. Weske väitekiri „Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes“ (Leipzig), avaldas Põide õpetaja N. Nolcken oma „Aabitsaraamatu sisssejuhatuse. Laste koolitajate õpetuseks ülespanndud“. On raske öelda, kumb autor on esimesena valmis kirjutanud oma töö eesti keele kolmest välttest, kas Weske või Nolcken, kuid kindel on, et mõlemad uurijad on töötanud iseseisvalt. Nolckenile jääb siiski see au, et tema on esimesena tarvitanud kolme välte järjekindlat märkimist. Hiiu murrete seisukohalt on Nolckeni töö sellega õige tähtis, et temas leidub rohkesti vasteid hiiu kvantiteedisuhetele ja ka häälikute

kvaliteedile. — M. Weskest olgu öeldud veel seda, et temal on olnud üldse suured huvid eesti häälduse vastu, nagu osutavad „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis“ (1879) ning õpetatud Eesti Seltsis peetud kõned (EK 1937, 202). — Vanematest autoritest tuleb nimetada veel Väandra kurttummade kooli direktorit C. H ö r s c h e l m a n n i, kes on avaldanud esimese eesti keele kohta käiva foneetilise häälikumonograafia: „Studien zum Lautwandel des ö im Estnischen“ (ÕESA 1902, 37—49), milles esitatakse õigeid vaatlusi, kuid antakse siiski väär lõppotsus. Hörschelmänn arvab nimelt, et õ ei ole algselt olnud omane eesti hääldussüsteemile, vaid on arenenud keelde võõral — vene keele — mõjul, arvamine, mida pooldas K. A. Hermannigi. — Kui käesoleva sajandi algul hakkas ilmuma „Eesti Kirjandus“, on ka tema veergudel ilmunud mitmeid tähelepandavaid foneetilisi kirjutisi (vt. EKirj. 1908, lk. 135—139, 159—164; 1909, lk. 145—154; 1911, lk. 161—171, 200—208).

1913. aastal ilmus L. K e t t u s e väitekiri „Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt“, mille alguses on pikem foneetiline sissejuhatus. Kettuse töö ei ole saanud eeskujuks mitte üksi eesti moodsele murdeuurimisele, vaid selles on pandud alus ka puhtteaduslikule foneetikakäsitlusele Eestis. Kettunen on oma tulemused saanud peamiselt objektiivsete katsete varal. Kuigi temal kasutada olnud eksperimentaalfoneetilised meetodid on vahepeal vananenud, püsivad esitatud resultaadid siiski tänapäevgi õigetenä. „Phonetische einföhrung'il“ tuleb käesolevas töös peatuda väga mitmes eri kohas. — 1920. aastal on A. S a a b e r k avaldanud „Tegeliku eesti foneetika alged“, mis on küll õige kontsiisne raamat, kuid pakub sellest hoolimata keelepärase ülevaate eesti ühiskeele hääldusest iseseisvuse algaastail. Saabergi töö on eriti sellepärast mainimisväärne, et temas on toodud ühiskeele hääldus niisugusena, ega ole kuigi palju esitatud teoreetilisi norme. — Kõige uuemast ajajärgust peab nimetama esijoones Tartu Ülikooli endise foneetikaõpetaja W. P e t e r s i uurimistegevust, mis on olnud üsna viljakas. Tema peamiseks käsitlusteemaks on helikõrguse liikumine ehk kõnemeloodia. Seda küsimust käsitlevad „Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises“ (EK 1926, lk. 133—178; 1927, lk. 1—48), millest on ilmunud ka saksakeelne kokkuvõte „Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung der Estnischen Sprechmelodie“ (Hamburg 1927). Teine Petersi tähtsam töö on „Sprechmelodische Motive nach-

gewiesen in experimentalphonetischen Aufnahmen estnischer Versrezitation“ (Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused III, 1927). Kõige viimasemal ajal on allakirjutanu ja tema õpilaste poolt avaldatud rida spetsiaaluurimusi peamiselt „Eesti Keele“ aastakäikudes, nagu E. Põldre „Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles“ (EK 1937, 164—182), õ. Sõster „Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles“ (EK 1938, 213—223) jne. Täielik ülevaade eesti keele foneetilisest käsitlusest on ilmunud allakirjutanu õige häälduse kohta käivas teoses „Eesti keele õige hääldamine“ (Tartu 1939).

Veel vähem kui eesti keele häälduse kohta on kirjutatud hiiumurrete hääldusest ning hiiumurretest üldse. Vanim uurija, kes on isiklikult käinud Hiiumaal ja teinud seal ülestähendusi, on akadeemik F. J. Wiedemann. Oma 1862. aasta uurimistöö aruandes mainib ta nimelt Hiiumaal käimist (Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. Tome IV. St.-Pétersbourg 1872, lk. 320). Wiedemannil on Hiiumaal olnud ka keelehuviline abiline: Pühalepa kauaaegne õpetaja A. von Sengbusch on saatnud akadeemikule oma paberilepanekuid (vt. EWb-i eessõna lõppu). Allakirjutanu on muide kokku puutunud mitme vanakesega, kes mäletasid, kuidas Sengbusch küsitles haruldasi sõnu või nende tähendusi.¹⁾ Võib arvata, et suurem osa „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch'is“ esinevat rikkalikku hiiumõnava on pärit just Sengbuschi sulest. Peale sõnaraamatu toob Wiedemann hiiumurrete ainestikku ka oma keeleõpetuses „Grammatik der ehstnischen Sprache“ (1875). Hiiumurded on selles teoses esitatud koos teiste saartemurretega (vt. seletust lk. 56).

1877. aasta kevadel puutus M. Weske Tartus kokku kellegi Käina mehega. Sellelt mehelt on Weske kirja pannud murde omapärasusi ja õpetatud Eesti Seltsi sama aasta septembri koosolekul on peetud ettekanne tehtud märkmete põhjal. Ettekannet on võrdlemisi pikalt refereeritud ÕESA-s 1877 (Tartu 1878), lk. 110—113.

1) Kassari Laasi talu peremees Jüri jutustas, et tema olles poisike sõitnud Sengbusch Pühalepa ja Käina vahelisel teel talle vastu. Jüri kohal peatanud ta hobused ja küsinud, mis on härja hõik. Jüri seletanud selle ära. Wiedemann EWb-is leidubki Hiiumaa sõnana härja hõik 'als Maass, Entfernung, wie weit man das Gebrüll eines Ochsen hört'.

See referaat on esimene keeleteaduslik spetsiaalkirjutis hiiu murrete kohta. Wesket on tollal kõige enam huvitanud eesti keele kvantiteedisüsteem ja sellepärast on kõnesolevadki märkmed tehtud peamiselt väldete kohta. Autor on ühtlasi katsunud hiiu murretest leida tuge oma ortograafia-uuendustele: „Hier also haben wir es mit einem Dialekte zu thun, wo nicht alle von mir für die übrigen estnischen Dialekte bisher aufgestellten Regeln zutreffend sind. Wie ich hier manche Ausnahmen von meinem Firmationsgesetze höre und sie constatire, so würde ich das gleiche in Bezug auf das Mittelestnische und die südlichen Dialekte thun, falls in diesem solche Ausnahmen vorkämen. Will man nun, dass die Dagöschchen Esten die revalestnische Schriftsprache richtig aussprechen sollen, so muss man die starken Formen von den schwachen in den estnischen Büchern auch für das Auge unterscheiden“ (lk. 111—112).

Korjates ainestikku Kodavere murdeid käsitleva töö jaoks on L. Kettunen liikunud ka muudel murdealadel ja on muuseas kokku puutunud hiiugi murretega. Selle tõttu on uurimuses „Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt“ kui ka käsiraamatus „Viron kielen äännehistorian pääpiirteet“ (Helsinki 1917, ning selle teises trükis „Eestin kielen äännehistoria“, mida käesolevas töös on sageli tsiteeritud) toodud mõningaid näiteid ka Hiiumaalt. Enam hiiu ainestikku leidub A. Saareste dissertatsioonis „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes“ I (Tartu 1924) ja allakirjutanu Eesti rootsi laensõnade kohta käivas töös „Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles“ (Tartu 1933). Viimane töö baseerub väga suurel määral just hiiu murretel. Peale selle leidub hiiu näiteid mitmetes muudes töödes või kirjutistes. Nende hulgast tuleb eriti esile tõsta A. Saareste „Eesti keeleala murdelisest liigendusest“ (EK 1932, 17 jj-d). „Eesti Keele“ veergudel on avaldatud rida väärtuslikke hiiu murdetekste: H. Mihkelson Reigist (EK 1925, 76—78), E. Paas Reigist ja Pühalepast (EK 1929, 111—113), S. Soosaar Emastest (EK 1931, 188—189), P. Palmeos Käinast (EK 1935, 65—66). Varemalt on A. Saareste avaldanud „Murdeproovi Hiiust“ (EKirj. 1921, 297—299). — Lõpuks olgu nimetatud Andrus Saareste „Eesti murdeatlas“ (1938—), kus Hiiumaa on esitatud tihedate vastustega.

VOKAALID.

Tagavokaalid. — Velaarid.

(Velaar-palataalid, postdorsaalid.)

Lühikesed ja poolpikad vokaalid.

a-häälikud pearõhulises asendis.

1. Eesti ühiskeele seisukohalt vaadates on hiiu *a* esindus tunduvalt omapärane. N.-ö. hariliku *a* esinemistingimused on hiiu murretes palju piiratumad kui ühiskeeles ja enamikus murretes. Hariliku ühiskeele *a*-ga on mõeldud taguse sarja hästi madalat häälikut, mille moodustamisel huuled on veidi ümmardunud. Mõnede teiste keelte, nagu saksa ja prantsuse keele seisukohalt vaadates on eesti ühiskeele *a* juba peaaegu *o*-rühma kuuluv häälik, sest vähene huulte ümmardumine suudab häälikule siiski anda labialiseeritud hääliku nüansi (Viëtor EPh 106 jj-d). Eesti *a* kuulub üldiselt Ida-Euroopa *a* rühma. Selle nõrgalt labialiseeritud *a* esinemine hiiu murretes piirdub suuremas keeleala osas peaaegu üksnes pearõhulise asendiga, nagu osutavad allpool toodud näited. Kaugemal sõna sees on teisi *a*-le lähedasi tagavokaalide sarja häälikute varjundeid. Üksnes nooremate keeleuususes, kes seisavad ühiskeele suurema mõju all, võib *a* esineda igas asendis, s. o. ka kaugemal sõna sees.

Nagu osutavad mõlema katsealuse (**Phl** ja **Rei**) palatogrammid, ei leia *a* hääldamisel puudutust vastu kõva suulage. Selles suhtes on hiiu *a* ühtiv muudegi eesti murrete sama häälikuga. Ei tule arvata, et *a* oleks sedavõrd tagune avahäälik, et tema kujundamisel suunduks keel üksnes pehme suulae suunas. Suundumist on küll ka kõva suulae poole, kuid keeleselg on üldse nõnda vähe tõusnud jõudeseisundist kõrgemale, et ta ei ulatu suulage puudutama. Väga väike on ka kogu keele tõmbumine tahapoole. Meie keeleselja järgi postdorsaalse ja suulae järgi velaar-palataalse *a* kohta on varemini foneetika seisukohalt kirjutatud L. Kettu-

nen ja A. Saaberik, kes on üldse ainukesed, keda võib arvesse võtta seniste autoriteena. Kettunen LUKD 13 ütleb Kodavere murde *a*-st, et „seinem klangeffekt nach lässt sich der laut wohl der „dunkleren“ kategorie zuzählen, obgleich die *a*-basis im estnischen etwas mehr vorn als z. b. im suomischen liegen dürfte“. „Tumeda“ heliefektiga on autor muidugi mõelnud *a* labiaalsust. Kui ei panda tähele mainitud vaevalt märgatavat huulte ümmardumist, ei ole subjektiivsel vaatlusel kerge jagu saada, milles avaldub *a* omapärasus, võiks ehk öelda, ebaselgus. Saaberik TEFA 23 eksib arvates, et *a* moodustamisel on „suu rohkem avatud (huulte pilu laiem) kui *e* ja *ä* hääldamisel“. Juba *a* labiaalsus ei luba huultevahelisel pilul olla väga avar, sest labiaalsuse peatingimuseks on just huulte teineteisele lähenemine ning ühtlasi ettepoole lükkamine. Kõige avaram pilu on eesti keeles *ä*-l.

Juhud, kus *a* esineb, on järgmised.

a. Esimese silbi üksik-*a*. **Phi** Sääre *kařɔpɜ, viljã, ladu* 'viljaküün', *pařpsë* 'kiriklasse', *kalã, pañɔpɔmɔ* 'pandavat', *pahã, mël, halvãlɔ* 'odavalt', *nañkɜɜ* 'tael'; Palade *vařgã kařɔ* 'hõbedane kard-pael küütkuue all', *ũñtã mařãze* 'uhte majja', *kaš* 'ka'; Kuri *vařã, mahã, rañɔ* 'randa (ill.)', *hãřjã, karã* 'härja kara', *palãk* 'voodilina'; Suuremõisa *tañmẽɔɔnã nahãst* 'pargitud nahast', *temã, tahãp_talĩnã minñɔ* 'tema tahab Tallinna minna', *halřigpɔ* 'sini-kad'; Sarve *lařpsẽɔ*. **Kas** *ařgĩ-mẽz* 'mees, kes hargiga ajab nooda utja jää all edasi' 'kõige harilikum', *vařsmãgu* 'lehma suurmagu', *azjãgohanã* 'sünnis, sobiv', *lañkõz* 'läks ära', *maštĩk* 'nastik'. **Kã** Villemi *kaðãgɔ ramp* 'kadaräga', *sarã, bu* 'sarapuu', *pahãmbĩðẽ* 'pahempidi', *ařpĩk* 'hapuoblikas', *kařsi-tãtãr* 'kassitapp'; Luguse *kanã, varã* 'vara, varakult', *kaðẽðõs_kãũðãp_kalã,ð* *merẽst*; Nõmme *rũĩ aĩ magãzẽn ùznã* 'rüivaiba all otse magasin', *kañjã,ðĩ* 'värviti mustaks', *lañbrẽnã* 'lepatriinu', *mañtũz* 'kate'. **Ema** Viiterna *vañnõz* 'vandus', *antp* 'antakse', *añtõnã* 'vile, poolkulunud', *lařpsẽlãnã* 'lapserikas', *nařmuðpɔmɔ* 'narmastega varustama', *tãllãbu* 'sõtkelauad kangaspuudel', *pahãl* 'pahl, varras, ora', *kañjãz*; Tatermaa *aķkẽðẽ* 'hakati', *labĩgɔpɔ* 'labidad', õiniku *la ř_p ù m ã* 'Põhja-Norra, Murmani (kus hiidlased on käinud omal ajal kalastamas)'¹⁾, *avãndvuz* 'jäääuk, avakoht merel'. **Rei** Pihla *jalã-*

1) Põhja-Jäämerel, Põhjamerele ja Valgel merel kalastamas käinud Hiiu meremehed on toonud kaasa ka mõningaid lapi sõnu, mida tuntakse ja tarvitatakse praegugi. Selle kohta vt. EKirj. 1929, 164 jj.

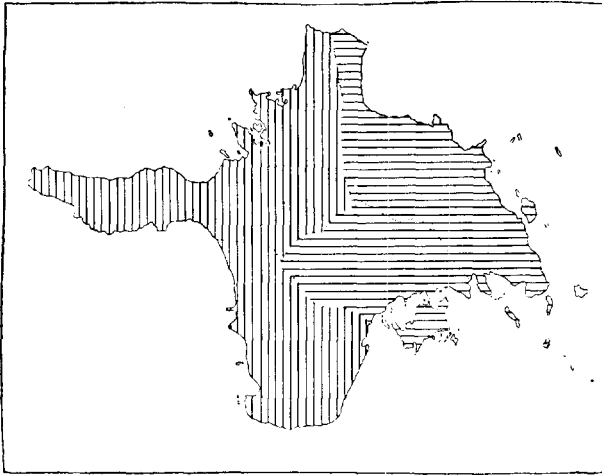
gurk 'jalakand', Rootsiküla *hakkeidi* 'hakati', *hařivä õhtõ* 'argipäeva õhtul', *vanamad* 'vanemad', *alligud* 'sinikad', *mačkid* 'vanaaegsed hapendatud vereta tanguvorstid', *valged* 'valged', *lagä* 'soolvesi'; Ogandi *kanä*, *kalä*; Kidaste *vařzigad* 'angervaksad'.

Üldiselt vastab esimeses silbis esinev hiiu *a* algsome *a*-le, või *a* on arenenud endisest diftongist või pikast vokaalist nagu ühiskeeleski (Kettunen EKÄH 98, 125, 142 jj.). Eriti tõstetagu esile vaid üht juhtu. **Käi** murdes on *ai* nõrgaastmeliseks vasteks järgneva klusiili kao puhul *a*: *raud* ~ *ravä*, *laud* ~ *lavä*, *rava-alune tē* 'raudrohi'. **Phi** ja **Kas** murdes on vastaval juhul *ā* (vt. 19c), **Ema** ja **Rei** taas *o* (vt. 12a); Kettunen EKÄH 141 ja 143. Samuti on *a* diftongi *ai* nõrgaastmeliseks vasteks, kui järgnev klusiil on kadunud: *laud* ~ *lajü* 'vähem saar' jne.

Toodud näidetest paistab, et lühikest pearõhulise silbi *a*-d võib kohata üldiselt igal pool hiiu murretes. Nagu näeb veidi allpool, võib aga mitmel pool olla samadel tingimustel ka teissugust esindust. Peale esitatud esinemisjuhu, s. o. üksik-*a*, leidub seda häälikut veel diftongides, nimelt kõigepealt ühiskeele *ae*, *ai*, *ao*, *au* vastetes.

b. Diftong *ae*: **Phi** Sääre *saëräz* (~ *sa.ërpp*) 'ting', (*ka.ël* ~ *ka.älä*, 'kael (noorematel)', *taëvâz* (~ *ta.ëvpp*); Keremaa (*la.ëv* ~ *la.ävä*, 'purjepaat, laev'; Kuri *vaëräz* (~ *va.ërä*) 'oidemia fusca', (*a.ër* ~ *a.ëriin*); Suuremõisa (*pa.ël* ~ *pa.ëläp*, (*ka.ël* ~ *ka.ëläp*, (*la.ëv* ~ *la.äväp*) (kõik näited on 16-aastaselt keelejuhilt). Diftong *a*-lise algosisega ka tugevas astmes on omane üksnes nooremale sugupõlvele, kes püüab vältida *a* labialiseerimist. Vanematel ja keskealistel on aga üldiselt siintoodud esindus. **Kas** *taëvâz* (~ *läks ta.ëvpp*), *la.äväp* (~ *la.ëv*), *pa.ëläp* (~ *pa.ël*). **Käi** Nõmme *pa.ëläp* (*pä.ël*), *ümbri ka.älä* (~ *kä.ëlpp*, ill.); Luguse *ta.ävâz* (*tä.ëvpp*, ill.), *la.äväp* (~ *lä.ëv*); Jausa (*kä.ël* ~ *ka.ëläp*). **Ema** Viiterna *küz na.ël* *va.ëv* 'kuus naela kaalub', *a.ëstano* 'aastane', *a.ëgä* 'ajage', *la.ë* ~ *la.ävä*, *ka.ël* ~ *ka.älä*. AES Ema kogudes on märgitud *la.ëva*, *va.ëva*, *va.ëvâ* (MT 161,1). Siin kihelkonnas ei ole diftongi *ae* nõrga ja tugeva astme *a*-s kvaliteedivahet. Kui mõni keelejuht on labialiseerinud *a*-d, siis on ta teinud seda mõlemal juhul: *a.ër* ~ *a.ërõp*. **Rei** Paopa, Poamaa, Ogandi *ta.ävâz* ~ *ta.ëvpp* (ill.), Rootsiküla *lo.üv* *a.ëg*, *la.äväp* jne. Selle diftongiga on ka sõnad *ma.ërppä* 'maarjapäev', ja *ma.ërppjä* 'maarjapäev'. Esitatust näeb, et Hiiu murded jagunevad *aë*:*a.ë* vastete poolest kahte rühma. Ühelt poolt esineb kvantiteedi muutusega käsikäes ka kvaliteedi muutus, teisel taas

seda ei tunta. (Vt. järgnevat kaarti 1.) Kvantiteedi muutus on üldfoneetiliselt täiesti arusaadav. Tugevas astmes ei pikene üksnes diftongi teine osis, vaid ka esimene osis teeb kaasa pikendamise. Eesti keeles maksab aga niisugune seadus, et hääliku pikenedamisega käib käsikäes intensiivsem moodustusviis (vt. Ariste Eesti b, d, g ja k, p, t suhtest, ÕEST XXX 65 jj-d). Kui häälikut hääldatakse intensiivsemalt, siis võetakse kõiki organeid suuremal määral tegevusse. Käesoleval juhul on muu seas *ae* tugeva astme hääldamisel huulte tegevus sel viisil intensiivsem, et huuli lükatakse roh-

Joonis 1. || $a_è \sim a_è$, $\grave{a}$, $\acute{a}$. $\sim \bar{a}$; ≡ $a_è \sim a_è$ ($\grave{a} \sim a_è$), $\acute{a}$, $\acute{a} \sim \bar{a}$.

kem ettepoole ning ühtlasi ümmardatakse enam. Seega saadaksegi harilikust rohkem labialiseeritud $a_è$ või $\acute{a}$.

Kõnesolev huvitav kvaliteedi vaheldus on muidugi hilistekkinnud. Seda esineb peale Hiiumaa ka Saaremaa murretes, kuigi teissuguste häälikukvaliteetidega: AES **Khk** *taeva isa*, *aèca*, *aèlab*, *aèr* ~ *airu*, *airuõtama*, *iõnu aivas* 'tulemata jäänud aevastus', *aivastama*. **Krj** *kaivõn* ~ *sigõ lõks kaera*, *taivõn* ~ *taevõn* (ill.). Enamik Saaremaa murrete uurijaid ei ole aga seda peent kvaliteedivaheldust paberile märkinud.

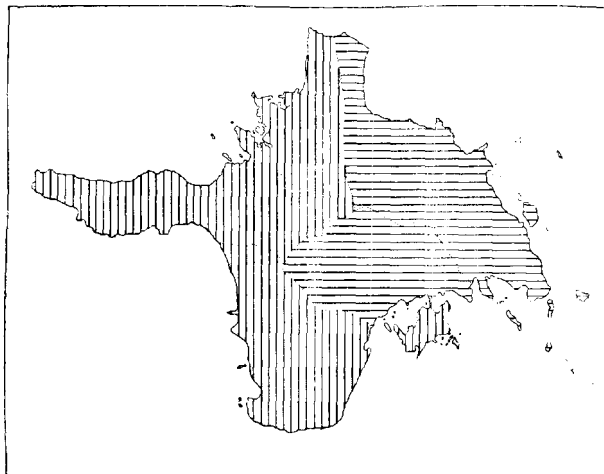
Praegune hiiu murrete $a_è \sim a_è$ jne. põlvneb mitmest eri algkujust, nimelt < *ai* (*la_èv*, *ta_èvõz*, *va_èõnõ*, *va_èrõz*, *a_èc*), << *a + kl*, *kr* nõrk aste (*ka_èl*, *pa_èl*), < *aja* (*a_èõnõ*, *a_èõõ*). Esitatud põlvnemisjuhtudest on üksnes esimene üldine murdejoon, mida tuntakse

laialt muudestki eesti murretest (Kettunen EKÄH 140). Muutused *aiv* > *aev* ja *air* > *aer* on hääldushõlbustuse tulemusi. Keeleotsa tremulandi *r* moodustamiseks peab keeleselg laskuma veidi lohku, et ots saaks vabamalt liikuda vastu kõva suulae esiosa ja sealt taas tagasi tõmbuda. Keeleselja madalam asend tekib aga juba eelneva vokaali kujundamisel. Nõnda saabki siis kas madala *i* või veelgi madalama *e*. Teatavasti on paljudes murretes ning ühiskeeles ka *er*-ühendis vokaal astme võrra madaldunud, andes *är*. Ühendis *air* on *i* madaldumiseks kaasa mõjunud eelnev madal *a*-gi. Kõrge vokaali *i* madaldumine *v* ees seletub naabruses olevate vokaalide, enne kõike kahe *a*, mõjuga. Ühendis *aiva* ei ole *v*-l nimetamisväärsed keeleartikulationi, vaid *v*-d moodustades on keel enam-vähem naabruses olevate vokaalide artikulationi asendis. Nõnda siis on *i* ees ja taga madal *a* artikulationiasend, millest hüpe *i* asendisse on väga suur. Hüppe vähendamiseks tõuseb keele esiosa vähem, kas ainult *e* artikulationi asendini või vähe kõrgemale. Samadel tingimustel on kahe *a* või *a* ja *o* vahene *j* madaldunud kas *i*-ks või *e*-ks. Ühendist *a₁ea* jne. (*o₁ea* jne.) on hiljemini *e* kantud ka *o* ette: *a₁eo* (*po₁eo*) jne.

Tagasi minnes *aiv*-ühendi juurde, peab nimetama ühiskeele *kaev*-sõna vastet, kus järgneva *o*, või õigemini *u*, ees on *v* kadunud enne kui *iv* > *ev*. Praegu on see sõna väga mitmesuguste murdekujudega. Üksi **Phl**-s esineb Sääre nom. *ka₁ē*, ill. *kā₁ju*, el. *kā₁just* ~ *ka₁št*; Palade nom. *ka₁ē*, gen. *ka₁ēu*, in. *kā₁juz*; Keremaa gen. *kajū*. Ka muudes *-ivo-* ja *-ivu-*listes sõnades peab *v* kadu olema vanem kui *e* madaldumine (Kettunen EKÄH 140).

c. Diftong *ai*: **Phl** Sääre küüñ *haižū sēz* 'vingus, karmus', (*~ha₁iž*), *nainē* (*~na₁ižē*), *kaiba₁ttv* 'kaevata', *haištā₁β* (*~ha₁išt₁mp* 'nuusutama', *aizā₁*, *laištē* gen. *la₁išt₁mə* 'liist'; Palade *salmē* (*~sa₁i*); Loja *aiba₁ttv* (*~a₁i₁ttvβ*) 'aidata, jätkuda, kõlvata'. **Kas** *laimvz*, *nainē*, *kaibvmp*, *tainā₁z* ~ *tainvst*, *raiskvz*, *vaid* 'vait', *paizēdab* *ülēz* 'paistetab üles'. **Käi** Villemi *aiba₁ttv* (*~a₁i₁ttvmpz*); Nõmme *aizā₁β* (*~a₁iž*, *āiž*), *nainē* (*~sūr ulk₁nāižē*), *aigūi* 'haigust' (*~āigā* 'haige, haigus'). **Ema** Viiterna *painaja rōhub* 'luupainaja rōhub', *a₁i* ~ *a₁iβā*. **Rei** Ogandi, Sigala, Rootsiküla *a₁i* ~ *a₁iβā*; Rootsiküla *maiz₁i* ~ *maizi* 'maitsi, maad mööda'. Toodud näited osutavad, et *a₁i* ~ *a₁i*-diftongi puhul on hiiu murretes samad kvaliteedisuhted, nagu eelnenud *ae*-diftongiga. Erandi moodustab Kassari. Siin murdes on allakirjutanu aina kuulnud sama kvaliteediga *a*-d niihästi tugevas kui nõrgas astmes. Selles suhtes ühtib Kassari

murre Emaste ja Reigi omaga (vt. kaarti 2). Ent ka Pühalepas ja Käinas ei ole $a_i \sim a_i$ suhe üldine. Noorematel on muidugi ilma labiaalsuseta vasted üldised, nagu näiteks **Phl** Suuremõisa *vaim~vaimüv*. Vanemaltki põlvelt võib vahel kuulda kvaliteedi vahelduse puudumist, näit. **Phl** Sääre *aiv, haiz*; Kuri *laiv, vaivõn* 'vajunud'; Nõmba *kainõlvz*; Keremaa *vainõlõnõ* 'vaenlane, kurat'. Isikuti võib siin kihelkonnas, kus on üldse kõige suurem tendents labialiseerimiseks, kuulda ka vastupidiseid suhteid — *ä* esineb nõr-

Joonis 2. || $a_i \sim a_i$; ≡ $a_i \sim a_i$.

gaski astmes: Sarve *päištä_B*; Kuri *läinè* jne. **Käi** Villemi *surnõ vaim*; Lüguse *aivõ* 'haige, haigus', *aiv*. — a_i ($\sim \hat{a}$) labiaalsuse kadu tugevas astmes põhjustab järgnev *i*. Eesti esise ning hästi kõrge *i* moodustamisel on huuled õige kitsa ning pika piluna; huulte asend on täiesti vastupidine labiaalsete ja labialiseeritud vokaalide omale. Tugevas astmes on *i* element pikem *a* omast; *a* moodustamisel avaldab pikem ning intensiivsem *i* regressiivset mõju, nõnda et sel ajal juba, kui huuled peaksid olema *a*, ($\sim \hat{a}$) kujundamiseks ettepoole lükkunud ning ümmardunud, hakkab moodustuma *i* kitsas pilu. Nõnda peab labiaalsus loomulikult ära jääma.

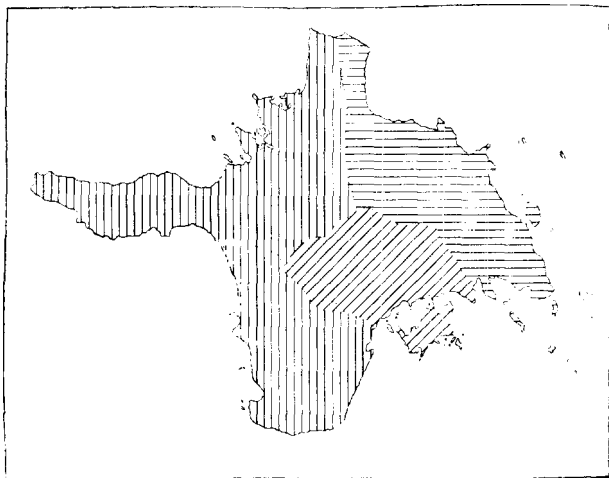
Hiiu murrete *ai* põlvneb samadest alg-estee allikatest nagu ühiskeelegi oma. Se'leparast pole põhjust lähemalt peatuda selle küsimuse valgustamisel. Mainitagu vaid paari *ai*-ga ühenduses olevat foneetilist seika. Nagu on ilmnenud esitatud näidetest, ei

tunne hiiu murded üldiselt *ain* > *aen*. Üksikisikult võib siiski kuulda *paēnutteṭṭaksə* (**Phl** Sääre), *õhè,aēnūze* (**Phl** Kuri) jne. Peale eelneva *a* on *n*- ja *m*-else *i* madaldumise põhjuseks *n* ja *m* ise. Vastavas kohas (43) puudutatakse hiiu murrete tugevat nasalisatsiooni, mis on nihästi progressiivne kui regressiivne. Nasaleeritud hääliku juures on nibu ja pehme suulagi laskunud allapoole sellest asendist, kus nad on siis, kui käik ninakoopasse on suletud. Et säilitada siiski normaalset distantsi keeleselja ja suulae vahel, kaldub keel natuke laskuma.

d. Diftong *ao*: **Kas** *vaòlə*, *laòD* 'küünid', *kanə*, *aòB*, *võřgü* *laòzəD* 'võrgu lauast käbad', *õllè* *laòDòz* 'värske õlu, mida viidi kannuga või ämbriga naabritelegi', *ovüst* *raòDpmp*. **Käi** Villemi *kanə*, *aòB*; Luguse *kaòB*, *vaòD*, *maòD* 'maod, maitset'. — Juhuslikult võib *aò*-d kuulda **Phl**-ski: Kuri *uḱs on praòlə*, *praòkkəl*. Üldiselt on aga muudes Hiiu murretes peale **Kas** ja **Käi** *aò* tundmata. Tema asemel esineb *au* (vt. 1e). Toodud murdeiski esineb *aò* ainult siis kui algupärase *a* ja *u* vahelt on kadunud sulghäälikute nõrgem vaste — homorgaanne ahtushäälik, või ka mõni muu ahtushäälik.

e. Diftong *au*: **Phl** Sääre *laügənə* 'puutaldrik', *haüD*, *jögè* *kaüDò* 'jõgepidi', *aül* gen. *aüll* 'mergus merganser', *saünpx* ~ *saünəst*, *praüwə* 'proua', *haügulDp* 'noomis'. — *lau èrə* 'küüni äärde', *maü* (gen. < *maDü* ja *magü*), *kaüttyn* 'kaotanud', *kaüB* 'kaob'; Kuri *uḱs on praükkəl*; Keremaa *haü pinü* 'haoriit'. Näited osutavad, et selles kihelkonnas võib *au* põlvneda kas vanast algupärasest *au*-diftongist või *au* on saadud sekundaarselt algupärase *a* ja *u* või *a* ja *o* vahese konsonandi kao tõttu (vt. eelmist pügalat). Praeguses hääldamises ei ole vahet kummagi *au*-diftongi vahel. — Algupärase ja hilistekkinud diftongide kohta vt. 13c. **Kas** *lauDüBè* 'lakk, pööning', *kaüs*, *saünə*, *aül* *laštè* *reřnə* *aügüst* *väljv* 'sauna leitsak lasti lõsnaaugust välja', *laüritsp* *pêv*, *laüzumeinə* 'lausumine, rääkimine', — *au* esineb ainult algupärasest diftongis. **Käi** Villemi *aüD* 'haud', *raüD*; Nõmme *laüD*, *raütampson* 'vanaaegne hästi tihedasti koetud meestekampsun'. — Villemi *lauDòz* 'kostiks viidav värske õlu'; Luguse *kaüDəB* 'kaotab', *laüD* 'küünid' — *au* esineb samadel tingimustel nagu **Kas**-s. **Ema** Viiterna *vaüD* 'vaod', *maüD* 'maod', *kaüB è* 'kaob ära', *laüD* 'küünid'. — Diftong *au* esineb ainult siis, kui vokaalide vahelt on kadunud konsonant. Algupärasele *au*-le vastab *ou* (vt. 12f). **Rei** Rootsiküla, Ogandi, Sigala *vaüD* 'vaod', *paüppv* ~ *paüppə* 'Paopa küla', *maüD* 'maod'. —

Diftongi esinemine on võrdne **Ema** omaga. — Peale esitatu esinevad **Phl**, **Kas** ja **Käi** *au*-listena ka sõnad *saù* gen. *saüwè* 'savi', *aüz* (Kettunen EKÄH 116). Samadel aladel on *naür* gen. *naürì* 'naeris'. Täiesti ootusvastane on *au* (**Ema**, **Rei ou**) esinemine selles sõnas (vt. 1b). Sõna peab olema laen väljastpoolt. Teatavasti on soome keelele ja Põhja-Eesti rannamurretele omane, et *kr*, *kl* nõrgale astmele vastab praeguses keeles *ur*, *ul*: soome *kaura*, *nauran*, *kaula*. Samuti on kõnesoleva sõna soome ning

Joonis 3. • ouD, maüD; | haüD, maüD; ||| aüD maüD.

rannikumurrete vastetes *au* (soome *nauris*). Hiidlastel on alati olnud tihedaid sidemeid Soome randadega, eriti aga just Turu linna ümbrusega. Veel möödunud sajandil viidi Eestist Soome vilja ja toodi sealt vastu kõigepealt soola, tubakat ja riiet. Peale mõningate keeleliste nähtuste kõneleb Soomega suhtlemisest rida etnograafilisi esemeid. Turu saarestikust on hiidlased saanud omapärase vaipteki *rüü*, *nukkudegy rüü*. Soomest põlvnevad Hiius levinud kappidega kellad ja kiiktoolid. Teatavasti on Soomes naerikasvatus olnud üldisem kui Eestis; eriti just Hiiumaal ei teata kuigi palju selle juurtaime viljelemisest. Sellepärast võiks arvata, et Soomes käies puutusid hiidlased kokku naerikultuuriga ja omandasid kõnesoleva sõnagi. Usutavam on siiski, et *naür* ~ *noür* on laen Eesti põhjarandadelt ja nimelt Kuusalu neemedelt, milledega on hiidlastel samuti olnud väga tihedaid suhteid. Pole ka võimatu,

et Hiiumaale on omal ajal tulnud asunikke põhja-randadeltki. Selle küsimuse kohta vt. lähemalt allpool § 76c.

Kuidas esineb praegustes Hiiu murretes diftong *au*, osutab kaasasolev kaart 3. Algupärase *au* arengust $> a$ ja $\bar{a}$ vt. 1a ja 19c.

2. Esitatuga oleksid toodud kõik lühikese *a* esinemisvõimalused. Järgmisena tuleb kõne alla poolpikk $\bar{a}$. Et see häälik võib kvaliteedi poolest lühikesest *a*-st erineda, siis on põhjust teda eraldi esitada. Juhud, kus $\bar{a}$ esineb pearõhulises asendis, on hilistekkinud diftongide *ea*, *oa*, $\bar{o}a$ ja $\bar{o}a$ hiiumurdelised vasted.

a. Diftong *ea*: **Em**a Viiterna *séàð*, *veàð*, *rèàð*, *kèàð* (~ nom. *kiðà*) 'kala lõpused', *mei veàmé* (~ *viðàmvi* 'vedama'). **Rei** Paopa *veàðvi* 'veeti, tõmmati'; Rootsiküla, Sigala *séàð*, *veàð*. — Muudel murdealadel on diftongi järgosiseks $\bar{a}$. Ses suhtes pole **Phl**, **Kas** ja **Käi** üldistes labiaalsuse tingimustes erineval seisukohal (vt. kaart 1). Väljaspool **Em**a ja **Rei** piire kuuleb kõnesolevat poolpikka diftongi järgkomponenti ka üldiselt nooremate kõnes, näit. **Phl** *sjàð*, *vjàð*, *rjàð*.

b. Diftong *oa*: **Em**a Viiterna *tòàð*, *sòàð*. **Rei** Paopa *nyà tuþ*; Rootsiküla, Sigala *tòàz*, *sòàð*; Kidaste *tòà-boiš*, *òà-suþ*.

c. Diftongid $\bar{o}a$ ja $\bar{o}a$, mis on hiiu murretes ühte langenud: **Em**a, **Rei** *sòà* 'sõja'.

3. a. Peale nn. normaalse ühikese *a* ja poolpika $\bar{a}$ kuuldu hiiu murretes veel labialiseeritud $\bar{a}$ -d ja $\bar{a}$ -d. Selle *a*-nüansi peatunnuseks on õige tugev huulte ettepoole lükkumine ning ümmardumine. Keeleartikulatsioonis peab oletama samaaegset suuremat postdorsumi tõusu tagavokaalide moodustussuunas. Et on tõepoolest olemas ka keeleartikulatsiooni muutust, tõendab asjaolu, et isikuti võib labialiseeritud $\bar{a}$ olla kas peaaegu või täiesti *o*. Keele tõus on aga siiski sedavõrd väike, et palatograafilised meetodid ei võimalda keele puudutusala saamist. Lühikese pearõhulise silbi $\bar{a}$ esinemine on väga kõikuv ning individuaalne. Peale **Rei** ja **Em**a, kes üldse väldivad *a* labialiteeti, võib kõikjal seal, kus *a* esineb, kuulda ka $\bar{a}$ -d. Mida vanem murdekõneleja seda üldisem ning tugevam on labiaalsus. Nagu juba on mainitud, võib labiaalsuse aste väga kõikuda, kord on see nõrk, nõnda et teda tuleks märkida a_s -ga, kord taas suurem — $\bar{a}$. Vahel on võimatu vahet teha, kas labialiseeritud vokaal kuulub veel üldse *a*-rühma, või on ta juba *o* varjund. Võib esineda tõelistki *o*-d.

Ainukese reeglina $\bar{a}$ esinemise ja tema labialiteedi astme kohta

võib nimetada hääldusintensiiteeti. Kui sõna on lause rõhust olevalt hääldatud suurema intensiivsusega, võib temas leiduv *a* kergesti labialiseeruda. Ühel **Phl** Nõmba küla keelejuhil oli üksik-sõnalistes vastetes, kus intensiivsus oli esimese silbi *a* moodustamisel eriti suur, ikka *ä*. Ka on pikas esimeses silbis *ä* harilikum kui lühikeses. Et veidi osutada nüansside kirjavust, toodagu alljärgnevalt **Phl** näited nõnda, nagu nad on kirja pandud igakordsel kuulmisel. Muudest murretest põlvnevates näidetes on aga nüüd ja edaspidi lihtsuse pärast labiaalsuse nüansid ühtlustatud *ä*-ks. **Phl** Palade *kāks*, *āhē* 'reheahe', *vārēst* 'varesed'; Reikama *klāp* 'klapp'; Sääre *tāhēt* 'tahetud', *kāvūn* 'kadunud', *kořjūvad* 'karjuvad', *keikkē āsjō* 'kõiki asju', *ūhtā kārvv* 'sama karva', *pqlū kerik* 'Palu kirik', *pořdō ~ pāřdō* 'pardid', *tālīnpz* 'Tallinnas', *pāppsēz* 'kiriklas', *kāstāhein*, *āi kořdēda* 'ei kardeta', *āēādi* 'aeti'; Kuri *kozjā*, *kāk* 'leib, mille pruut küpsetas kosja ajaks', *ka.ks*, *kāmbrēz*; Nõmba *koķs tūkkē*, *kāhekspoūmmānt* *kāks*, *la.p̄s*; Keremaa *koņgā pak̄s meīs* 'õige paks mets', *kāhē*, *pqljpp*, *vālcāt* *sārcōiō*, *vāzāk kazi*, *kālā* ~ *kqlā*, *hānēd* ~ *hoņēd*. — **Phl**-s on igasugune *a* labialiseerimine kõige üldisem. **Kas** *pāhlā_D* ~ *pohlā_D* 'pahlad, vardad, orad', *lāhtē* 'lahti'. **Kāi** Villemi *vāhēr* ~ *vāhtreō* (pl. nom.), *kāřjā*, *lāūdpp*, *kaņcv* *nārmpp*, *vāhēl*; Nõmme *māřjā*, *lā* 'marjule, marju korjama', *pāstlōd*; Luguse *kāhjō* 'kahju'; Jausa *vālcā*. **Ema**-st on allakirjutanu ikka kuulnud labialiseerimata *a*-d. Samuti on Palmeosel üldiselt *a* peale mõne juhu, kus on kirjutatud *a*: AES 176, lk. 1. *ka.ks*, *ka.řm̄p*, *pa.hāl* 'pahl, varras'. **Rei** Rootsikülast on allakirjutanu ühelt keelejuhilt kuulnud *makki pāhēl* ~ *pāhlā_D*, *seittseōūmmānt* *kāks*. **Ema**-s ega **Rei**-s ei saa pidada *ā*-d mingisuguse vanema häälduse jäänuseks, vaid esinemisjuhtudel on tegemist individuaalse hääldusnähtusega või *ā*-liste naabermurrete mõjuga. Nagu osutab kaart nr. 1 pole **Ema**-le ja **Rei**-le üldse omane lühikese või poolpika *a* labialiseerimine.

b. Diftongid *ae*, *ai*, *ao*, *au*. 1b ja 1c on toodud juba näiteid nende diftongide tugevas astmes esinevast *a*-st. Siinkohal peab üksnes lisama, et üldise *a* kõrval võib esineda ka tugevat labialisatsioonit, nagu näiteks: **Phl** Nõmba *siōā*, *sāi*, *āittp* (ill. sõnast *āit*); Värsu *hālcā*. **Kāi** Villemi *āēcv*, *āēdē* 'aeti'. Tugeva labialisatsiooniga **Phl**-s on isikuti *ā* siirdunud ka nõrka astmesse; on ju selles kihelkonnas murdekõnelejaid, kellel üldse puudub labialiseerimata *a*. Niisuguses üldlabiaalses häälduses esineb siis *pāištā_B*, *lāinē*, *pāicā_L*, *āidā_D* (eri küladest) ja isegi *hoištā_G* 'nuusuta ka'

(Sääre). AES murdeuurija E. P a a s on **Phl**-st pannud kirja diftongi *ae* esimese komponendi labialiseeritud *ä*-ga, kuid *ä* esinemistingimustest ei ole tal olnud tõelist arusaamist. Temal esineb nimelt ka *au*: *ilm häudub vihmä, läudub* gen. *läudubi* 'riiul, laudi', *läusaljne* 'äkiline, püsti (kallas, mägi, sein)'. Vt. ka AES 85, 103, kus on paralleelkujudena toodud isegi *loūd, loūtme*. Allakirjutanu andmeil on aga **Phl**, **Kas** ja **Käi** *au* (ja *aũ*) ikka labialiseerimata. Samuti on diftongis *aò* (**Kas**, **Käi**) *a* n.-ö. normaalne (vt. 1d ja 1e).

4. Nagu 2a on juba lühidalt mainitud, vastab **Em**a ja **Rei** poolpikale *ä*-le **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s *ä*_o (või *ä*). Pearõhulises silbis tulevad siinkohal arvesse diftongid *éä*_o, *oä*_o, *õä*_o, *üä*_o.

a. Diftong *éä*_o: **Phl** Sääre *séä*_z, *péä*_B *añdmp*. **Kas** *séä*_o-*laũl*. **Käi** Luguse *ma*-*béä*_o 'pean', *séä*_o, Villemi *réä*_o *añdrüz* (isikunimi), *tull* *péä*_p-*sõ* *järèl käimv*. Siinkohal peab mainima, et noorematel murdekõnelejatel on pika *ē* asemel nendes sõnades *éä*_o, kus ühiskeeles *ää* võitleb *ea*-ga, näit. **Phl**-s *héä*_o (~ vanadel *hê*), *péä*_o (~ *pê*), *äi* *téä*_o (~ *äi* *tê*), *péä*_{le} *jāniBēva* (~ *pêlə*), *héä*_{sté} 'hästi' (~ *hēsté*). Viimase rühma diftong on murretes üsna noor ning ilmsesti ühiskeelest laenatud. **Em**a-s ja **Rei**-s on kõnesoleval juhul muidugi *éä*.

b. Diftong *oä*_o: **Phl** Nõmba *tóä*_z; Sääre *sóä*_D, *nóä*_o, *oä*_D; Keremaa *kaiñast sóä*_{ze} *panēmp*. **Kas** *nóä*_{DECP} 'nugadega'. **Käi** Nõmme *tóä*_z; Luguse *tóä*_D, *sóä*_D. Emaste kihelkonna piiril Jausa külas võib kuulda ka labialiseerimata *a*-ga: *sóäv*, *tóäv*. Oma-päraselt on arenenud *tubä*_o-sõna nõrk aste. **Phl**-s võib hariliku *tóä*_z-kuju kõrval kuulda ka *tóäz*, *tóöz*, *tóöst*. *oä*_o-diftongilistest sõnadest on *tóä*_z ja *tóä*_{st} kõige enam tarvitavad. Alati tarvitavad sõnad võivad aga n.-ö. kuluda. Kulumisnähtus on hiu murretes üldse väga oluline joon, nagu selgub allpool vastavates peatükkides. Kulumise peapõhjuseks on mugavusprintsii. Hääliku või häälikuühendi kujundamisel tahetakse muu seas vältida suuri distantse artikulatsioonikohtade vahel. Järelikult muutub mugavusprintsii tõttu paljutarvitatud *oä*_o-diftongis *ä*_o keeleartikulationi asend kõrgemaks ja huulteartikulationis suureneb ümardumine, kuni kaob peaaegu täiesti või üsna täiesti moodustusvahe *ö* ja *ä*_o vahel. — Siin esitatud diftongide esimese osise suhtes vt. kirjeldusi vastavate häälikute kohta.

c. Diftongid *õä*_o, *üä*_o: **Phl**, **Kas**, **Käi**-s *õä*_o 'sõja', *õä*_o 'iva, tera', *tahmä*_o-*õä*_o 'tungaltera'. Viimane sõna esineb **Phl**-s ka *üä*_o kujul, *mušt*-*üä*_o = *tahmä*_o-*üä*_o.

a kaugemal sõna sees.

5. Esimesest silbist kaugemal sõna sees on eesti ühiskeele seisukohalt vaadates lühikese *a* ja poolpika *ä* esindus väga omapärane ning kirju. On olemas kolm võimalust: võib esineda kas nn. normaalne *a*, *ä*, või labialiseeritud *a*, *ä* või redutseeritud *ʋ* õige mitmesuguste kvaliteedinüanssidega. Järgnevas ülevaates jäetakse üldjoontes kõrvale see küsimus, millest võib põlvneda järgsilpide *a*, sest hiiu murretest leiab vaevu midagi, mis oleks olulise tähendusega põhja-eesti murrete seisukohalt. Kõne alla peab võtma ainult mõningaid üksikküsimusi, mille taga seisab mainimisväärsed füsioloogilis-foneetilisi nähtusi.

a. Lühike *a*. Selle hääliku esinemisvõimalused kaugemal esimesest silbist on väga piiratud. See võib esineda peamiselt ainult kolmandas, neljandas ja veel kaugemates silpides, kui ta seal ei ole redutseeritud. Teises silbis võib teda kohata üksnes siis, kui teine silp ülipika esimese silbi järel on lühike ega pole redutseerunud, või kui pikkades sõnades lühikesele ja pikale silbile järgnev teine silp pole pikenenud poolpikaks, nagu on üldiselt lugu lühemates sõnades: **Phl** *oma_näizegä, ähvardpmeina* 'ähvardamine', *kiirjudaä* 'kirjutate', *kõlima,äa, vaštaä*, *istnad* 'istmed' jne. *a* esineb üldiselt korrektsema häälduse puhul. Alati ning kõikjal võib kiiremas kõnes tema asemele astuda redutseeritud *ʋ*. Muude Hiiu murdealade *a* esinemistingimused on täiesti võrdsed **Phl** omaga.

b. Poolpikk *ä*. See häälik on omane **Emä** ja **Rei** murdele, kus ta esineb teises silbis üldistel tingimustel, mis eeldavad poolpika hääliku esinemist. **Emä** Viiterna *sä jözëB_ila, koünäd* 'kaunad', *köhä* 'koha, sudak', *paläpö* 'voodilinad', *mei eännäst äi aländö*, *süllä jää* 'teeosad'; Tatermaa *südüme tävè pärast* 'viha pärast', *kê-gätsäv* 'nurmenukud' *länävõri pēväd* 'linnavoori päevad'; Kuusiku *loüwäd* 'lauad'; Öiniku *nořjälvst* 'norralsed', *ät_töükkö lömäd* 'head tõugu loomad'. Mõnedes vastu **Käi**-t olevates Emaste küldades esineb siiski ka *ä*-d: Tatermaa *keri jönicä ära*, 'keri korraga ära', *tilä*, '(mahlalaskmise) tila'. **Rei** Pihla *sövä kolläzäd* 'taimed, millega värviti kollast', *lämmäz, pitkät_päväd, kübäramüšt* 'vasevitriol värvimisainena', *völläz* 'völl', *tilädöcv küb* 'vanaegne voltidega kuub'; Kalana *nüläz* 'nõel', *pözä* 'pesa', *kättäz* 'ketas', *täläva* 'tuulatakse'.

Rei-st peab mainima üht erilist juhtu, kus esineb *ä*. Nimelt esineb teatud verbitüüpide mitmuse kolmandas isikus ja kaudses

kõneviisis ootuspärase *é* asemel *à*, näit. Ogandi *olàvvd* 'olevat', *nat_tulàvvd* 'nad tulevad'. **Käi**-s on vastavad vormid *olà_D*, *tulà_D*. **Rei** esitatud *à*-lisi vasteid peab arvama kontaminatsioonikujudeks omal ajal ka seal tarvitusel olnud kujudest *olà_v*, *tulà_v* ja **Phl**-le omastest *olèvvd*, *tulèvvd*. Teistel Hiiu murdealadel võib teise silbi poolpikk *à* esineda üksnes isikuti. Ühel juhul on siiski *à* ka **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s üldine, nimelt nasaalide *m*, *n* ja *ŋ* järel. **Phl** Kere-maa *vanàmvd* 'vanemad', *emà_v* 'emale', *imà_v* 'maotu'. **Kas** *kanà_v*, *temà_v*, *emà_v*, *vanà_v*. **Käi** Luguse *kanà_v*, *kaŋŋà_v* 'kangas', *aŋmàstəv* jne. Nagu näeb kohe allpool, võib siiski nasaalide järel esineda *à*-gi. — Mitte üksi enam-vähem homorgaansete häälikute puhul ei tule esile juba paarile korrale nimetatud mugavusprintsip, mis püüab vältida liiga suuri hüppeid eri artikuleerimiskohtade vahel. Sama mugavusprintsip põhjustab, et juhul, kui kaks täiesti erinevat hääldusorganit on artikuleerimistegevuses, ühe tegevus peab taganema teise oma eest. *à*- puhul on peale hariliku velaar-pala-taalse artikulatsioonikoha lisa-artikulatsioonikohaks mõlemad huuled. Nasaalide *m*, *n* ja *ŋ* mõjul säilib ka järgnevat *à*-d moodustades nasaalartikulatsioon, s. o. nibu ja pehme suulae tagaosa jäävad neelu seinast eemale ega sule käiku ninakoopasse. Seega siis on nasaalile järgneval *à*-l kaks lisa-artikulatsioonikohta. Et lihtsustada hääldamistegevust, taandub teine artikulatsioon, käesoleval juhul labiaalne (vt. ka 19).

6. Poolpikk *à*. See häälik on omane, nagu mainitud, **Phl**, **Kas** ja **Käi** murde teisele poolpikale silbile. **Phl** Sääre *sūdà_m* *a_vé_v* '(interj.) oh taevas', *mèdà_vgè_v* 'midagi', *kalà_v*, *luizà_v*, 'luisu', *tànà_mv*, *muštà_v* *mařjà_v*; Nõmba *elà_vnik*, *mürà_vzè_v*; Kuri *nōtkà_v* 'nõo, nõtku'. Eriti pandagu tähele *a*-pluurale *vōřcà_v* 'vörgupüügil', *pōllà_v* 'põllul', *tükkà_v* *lucà_v* 'tükikaupa', ja mõningaid komparatiive *vanà_mv*, *kehvà_vmaks* 'kehvemaks', *parà_m*, *pahà_m*, *kšovà_m*. Komparatiivis ei muutu *a* > *e* kahesilbistes tüvedes, kus ka nominatiivis on kaks silpi ega pole astmevaheldust. **Kas** *vâr-marřjà_v* 'vabarnad', *mahà_v*, *a_vèà_v* 'ajab', *jägà_mv*, *map_jovà_v* *tehà_v* 'ma ei jõua teha', *nòà terà_v*, *sřvà_v* 'saavad' jne. **Käi** Villemi *elà_vma*, *ma_vèà_vde sèz*, *parà_vndàmà* (!), *aŋnà_v*, *ōlōiš_pōjà_v*, *kà_vdè*, *ta_vèvà_vz eil_və_v* 'virmalised vehklevad', *mügà_v* *vōřcō_v* 'vanaaegsed võrgud', *sarà_vbu* 'sarapuu'; Nõmme *sōbà_v* 'ruuduline vooditekk', *mōštà_vt_sōkkà_v* *jà kiřŋà_v* *jäl_vv* 'mustad sukad ja kingad jalas'. — Käesolevas näidestikus on poolpikk labialiseeritud *a* märgitud nõrga labi-

alisatsiooniga — *ä*. Isikuti võib aga labialisatsioon olla suuremgi: *ä*. Igalpool labialisatsiooni alal pole nooremale põlvele *ä* enam üldiselt omane. Temast püütakse lahti saada kui hiidlast kõikjal reetvast joonest. On tähelepandav, et ka mõnedel vanadel pole ootusvastaselt labialisatsiooni. Nõnda näiteks ei esinenud ühel üle 80-aastaselt **Käi** Luguse küla keelejuhil seda kunagi, kuigi vanakese hääldus oli muidu eriti vanaaegne. **Ena**-s on taas allakirjutanu võinud kohata üksikuid murdekõnelejaid õigegi tugeva *ä*-ga. Poolpika *ä* labiaalsus kaob kohe, kui lauserõhuliselt teine poolpikk silp muutub lühikeseks. Asemele astub siis kas normaalne *a* või redutseeritud *ɤ*. Olgu selle kohta paar näidet **Käi**-st: *mõizä*, aga *mõiza* *sẽp läks si:šsə e'lä,mɤ, ma:rə tɛp_pä·rā,nɔɤ kaiŋast* 'Mare teeb põrandariide kangast' ~ *pä:ranɔɤkaiŋɔst on kü'mmè külnard, kaiŋɔ klō·vā,ɔ ~ lõvavə vāhel on su·gā.* 'kanga soalauad ~ soalaudade vahel on suga', *vallälē* 'lahti' ~ *va:lläləz li'nä.* 'vanaaegne pealina'. — Kuidas on tekkinud hiiu *ä* labialisatsioon, selle kohta vt. eriti 35 jj-d.

7. Redutseeritud *ɤ* ja *ɐ*. Järgsilpides esinevast *a*-st on redutseeritud nüansid kõige omapärasemad. Reduktsioon teeb kogu hiiu murde tajumise ning järelerääkimise võõrastele teatud määrani raskeks. Taandus toimub sel teel, et vastava hääliku moodustamisel ei ole küllaldases tegevuses need organid, millest oleneb hääliku kvaliteet. Kõnesoleva *a* puhul ei ole keeleselg tõusnud küllaldaselt pehme suulae suunas, kogu keel on tõmbunud tahapoole vähem kui seda nõuab normaalne moodustusviis. Peale selle on huuled vähe eemaldunud indiferentsest avaseisundist. Võib öelda, et kogu hääldusorganism ülevalpool häälehuuli on peaaegu relatiivses jõude seisundis, s. o. umbes selles asendis, millega moodustatakse ilma värvinguta neutraalne vokaal, mida muuseas tunneme väikelaste esimese häälightsusena. Reduktsioon on omane kõigile hiiu murretele. **Phi** Sääre *jäkkɔmɤ, kaibattɤ* 'kaevata', *õhtɤzələ* 'õhtusöögile', *laüppɤ* 'laupäev'; **Kuri** *võrɤɔ* 'võõrad', *nõlɤɔ* 'nõelad'; **Nõmba** *haülɔz* 'aurus'. Pandagu eriti tähele lauserõhust tekkinud reduktsioone: *sei:nɤ sẽz* 'seinas', *sa:m̃mɔlɔ o'illē* 'sammalt oli'. **Kas** *lähtɤɔ* 'lähevad', *viimɤks, töüɔɔɔ* 'töotab', *neljandɤmɔl* 'neljandal', *jahü jõzɔɔmɤ* 'jahvatama', *karttējɤɔ* 'kartjad'. **Käi** Villemi *ältɤ, perēməs käsɔd jälle seünnɤ miünnɤ, kikkärɔɔɔ* 'püherdanud'; **Nõmme** *tulltɤksə* 'tullakse' *kälɔz* 'kaelas'. Luguse *sõlɔɤ krüziitɤmɤ* 'teed tegema', *kēškōmɤ* 'kiskuma', *viinkɤɔ* 'kihvad'. **Ena** Viiterna *kiüni-*

ovt 'kinnitatud', *nā,drvst* 'väikesed sipelgad', *pekkso, læhtvovd* 'lähevad', *irivovd* 'irvitad'; Tatermaa *aēštovd* 'aastad', *labivovd* 'labidad'; Kuusiku (nooremail) *leübv* 'laupäev', *vana-sādvov* 'vanakurat', *unovovd* 'unustanud'; Õiniku *kihiv* 'mürgiga'. **Rei** Pihla *kaks äröv igēz* 'kaks härga ikkes', *nōgiv viatlavovd keřu-āivz* 'kodukäijad vihtlevad surnuaial'; Kalana *lāhtvvt taēva* 'lähevad taevasse', *pōēdvovv* 'palmitsema', *kērvov kiññ* 'keeratakse kinni', *loūgvovdv* 'lõugutama'. — Nagu nähtub toodud näidetest, võib *a* redutseeruda kõikjal kaugemal sõna sees, kus ta ei ole poolpikk. Siinkohal ja mujal on **Rei** ja **Em**a näidetes tarvitatud märki *v*, mujal aga *ϕ*. Sellega on tahetud alla kriipsutada, et reduktsioonis esineb tõeline *a*, mille ilme ei ole aga küllalt selge. Muul murdealal on redutseeritud häälikul ilmne *ā*-varjund juures. Et see redutseeritud häälik on tõesti *ā*-le lähenev, tõestab muu seas asjaolu, et nooremal põlvil on ta isikuti muutunudki *ā*-ks. Esitatud redutseeritud *ϕ* ja *v* on vaid üldisemad nüansid. Redutseeritud häälikutel pole nõnda kindlaks määratud piire, nagu normaalsetel keelehäälikutel, vaid nendel on varieerumisvõimalused õige suured. Sellepärast võib igal Hiu murdealal kuulda veel mitmesuguseid isikupäraseid varjundeid, nagu juba mainitud *ā*-d, *ε*-d, redutseeritud *ā*-d või täiesti indifferentset vokaali, mille märgiks on parema foneetilise märgi puudumisel tarvitatud *ā*-d. Nüansside kirjavuse kohta toodagu mõningaid näiteid: **Phi** *tōmā* 'tooma', *ōitsā* 'otsa', *müijā* 'müüa', *kūldā* 'kuulda', *lāks rañdā* 'läks randa', *oñndā* 'kohioinad', *vōřdā* 'võõrad', *liñd leñdāv* 'lind lendab', *maksmā*; *lōūnest* 'lõunast', *pōūwē a.ēg* 'põuaaeg', *puldān* 'puldand', *pezēmez* 'pesemas', *laulme, nimelbezē* 'nime poolest, nimeldasa', *minēve kevā,pe* 'mineval kevadel'. Siin kihelkonnas on redutseeritud *a*-d mõnel juhul minimaalselt kuulda või *a* on lõpult täiesti kadunud, nagu näiteks Sääre *āi tahā. ta pā:le vāttā, valge verēg* 'blond' *lāmp poiziks* 'lambapoisiks'; Nõmba *omā nalzēg*. **Kas** *kañmiñtsāzā* 'kammitsasse', *sōbijā* 'sõoja, vähktõbi', *tumēks kollāne* 'tumekas kollane'. Isikuti võib kuulda ka samasugust *v*-d, mis Reigis on üldine. **Kāi** *allā, māzicādv* 'maasikad' ¹⁾. **Em**a Õiniku *kiřputv*, 'liigutada', *aēštovd* 'aastad'. Siin on hääldatud *a*, millega kuuldub samaaegselt *ē*. **Rei** *ūhize* 'ühiksa', *ūitte* 'hüütakse, kutsutakse', *mōize* 'mõisa', *metvsp* '(ill.)

1) Kui 1850. a. paiku sündinud katsealusel Nõmme külast lasti seda sõna veerida, luges vanake: *emm, aa, ess, ii, kää ee, tee*. Seega siis pidas murdekõneleja ise seda redutseeritud *a* vastet *e*-hääliku nüansiks.

metsa', *vařzlgãð* 'angervaksad'. Inimesiti on võimalik kuulda ka *p-d*: *põlvõz ruõlv leikkõmpz* 'põllul rukist lõikamas'. — Esitatud kirjut redutseeritud *a* pilti teeb veelgi kirjumaks asjaolu, et siis, kui tahetakse hääldada selgelt ning pikkamööda, või mõnd sõna eriti rõhutades, ei kuuldu redutseerimist üldse. Seesugusel juhul esineb normaalne *a*. Peale selle võib labiaalsete konsonantide järel kuulda labialiseeritud reduktsiooni, näit. **Phl** *t e m p p p* 'Tempa küla'. — On huvitav tähele panna, kuidas hiiclasest kirjamehed annavad ise edasi redutseeritud *a* varjundeid. Näiteks kirjutab Hurda vanavarakoguja Tikerpuu **Phl**-st 1888 (H II 41, 195 jj-d) *warge* 'varga', *ühife* 'üheksa', *weerewe kiwi päele äi kafu sammelt, naisterahwed* jne. Teine Hurda kirjasaatja Mey kirjutab 1889. aastal **Phl** Sääre külast (H II 41, 55 jj.) *kohtä, söömatä, leikomäs* 'liikumas' jne. Hiiumurdelisel luuletajal E. H. V r a g e r'il on luuletiskogus „Valged rannad“ (Tallinn 1938) *tubaged* 'tubakat' (lk. 8), *katedeks* 'katetaks' (8). Mõned uuema aja murdeuurijad ei ole seda tähtsat murdejoont üldse registreerinud või on teda maininud ainult möödaminnes. Reduktsiooni esinemise registreerimist leidub siiski järgmistel murdeuurijatel: P a a s'il, näit. MT 77, 1 **Rei** Puski *mahtuvõð* 'mahuvad', lk. 10 **Phl** Kukka *sakle* 'Sakla küla', *huõpuõtmã* 'uputama', *õppõttãs tegemã* 'õpetas tegema'. AES 85, 105 ütleb sama autor: „*a* on Pühalepa murdes püsinud vaid üldiselt kahesilbiliste sõnade nõrgas astmes. Tugevas astmes ja enamsilbilistes peaaegu alati on *a* redutseerunud. Enamsilbiliste sõnade viimases silbis igatahes kunagi ei kuule *a-d*“. R a u d s e p p ütleb oma „Häälikuloolises ülevaates Rõigi-Tahkona murdest“, AES 89, 83: „Sagedasti, eriti kui sõna on tugevas astmes, ehk ka kaugemal sõna lõpus, on *a* redutseerunud: *keisin linnãs, lehen puõmã*“. Õige pikalt, kuid mitmeti vääralt on R a u d s e p p puudutanud *a* reduktsiooni seminaritöös „Üksikute keeleliste nähete ulatusest Hiiumaal“ (1927), EKA 197, lk. 27 jj-d. Tähtsamal hiiu murrete kogujal P a l m e o s'el on reduktsiooni märkimises samad traditsioonid nagu allakirjutanul. Möödunud sajandil on Hiiu *a* reduktsiooni kohta toonud õige huvitava kirjelduse M. W e s k e omas kirjutises õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus (SbGEG 1877, 112 jj): „Das *a* verwandelt sich im Auslaute des starken Stammes der dritten Lautstufe in einen anderen Vocal, den ich am zutreffendsten mit *õ* zu bezeichnen glaube, z. B. Infin. *jallgõ* den Fuss, *wakkõ* das Lof, *sukkõ* den Strumpf statt *jallga, wakka, sukka*, aber Gen. *jala, waka, suka* wie in Mittelestland und den

tüdrügõp ~ tüdrügõõ, humigõp ~ humigõõ 'hommikul'; Keremaa taldrègõp ~ taldrègõõ, seppigõp ~ seppigõõ 'sepikut', rätigõp ~ rätigõõ, müzigõp ~ müzigõõ 'muulukad, põldmurakad'. **Kas** aõpigõp ~ aõpigõõ 'oblikad', lüppsigõp ~ lüppsigõõ. **Käi** Villemi mäzigõp ~ mäzigõõ, muštigõp ~ muštigõõ. **Emä** Viiterna limikkõp ~ limikkõõ 'lillergad', tüdrügõp ~ tüdrügõõ jne. Reduktsiooni kaudu on saadud ka üldhiuline teinã. ~ teinã 'teine', ning veel muid järgsilpide vokaalide segiminekuid, nagu **Phl** Sääre sõdigõks (transl.) 'eriline ametmees vanaaegses pulmas'; Aruküla leppistõ (~ leppistõ) põllã. 'endise Lepistu küla põllul', jne. (vt. 15a). Jubamainitud vanavarakoguja Tikerpuu on märkinud **Phl**-st (H II 41) Häed afema jala puud 'head voodijala puud' (181), nimitas förmeft 'nimetussõrmest'. Redutseeritud vokaal on mõjunud sedagi kaasa, et näiteks Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on hiiu murde vale vorme: *ahwne* pro *ahwna*, *nãdrene* pro *nãdrane* jne.

Redutseeritud *a* pole omane üksnes Hiiu murretele, vaid seda esineb ka Saaremaal. Saaremaastki peab aga kahetsusega ütleva, et paljud AES-i murdeurijad ei ole reduktsiooni üldse märkinud. Et reduktsioon Saaremaal on õige levinud, kinnitab J. Aavik enesele omase temperamendiga teoses „Saaremaa keel ja kirja-keel“, lk. 21: „Mingisuguse hääldamisloõtvuse ja lohakuse tõttu mõned hääldavad teatavais silpides selge *a* ja *e* asemel mingisuguse segase õ-taolise hääliku: läks metsõ, jalgõ, kangõ, hakkõmõ minemõ. (Huvitav: just siin, valemkohas oskab saarlane õ-d peaaegu hääldada!)“. Järgmisel leheküljel lisab autor: „See *a* ja *e* segane hääldamine läheb mõnede juures koguni kunni nende häälikute äravahetamiseni: pane saapad jalge ja mine õua — tule sissa, — hakkama wälje mineme, — roeked põlewed — läks sadamasa (= sadamasse), rohkam (= rohkem), — akenda (= akende), — kohasam (= kohasem)“. Saaremaa rahvakeelest on märgitud **Krj** Leisi õatv 'õhtu, õhtul', sulõtsuõtv ~ sulõtsuõtõ 'suitsutada', mäziõkkõp 'maasikad', iriõtvõ 'irvitad', päästõlõne 'pääsuke'. **MT** 148 Triigi üle vãttõmine, õõstõ, kü pãõv, akõkvz, kuõnnõqvz (lk. 2). **Mus**-st on öeldud **EKA** 324, lk. 52 „Redutseerunud vokaale esineb -ja-tegijanimede mitmuse osastavas käändes: *aõõpajõõ, õõstajõõ, taõhtajõõ*“. **MT** 235, 1 **VII** valjõlvõs 'Valjalas'. jalõgvõõlõõp 'jalgadelgi'. **Põi** akõkvõp 'hakkama' sigã ei aittõ tapõp 'siga ei kõlba tappa'. **AES Khk** sõõrvõ 'päraõst seda', kui rucõ õõõõõõõõõõ 'kui rukist lõigatakse'. Reduktsioon ei ole võõras ka Lããne-Eesti mandrile, kuigi ta siin on õige nõrk. Väljaspool eesti keele ala on järgsilpide *a*

reduktsioon hästi tuntud liivi keelest. Kettunen ULS 3 ütleb sellest häälikust: „Was endlich das *ə* betrifft (z. b. *rattāð* 'der karren', *meikāð* 'die gedanken'), so klingt es ungefähr wie ein sehr kurzes *ɛ*. Die zungenstellung ist nicht genau festzustellen, und der laut macht in der fliessenden rede den eindruck eines sog. murmelvokals; die färbung eines hinteren *e* ist jedenfalls deutlich herauszuhören“. Vt. ka samal leheküljel olevat märkust vanemate autorite kohta, kes on käsitlenud seda liivi häälikut. Kettunen LW XXV jj-d on rohkesti näiteid sellest, kuidas liivi *ə* on arenenud enam-vähem samadel eeldustel kui Hiiu ja Saaremaa redutseeritud vokaal. Ei tahaks pidada ainult huvitavaks ühtelangevuseks seda, et liivis ja saarte eesti keeles on käesoleval juhul ühesugused foneetilised suhted. On olemas teisigi nähtusi, nagu *au* > *ou*, kus liivi ja saarte eesti käivad käsikäes. Allkirjutanu julgeb oletada, et meil on tegemist hääldusnähtusega, mis haarab oma alla mõlemate keelte alad. Liivis on see nähtus arenenud tugevasti edasi. Usutavasti liivi keele vahendusel on reduktsioon omane ka nendele läti murretele, mis asuvad liivi keele naabruses (FBR XVI, 108 jj-d; XVIII, 19 jj-d).

8. Redutseeritud *a*-d ja üldse hiiu murrete reduktsiooni puudutades kerkib tahtmatult esile küsimus, kas eesti keel on tugevasti tsentraliseeriv keel või ei. Baseerudes sakslase A. Schmitt'i rõhu kohta käivale uurimusele „Untersuchungen zur allgemeinen Akzentlehre“ (Heidelberg 1924) on soome uuriija A. Penttilä kirjutanud oma väitekirja „Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotasoppia“ (Turku 1926). Väitekirja 105. lk.-l otsustab autor, et „viron kieli äännehistoriallisesta kehityksestään päättäen on erittäin voimakkaasti sentralisoitu kielimuoto“. Tugevasti tsentraliseerivaks keelekujuks peetakse seda, kus rõhuolude tõttu on ühele sõnaosale keskendatud häälikute kvantiteedi, kvaliteedi ja tonaliteedi nähtused. Nõnda näiteks ei või eesti keeles esineda pikka vokaali kaugemal sõna sees. Esimene silp on meil meloodiliselt tõusvam kui muu sõnaosa. Tõus tuleb eriti ilmekalt esile, kui esimene silp on ülipikk (vt. E. Põldre, Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles, EK 1937, lk. 173 jj-d). Tugevasti tsentraliseerivale keelele on ka omased igasugused häälikute reduktsioonid, lõpp- ja sisekaod. Läänemere-soome keeli omavahel võrreldes jõuab Penttilä otsusele, et karjala ja idasooome on nõrgasti tsentraliseeritud. Lääne poole tulekul kasvab tsentrali-

seeritus, nõnda et Edela-Soome eestipärased murded on ses suhtes eesti keelega umbes samal tasemel. Schmitti ja Penttilä vastu on võtnud sõna P. Ravila Vir. 1936, lk. 208 jj-d, artiklis „Onko viro painotukseltaan voimakkaasti sentraalistunut kieli-muoto?“ Ravila osutab usutavate näidetega, et eesti keeles on sõnad *mušt* ja *mušta* tõesti näiteid tugevasti tsentraliseerivast keelekujust. Seda ei ole aga sugugi sõna *muštav*. Siin on keskuse jõud nõrgenenud: esimese silbi lõpus olev konsonant on lühenenud ja — vastuoksa — on pikenenud teise silbi vokaal. Peale selle võib lõuna-eesti murretes esineda tugevuselt kaheksugust tsentralisatsiooni: (seda) *kañnä* ja (sellesse) *kañna*. Seda asjaolu arvesse võttes teeb Ravila otsuse (lk. 214), et „viron kielessä on voimakkaasti sentraalistuneiden sanahahmojen rinnalla ainakin yhtä runsaasti heikosti sentraalistuneita ja että sentraalistuneisuuden aste saattaa vaihdella eri tapauksissa“.

Igatahes osutavad Hiiu (ja Saaremaa) murded veelgi tugevamat tsentraliseerimistendentsi kui idapoolsed eesti murded. Hiius leidub murdekõnelejaid, kellel ei ole meile juba teadaolevail tingimustel kaugemal sõna sees, s. o. väljaspool keskust, enam mingisuguseid häälikute kvaliteedivahesid. Niihästi *a*, *u* kui *e*, *i* on redutseerunud indiferentseks *a*-häälikuks. Seega leiab tuge Penttilä arvamusele, et läänemere-soome keelte idapoolsemad rühmad on nõrgalt tsentraliseerivad ning et tsentraliseerimine kasvab läände tules. Hiiu murretes on teise silbi poolpikk *ä*, *ä* kvaliteedi poolest tõstetud pika vokaaliga ühele tasemele, nagu selgub alamal (19 jj-d., vt. ka 6). Seega on *kalä*-sõnas üksnes dünaamiline rõhk jäänud esimesele silbile, kuna teisele on kantud kvantiteedi ja kvaliteedi keskus. Schmitt on omad aktsendist olevad tsentraliseerimisprintsüübid püstitanud nende keelte põhjal, kus kvantiteedil ei ole mainimisväärset osa. Enamates keeltes, eriti aga nendes, kus tsentraliseerimistendents on tugev, on kadunud funktsiooniline vahetegemine kvaliteedi peenuste vahel. Kus on rõhk, seal on harilikult ka kvantiteedi haripunkt. Lapi keele kõrval on aga eesti keelel kõige keerulisemalt väljatöötatud kvantiteedisüsteem. Nagu kvantiteedist on oleb suurel määral helilisuski, nõnda ka tugev ja nõrk tsentraliseerimine. Tsentraliseerimiskeskuseks ei tarvitse eesti keeles olla tingimata see silp, mis on kõige rõhulisem, vaid see, mis on praeguses keeleuususes kõige pikem. Et hiiu murretes on just pikem, aga mitte pearõhuline silp keskuseks, osutavad niisugused suhted, nagu *ömälvo* 'humalad' (Rei Pihla), kus

esimese silbi *u* on redutseerunud, samuti **Käi** Luguse *uñkõz ačã_B* *õppsačkilõ* 'uhkus ajab upakile', *õmõcõ* 'hommikul'; **Phi** *hõmõcõ* ~ *homõcõ* ~ *humõcõ*, *mvpãlvõ* 'madalad'. Samasugust dünaamilise rõhuga silbi redutseerimist tuntakse ka Saaremaal. Aavikul esineb SkKk 21 *estu* 'istu', *medagi* 'midagi'. Nendes näidetes seletub esimese silbi vokaali madaldumine sellega, et vokaali artikuleerimine ei ole olnud normaalne, vaid artikuleerides on vastavad organid astunud tegevusse harilikust vähem. Eesti keel on siis niisugune keel, mis on eri viisil tsentraliseeriv kvantiteedi, aga mitte rõhusuhete järgi. Kui esimene silp on ülipikk, on sõna tugevasti tsentraliseeriv. Kui aga sõna esimene silp on lühike või keskpikk, on tsentralisatsioon nõrgem ning see jaguneb kahele silbile, esimesele jääb rõhuline, teisele kvantiteetne ja kvaliteetne keskus. Nagu allakirjutanu on näidanud ühes foneetilises kirjutises (ÕEST XXX 65 jj-d), on eesti keeles kvantiteet ja intensiivsus teineteisega väga tihedasti seotud. Mida lühema kvantiteediga on üksikhäälik või häälikuterühm, seda vähema intensiteediga teda moodustatakse. Mida väikesem on aga hääliku moodustamisel intensiivsus, seda enam on tal kalduvusi redutseeruda.

9. Hiiu järgsilpide *ä* ~ *à* ja *p* ~ *v* võivad vastata ka algupärasele *ä*-le, sest vokaalharmonia on kõikidest hiiu murretest ammu kadunud. 18. sajandi ürikutes ei ole temast enam mingisuguseid jälgi. 17. sajandi kohanimesedes on aga mitmeid näiteid, mis kõnelevad vokaalharmonia olemasolu poolt. Aastast 1609 on teada *Hellemäki* 'Hellamaa' (ERKkA 932, 245). Sajandi lõpus esinevad ERKkA A-36 *Hellema* (lk. 1432), *Tammifelliäby*, 'Tammela' (1432), *Tubafelliäby* (1433), *Leppänpäläby* 'Lõbembe' (1437), *Reheselliäby* 'Reheselja' (1444), *Sepe Jack* 'Sepa Jaak' (1475), *Wähä Jaco Lars* (1434), *Wähä Laur* (1437) jne. Samas ürikus esineb enamatel juhtudel siiski *a* seal, kus oleks võinud olla *ä*: *Welia Hans* (1434), *Loiakülla* 'Loja' (1436), *Sarfwikülla* 'Sarveküla' (1458), *Seppa Hans* (1529). On juba näidatud (7), et 17. sajandil võib järgsilpide *e* sageli olla puhtortograafiliseks võtteks. Seepärast võiks arvata, et ka mitmetes praegutoodud näidetes ei olegi *e*-märk *ä* tähistiseks. Osast näidetest, eriti neist, kus esineb *ä*, peab siiski arvama, et neis on püütud edasi anda tõelist hääldust.

10. Edasi on veel mainida üks *a* nüanss, mis tegelikult ei ole küll üksnes hiiu murretele omane, vaid kogu eesti keelealale,

s. o. *a*, mis akustiliselt annab *ä* poole kalduva hääliku mulje, ja mida transkriptsioonis märgitakse *ä*-ga. See *ä* esineb *j* järel. Õeldu selgituseks toodagu mõni näide üksnes **Kas**-st, sest muudel murdealadel on häälik ning tema esinemissuhted täiesti samad. Kui järgsilpide *ja*-ühendis ei ole *a* redutseeritud, kuuldub *sõbèjà nõlèjà* 'lakkuja', *meì sēmè varà.jà õhtsplà* 'saame vara õhtule'. Ühendi *-ja*-muutumine *-jä*-ks on sündinud artikuleerimiskohtade teineteisele lähenemisel. *j* on täiesti palataalne häälik, mille artikulatsioonikeskus on umbes kõva suulae keskosas, velaaralataalne *a* artikuleeritakse tunduvalt tagapoolsemalt. Juba mitmel juhul ette tulnud häälduse hõlbustamise printsiip põhjustab, et ka *a*-d artikuleerides nihkub keele tõusu peapunkt ettepoole, umbes *a* ja *ä* moodustuskohtade vahekohta. Sõna alguses on *a* artikulatsioonikoha lähenemine *j* omale olnud veelgi suurem, nõnda et postdorsaalse madala vokaali asemel on artikuleeritud predorsaalne *ä*. Murdekujude *jägu*, *jälg* jne. koht. vt. 23b.

11. Nagu paljudes murretes ja ühiskeeles, nõnda võib ka Hiius algsome *a* asemel esineda teisi häälikuid, enne kõike *ö*-d ($< e$): *põlēmṽ, pelēmṽ* ~ sm. *palaa, sõnà.* ~ *sõnà* ~ sm. *sana, pögèñəv è* ~ sm. *pakenee* jne. Pole siinkohal põhjust lähemalt peatuda kõigi üksikute näidete loetlemisel, sest hiiu murded ei suuda pakkuda midagi oluliselt uut. *a* ~ *e* vaheldusest on mõned arvanud, et selle taga peitub vana vokaalide kvalitatiivne astmevaheldus. Ei ole aga mingit tõelist tuge niisuguseks oletuseks. Artikulatsioonikohalt lähedased häälikud võivad hõlpsasti vahelduda või segi minna. Osa praegust *a* ~ *e* vaheldust põlvneb ilmsesti juba läänemere-soome ühisajast (eesti *sõna*, vadja *senà*, liivi *senà*), teised on taas üsna hilistekkinud, nagu eesti murrete *mejà* 'maja', *velè* 'vale', *elouz* 'algus' jne. Seepärast pole põhjust ühineda Kettuse arvamiselega (EKÄH 126), et „jollakin alueella on jo hyvin varhain äänteenmuutos $a > ö$ ollut määräehdoin johdonmukainen, vaikka murresekaannukset ovat hävittäneet *ö*-sanat vähiin“. On küllalt ka igasuguseid muid lähedaste vokaalide asendamisi, nagu muuseas *a* ~ *ä*. Viimase vaheldusega sõnad on järgmised: *lõb valkkò* ~ *lõõb vālku*, *tavì* 'vanem naine' ~ *tädi*, *nazibu* 'daphne' ~ *näsi-niin*; Wiedemann EWb *mütsikrässid* 'ästige Stäbe in der Kirche zum Aufhängen der Mützen' ~ *kräs* gen. *krässi* id. ja *kräs* ~ *kräs* 'kari, kivine rahu; haraline värn'; *tävà-luk*, *tävà-luk* ~ Wiedemann EWb *taba* gen. *tawa (taba)* 'Schloss (besond. Hänge-

schloss), Riegel'. *nästlèk* ~ *nastlik*, hiiu murrete *võ naštùn* 'vana-aegsele Hiiu nahkvööle kinnitatud vasknastud', *säzùd* (**Käi**) ~ *sasud*, *kähà,r* ~ *kahà,r*, *ilm lehèb märüks* ~ *maru*, *ka,èu sällndòz* 'kaevu rakked' ~ *viljä, salì* gen. *salvè* jne. Sõnas *krät* ~ *krat* 'puuk, kratt' põlvneb *a* ~ *ä* vaheldus juba eesti-rootsist, kust sõna on laenatud (Ariste ERL 63). Madalate vokaalide *a* ja *ä* artikulatsioonikohad on teineteisele väga lähedal. Ühel juhul on keel indiferentsest jõudeasendist tõusnud õige vähe velaarses ja teisel juhul palataalses suunas, huulte artikulatsioon on mõlemal juhul enamvähem sama. Nõnda on üleminek ühest häälikunüansist teise õige kerge. Siirdumise põhjused ei ole olnud mitte sedavõrd füsioloogilised kui psüühilised. — Lõpuks on olemas sõnu, milles vahelduvad *a* ja *o*: **Phi** Sääre *pāštì-vahèt*, *pāštì-vahèt* ~ ühiskeele *postivahe*; Palade *proššingpõd* 'pidutsemised' ~ *prassing*; Wiedem a n n EWb *kajandus* gen. *kajanduze* (hiiu sõnana) ~ **Phi** *ko,èà,nd* gen. *ko,èà,ndi* (< *kođanti), **Rei** *kāndò* 'asterik aiast üleminekuks', sõna algupärane tähendus oleks 'püstkoja moodi aia vastu pandud puud, mille üle oli kergem aiast üle saada'. Segunemisi *a* ja *o* vahel on võimaldanud labialiseeritud *ä* (3a). Olles artikulatsioonikohalt ning akustiliselt *a* ja *o* vahehäälikuks on tast võinud mõlemas suunas olla edasiarenemisi, olgu kõrgema või madalama hääliku poole.

o - h ä ä l i k u d.

12. a. Pearõhulises silbis. Nagu madalal postdorsaausel häälikul *a*-l oli hiiu murretes mitmesuguseid akustilisi variatsioone, nõnda on ka sama sarja keskkõrge häälik *o* varjundite poolest palju vaheldusrikkam kui ühiskeele ja enamate murrete oma. Hiiu murretes valitseb enne kõike suur vahe pika ja lühikese *o* kvaliteedi vahel. Sama nähtus on omane ka teistele keskkõrgetele vokaalidele, nimelt *e*-le ja *ø*-le. Mida pikem on vokaal, seda kõrgem on tema artikulatsioonikoht. Ühiskeele seisukohalt normaalne *o* moodustatakse keele väikese tõusuga *a* asendist pehme suulae poole. Kõrgusaste *a*-st *o*-ni on palju väikesem kui *o*-st *u*-ni. Ka huulte artikulatsioonis ei ole väga suurt muutust *ä* moodustamisega võrreldes. Vahe lõualuude vahel ei ole palju vähenenud ja huulte ettepoole lükkumine ning ümmardumine ei ole suur. On ju eesti keele *o* üldiselt madal ja suhteliselt vähe labialiseeritud (pilt 4). Hiius on see nii madal, et palatogrammide harilikult ei näita puudutust vastu kõva suulage. Eesti *o* nõrka labialisatsiooni

on Kettunen LUKD 13 konstateerinud ka Kodavere murdest. Ühiskeele kohta on samal arvamisel Saaber TEFA 24. Kirjelatud *o* võib esineda üksnes esimeses silbis. Järgneva mõningaid näiteid tema esinemisest:

Pilt 4. Huulte asend
o moodustamisel.

Phl Sääre *kolvã*_B 'kõlhab', *tulè sorù* 'tulejuga', *torù tēnistõz* 'ebajumalateenistus', *roķ* gen. *roķkã* 'supp, leem, rokk', *torjũ* 'tõrju', *pohã* ~ *pohjã* *allp* 'põhja-pool', *rogì-jõkkxi* 'kidi, nari'; ~ *rocizemp* 'nagisema, kriuksuma'; **Kuri** *kolũmp* 'välja mõtlema, leiutama', *kol* gen. *kolli* 'looma või inimese skrootum', *õttũ a.æg* 'õhtupoolik, aeg enne hämmarekkõ', *orã*_B 'orav'. **Kan** *kolnã* 'kollane', *tozi* 'tõsi', *kodã*_r, *õhvã* 'õhv', *noķ* gen. *noķkì* 'nokk, kala kisu' (*lakksill_on noķ kuŗgũ al* 'lõhel on kisu kurgu all'), *ohã*_k pl. *ohã*_{gvD} 'ohakas', *map jovã* 'ma ei jõua', *obũst norškvvvd* 'hobused norskavad'. **Kãi** Villemi *koķ* gen. *koķkã* 'väike hiiu tüüpi saad, millel pole all okstest alust', *koķkõ* 'kokku'; Luguse *mezilãzã orã* 'mesilase nõel'. **Ema** Viiterna *kollũvmp* 'lõngu

maarjajãega keetma enne kollaseks värvimist', *obũ* 'hobune', *rugì orãz* 'rukkioras'; Tatermaa *kolm tollẽ*, *poitti sinist* 'potisinist'; Kuusiku *olèn unũdand* 'olen unustanud', *pũ ogẽ* 'puu okkaid'; Õiniku *odrẽ* pl. part. 'otre', *noŗjalast* 'norralsed'. **Rei** Paopa *nõr ohũ tulẽv ezimãst koŗd lũpsmv* 'noor õhv tuleb esimest korda lüpsma'; Pihla *kũbã ãi olnd* 'kuube ei olnud', *mã o.ẽã omãlã* 'hoian omale', *keš rõttsi kẽld oškvst* 'kes rootsi keelt oskasid'.

Nagu **Kãi**-s oli diftongi *ãũ* nõrgaastmelises vastes *a*, kui vokaalide vahelt kadus klusiil, nõnda esineb **Ema**-s ja **Rei**-s vastavalt diftongi *õũ* nõrgaastmelise vastena *o*: (*roũd* ~) *rovã*, (*loũd* ~) *lovã*, vastavalt siis ka *joũmp*, *joũmp* ~ *jovã*_B. Algupärasest diftongist *ou* saadud *o*-d võib kohata vanemal põlvel ka mujal. näit. **Kas** *map jovã* (vt. 1a, 12f). Üldhiuliselt võib kuulda *provã*, *provã* 'proua'. Ka diftongi *oi* nõrgaastmelises vastes on samadel tingimustel üldhiiumaalisel *o*: *hoũmp*, *oũmp*, *oũmp* ~ *ho.ẽã*_B, *o.ẽã*_B, *o.ẽã*_B 'hoiab'.

Tähelepandav on, et hiiu murretes esineb kõige vanematel inimestel üksikuid *o*-lisi sõnu seal, kus ühiskeeles ja põhja-eesti

murretes on *õ*. Niisugust *o* esinemist ei saa seletada muuga kui sellega, et hiiu murretes ei ole üldiselt algupärane *o* > *ε*. Naabermurrete mõjul aga on aja jooksul (*ε* >) *õ* sisse tunginud, nõnda et meie päevini on säilinud üksnes väheseid rudimente endisest murdeesindusest. On olemas veel teisigi näiteid sellest, kuidas mingisugune hiiu omapärane murdejoon on hiljemini taandunud, jättes järele ainult väheseid jälgi. On näiteid ka häälikmuutustest, mis on naabruse mõjul vanemale järjele uuesti tagasi läinud.

Nende sõnade poolest, kus *o* asendab algsomee *ε*-d, on hiiu murded üldisel põhja-eesi tasemel: *kolnə* 'kollane', *koŋD*, *koDə,r*, *hobūne* ~ *obūne* jne., *kolvə.B* ~ *kolvəB* 'kõlbab' (Kettunen EKÄH 131 jj., EK 1924, 187 jj.).

b. Eriti peab mainima *o*-d *h*-lises ühendis, kus järgneva konsonandi ees esineb praegu kirjeldatud normaalne *o*, vokaali ees võib aga *o* olla kõrgenenud *õ*-ks: **Phl** Palade *koht* ~ *keik kõhat* - *tulē valül* 'kõik kohad tuld täis'; Reikama *kohtus*; Sääre *kõhə*, pl. *kõhə.D* 'kohakala', *kohultamənə* 'hirmutamine', *ai tohi* 'ei tohi', *omə kohalezeεεp* 'omasarnasega', *koŋvi* (part.), *õhə.k* pl. *õhə.GPD* 'ohakas', *koŋkõzəd ärə* 'ehmusid'; Keremaa *rõhèlast* 'rohelised'. **Käi** Villemi *teizè kõhə.st* 'teisest kohast', *roŋkəm*; Nõmme *vaŋbastə kõhəst* 'varvaste kohast', *lohakkp.z*. **Emä** Viiterna *õurə keik kõhat täiz* 'auru kõik kohad täis', *rohł*, *rohuz* (iness.) jne. Toodud näited osutavad, et *oh* > *õh* siis, kui *h*-le järgneb *a* või *ε*; vokaalide *i* või *u* järgnedes püsib *o*. Punktides 2b ja 4b on rohkesti näiteid diftongist *õə* ~ *õə.*, kus *a* ees esineb ka kõrgem nüanss. Vähe allpool on näiteid *õε*-st ning kõrgenemiseta *oi*-st ja *ou*-st (12e, 12f ja 13c). Mainitud diftonge ühendite *õhə* ~ *õhə*, *õhè*, *ohł* ja *ohü*-ga võrreldes, torkab kohe silma, et viimastes kehtivad samad häälikute kombinatsiooniseadused, mis on omased diftongidele. Vokaalide vahel oleval *h*-l ei ole mainimisväärselt oraalset artikulatsiooni, vaid sel ajal, kui häälehuuled on hõngusasendis, on oraalset alguses *õ* ja hiljemini *ä.* ~ *ä* artikulatsiooni asend. Ühendi *oh*-ga sarnaselt on arenenud *eh*: **Phl** Harju *rèhə.*; Sääre *kèhə.* **Käi** Nõmme *rèhə.*, *kèhə.* Kettunen EKÄH 128 jj. arvab, et *oh* > *õh*, *eh* > *èh*, *õh* > *õh* „voisivat ... olla tuota tuttua vieraspohjaista analogiaa (s. o. »väärin palautettuja« muotoja)“. Autor mõtleb nimelt, et tahtes vältida hääldust *tõhə*, *põhəz* 'tuha, puhas' on *o* asendatud sealgi kõrgema vokaaliga, kus see ei ole häälikulooliselt põhjendatud. Sõnade *tuhk*, *puhta* jne. hiiumurdelised nõrgad vasted on pidanud alluma samale hääldusprintsibile, kuigi häälikute muutus on toimunud vastupidises suu-

nas: kõrgem häälik on muutunud madalamaks, sest vastavad murded ei tunne diftongi *ua*. Õeldu selgituseks olgu paar näidet **Käi**-st Nõmme *palmigõt põhã.z ärã. löppend* 'vanaaegsed peakatted on täiesti kadunud'; Luguse *põhã.z, põhã.stpn ~ puhtãks, lõhã. ein* 'luhahein' ~ *luft, puhüb, puhüz, uñkõz*. Muidugi on samal teel alanenud *i* sõnades *lõhã.* 'liha', *võhã.* 'viha' jne. Ka muude vokaalide madaldumisi või kõrgenemisi *h*-lises naabruses valgustab enamatel juhtudel just *h*-le järgnev vokaal. Lõpuks peab veel lisama, et *oh > õh* jne. ei ole täiesti järjekindel. Samadel isikutel võib kuulda ka *kohã.D* ühelt poolt ja teiselt *tuhã.CP*. Kirjeldatud foneetilisi arenguid võib kohata peale hiiu murrete mujalgi põhja-eesti keelealal ning murdejoonena ka ühiskeeles.

c. Mitmetelt **Phl** keelejuhtidelt on võidud kuulda esimese silbi *o* velarisatsiooni siis, kui esimene silp on ülipikk: Sääre *kuok* 'heina-saad' (aga *kokkã.*), *puõps, paljõ puõppsã (~ poõpsõ külã.)*, *tuonõ* 'kodu-käija, vaim' (~ *toõõi kivi* 'suur kivi Sääre k. lähedal'), *vuok* (~ *voõk-kõõp*), *kuoklõ* '(perekonnanimi Kokla)', *nuokkimvz*. Akustiliselt tuletab *uo* meelde vene rõhulise *o* hääldamist sõnades *uope* (= *muõrã*), *voõpi* (= *guõri*). Samadelt keelejuhtidelt võis kuulda eesvokaali *e* ees väikest *i*-d: *ie*, seega siis palatalisatsiooni. Niisugune vokaalide hääldamine kõrgema algusega on õige intensiivse artikulatsiooni tulemus. Vokaali artikuleerima hakates on keel suurema intensiivsuse saavutamiseks tõusnud harilikust kõrgemale. Et *o > uo* ja *e > ie* on sündinud kõigepealt just ülipikas silbis, on taas üks tõestus juba olemasolevale oletusele, et diftongeerumine on lähtunud pearõhulise silbi tugevast astmest. (Vt. muuseas Vir. 1936, 214; Kettunen EKÄH 137 jj.) Omal ajal on ka viru, järva, harju ja muude murrete ning soome keele pikkade keskkõrgete vokaalide diftongeerumine saanud alguse samasugusest intensiivsest hääldamisest. Väljaspool hiiu murrete ala võib *o > uo* (*e > ie, õ > õõ*) kohata mujalgi eesti murretes, nagu leivus, vt. V. Niilus Choix de textes dialectaux *leivu* (Tartu 1937): *uol* 'avait', *kuoes* 'ou' (lk. 10), *uom* 'est', *puonda* 'mettre' (11) jne.

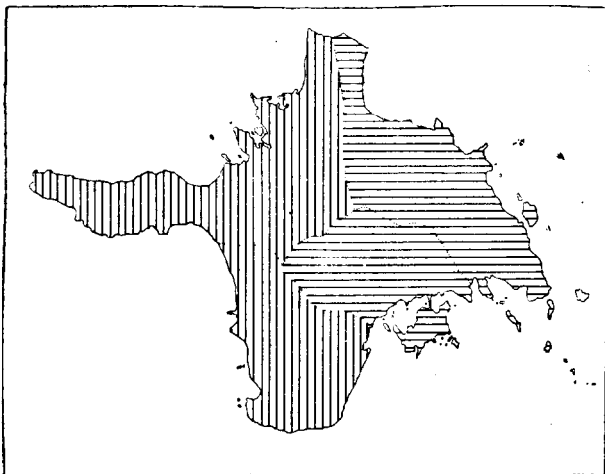
d. Lõpuks nimetatagu, et esimese silbi *o*-d peaks õigupoolest märkima kahel viisil. Kui silp on ülipikk, siis on *o* natuke madalam: *roõk ~ roõkã. ~ roõkõp*. Madaldumisel ei ole aga ei foneetiliselt, häälikulooliselt ega glotiliselt mingisugust ülesannet. Sellepärast on käesolevas töös igal pool tarvitatud ainult märki *o*. Õeldu maksab ka lühikese *e* ja *õ* kohta.

e. Diftong *oi*. Peale üksikhääliku esineb *o*-d diftongides *oi* ja *ou*. Diftongi *oi* suhtes on **Phl**, **Kas** ja **Käi** samal tasemel: *koì*, *soìgõmv* 'oigama, hädaldama', *oìnáz* ~ *oìnpv* 'kohioinas', *toìttv* ~ *toìndà_B*, *poìš* ~ *poìzld*. **Em**a ja **Rei** lähevad muust Hiiumaast selle poolt lahku, et siin on vanemal põlvel paiguti ka niisugustel juhtudel *oi*, kus ühiskeeles on *õi* ja muudes hiiu murretes *õi*. Näiteks **Em**a Viiterna *joì* 'jõi' *toì* 'tõi'; Kuusiku *toìml* 'tõime', *noìõpvm* 'nõiduma'. — Diftongis *oi* on kõigis hiiu murretes üksnes kvantideedivaheldust, kvaliteedivaheldust ei esine. Algupärane diftong *oi* ei ole säilinud *r* ja *v* ees. Selle kohta vt. 13c.

f. Diftong *ou*. See diftong on praegustes hiiu murretes kahte algupära. **Em**a-s ja **Rei**-s üldiselt, **Kas**-is veel üsna harilikult, mujal Hiiumaal aga üksnes vanima põlve keeles on säilinud algupärane *ou*-diftong, millele ühiskeeles vastab *õu*: **Phl** Sääre *loùnpv a.ég* 'lõuna, lõuna ajal', *oùnbu* ~ *oùmbu* ~ *oõmbu* 'õunapuu', *joùlu* 'jõulu ajal', *joùdu* 'tervitusõna jõudu'; Kuri *oùd-azì* 'hirmus asi, kummitus' ja ka *toùttust* 'tootust'. **Kas** *mā souttse* 'sõudsin', *oùn* 'õun', *o ùnà. GÒ* '(kohan.) õunaku', *poùd* 'põud', muidugi siis ka *où* 'õu', *poùwəz* 'põues'. **Em**a *oùn*, *oõwéz*, *êd toùkkò* 'head tõugu'. **Rei** *poùd*, *päikkè touzèb*. **Phl**-s, **Kas**-s, **Käi**-s on vanema *ou* asemel nüüd üldiselt *õu*. Kettunen EKÄH 141 tunneb Hiiumaalt *ou* säilimist; ühtlasi näitab ta, et soome *leuka*-sõna vastes on „tietenkin“ *lõug*. Niisugust algupärase olukorra säilimist hiiu murretes ei ole allakirjutanu kuulnud. Kus on algupärane *ou* säilinud, seal esineb *ou*-na ka algupärane *eu*, näit. **Phl** Sääre *loùc* pl. *loùwà_D* 'põsk, pale, lõug'; Kuri *noùttost* 'nõutust, nõutaolu'. **Em**a Viiterna *holttsə loùwà mihèd* 'emastlased vastu Kõppu'. **Rei** Pihla *teizèd noùd* 'teised anumad'. Seega siis leidub hiiu murretes kirjakeelele just vastupidist kahe algselt erisuguse diftongi ühtelangemist.

Ema-s ja **Rei**-s on muutunud *ou*-ks algupärane *au*-diftong (vt. 5. kaart). **Em**a Viiterna *loùt* 'laut', *oõgùd* 'augud'; Tatermaa *koùš* 'kauss', *koùgəl* 'kaugel'. **Rei** Rootsiküla *roùd* 'raud', nooremail ka mitmuses diftong — *roùwàd*, samuti *loùd* ~ *loùwàd* 'laud', *noùrlò* 'naerid'. On juba näidatud (1e), et see *au*, mis on tekkinud vokaalidevahelise klusiili nõrkade vastete kao tõttu, ei ole kaasa teinud *ou*-ks muutumist. Sellest võib järeldada, et algupärane diftong *au* > *ou* juba enne seda, kui kadus intervokaalne klusiil (vt. ka 19c). Niisugusel juhul oleks *ou* vanadus õige suur. Võiks ka arvata, et *au* muutumise ajal *ou*-ks ei olnud hilistekkinud diftongid veel üldse diftongid, vaid kaks teineteise kõrval seisvat, eri silpidesse kuulu-

vat vokaali. Vanades ürikutes esinevad kohanimed osutavad küll *au*-d, kuid see asjaolu ei keela arvata, et *ou* oli siiski olemas kas praegusel kujul või mingisuguse vaheastmena *au* ja *ou* vahel. Balti-saksa hääldusega kodunenud kirjurid on võinud igal juhul *ou*-d või *äu*-d transkribeerida *au*-ga, sest teatavasti hääldatakse praegugi selles saksa murdes peaaegu *ou*-ks kirjepilt *au*. Ühtlasi ei tohi unustada tõsiasi, et juba Rootsi ajal oli kirjurite keeles olemas mingisugune ühiskeele traditsioon, mis laskis ehtsaid murde-

Joonis 5. ||| loūd; == lauđ.

jooni esile tungida ainult osaliselt (EKirj. 1938, 364). — Peale **Ema** ja **Käi** esineb *ou*-diftong veel Saaremaa murretes ja ka mandril. EKA 56, 28 **Ans** *ou*, *ouđ*, *poük*, *soün*; EKA 441, 20 **Jäm** *koücel*, *loüppa*, *roün*, *soü* (< *savi*); AES 42, 149 **Var** *soün* ~ *soünäd* ~ *soünite*, *koünäd*, *ouñ* ~ *ouñäd*, *loüläs* ~ *loül*. Hiiumaa idaosas võib kohata *ou*-d *au* asemel mõnedes saksa laensõnades, kus balti-saksa *äu* ~ *ju* on *ou*-ga edasi antud *poül* gen. *poüli* 'mehenimi Paul', *kroüziđmp* 'kähardama' < *kräužən* id., *kroübiđ* 'kruubid' < *gräupən*, *ploümiđ* 'ploomid' < *pfläumən*. — Omapärase arenguga on **Käi** *koürri* küla, mille paralleelvormina on *koöri* küla. Viimane kuju esineb ka vanades dokumentides ja on seega algupärasem. Häälikumuutust *au* > *ou* on peetud rootsi keele mõjustuseks. EKirj. 1910, 28 arvab W. Grönthal Sörve keele võimsaks rootsi foneetika jäljeks just seda, et diftong *au* > *äu*,

nagu tema märgib: *kāuzid, sāu*. Selle oletuse vastu on kirjutatud EK 1931, 80 jj., kus osutatakse, et *a* käesolevaks labialiseerumiseks ei ole tarvis eeldada võõrast mõju, vaid hääldusmuutus on läbi läinud täiesti omaette. Eesti rootslasile on peale Ruhnu murde pealegi võõras diftong *ou* või *āy*. Muinasrootsi *au*-d esindab Noa-rootsis praegugi *ay*: *frays* (Danell Nuckömålet 220); Vormsis samuti *au*: *maur* 'Ameise' (Vendell, Laut- und Formlehre der schwedischen Mundarten in den Kirchspielen Ormsö und Nukkö in Estland, lk. 60), Risti *æy*, Reigi Rootsiküla *øy*: *løyp* 'jooksma' jne. Uurijat on eksiteele võinud viia see asjaolu, et *ou* esineb juhuslikult ka nendel aladel, kus omal ajal oli rootslasi, nagu Sörves ja Hiiumaal. Põhjust *au* muutumiseks *ou*-ks tuleb otsida eesti keelest enesest. Järgneva kõrge ning tugevasti labiaalse vokaali *u* mõjul on *a* vähehaaval üha enam kõrgenenud ning labialiseerunud. Muutus on muidugi *āu* kaudu läbi läinud. Siinkohal peab meelde tuletama, et *au* > *ou* esineb ka liivi keeles: Kettunen LW XXIII *soñnā* 'in die badestube', *loülā* 'singen'. Seega on meil taas tegemist nähtusega, kus liivi keelel ja eesti keele saartemurretel on ühiseid häälikulisi arenguid. Diftong *ou* < *au* esineb ka Kuramaa lätis (FBR XVI 111). — Ei tohi unustada, et muutuseks *au* > *ou* on võinud kaasa aidata ka algupärane diftong *ou*. Nagu osutavad praegused seigad *ou*-listes murretes, on diftongide segiminekiud võimalikud. Isikuti võib noorema põlve hulgas kuulda *au*-d seal, kus see ei ole algupärane, näiteks **Ema** Viiterna *linā laūcūtamine* 'lina lõugutamine'. Teiselt poolt on taas niihästi algupärase *ou* kui *au*-st tekkinud *ou* asemele teiste hiiu murrete mõjul tulnud *ōū* või isegi ühiskeelest *eu*, viimane muidugi ainult nende väheste „haritud“ keeleuususes, kes on suutnud *e* ära õppida: **Rei** Pihla *kōvēra rōūwācw* 'kõvera rauaga'; **Ema** Viiterna *sgūwē aūgūd* 'saueaugud'; Kuusiku *leūwāw* 'lauad', *piļļi eūk* 'auk jääs, kust hüljes välja käib', *leūwɸ* 'laupäev' (mõlema küla *eu*-dega keelejuhid olid merel-liikunud mehi). On tähelepandav, et muutus *au* > *ou* on läbi läinud väljaspool *a* labialiseerumisala. Seega siis pole *ou* tekkimisel midagi ühist Ida-Hiiu praeguse tugeva labiaalsusega. Viimane nähtus peab olema hilisem areng, teiskordne suur labialiseerumistendents. Kõnes olev muutus *au* > *ou* võib kronoloogiliselt ühte kuuluda keskvokaalide *e* ja *i* labialiseerumisega (vt. 22, 35b).

13. a. Esitatud nn. hariliku *o* kõrval leidub hiiu murretes kõrge *ō*. Esimeses silbis esineb ta kahel juhul: teatud tingimustel

u-st tekkinult ja diftongides *õä*, *õä* ja *õè* ~ *õë*. Kesk-**Käi** külates esineb järgmist *u* ~ *õ* vaheldust: Luguse *kõzèB* 'kuseb', *põzä*, 'väike kott', *lõbä*, 'luba', *lõbäitõD* 'lubatud', *õdär* 'udar', *põiskõk* 'peoleo', *sõrèB* 'sureb', *maì tõlè* 'ma ei tule', *tõläD* 'tulevad', ka *õhka inimänä* jne., kuid *tä suri*, *tuli põlèB*, *ullõD* 'hullud', *lubì*, *kuzì*, *kõèr ulõB ullõstè*. Nagu nähtub toodud näidetest, on niihästi esimeses lühikeses, keskpikas kui ülipikas silbis *u* > *õ*, kui järgnevas silbis pole kõrget vokaali *i*-d või *u*-d. Hiljemini on teise silbi kõrge vokaal ise küll võinud madalduda. Mujalgi **Käi**-s võib kohata sama häälikumuutust, kuid mitte nõnda järjekindlalt nagu kihelkonna keskosas: Nõmme *mõštät*, *sõkkäD* 'mustad sukad'; Villemi *kõèr kõzèB*, aga *suñò*. Mujal Hiiu maal esineb *õ*-d veelgi harvemalt. **Kas**-ist on kirja pandud ainult mõni üksik näide: *lõbäZ* 'lubas', *tõlèB*. Elujõulisem on *õ* **Phl** Sääre küla ümbruses: *sìs anttakse lõbä*, *mõst hobüne*, *rõskäD lõmäD* 'võigud loomad', *hõlk* 'hulk'. Et Kesk-**Käi** esindab vanemat keeleuusust, osutavad juba mainitud vanavarakogujate ülestähendised Hurda kogus. Näiteks kirjutab Mey 1889 **Phl**-st *tolgä* 'tulge', *pona* 'puna', aga *Hane sulust* 'hanesulest' (H II 41, 67 jj-d). On juba (12b) osutatud, kuidas niihästi *o* > *õ* kui *u* > *õ* *h* ees järgneva vokaali mõjul, sest intervokaalne *h* ei sega enda ees ja taga oleva vokaali käsitamist ühtekokku diftongiks ja seepärast on ühendis vokaal + *h* + vokaal samad häälikusuhted, mis on vastavate osistega diftongides. Siin on näha, et teise silbi vokaalil võib ka siis olla mõju esimese silbi vokaali kvaliteedile, kui nende vahel on mõni täiesti oraalise artikulatsiooniga konsonant või konsonantide rühm. Sõnades *lõbä*, *lubì*, *tõlè* jne. on täiesti samad vokaalide kvaliteedisuhted, mida võib leida vastavatest diftongidest: *õä*, *uì*, *õè* jne. Esimese silbi *u* > *õ* (*i* > *é* ja *ü* > *ø*) muutuseks on peale muu kindlasti kaasa aidanud hiiu hääldusviisi üldine tendents tarvitada häälduselundeid võimalikult vähe.

b. Diftong *õä*, *õä*. Selle diftongi kohta on juba toodud näiteid 2b ja 4b, nagu **Ema**, **Rei** *tõäD*, *sõäD*, **Phl**, **Kas**, **Käi** *tõäZ*, *nõä*, *õäD* jne. Käesolevas ühendis peaks tõstetama ainult küsimus, miks on madaldunud *u* > *õ* (samuti *i* > *é*, *ü* > *ø*), kui tema järelt on kadunud klusiili nõrk vaste. Klusiili nõrga vaste kadudes sattusid teineteise kõrvale vokaalid *u* ja *a*, mis alguses jäid kaheks iseisvalt kõrvu esinevaks vokaaliks, kuid aja jooksul on nad enamates eesti murretes kokku sulanud diftongiks. Ometi on säilinud teatud vahe algupäraste ja hilistekkinud diftongide vahel. Algupärased diftongid alluvad astmevaheldusele (*laülu* ~ *laülü*), hilistekkinud on

aga aina tugevaastmelised, s. o. diftongi teine osis on esimesest tunduvalt pikem. See olukord paneb tahtmatult arvama, et praeguste hilistekkinud diftongide teine osis on pidanud olema pikem — poolpikk või pikk — juba enne diftongi tekkimist. Setälä arvates (Quantitätswechsel 21) pidi juba soome-ugri algkeeles teise silbi vokaal olema nõrgas astmes poolpikk ¹⁾).

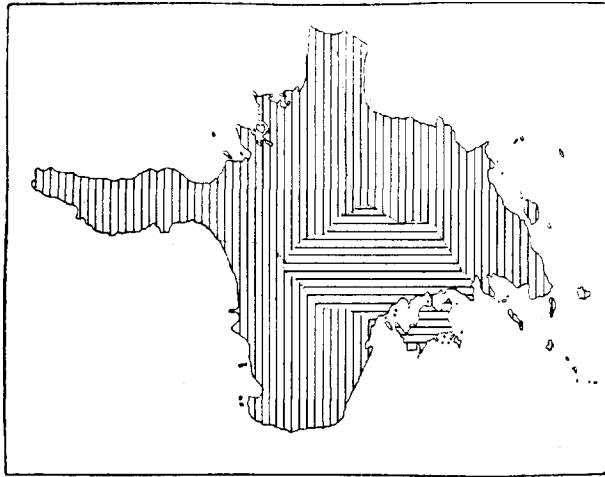
Selle oletuse vastu on välja astunud Collinder FLQW 49. Collinder'i arvates on meil tegemist üksnes hilise, eesti keeles eneses tekkinud „ersatzdehnungiga“. Usutav on, et eesti keeles on teise silbi vokaal pikem olnud juba enne intervokaalse klusiili nõrga vaste kadu, et hääldati *tuβän, *suγän jne., millest β, γ, δ kao järel saadi *tu-än*, *su-än*, ja hiljemini siis *tu-ä*, *su-ä*. Kui *u* ja *ä* vahelt kadus neid kahte silpi jagav hiatus, hakkas intensiivsemalt artikuleeritav poolpikk *ä* avaldama assimileerivat mõju. Et intensiivsuse haripunkt oli *ä-l*, artikuleerus *u* üha lõdvemalt. Lõtvuse põhjustajaks oli keeleselja väikesem tõus. Nõnda on madala *u* kaudu järk-järgult välja jõutud praeguse *ö*-ni. Ühiskeeles ja paljudes murretes on käesoleva diftongi esimene osis sama kvaliteediga nagu hiiu murretes. Ühiskeeles peab *ö*-d pidama just hääldusnormiks. Murdeti on aga see diftongiosis madalam või kõrgem (vt. Õ. Sõster „Alanevate diftongite esimese osise kvaliteet Eesti Keele Arhiivi andmete järgi“ (käsikiri, EKA 518).

c. Diftong *óè ~ öě*. See diftong on saadud algupärasest *oi*-diftongist *i* madaldumisega *r*, *v* ja *é ~ j* (< *j*) ees (madaldumise kohta vt. 1 b) või *ue*-ühendist, mille vahelt on kadunud klusiili nõrk vaste. Peale selle on sõnu, kus *ó* on lühenenud algupärasest pikast *ō*-st. **Phl** Sääre *sòè* (gen. *sojà*) 'soe', *lõëtptz* 'loetas, laskis lugeda', *põëst oštët*; Kuri *lòèdptkse* 'loetakse', *sā lõèd*; Keremaa *pòèg*; Suuremõisa *kòèr ~ kõërà*. **Kas** *ma izè lòè* 'loen ise', *kòèr ~ kõërà*. **Käi** Luguse *kòèr ~ kõërà*, *pòèg*, *pòèdvdé* (< *puγētattihēn) *läbì* 'palmitseti, põimiti läbi'; Nõmme *sòè*, *ròègáz ~ rõèkkvd* (< *rō-vikkas). **Ema** Viiterna *kòèr ~ kõërà*. **Rei** Kidaste *pòèg*, *sòè*, Ogandi *ròègáz ~ rõèkkvd*. Käesolevad näited toovad uut tõestusainestikku selle kohta (vt. 1 e), et praeguses hiiu häälduses ei ole

1) „Beweise dafür sehe ich z. b. in den estnischen verhältnissen wie nom. *ilm* (od. part. *ilma*) ~ gen. *ilmä*, *laig* ~ *langä* (d. h. überhaupt in der halben länge des vokales der 2:ten, bezw. 4:ten silbe, wenn die vorhergehende silbe die schwache stufe darbietet), sowie auch in der länge des vokales der zweiten silbe in vielen lappischen dialekten ..., welche erscheinung unzweifelhaft sehr alte verhältnisse abspiegelt“.

mingisugust vahet algupärase ja hilistekkinud diftongi vahel, olgu viimane saadud mistahes teel, või ajalisel kas varemini või hiljemini. Sa areste on EK 1929, 1 jj-d pidanud võimalikuks erinevust mõlema diftongirühma vahel. Mõnedes eesti murretes võib ehk praegugi olla vahetegemist, kuid ühiskeel ja enamik murdeid on hiiu murretega samal tasemel. Nn. hilisdiftongide ebadiftongilisus on varemalt olnud siiski õige üldine (Sa areste l. c. 7 jj-d).

14. a. Poolpikk $\dot{o}$ esineb esimeses pearõhulises silbis üksnes hilistekkinud diftongides $a\dot{o}$, $e\dot{o}$ ($\sim i\dot{u}$) ja $\ddot{o}$ ($\sim \ddot{y}\dot{o}$). Diftong $a\dot{o}$

Joonis 6. ||| $sju_B, pju;$; ≡ $se_B, p\ddot{o}$.

kohta on toodud näited 1d-s, kus on osutatud, et see diftong on hiiu murretes omane peamiselt **Kas**-le ja **Käi**-le.

b. Diftong $e\dot{o}$. **Kas** $v\dot{e}\dot{o}$ 'Veo talu', $mei\ iz\dot{a}$, $l\dot{a}ks\ t\dot{e}\dot{o}le$ 'meie isa läks teole', $m\dot{a}\ s\dot{e}\dot{o}\ kinn\dot{e}$ 'seon kinni', $t\dot{e}\dot{o}p\dot{z}$ 'teotas', $l\dot{e}\dot{o}$ 'Léo'. **Käi** Luguse $k\dot{e}\dot{o}B$ 'kidub, põeb', $t\dot{e}\dot{o}l$, $s\dot{e}\dot{o}B$. **Rei**-s, **Ema**-s ja **Phl**-s on allakirjutanu kuulnud $e\dot{o}$ asemel $i\dot{u}$: **Phl** $t\dot{i}\dot{u}D\dot{o}r$ 'Teodor', $s\dot{i}\dot{u}B$. **Ema** $t\dot{i}\dot{u}D\dot{o}z$, $t\dot{i}\dot{u}l\dot{a}$. **Rei** $t\dot{i}\dot{u}\ \ddot{o}j\dot{u}z$, $t\dot{i}\dot{u}l\dot{a}st$ 'teolised'. (Vt. 6. kaarti.) Isikuti võib ka **Ema**-s kuulda $e\dot{o}$ -d. Siinkohal on diftongis iu esimene osis märgitud harilikust natuke madalamaks. Madalam artikulatsioon ei ole aga üldine. Samal ajal võib isikuti kuulda samakõrguste komponentidegagi diftongi (17d).

c. Diftong $\ddot{o}$ jne. Selle diftongiga on tegelikult ainult paar sõna: **Kas** $p\ddot{o}z$ 'peos', $p\ddot{o}z\dot{a}$ 'pihku', $r\ddot{o}$ (nom. $r\ddot{o}d\dot{u}$) 'räästaalune

katuse ja lae vahel'. **Käi** Luguse *põõz*. **Phl**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s on sarnaselt eelmise rühma sõnadega ka siin kõrgem vaste: **Phl** Värsu *püüdväve* 'peotäie'. **Rei** Pihla *püüzä* 'peosse, pihku'. (Vt. joonist 6.) Diftong *õõ* on saadud labiaalse klusiili *p* mõjul varasemast *iu*-st. Seesugust vokaal-ainese labialiseerumist esineb paljudes muudeski murretes, muuseas isegi Hiiumaast territoriaalselt kaugel leivu murdealal: *püüdväüz* 'peotäis' (AES).

õ kaugemal sõna sees.

15. a. Esimesest pearõhulisest silbist kaugemal sõna sees esineb niihästi lühike *õ* kui poolpikk *ȭ*. Kummagi esinemiseks on tingimused siiski täiesti erinevad.

Lühike järgsilpide *õ* esineb teises silbis siis, kui esimene silp on ülipikk, kaugemal sõna sees võib ta esineda muudelgi tingimustel. Üldiselt vastavad *õ* esinemise tingimused redutseeritud *v*, *v* omadele. Ongi ju *õ* esinemine lihtsalt *u* reduktsiooni nähtuseks. Järgsilpide *u* ise võib põlvnedä kas algupärasest *u*-st, *ü*-st või *o*-st, *õ*-st või diftongidest *ui*, *oi*: *suṛnõ*, *helligõd* 'õrnad, hellad', *rāmandõd* 'raamatud' jne. Kõrge tagavokaal *u*, olles lühikeses rõhutus silbis, on hakanud artikuleeruma üha väikesema intensiivsusega; seega siis ei ole keeleselg, nagu juba teame, enam tõusnud küllaldaselt, mille tagajärjel on artikuleeritav vokaal saadud madalam. Akustiliselt on see vokaal kvaliteedi poolest *u* ja *o* vahel ning ühtlasi sarnane pika *ȭ*-ga (selle kohta lähemalt 20 a). Vahel võib *õ* olla hääldatud hääldusorganite eriti loiu tegevusega, nõnda et moodustub häälik, mis akustiliselt on õige lähedal indiferentsele vokaalile. Seda *õ* nüansi ei ole käesolevas töös eraldi märgitud peale mõningate oluliste või tähelepandavate juhtude, kus vastava tähistisena on tarvitatud *ȭ*-d. Seepärast ei ole põhjust olnud märkimisaluseks võtta ilmse indiferentse vokaali värvinguga, harvemini esinevat *ȭ*-d, et *u* ja samuti *i* redutseerimisel on oluliseks momendiks ainult nende häälikute artikulatsiooni madaldumine. Järgneva mõningaid näiteid kirjeldatud *õ* kohta: **Phl** Sääre *terē hõmīgõst* 'tere hommikust', *saime kōkkõ* 'saime kokku, kohtasime', *paljõ lāvõd* (~ *lāvõvu*), *nē pole aṛmõ aṇ* 'need pole armu andnud', *tüdrügõd* (~ *tüdrügõd*) 'tüdrukud, tüdrukuid', *jõulõdõd āgõd* 'jõulu ajal'; eriti sellel murdealal võib kuulda veelgi suuremat *u* redutseerimist: *tõdõd* 'toodud', *sõdõd* 'söödud' (vt. ka 7). **Kas** *tedā on nāatõd*, *rāmandõd* 'raamatud', *leikkõze kũ* 'august', *õm-bũ* 'õunapuu', *pũ kũlõ*

'puukiilu', *vāzīgō* 'väsiġu', *kadā.gōz* 'kadastikus', *kūlrōz* 'küürus', *kōpanīgō* 'kodaniku'. **Kāi** Villemi *līkkō jōmp*, *aṅkkōr* 'ankur, lähker', *ōlētō* 'hooletu', *kerikkōleine* 'kirikuline' (uuem sõna, vanem — *keṅgulaine*), *kurendōz-aḷō* 'põiklattidest aed'. **Ēma** Viiterna *keṅgōlānā* 'kirikuline', *julttōnd* 'jultunud', *oinōd* 'oinaid', *tarttō* 'Tartu', *kaṅmalōga* 'kamaluga', *kurendōze-aḷō*; Kuusiku *sōnīgō unīgōp* 'sõnnikuhunnikud'. **Rei** Rootsiküla *āppīgōd* 'oblikad', *aḷīgōd* 'sinikad', *roṅtō* 'rohtu', *seinō* 'säinaid', *paštū aēgō* 'paastuajal' jne. — Kui sõna on hääldatud rõhuliselt või tahtlikult eriti selgelt, siis esineb redutseeritud *ō* asemel *u*. — Hurda kirjasaatjad Tikerpuu ja Mey kirjutasid *ō-d o-ga* (H II 41): **Phl** *leikomas* 'liikumas' (67), *Kersto* ill. (70), *kerstokaasā peale* (70). Pandagu tähele, et Meyl esineb ka *Walibo* (90) 'Valibe' (< *Vallipää*), mis on huvitavaks näiteks redutseeritud vokaalide segiminekest. **Phl** Sääre külast on allakirjutanu ühe korra registreerinud ka *pōhēlsō* 'Pühalepa'; Keremaa külast on registreeritud taas *vazik* gen. *vazigō* (~ *vazigu*) 'vasikas'. Ülalpool (7) on juba näidatud, kuidas reduktsiooni kaudu on võinud järgsilpides vokaalid segi minna. Siinkohal lisatagu mõni näide *ō* täielikust reduktsioonist: **Phl** *muštāze kaūtṭṭṛn* 'mõistuse kaotanud', *huniḡōd* 'hunnikud'; Kuri *maṅtāz* 'mahtus'; Reikama *sišsā laštāp* 'sisse lastud'. **Kāi** Nõmme *umīgā* (~ *umigō*) 'hommikul' jne. — Ametlikult *-ste-lõpulistest* kohanimesed võib kuulda *ā* asemel ka *ō-d*, näit. **Kāi** *agāstō* 'Agaste küla **Phl**-s'; *emāstō* 'Emaste'. — Lõpuks lisatagu, et nooremal generatsioonil, kes ühiskeele mõju tõttu püüab *ō-d* vältida, on kohati arenenud taas selge *o* järgsilpidesse, mis on murdest muidu täiesti kadunud: **Phl** Kuri noorelt sulasmehelt — *siš_kui roṅto jū nī paljo kašvān oñ*. — Mitte üksi need ülalpool tsiteeritud Hiiu vanavarakogujad pole tajunud *ō-d o-hääliku* nüansiks, vaid allakirjutanu keelejuhid on samuti pidanud seda häälikut ikka *o-ks*, kui nende käest küsiti, mis „täht“ see võiks olla.

Lühikese *ō* vaatluse lõpus peab eriti nimetama kahte sõna *pārgō*, *pā.roō* 'suviköök' (üldhiiuline) ja *nōlṭpōō* 'vanaaegne nõelatops' (**Kāi**). Nende sõnade lõpposa *-gō* on kulunud *koda*-sõnast: *pārgō* < *pārikota, Wiedemann EWb *pār-koda* 'Sommerküche der Bauern'; *nōlṭpōō* < *neylahenkota, Wiedemann EWb *nōlā-koda* 'Nadelbüchse, (D) das am Kettengürtel getragene Nadelkissen'. Nendes sõnades on tavalise *ō* kõrval rõhutatud või eriti selges kõnes muidugi ka *u*, kuid isikuti võib kuulda ka selget *o-d*. Vähemalt *nōlṭpōō*-sõnast on praegugi rahval teadvus alles, et lõpp-

osa -*o* on lühenenud *koda*-sõnast. See asjaolu on võinud mõjuda kaasa, et lõppsilbile on jäänud tugev kaasrõhk, mis on aidanud *o*-l säilida.

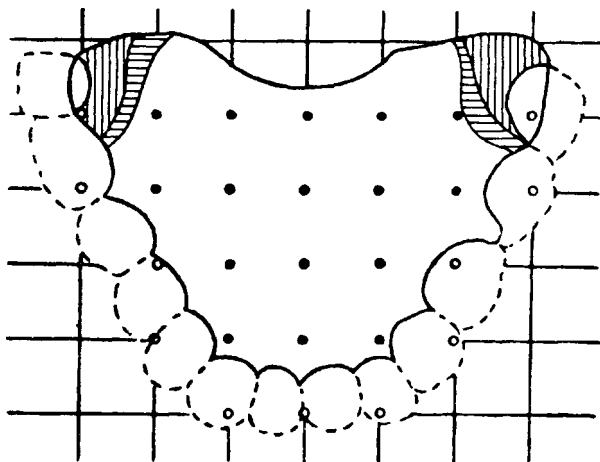
b. Poolpikk *ò* esineb teises silbis üldistel poolpika vokaali esinemistingimustel. **Kas**-s ja **Käi**-s on see häälik vahest kõige üldisem ning tema esinemine allub teatud määrani kindlale seadusele. Kui **Kas** murde esimeses silbis on pikk *õ*, *ȭ*, või *ȭ̄*, *ȭ̄̄*, siis ei ole teises silbis *ù*, vaid on *ò*: *rõmòz* 'rõõmus', *kõnò ots* 'lõuaots', *õròn* 'hõõrun', *õDò* 'Aadu', *kõlòD* 'kaalud', kuid *kùmùz* 'kuumus', *sìlùD* 'siilud', *nèrùD* 'neerud' (uue sõna), *kodù*, *alùD* 'halud'. Esitatud juhud on vaid üldisemaks nähtuseks, kus reeglipärasus on kõige suurem. Peale selle võib *ò*-d kuulda ka muudel tingimustel nagu *vařjòD*, *tulè ku.èò* 'tule koju'. On huvitav tähele panna, et sõna pikenedes võib teise silbi *ù* muutuda *ò*-ks: *nèrùD* aga *nèrò-aiçùz* 'neeruhaigus', *nägù*, aga *nägòzèD*. Peale **Kas** esineb *ò* muudelgi murdealadel, näit. **Phl** Sääre *pařtòD*, *ilòzD*, *raijòB*, *münò elò* 'minu elu', *kanò*, *jahò*, *hijò tänò pèz* 'vanaaegne hiiu tanu peas'. **Käi** Luguse *leizò-bořiz* 'nekrutid', *kõnòD* 'koonud, lõuad', aga ka *aiçòz* 'haigus', partide kutse: *pilò*, *pilò*, eriti pandagu tähele *puDri*, kuid *kui umigə suřnò àivD vùvè*, *sis špèD puDò ennə*; *ařtò* (= hatt 'vanaaegne hiiu peakate') *olèn näinD* (Nõmme); *koivò-valçə* (Luguse). **Em**a Viiterna *külm-aiçòz* 'influenta; halltõbi', *aèròD* 'aerud'. **Rei**-s on poolpikk *ò* siiski väga haruldane. Pealegi on allakirjutatule jäänud mulje, et kui teises silbis kuulduki *ù* asemel *ò*-d, ei ole küsimuses *ò*, vaid lauserõhutu asendi tõttu lühendunud *ò*. Üldiselt võib aga öelda, et *ò* esinemist *ù* asemel põhjustab kas eelnev vokaal või lauserõhutu asend. Eelneva kõrge vokaali puhul on harva teises silbis *ò*-d. Esimese silbi madalad, eriti aga sama kõrgusega artikulatsioonid, on mõjunud progressiivselt järgneva silbi vokaalile, selle artikulatsiooni madaldades. Nagu esitatud näidetest on ilmnenu, ei peegelda hiiu järgsilpide *ò ~ u* vaheldus mingisugust vana foneetilist olukorda, vaid igal juhul tuleb lähtuda *u*-st, olgu see algupärane või mitte. Huvitav on aga jälgida, kuidas mitmel eri tingimusel on hakanud järgsilpidesse arenema uus *o*, mis noorematel on saamas fonoloogiliselt iseseisvaks häälikuks.

16. *a* vaatlusel on esitatud näiteid sellest, kuidas see häälik võib vahelduda mõne teisega, ilma et iga kord võiks läbi näha, missugune füsioloogiline moment on olnud artikulatsioonikoha muutust põhjustamas. Ka *o* puhul võib kohata mitmeid sõnu, kus

selle hääliku asendamine mõne teise häälikuga on kas täiesti psüühiline nähtus või küsimuses on rahvaetümolooogia või taas erinevate vokaalidega alglahted, millest vastav sõna on laenatud. — **Phl, Kas, Kái** *kubàr* gen. *kubàrp*, **Ema, Rei** *kubàr* 'vilja-, marjakobar' ~ Wiedemann EWb *kobar* gen. *kobara* (*kõbar*) 'Traube, Büschel, Haufen, Trupp, Gruppe' (Mark Suomi V 10, 238 jj.); *podl* gen. *podl* (üldhiiumaaline) ~ Wiedemann EWb *pudi* gen. *pudi* (*podl*) 'Brei, Eingebroctes jne.', millega kuulub ühte *pude* gen. *pudeda*, *pudema* (*pute*) 'locker, mürbe, spröde, zerbrechlich', *pudenema* 'zerfallen, sich zerbröckeln, abfallen' ja teisi tuletisi samast tüvest; Wiedemann EWb hiiu sõnana *kurtsutama* ~ *kortsutama*; *ibid.* *kurp* gen. *kurba* ~ *korbits*, *kurbits*, *kurwits* 'Waldschnecke (Scolopax rusticola)'; **Phl** Sääre *horjułtp* *hunttež* 'hurjutad hunte' ~ Wiedemann EWb *hurjutama* (*horjutama*) 'scheuchen (bes. Wölfe mit dem Zuruf „hurjoh“), schelten, beschämen'; **Phl** *muškuv* ~ *Moskva*; **Phl** *sibèrè oḡgòr* (~ *oḡgur*) ~ *Ungern* 'Ungern-Sternberg, kes saadeti Siberisse asuma'; **Kas** *vazè-vuzi* ~ Wiedemann EWb hiiu sõnana *waze-ozl* 'Winterschachtelhalm (Equisetum hiemale)'; *koràt* gen. *koràdi*, *koràdi* jne. esineb paralleelselt *kuràt* gen. *kuràdi*, *kuràdi* jne. kujudega. Afektiivse iseloomuga sõnana on *kuradil* olnud eriline tendents igasugusteks häälikumuutusteks (Mägiste EK 1927, 76 jj.), esineb ju ühiskeeleski ning kirjanduses see sõna vahetevahel *o*-lisenana; *kurendòze-aib*, *kurendòz-aib* jne. (üldhiiumaaline) 'põiklattidest aed' ~ Wiedemann EWb *korendus* gen. *korenduze* 'Zaun mit schräge liegenden Stangen' (< **kuręent-*, tuletis sõnast *kurki gen. *kuręen 'kurg', vrd. Lönnrot SRS soome *kurjensiipiaita* 'ett eget slags gärdesgård'); *pruš* gen. *prušsì* 'prees, pross' ~ ühisk. *pross*; nähtavasti on käesoleval juhul olnud kaks eri lähte kohta; millest kumbki sõna on saadud: *pross* < saksa *Brosche*, *pruš* < *Brustnadel*, kust ka **TMj** *prušneel* 'pross', — hiiu murdevorm oleks seega elliptiline kuju; *puřgànd* (üldhiuline) ~ ühisk. *porgand* < baltisaksa *Burkane*, *Borkane*; **Phl** Sääre *noñnimv* ~ *nunñimv* 'konutama, ühel kohal tööta istuma'. Koos mitmesuguste murdeliste vastetega, nagu Saaremaa *noñ* gen. *noñni* 'vares', **Tõs** (LS J III) *nonn* 'omaette nohiseja inimene' kuulub ilmsesti siia Wiedemann EWb *nunñ*, *nunn*, *noññ*, *nonn* 'Nonne', millel on kaks lähte kohta, alamsaksa *nunne* ja ülemsaksa *Nonne* (vt. Kluge EtWb s. v. *Nonne*). Täendusarenguliste võimaluste suhtes vrd. Lönnrot SRS soome *nunna* 'nunna; veklig qvinna; hjertunge (smekord); ko- och getnamn'.

u-häälikud.

17. a. Pearõhulises silbis. Postdorsaalsetest häälikutest on *u* küll kõige kõrgem, kuid siiski mitte nõnda kõrge, et temast jääks puudutusala palatogrammile. Kahelt hiiu katsealuselt võetud palatogrammid lühikesest *u*-st ei registreeri üldse puudutust, seda tuleb õige vähe nähtavale üksnes pikka *ū*-d artikuleerides. Mandrimurretest ja ühiskeelest tehtud palatogrammid osutuvad aga väikest postpalataalset artikulatsiooniala lühikesestki *u*-st. Joonis 7-dal

Joonis 7. Palatogramm ühiskeelee *u*-st ja *ū*-st.

on toodud palatogrammid niihästi ühiskeelee lühikesest *u*-st (vertikaalsete joontega märgitud) kui ka pikast *ū*-st (lisa-puudutusala osutavad horisontaalsed jooned). Seega siis on hiiu *u* madalam ning sedavõrd tagune, et väike puudutus piirdub ainult pehme suulaega. — Huuled on *u*-d artikuleerides hästi ettepoole lükkunud ning tugevasti ümmardunud. Pilt 8-dal on hästi näha, kui võrd intensiivselt on toimunud huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine. Huulte vahel olev avaus on umbes hernekujuline. Kettunen LUKD 14 jj. tunneb **Kod**-st mitmesuguseid *u* kvaliteedivarjundeid. Hiius seda ei esine. Kui me selles murdes siiski kohtame normaalsest *u*-st erinevaid nüansse, on need täiesti positsioonilised ega ole murde süsteemi järgi iseseisvad häälikud. Mõningaid näiteid *u*-st: **Phl** Sääre *nät tullēd* 'nad tulid', *puū lehm* 'küüt lehm, kellel ka kõhualune on valge', *udūzəp ilmāD*, *lubā.*, *kurķ* 'kurk, söögilõõr', *silmä.* *kuļmūd*, *hunīgəp* 'hunnikud', *unudpžəp*

'unustasid'. **Kas** *uks on lukkêz* 'uks on lukus', *sant tujù* 'halb tuju', *um̄bâst* 'umbes', *sugü-õim* 'suguvõsa', *lump̄p̄p̄* 'lonkab', *kurü* 'karjamaa mere ääres, kus niidud ja põllud on maa pool ees', *mujâcp̄* 'mudaga'. **Käi** Luguse *luht* 'luht, luhahain', *puzâ*, 'väike kott', *pūc̄p̄m̄v* 'õgima', *pūkubū* 'pakkтарu', *sumâmp̄* 'sumisema', *klūt* 'villatükk, tort, jahuklimp jne.'. **Emâ** Viiterna *murastomv*

Pilt 8. Huulte asend u moodustamisel.

'poolhapuks minema', *mūrelõi-toimnâ* 'toimne kangas, kus kolm loomkonda on ühte- ja kolm teist-pidi', *surnõ-puorü* 'puder, mida söödi hommikul enne surnu kalmistule viimist', *tulik* 'emanõges, piimanõges'. **Rei** Pihla *mullâ marjâd* 'kartulite vana nimetus', *pūlmâ vattêjad* 'lapulised', *um̄baid* 'aiaga piiratud väikesem põld'; Rootsiküla *mullik-mari* 'muulukas, põldmurakas', *pūk* 'isane kits, sikk', *udrâmp̄* 'mürama'. — Üldhiiumaaliselt (ja ka -saaremaaliselt) on *u*-ga sõnad *lūki* ~ *lūki* 'lõhki' ja *lūkump̄* ~ *lūkump̄* 'lõhkuma', lõuna-eesi *lākma*, soome *lohkoa* (Kettunen Kod Vok 4). Selleski sõnas ei ole *u* esinemine füsioloogiliselt kuidagi seletatav, vaid siingi on pidanud muutuse alguseks olema kas

puhtpsühholoogilised tegurid või mõni tähenduslikult lähedane sõna. Niisuguse sõnana oleks *lūki* suhtes mõeldav *pūki* (Saaremaa, M. Toomse teatel) tähendusega 'katki', Lõnnrot SRS soome *puhki* 'genom, igenom, tvärsigenom, itu, upp, sõnder jne.'. Wiedemann EWb saartemurrete kõnekäänuna *luhki puhki räkima* 'gründlich besprechen, durchsprechen'. Üldhiuliselt on *humik*, *umik* 'hommik'.

b. Erilise rühmana esineb *u*-liste sõnade alal *ujump̄* ~ *ujump̄* (üldhiuline), **Phl**, **Kas**, **Käi**, **Rei** *kujü*, **Kas**, **Käi**, **Emâ** *kujõ* (samuti ka *tujõ*) 'koju', *pujâ* ~ *pujâ* (< *põc̄g*, **Käi**, **Rei** on registreeritud ka *põjâ*, *põjâ*). Siia kuuluvad veel *sujâ*, *ilmâ* 'soojad ilmad', *rujâ* 'roe', *rujâ*, *ne* 'roojane' (kõik **Kas**), kus *u* < *õ*. Hakulinen on oma väitekirjas „Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen“ (Helsinki 1933), 111 jj-d arvanud leidvat nendes sõnades, nagu ka paljudes teistes, *o* ja *u* vahel-

dust, *o* ise oleks olnud algsem. Tooms EK 1933, 165 j-j-d on pidanud võimalikuks häälikumuutusi $u > o$ ja $o > u$ eri murretes. Praegused kirjud suhted põlvneksid murrete segiminekutest. Foneetilis-füsioloogiliselt seisukohalt on kõigiti usutav, et küsimuses on eri murrete häälikumuutusi. Nagu ilmneb allpool *j*-hääliku vaatlusel, on enamates murretes tema artikulatsioonikoht madaldunud madalate või keskkõrgete vokaalide naabruses, mille tagajärjel on saadud häälik, mis kuulub *e*-rühma, nimelt *é*. Kõrgete vokaalide, peamiselt *u* ja *i* naabruses ei madaldu *j* artikulatsioon. Seega on keeles kaks *j* esindust. Murdeid vaadeldes näeme aga, et neis on tendentsi ühtlustada ühes või teises suunas. Ühelt poolt kalduetakse täiesti vältima *j*-d ja artikuleeritakse tema asemel algupäraste kõrgete vokaalide, kõigepealt *u*, naabruseski *é*. Et aga *é* moodustamine kahe kõrge vokaali vahel või kõrge vokaaliga ühenduses ei ole füsioloogiliselt hõlpus — see oleks vastukäiv üldse eesti keele häälduses mõõduandvale mugavus- ning otstarbekohasusprintsibile —, siis peab madalduma naabruses olev vokaalgi. Teistes murretes ei ole tendentsi madaldada *j* artikulatsiooni kõrgevokaalseski ühendis. Niisugustes murretes on siis, vastupidi, kalduvust säilitada (või uuesti tagasi tuua) *j* ühendites keskkõrgetegi vokaalidega. Sellele vastavalt on neis murretes keskkõrged vokaalid võinud kõrgeneda kõrgeteks. Praegune murrete *uju*- ~ *o,éo*-sõnade kirjavus seletub kirjeldatud hääldustendentsidega. Kahjuks ei ole suurem osa murdeuurijaid eraldanud *é*-d ja *j*-d, vaid transkriptsioonis on üldistatud üks või teine märkimisviis. Toomse kirjutisest l. c. 167 j-j. paistab siiski, et enamik *é*-ga märkimisviise on ühenduses madalama vokaalinüansiga: **Kse** *ku,éü(n)* 'kujun', **Mär** *ku,éüline* 'kujuline', *ko,éõ* 'kuju', **Tõs** *o,éõ* 'uju' jne.

Sõnaalgulise *ju*- > *jü*- kohta vt. 36c.

c. Diftong *ui*: **Phl** Sääre *huizudõpi* 'hõõtsutati', *huiskõmv* 'kergitama, tõstma', *uudõz* 'uinak', *huì* 'piirits', *nuija-mõr* 'ämmamoor', *luik* gen. *luioè* 'tuudutus, sarvehääl'. **Kas** *kuik* gen. *kuioù* 'luik', *tuiskõv* 'tuiskab', *kuì*, *luittä* 'lita, lirva'; viimases sõnas on *uit*-ühendiga edasi antud mandri *ut*: *luittä* id. (Vt. palatalisatsiooni.) **Käi** Villemi *uì* 'piirits', *luudõr* ~ *luudõr* 'luine', *puud* 'puid'. **Ema**-s ja **Rei**-s on *uì* ~ *uì* esindus täiesti sarnane esitatud kihelkondade omaga. Kuskil ei esine selles diftongis kvantiteedi vahelduse kõrval ka kvaliteedi vaheldust. Vastastikuseid assimileerivaid mõjustusi ei saaks küsimusse tullagi, sest diftongi mõlemad osised on kõrge artikulatsiooniga häälikud. Seni on juba paarile korrale mainitud

ning allpool peab veelgi mainima asjaolu, et madala artikulatsiooniga vokaalid alluvad palju hõlpsamini reduktsioonidele ja assimilatsioonidele kui kõrge artikulatsiooniga vokaalid¹⁾. Selle nähtuse tagapõhjaks on hiiu murretes (ja mujalgi eesti keele alal) valitsev seadus, et kõrgeid vokaale artikuleeritakse palju intensiivsemalt kui madalaid. Intensiivsem artikulatsioon eeldab aga muuseas sedagi, et iga üksik häälik moodustatakse pretsiissemalt oma artikulatsioonikohas. — Kõigis hiiu murretes esineb *ui*-diftongiga ka tüvi *muistmp* ~ *muistmv* 'mõistma', *muistúz* 'mõistus'. Vrd. Lõnnrot SRS soome *muistaa*, mis 'minnas, päminna sig, erinra sig, komma ihåg, hågkomma' jne. kõrval tähendab ka 'förstå, kunna', *muistaa lukea* 'kunna läsa', *muistaa raamatuita* 'vara bevandrad i skriften'. Hiiu murretele lähedastes saarte murretes ja mandril ei esine selles sõnas diftongi *ui*-d. Seepärast peab arvama, et selleski sõnas on küsimuses kas laen või mõjustus Kuusalu randade murdeist, millega hiidlastel on olnud otseseid ning tihedaid kokku-puuteid viimase ajani, sest mõlema ala kalastajate kalaveed puutuvad kokku; vrd. AES Kuu Tapurla *muistama* 'mälestama', *ei minä muista*, *minü muista* eš. Arvesse võib aga tulla ka Turu kandi soome keel, sest selle alaga on hiidlased olnud samuti väga tihedates sidemetes (vt. 1e, *naur*).

d. Diftong *iu*. See diftong on kahte algupära. Esiteks põlvneb ta algupärasest *iu*-diftongist: *kiü* pl. *kiüD* 'lina-, lihakiud', *liügi laskmp* ~ *laskmp* 'liugu laskma', *kiüzmpv*, *kiüzvmpv* ~ *kiüzät* 'kiusatud' (üldhiilised sõnad). Teiseks esineb *iü* hilistekkinud diftongis (vt. 14b) peamiselt **Phi**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s, näit. esimeselt murdealalt Sääre *tiümihED* 'teomehed', *siüvi ühtä* 'seoti ühte', *liütvpvD* *heñnäst* 'leotavad end', *kiüb* (< *kiümpv*). Nagu üldiselt, nõnda ei ole käesolevalgi juhul hilistekkinud diftongil kvantiteedivaheldust.

u kaugemal sõna sees.

18. Esimesest silbist kaugemal sõna sees esineb *u* üksnes siis, kui ta teises silbis on poolpikk, või kui sõna on hääldatud eriti selgelt, siis üldistel järgsilpide redutseerimata vokaali esinemistingimustel. Nagu ühiskeeles ja enamates põhja-eesti murretes, võib hiiugi murretes järgsilpide *u* põlvneda kas algupärasest *u*-st, *o*-st, vastavate algosistega diftongidest või pikkadest vokaalidest

1) Reduktsiooni suhtes pakub väga ilmekaid näiteid vene keel, kus rõhutatud *a*, *o* ja *e* on harilikult ikka redutseeritud, mitte aga *i*, *u* ega *i*.

jne. **Phl** Sääre *ajü-jäpä*, 'ajuvõrkude rivi', *tegüd* 'teod', *heļļigud* 'hellad, õrnad', *izü* 'pikne', *jahümp* 'jahvatama'; Nõmba *küüüt* *kañnüd* 'laudadest vöödilised kannud', *palü kerik* 'Palu kirik'; Harju *ümarunä* 'ümmargune', *kazü,čv* 'kasvaja'; pandagu tähele Keremaa *vazigu* 'vasika'. **Kas** *paštü* 'paastu', *kocü* 'kokku', *külüz* 'kuulus', *müzu-geinä* 'missugune', *mä_{BE} añnünd* 'ma pole andnud', *palittust* pl. part. 'palituid'. **Käi** Villemi *müštüz* 'mõistus', *kippüb* 'liigub', *kippuõpmv* 'liigutama', *vagü*. **Ema** Viiterna *kolludõmv* 'lõngu maarjajääga keetma enne kollaseks värvimist', *puđrü-äřgüd* 'pudru männad, -pöörised', *loügudõmv* 'linu lõugutama', *rüdü* 'räästaalune lakas'. **Rei** Rootsiküla *näidü-kel* 'ajanäitaja-kell (vastandina kiriku-, aisa- jne. kellale)', *ladü* 'küün', *kañtüz* 'katus'; Kalana *sülüda* 'sõelutakse', *sür nuřjattu tõřz* 'väga suur tõrs', *kä_{BE}lüd* 'kaalud'.

Järgsilbi *u* poolest on tähelepanndavad pl. part-d *lañbud* 'lambaid', *kiñdud* 'kindaid', *hañbud* ~ *añbud* 'hambaid', *võđrud* 'võõraid', *oinud* 'oinaid', *säinud* 'säinaid', *säppud* 'saapaid', *käpstud* 'kapsaid' (redutseeritult muidugi ka *lañböd*, *kiñdöd*, *hañböd* jne.), kus *u* vastab algupärasele *-ahi-* ~ *-ähi-*. Kujult sarnased on veel pl. part-d *rāmandud* ~ *rāmandud* ~ *rāmañtud* 'raamatuid', *kerigud* ~ *kerikkud* 'kirikuid', *muštigud* ~ *muštikkud* 'mustikaid', *māzigud* 'maasikaid', *mūzigud* 'muulukaid', *hulk surnud* 'hulk surnuid', *vīdigud* 'viidikaid', *maššingud* 'masinaid', *vehēmud* 'vähemaid' (kõik näited on **Phl**-st). Varemalt on sellele juba osutatud, kuidas reduktsiooni mõjul on võinud segamini minna algupäraselt *-kka-* ja *-kko-*lõpulised sõnad (7); sellepärast ei ole siingi võõristav, et praeguste *u*-tüveliste sõnadega üheskoos esineb pl. part-ga *-ud* ka osa praegusi *a*-tüvelisi sõnu, sest siingi on kõigepealt reduktsioon etendanud tähtsat osa. *ui-* ja *oi-*diftongi arenemine üksikvokaaliks pluraali partitiiviski on hiiu murretes täiesti seaduspärane, sest nendes murretes on kontraheerunud kõik järgsilpide vokaalid peale paari nominaaltuletise (*-geinä*, *-leinä* jne.), kust diftong on levinud veel mujalegi (*-meinä*). Hiiu murretes on siis ootuspärased pl. part-id *rāmandud* < *rāmantuita, *kerigud* < *kirikkoita, *muštigud* < *mustikkoita. Ootuspärased on ka *varügēd* 'varrukaid', *raļppēd* 'raipeid' jne. Kettunen EKÄH 177 arvab, et Läänemaa ja saarte *rañtūd*, *vařgūd*, *āstūd*, *säppūd* on partitiivid, „jotka niinikään ovat syntyneet useampita-
vuisten, tällä kertaa lukuisten o-vartaloisten mallin mukaan“. Allakirjutanu ei leia hiiu murretest midagi, mis räägiks selle oletuse vastu. Peetagu ainult meeles, et reduktsiooni kaudu tekkinud segiminekuid ei tohi jätta täiesti kahe silma vahele, liiatigi sellepärast,

et meil on kõrvuti tarvitusel *a-* ja *u-*tüvelised *haḥp̄içv* ~ *haḥp̄iga* ja *haḥp̄igō* ~ *haḥp̄igu* 'oblikas' (**Phl**) jne. Võib lisada veel mõne muu sõna, kuhu kõnesolev pl. part. lõpp on üldistunud: **Ema** *ohjud* 'ohje'; **Rei** *enne jõulud* 'enne jõulusid'. — Esitatud pl. part. *u-*häälikuga esineb üksnes siis, kui sõna on hääldatud eriti selgelt. Niipea kui sõna allub kiirkõne hääldusreeglitele, astub kohe jõusse reduktsioon ning siis kuuldu juba mainitud *ō*. Reduktsioon võib veelgi suurem olla, nõnda et kuuldu *r̄mandād*, *kerigād*. Tugevasti redutseeritud vokaal on aidanud omaltki poolt kaasa, et isikuti hääldatakse *tūdrūgōd*, *kerigōd* asemel *tūdrūçvd*, *keriçvd* jne. — Hiiu murdeis on sõnalõppu sattunud *v* > *u* (Kettunen EKÄH 117): *razū* 'rasv', *körū* 'kõrv' (vt. *v* alt). Praegu maksab hiiu murretes niisugune hääldusreegel, et helitu konsonandi järel muutub ka heliline konsonant helituks, kui talle ei järgne helilist häälikut (vt. konsonantide käsitlust): *paHL* (aga *paḥlā*) 'ora', *paHN* 'pahn' ja ka *rašf* 'rasv' nende nooremate keeles, kes väldivad kuju *razū*. Praegune heliliste helituksmuutumine peab olema suhteliselt noor. Olemasolev *razū* eeldab lähimaks lähtekohaks *raz̄v* või *raz^əv*, missugune hääldusviis on muuseas omane lähedalseisvale muhu murdele: *leḥm̄* ~ *leḥəm* 'lehm', *paḥl̄* ~ *paḥəl*.

Pikad vokaalid.

ā-häälikud.

19. Siinkohal kõrvale jättes pika ja ülipika ning nende vaheastmete kvantiteedi nüansside kirjelduse, mille kohta tuuakse omaette ülevaade, võib öelda, et hiiu murretes on säilinud pikk algsome *ā*. Peale ühiskeelele ja enamatele murretele omase kvantiteedi vahelduse tunnevad aga hiiu murded ka kvaliteedivaheldust: *â* ~ *ṽ* või *ā* ~ *ṽ*. Ülalpool (6) on juba näidatud, kuidas poolpikk *ā* on idapoolsemates murretes labialiseerunud selle tõttu, et tema moodustamisel vajatakse intensiivsemat artikulatsiooniorganite tegevust. Intensiivsem organite tegevus avaldub muuseas ka selles, et huuled ümmarduvad enam ning keel tõuseb artikuleerides kõrgemale. Pika *ā* puhul on huuled veelgi enam ümmardunud ja keel on silmanähtavamalt tõusnud ning ühtlasi suundunud tahapoole. — Kõikides hiiu murretes ei ole labialisatsioon ühtlane, nagu osutavad järgnevad näited. Enne nende esitamist mainitagu veel selguse mõttes, et *ā* osutab õige nõrka labialisatsiooni, *ṽ*-ga on vastuoksa tähistatud selle nähtuse tugevat astet. Labialiseeritud *ā* kuulub

ilmsesti veel *a*-häälikute rühma. Kui aga keele tõus ja huulte ümmardumine on veelgi suurenenud, artikuleerub häälik, millest on akustilise mulje järgi raske öelda, kas ta kuulub *a*- või astme võrra kõrgemasse *o*-rühma. Niisugust häälikut on märgitud tähistisega $\bar{a}$.

a. Ülipikk $\hat{a}$: pikk $\bar{a}$. **Em**a Viiterna *kân* gen. *kānī* 'kaan', *tār* gen. *tārī* 'kali, taar', *poštī jā_m* 'postijaam', *kā_rm_ov* 'kaarlad, murakad', *vā_ov* 'vagad', *kā_l* gen. *kālā* 'kael' (kõige vane-mail inimestel). **Rei** Rootsiküla *kāizet* *kā_lvz* 'särgikäised seljas', *kā_z* gen. *kānē* 'kaas', *kā_l* pl. *kālūd* 'kaal', *pāl* gen. *pālā* 'pael' jne. — Esitatud kvaliteedivaheldust võib kuulda juba pealiskaudselgi murde kuulatamisel. Samuti võib näha suuremat või vähemat huulte ettepoole liikumist ning ümmardumist. Kasutada olnud katselisifoneetiliste meetoditega ei ole allakirjutanul võimalik olnud registreerida täpset $\hat{a}$ ja $\bar{a}$ oraalset artikuleerimisvahet, sest palatograafilised meetodid, mida käesoleva kirjutise koostamisel on arvesse võetud, ei näita kummalgi juhul puudutust kõval suulael. Kahes käsitlusel olevas kihelkonnas kui ka mujal hiiu murrete alal on labialisatsioonistmed õige vahelduvad. Isikuti võib labialisatsioon olla kas tugevam või nõrgem. Nõnda näiteks on **Em**a-st registreeritud ka *kārīd* 'kraasid', *vō_gē* pl. *vā_gn_ov* 'vaagen', *kân* gen. *kānī* 'kaan', mis on omane idapoolsetele murretele. Emaste murde uurija P. Palmeos on oma kogudes märkinud igal juhul tugevasti labialiseeritud $\hat{a} : \bar{a}$. **Rei** Rootsikülas on ühel keelejuhil olnud samuti *pālā_ov*, *kālā_ov* 'paelad, kaelad' ning sellele vastavalt siis ka *pāl*, *kāl*. Nagu juba varemini on mitmele korrale mainitud (1b, 1c, 2a, 4a, 5b, 6a) ei ole **Rei**-s ja **Em**a-s nõnda suurt tendentsi labialiseerimiseks, nagu muudel murdealadel. Kõige väikesem on see tendents **Rei**-s. Sellepärast võib **Rei**-s õigegi üldiselt kohata nii pikka kui ülipikka „normaalset“ *a*-häälikut, näit. Ogandi *kân* gen. *kānē*, *kāl* gen. *kālū*; Rootsiküla *pār* gen. *pārī* 'suviköögis puu, mille küljes on katlaahelad', *mā sā muistm_ov kül* 'ma hakkaküll aru saama'; Kidaste *jānī-vā_kkū maks* 'maks, mida anti mõisale jaanipäeval' jne. — Kaart 1 osutab murdepiiri nõrga ja tugeva labialisatsiooniga $\bar{a}$ vahel.

b. Ülipikk $\hat{a}$: pikk $\bar{a}$. **Phl** Sääre *sō_odik* 'pulmaandide tantsitaja pulmas', *sā_ov* 'sina saad', *pāk* gen. *pō_gi* 'tuletorn', *vār* gen. *vō_orī* '(Vormsi) vanamees'; *pāl* gen. *pālā* 'pael', *vā_oks* gen. *vō_okksā* 'vaks', *kālū_z* 'kaelus'; Kuri *pār* 'tala, kandepuu', *tulē jā_ok* 'pilak', *prā_ov* gen. *prō_odī* 'praad', *mā tē* 'tean'. **Kas** *mā_ogār* 'maakaar, ida',

vâblõnâ 'herilane', *pîrû-alü p̄rîv* 'parred ahjusuu kohal, kus kuivatati lõmme', *nâl* gen. *nâlâ* 'nael', *munâ-tâl* 'munarebu', *üks_õva.lv* 'ükshaaval', *kât* 'kaant', *sârnypä* 'saar'. **Käi** Villemi *krõppst-kak* 'kraapekakk', *sâr* gen. *sârê* 'saar(maa)', *nâbrê perê*, *pākspu* 'rhamnus frangula', *kâl* gen. *kâlâ* 'kael'; Luguse *tül jêb vâks* 'tuul jääb vagaseks', *võli-kalcâz* 'vaalikaigas'; Jausa *sukkâ. p̄lâ.v* 'sukapaelad', *sõdêl* 'saadetud'. Nagu eelnenud punktis on mainitud, võib ka teistes Hiiu kihelkondades kuulda tugevasti labialiseeritud suhet *â:õ*, aga mujal pole see üldine, nagu kolmel siinesitatud alal. Kõikjal Hiius on pika *â* labialiseerimine omane üksnes vanemale põlvele ja neile nooremailegi, kes kõnelevad puhast murret. Noorsugu harilikult väldib täielikult labialisatsiooni kui liiga esiletungivat murdejoont. Ent ka vanema põlve hulgas on küllalt murdekõnelejaid, kellelt ei kuule mingisugust labialisatsiooni. Isegi sugu-pooltel on selles suhtes vahet, naistel on nimelt palju suurem kalduvus labialiseeritult rääkida kui meestel. Kuulub ju peale muu kogu eesti keele alal labialisatsiooni funktsioonide hulka afektiivne moment, mis naistel tungib palju tugevamalt esile kui meestel. Ühiskeeles on labialisatsioonil muide üheks ülesandeks väljendada hellitlemist või kallistust. Kui tahetakse väljendada erilist intiimset südamlikkust, võidakse kogu kõne ajal hoida huuled ümmardunud asendis. Kõige olulisem tegur labialisatsiooni puudumiseks on aga siiski ühiskeele murdeidhävitav mõju. Et asjaolud on nõnda, tõestab muide ühe 1932. aastal 89-aastasena surnud **Phi** Sääre keelejuhi hääldusususus. See keelejuht oli palju lugenud ning püüdis olla ühiskeelne. Vastavalt hääldas ta ka üksnes *hâbluz* 'Haapsalus', *pâps* 'kirikla', *pârgõ* 'suviköök' jne. — Ühel juhul on labialisatsiooni puudumine siiski vanadelgi üldine kogu hiiu murrete alal, nimelt nasaalide *m* ja *n* järel: **Phi** Sääre *mândê* 'maantee', *mâl* gen. *mâlî* 'värvimuld'; Suuremõisa *mâzîk* pl. *mâzîgõv* 'maasikas', *nâdrõnâ* pl. *nâdrâst* 'väikesed sipelgad', *kõvâ. mâ* 'kõva maa', *nâbr* 'naaber; naber', *nârmy* 'naerma'. **Kas** *mâvlast* 'maadlesid', *mâ-mêz* 'talu-, maaomanik', *mâtêmy* 'värvima', *mâzîk*. **Rei** Rootsiküla *mâ-valv* 'Reigi eestikeelsed külad (vastandina endistele rootsikeelsetele)', *mâzîgv* jne. (vt. ka 5b). — On juba varemini nimetatud, et hiiu murretes ja ka mujal eesti keele alal püütakse vältida kaht lisa-artikulatsioonikohta. Labialiseeritud *a* puhul on peale hariliku velaar-palataalse artikuleerimiskoha lisa-artikuleerimiskoht huultes. Eelneva *m* ja *n* mõjul on neile järgnev *â:â* nasaleeritud. Nasalisatsioon on hiiu murretes väga tugev (sõnades *mâ*, *nâv* kuuleb umbes

samasugust nasalisatsiooni, nagu prantsuse nasaleeritud vokaalidel, vt. 43). Tema mõjul kaob huuleartikulatsioon, mis on jäänud kolmandaks ning ühtlasi kõrvaliseks artikulatsiooniks (vt. 5b). Peale selle on olemas veel teinegi moment, mis põhjustab labialisatsiooni kadu nasaalide järel. Et võimaldada *m* ja *n* moodustamist, peab olema avatud käik ninakoopasse. Selleks peab pehme suulagi nibuga eemalduma neeluseinast ning laskuma allapoole. Keeleseljaga sulu või ahtuse tekkimise vältimiseks peab keel tõusma vähem kui muidu. Hiiu murretele on omane, et labialiseeritud $\bar{a}$ moodustamiseks ei eeldata üksnes huulte ümmardumist, vaid just ka keeleselja tagaosas tõusu. Võib öelda, et labialiseerimine ja keele tõus käivad lahutamata käsikäes. Kui aga keele normaalne tõus on takistatud, moodustub oraalselt madalam häälik, n. ö. normaalne *a*. Kui säilibki vähemat huulte ümmardumist, ei anna see üksi küllalt tugevat $\bar{a}$ -hääliku akustilist muljet.

Hiiu pikkadest labialiseeritud $\hat{a}$: $\bar{a}$ -st peab veel seda ütleva, et **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s ei ole huulte ettepoole lükkumine ning ümmardumine ühesugune. Kõige intensiivsem on labialisatsioon **Kas**-s ja **Phl**-s, kus mõne kõneleja suust kuuleb täiesti *o*-rühma kuuluvat häälikut: *kõlud* 'kaalud'. **Käi**-s esineb vastuoksa tendentsi $\bar{a}$ -d lähendada *a*-rühmale. Üks Nõmme küla keelejuht kinnitas muuseas, et nemad hääldavad ikka $\bar{a}$, kuid kassarlastel on $\bar{o}$. Et $\bar{a}$ on paljudel **Kas** ja vähemal määral ka **Phl** murdekõnelejalte õige lähedane $\bar{o}$ -le, näeb algupäraste $\bar{a}$ ja $\bar{o}$ segiminekest. **Phl** Keremaa külas tarvitas üks keelejuht mitmele korrale *sāmè mälö* 'Soomemaale' kvaliteedilt võrdsete vokaalidega kummagi sõna esimeses silbis. Sama kihelkonna Kuri külast on registreeritud *mō* 'maa'. (Sellel hiiu murdekujul ei ole ühist lõuna-eesti *moo*-sõnaga, *Wiedemann EWb mō* gen. *mō* 'Landstück, wo etwas Ausgegrabenes oder Ausgerautes gebaut war, wie *herne-mō*, *lina-mō*, *nairi-mō* 'Erbsenland, Flachsland, Rübenland'.) **Kas**-st on kirja pandud *māni õldeD* 'moonioied' (noorelt murdekõnelejalte). Siia kuulub ka $\hat{a}$, $\bar{a}$, $\bar{a}$ 'on': *tā ā pūškō muštōzεεγ* 'ta on vähese aruga' (**Phl**).

Labialiseeritud $\bar{a}$ -de vaatluse lõpul lisatagu veel mõni üksikasj nende häälikute labiaalsest moodustusviisist. Pildil 9 võib näha **Kas** keelejuhi huultetegevust $\bar{a}$ puhul sõnas *mā* 'ma' ja $\bar{a}$ puhul sõnas *kälä_D* 'kaelad'. Ülesvõtteid omavahel võrreldes näeb ilmselt, kuidas $\bar{a}$ -d artikleerides on huuled tugevasti ettepoole liikunud ning ümmardunud. Ümmardumine ei ole aga nõnda suur kui $\bar{o}$ -l

(pilt 12). Akustiliselt jätab labialiseeritud $\bar{a} \sim \bar{o}$ jne. häälikuga harjumata kõrvale mulje, nagu oleks tegemist diftongiga *oa*. Endisi ülestähendisi lehitsedes kohtab muide AES-i murdeuurijal A. Raudsepal (EKA 197, 28) *soappab on jalgas* s. o. *sāppab on jalgaz*. Niisugune $\bar{a} \sim \bar{o}$ valesti tajumine on täiesti arusaadav. On ju labialiseeritud $\bar{a}$ -d häälikud, milles, populaarselt öeldes, samaaegselt ehk vertikaalselt häälduvad *o* ja *a*. Harjumata kuulja

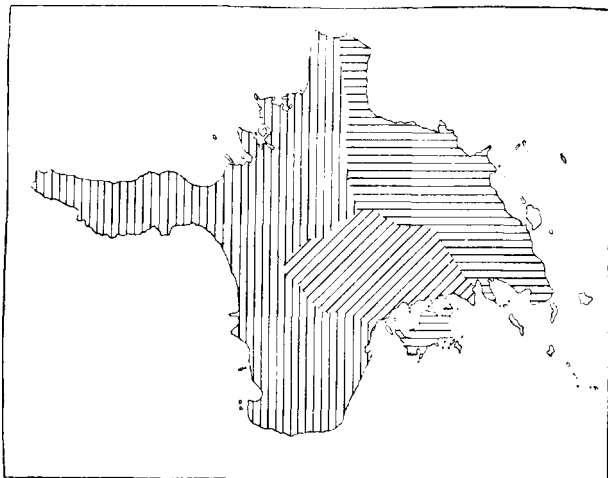
Pilt 9. Huulte asend $\bar{a}$ ja $\bar{o}$ moodustamisel.

analüüsib mõlemad osad horisontaalselt *o + a*. Sarnast nn. liit-häälikute analüüsi võib kohata kõikjal eri keelte ja murrete vahel. Hiiu murrete juures peatudes võib lisada, et üks teine AES-i murdeuurija — E. Aidas (AES 91, 2) on analüüsinud $\bar{o}$ diftongiks *üö: süöbi rohi*. S. Soosaarel on õige üldiselt **Ema** $\acute{e}$: $\bar{e}$ asemel *iè: ie: piene keha* 'peen keha', *näcü oli kière* 'nägu oli viltu, kõver', *siemès* gen. *sièmnè*, *umalq vařs kièrleř* ja *vièrleř*. Sama murdeuurija on transkribeerinud $\bar{o}$ -d samuti diftongiks: *saksad polè tana mitte siltacid süönd eñd* 'saksad pole tana mitte midagi süönd'. Peale Hiiumaa võib labialiseerunud $\bar{a}$ -d leida veel Saaremaal, kuigi viimasel alal on labialisatsioon palju nõrgem: MT 174, 1 jj-d **Mus** *mā.-alüne, mā. pèl, mā. al, meřsa ärra sãnd arü, üks õ oli kãrimise* (= kraasimise) *jauks, pãrcus* 'suviköögis'. Krj Leisist on allakirjutanu paberile pannud *mã vãttse* 'vaatasin'. Saaremaalt aga ei ole registreeritud labialiseeritud $\bar{a}$ kvantiteedivaheldusega kaasas-

käivat kvalitatiivset vaheldust. On ju *a* ja *ā* suur labialiseerumistendents puht-hiiuline nähtus, mis on levinud alles pärast seda kui hiuu murded hakkasid elama oma erielu. Labialiseerumise algjuured ulatuvad aga tagasi hiuu-saaremaa ühisaega, nagu ilmneb allpool. Siinkohal mainitagu veel, et pika *ā* labialiseerumine on tuntud ka liivis, millel on saarte murretega huvitavaid ühiseid arenguid. Vt. Kettunen LW XXIII: „Das lange *a* hat sich im ostlivischen zu *ō* (in Kuolka sogar zu *ō*) entwickelt, z. b. *mō* 'land', *sōttā*, pr. *sōttāB* 'senden'. Im westlivischen und in dem mitteldialekt von Īra (Gross-Irben) hat sich das *ā* (bei den ältesten) erhalten oder hat sich (allgemeiner) zu *ā̄* (etwas *ō*-artiges *ā*) verändert, z. b. *mā* od. *mā̄*, *sāttā* od. *sāttā̄*“. Nähtuse kirjeldusele lisab autor: „Diese Veränderung ist im livW (und in Īra) so jung, dass auch das durch längung entstandene *ā* daran teilgenommen hat, z. b. *jālga* 'fuss', *āmbaz* 'zahn', während dieses *ā* im livO bewahrt ist: *jālga*, *āmbaz*“.

e. Peale kirjeldatud seiga, kus nasaali järel võib labialisatsioon ära jääda, on veel olemas mõned juhud, kus allkirjutanu ei ole kunagi kuulnud labialiseeritud pikka *ā*-d. Nimelt on tugevas astmes esineva diftongi *au* nõrgas astmes ikka *ā*: **Phl** Sääre *rāvā_D* 'raud', *hāvī_D* 'havid'; Kuri *lāvā_D* 'lauad', *lāvā_{BUD}* 'raam, mis pannakse vankrile heina- või viljaveoks'. **Kas** *ma lehē(n) lāvā_D* 'kerkkō 'lähem armulauale', *āvā_D* 'hauad'. Muult murdealadelt ei ole siia kuuluvaid näiteid, sest **Kāi**-s on nõrgaastmelises vastes *a* (1a), aga **Ema**-s ja **Rei**-s ei ole alles algupärast *au*-diftongi, vaid selle asemel esineb *ou* (12f), mille nõrgaastmeliseks vasteks on *o* (kaaridid 3, 5, 10). Nõrgad astmed *rāvā_D*, *hāvī* jne. näitavad, et algupärase pika *ā* labialisatsioon on vanem kui nõrgaastmelise *au* muutumine pikaks *ā*-ks. Kettunen EKÄH 143 ütleb *raūd ~ ravā*, *tāls ~ tävē* jne. kohta: „Tämä saarimurteen edustus on hyvin mielenkiintoinen siinä suhteessa, että se osoittaa dift. jälkikomponentin *-ū > -i* muutoksen tapahtuneen vasta sen jälkeen kuin dentaalin heikko vastine katosi: **täū_{et}* (t. **täū_{et}*) $>$ **täū_{et}* (t. **täū_{et}*) $>$ *tävē_D*. (Muodosta **täi_{et}* olisi näet syntynyt vain **täi_{è_D}*)“. Sellega mõtleb autor, et esitatud näidetes on toimunud järgmisi häälikumuutusi: **raudāt > *rau-āt > *rawā_D > ravā_D ja *täūdēt > *täū-ēt > *täwē_D > tävē_D*. Samuti on *ou* nõrgaastmelisest vastest saadud *o*: **loudāt > *lou-āt > *lowā_D > lovā_D*, mis ühtlasi tõestab *au > ou* õige kõrget iga (vt. 12f). Peale **Phl** ja **Kas** murde tunnevad ka Saaremaa murded pikka *ā*-d (*ā̄*-d, *ō̄*-d) diftongi *au* (*äu*,

õü) nõrga astme vastena: **Krj** (allakirjutanu isiklikud tähelepanekud), **Jaa**, **Põi**, **Vii**, **Pha**, **Khk**, **Muh** (AES-i murdekogud). See asjaolu näitab, et ka pikk vokaal peab olema suhteliselt vana, kuigi ta on labialisatsioonist noorem. Teine juht, kus samuti ei ole kuulda labialiseeritud *a*-d, moodustavad need sõnad, kus kahe *a* vaheline *j* on kadunud: **Phl** Sääre *karjã*, *ã trãski* 'virtsaauk karja-aias', *nẽ avpD* 'need ajavad', *sãnanã ~ sãnaẽne* (*sa,ẽã-nanã ~ sa,ẽã-naẽne* sõnadega kõrvuti) 'isamehe kaaslane naine pulmas'; Keremaa

Joonis 10. ||| roũD ~ roová; ||| raũD ~ ravã; ≡ raũD ~ rãvã.

ãl 'ajal'; Kuri *mãD* 'majad', *ãmpz* 'ajamas'. Siin on pikk *ã* tekkinud üsna hilja. — Ühiskeele sõnadele *aasta* ja *ajama* vastab hiiu murretes kaks esindust. **Phl**-s ja **Kas**-s on *ãst* gen. *ãstp* ja *ãmp*, mille kõrval esineb esimesest sõnast ka labialisatsiooniga juhte: *ãst* gen. *ãstp*; mujal Hiiumaal on *a,ẽst*, *a,ẽmp* või *aẽst*, *aẽmp ~ aẽmv*. *j* kadu kahe *a*-hääliku vahel on sündinud *j* artikuleerimise järkjärgulise lõtvumise teel kuni on üldse kadunud keeleselja tõus.

Labialisatsioonist vanem on aga *-ãyl-*, *-ãyr-* areng *-ãl-*ks ja *-ãr-*ks. Kogu hiiu murdeala vanemal ja keskmisel põlvil on ühiskeele *kael*, *pael*, *tael*, *kaer*, *naerma* jne. vastena *kã,ł ~ kãl*: *kãlã ~ kãlã*, *pã,ł ~ pãl*: *pãlã ~ pãlã*, *tã,ł ~ tãl*: *tãlã ~ tãlã*, 'munarebu', *kã,r ~ kãr*: *kãrã ~ kãrã*, *nã,rmp ~ nã,rmp ~ nãrmp*: *nãrãB ~ nãrãB* (selle kõrval muidugi ka *nãrmp ~ nãrmp*: *nãrãB ~ nãrãB*). Nooremal on toodud esinduse asemel *a,ẽ ~ a,ẽ*: *a,ẽ - ka,ẽl ~ ka,ẽl*: *ka,ẽlã ~*

kaēla (1b). Erilise esindusega on *naür ~ noūr: naūri ~ noūri* 'naeris'. Selle sõna laenamist Harjumaa randadelt või soome keelest on valgustatud I e. — Ahtushäälik γ artikuleeritakse nagu vastav klusiil *k* velaar-palataalselt, s. o. selle hääliku moodustamisel tõuseb keeleselg preveelumi ja postpalaatumi suunas, suuna olenedes peamiselt sellest, missugused on naabruses olevad häälikud. Sama artikulatsioonisuund on ka tagavokaalidel. Ahtushääliku vokaalistumine on toimunud sel viisil, et keele tõus on jäänud järkjärgult üha lõdvemaks, kuni ei ole enam üldse olnud nii suurt tõusu, mida minimaalselt vajab ahtushäälik. Tõusu lõtvumine on võinud sündida täiesti eelneva vokaali suunas ning nõnda on vajalise ahtuse kadudes *-aγl- > -āl-*, *-äγr- > -ār-*, *-üγr- > -ūr-* jne. jne. Peale hiiu murrete esineb ka mõnedes lõuna-eesi murretes käesoleval juhul pikk *ā* (Kettunen EKÄH 87). Nendes murretes, kus esineb *kaül* või *kaēl*, ei ole ahtushääliku artikulatsioon lõtvunud eelneva vokaali artikulatsiooni suunas, vaid siin on mõõduandvaks teguriks olnud kõrgeim vokaal, olgu tagune või esine.

d. Läänemere-soome *kante*-tüüpi sõnad on hiiu murretes esindatud väga kirjult. Kõige ilmekam on esindussuhe **Kas**-s, kus tarvitatakse *kâz* gen. *kõnè* part. *kâi* (*kǖz: kǖnè: kǖi*, aga *lêz* gen. *lênə* part. *lênèi* jne.). Selle üldisema esinduse kõrval võib kõikjal kuulda ka *kân* ~ *kân* part. *kân̄i* ~ *kân̄i* jne. Osalt on ühiskeel segi ajanud algupärased hiiu murdesuhted, osalt taas on segimine toimunud iseseisvalt, sest see sõnaderühm omapärase paradigmana on üldse väga kalduv siirduma teistesse käändkondadesse, või keerulised vormisuhted taas muutuvad osaliselt lihtsamaks. Hiiu murretele tähelepandav on nasaali kadu ka partitiivis; ühiskeeles ja enamates murretes on partitiiv teatavasti *kaant* (*kǖünt, laant*). Nasaali *n* kadu on toimunud nasaleeritud vokaali kaudu. Oraalselt on *s*-l enam-vähem sama artikulatsioonikoht kui *n*-l, nõnda et peamiseks artikuleerimise vaheks on *n*-i puhul sulu moodustamine ja *s*-i puhul ahtuse tekitamine. Ilmekaks vaheks on aga nasaalsus, sest *s*-i artikuleerides on kõik ninakoopasse täiesti suletud. Vähehaaval on konsonantideühendis *-ns-* esimese osise peaarikulationiks jäänudki ainult ninakoopakäigu avamine ning oraalne artikulatsioon on ikka enam taandunud, kuni lõpuks on säilinud üksnes nasaalsuse tekitamine, lõpuks on kadunud ka nasaalsus, seega siis on algkuju *kansi* > *kaäsi* > *kâz* (Setälä ÄH 360 jj-d; Kettunen EKÄH 104; Ojansuu KAÄH 66 jj. jne.). Klusiili *t* ees on eesti keeles *n* võinud säilida sellelgi põhjusel,

et *n*-i ja intensiivse pika *t*-ainese artikuleerimiskohad on väga kaugel teineteisest. Nagu näeb konsonantide vaatlusel, on eesti *n* prepalataal-alveolaarne häälik, pikk intensiivselt hääldatud *t* on aga postdentaalne või isegi interdentaalne. See artikulatsioonikohtade erinevus peab olema olnud meie keelele juba siis omane kui *n* vokaalistus *s*-i eel. Varemalt aga on suhted olnud teised, nagu osutab *tuttav* < *tunttaβa. Hiiu murdest peab arvama, et temas ei ole mainitud *n* kao ajal *n* ja *t* artikulatsioonikohad teineteisest nõndapalju erinenud kui praegu. Esitatud näidetest on ilmnenud, et *-an*-ühendist saadud pikk *ā* on labialiseeritud. Seepärast tuleb arvata, et nasaali kadu on Hiius õige vana.

e. Wiedemann EWb tunneb saartemurrete omapärase joonena *laul*-sõna vastet *lāl* gen. *lālu*. Kogu hiiu murdeala vanemal põlvil on praegugi sama esindus: **Phl** Nõmba *lāl* gen. *lālū*, *lāla* *lālōz* 'laulatus'. **Kas** *lālpōpmp̄s* *kāidē* 'laulatamas käidi', *lālū rēmā.n* 'lauluraamat'. **Käi** Luguse *lāl*, isegi noored võivad öelda: *mā lālān*. **Emā, Rei** *lāl* gen. *lālū*. Tikerpuu (H II 41, 109 jj-d) kirjutab Hiiust *Kiik linnud laalwad iluste, Kukkulind laalab*. Peale selle sõna on oodatava diftongi asemel registreeritud pikk *ā* veel paaril muul juhul: **Kas** *sōnīgōp̄p̄ lālp̄m̄z* 'sõnnikut laotamas', *mā lāp̄p̄ sōnīgōp̄p̄* 'laotan sõnnikut', *sōnīgō lāttēj̄p̄p̄* 'sõnnikulaotajad', *keikk* *azjā.p̄* *lāp̄p̄ē* *lāljā.lē*, *ma.ēā.p̄* ja *neh*, *miss* *aga* *ōlli* *tarvēz* *lātt̄p̄* 'kõik asjad laotati laiali, majad ja — mis aga oli tarvis laotada'; *kātt̄p̄m̄p̄* 'kaotama', *mā kōp̄p̄ā* 'kaotan'. **Käi** Villemi *kōp̄p̄ā.n* *ārā*. Mujal ei ole allakirjutanu registreerinud seda huvitavat nähtust, sest väljaspool *laulma*-sõna on ta omane üksnes kõige vanematele inimestele. *Laulma*-sõna pika-*ā*-line vaste Lääne-Eestis on vana murdejoon, mille olemasolu ei saa seletada foneetiliselt tagapõhjal. Sõna on pika vokaaliga laenatud ka eesti-rootsi Risti murdesse: **F** **r** **e** **u** **d** **e** **n** **t** **h** **a** **l** - **V** **e** **n** **d** **e** **l** **O** **E** **S** **V** **D** *lāl* 1. 'Kackla', 2. 'Tralla'. Temast tuleb lahus hoida kaks viimast juhtu, kus *ā* ~ *ā* ~ *ā* on arenenud *ao*-st. Võib arvata, et omal ajal on hiiu murretes olnud häälikuseaduseks selle diftongi assimileerumine pikaks vokaaliks, millest meie päevini on jäänud alles üksnes need paar reministsentsi. Nagu nähtub allpool paaris teises kohas, on hiiu murretes muidugi jälgi endistest häälikumuutustest, mis ümb-ruse mõjul on taas taandunud vanemale seisukorrale.

f. Hiiu murretes kohtab rea sõnu, kus leiab teiste murrete suhtes pika *ā* ja lühikese *a* vaheldust: **Phl** *našt* gen. *naštū* 'vask-plaadike vanaaegsel hiiu vöö' ~ **Wiedemann** EWb *našt* gen.

nāsta, *nāstu* 'Metallplatte, Beschlag, Buckel, rautenf. silberner Halsschmuck' jne.; *pašt* gen. *paštū* (üldhiuliselt) ~ **Wiedemann** EWb *pāst* gen. *pāstu* 'Fasten'; **Phl** Kuri *ramānd* ~ *rāmānd* 'raamat'; **Kas** *sārmāz* ~ **Wiedemann** EWb *sārem* gen. *sārma*, *sārmās*, *sārme*, *sārmu*, *sārmus* jne. 'Fischotter (*Lutra vulgaris*)'; **Phl** *kālendʳ*, *kālendʳ* gen. *kālendʳé*, *kālendʳé* ~ ühiskeelee *kalender*; *lāšt* gen. *lāštū*, *lāšt* gen. *lāštū*, *lāšt* gen. *lāštū* (üldhiuline) ~ **Wiedemann** EWb ka *last* gen. *lastu* 'Span'; *nābʳ* gen. *nābré*, *nābʳ* gen. *nābré* 'kuhilas, naber' ~ ühiskeelee *naber* gen. *nabra*; *pāps*, *pāps*, *pāps* gen. *pāpsé* jne. 'kirikumõisa, kirikla' ~ *paṗs* gen. *paṗsi* id., **Wiedemann** EWb hiiu sõnana *paps* gen. *papsi* 'Pastorat, Pfarrhof', — sõna on nähtavasti tuletis *papp*-sõnast, mis Hiiu vanemal põlvel tähendab 'kirikuõpetajat' heaski mõttes, *pāps* < *paṗs* oleks elliptiline kuju algsemast *pappismeisa; *vāks*, *vāks* gen. *vāksā* ~ **Wiedemann** op. c. *waks* (*wass*, *wāks*) gen. *waksa* 'Spanne'; *kāppsāz*, *kāppsāz* gen. *kāppsv*, *kāppsv*, *kāppsv* ~ **Wiedemann** op. c. *kapsas* pl. *kapsad* (*kapstas*, *kapust*, *kābustas*, *kāpsas*) 'Kohl'. Nagu lühikese *a* vaheldusest mõne muu häälikuga (11), nõnda ei saa käesolevalgi juhul öelda, et pika *ā* ja lühikese *a* vaheldus oleneks mingisugusest häälikuseadusest. Siingi on vahelduse tingimused olnud peamiselt puhtalt psüühilised. Mõnel juhul on ilmne, kuidas häälikuliselt lähedane sõna on võinud mõjustada teist. Just siin esitatud sõnast *nābʳ* peab tahes-tahmata arvama, et tema vokaali pikenemiseks ning tüvevokaali muutumiseks on andnud tõuget *nābʳ* gen. *nābré* 'naaber, üleaedne'. Pika *ā*-ga on ka kõik ühesilbilised vokaali *a*-ga lõppevad sõnad. Selles suhtes hiiu murded ühtivad täiesti ühiskeelega, kus ainult kirjapilt eraldab teineteisest *ma* ja *maa*, *sa* ja *saa* jne. Hiiu murretes hääldatakse pronoomenite ja muude ühesilbiliste sõnade vokaal siis pikaks, kui sõna on lauses rõhulises asendis; on aga sõna rõhutu, on vokaal lühike: **Phl** *mā.p̄ tahā*, 'mina ei taha', *māp̄ jākksv* 'ma ei suuda'; *tā tulep̄ kā* 'tema tuleb ka', aga *ta dulep̄ kâ*. Viimase sõnaga on häälikusuhetelt võrdne *tā*, *tā*, *tā* 'taha' < *tayak. Pika vokaaliga esineb sõna *kā*, *kā*, *kā* 'ka' üksnes nooremail, vanemal on *kaš*. Esitatud sõnadest on mõned niisugused, kus pika *ā* ja lühikese *a* vaheldus võib olla õige vana. Teistes sõnades on vaheldus, vastupidi, üsna hiline.

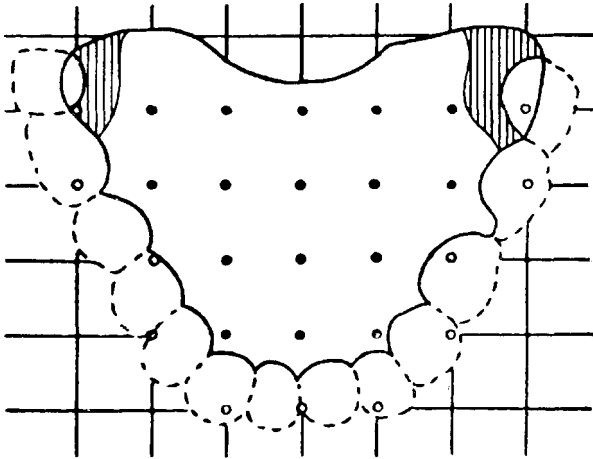
Siinkohal peab veel mainima lühidalt, et lauserõhutus asendis võib lüheneda pikk *ā* või isegi ülipikk *ā* (sama võib kohata muudegi pikkade vokaalide puhul), näit. **Phl** Sarve *sē prū:t*

rüüppys klazi sēst v̄t̄np 'see pruut rüüpas klaasist viina'; **Kas meī samē varā**; *ēp̄ ̄:ntspla* 'meie saame vara õhtule'. Viimases näites pandagu tähele labialiseeritud hääliku säilimist pika lühenedeski. Lühenemine on üldine liitsõnadeski, kus pikk *ā* esineb teises osises: **Phl kařjamp̄l** 'karjamaal', *vez̄içpr* 'lääs', *māçpr* 'ida', *kureçalsad* 'nurmenukud, primula officinalis'. **Kāi p̄ērakk̄id ~ p̄ēr̄cid** 'kangatemplid'. Igasuguste kulumiste kohta vt. eripeatükke (38 jj-d). Pika *ā* ning teiste pikkade vokaalide lühenemisest *h* ja *j* eel samuti hiljemini üldises vokaalide lühenemist käsitlevas osas.

ō - h ä ä l i k u d.

20. a. Lühikese *o* ja pika *ō* kvalitatiivsed suhted on hiiu murretes tunduvalt erinevad ühiskeele omast. Selle poolest on *o* võrdne teiste keskkõrgete vokaalidega, s. o. *e* ja *õ*-ga. Ühiskeeles on kujunenud traditsiooniks artikuleerida enamvähem samakõrguselt niihästi lühike kui pikk või ülipikk keskkõrge vokaal. Teatud artikuleerimisvahet on muidugi ühiskeeleski, mida aga ei osuta siin kasutatud palatograafia, sest lühikesest *o*-st ei näita palatogramm harilikult mingisugust puudutust vastu kõva suulage. Samal ühiskeelt rääkijal isikul on aga pikka *ō*-d või eriti just ülipikka *õ*-d artikuleerides natuke keeleselja puudutust ka vastu kõva suulage. Joonis 11 näitab, kuidas sõnast *põb* on registreeritud puudutusala postpalataalselt vastu kumbagi hammasterida. Ilmne vahe iga üksiku kvantiteediastme kvaliteedis tuleb hästi esile ostsillogrammil. Kriipsutatagu aga eriti alla, et kvaliteedivahesid võib ühiskeeles vaevalt tajuda, nõnda et neil pole mingisugust praktilist ülesannet. Hiiu murretes valitseb hoopis teissugune olukord. Nagu eesti keeleala lõunapoolsemas osas, nõnda siingi valitseb *n*-*õ*. Lääne-Euroopa keelte olukord, mida tuntakse germaani ja romaani keeltest (Viëtor EPh I 90 jj-d). Nimelt erineb pikk vokaal kvaliteedi poolest lühikesest vokaalist õige tunduvalt. Lühikesed *o*, *e* ja *õ* artikuleeruvad keeleselja tõusuga kas ühiskeelelega võrdselt või viimasest natuke madalamalt: *o*, *e*, *õ* (12d). Pikad *ō*, *ē* ja *ō̄* aga on artikuleeritud ühiskeele uususest tunduvalt kõrgema keeelasendiga. Pealegi alluvad need kõrgemalt artikuleeritud keskkõrged vokaalid kvantiteedist olenevalt omavahel kvaliteedivaheldusele: *ō̄*:*ō̄*. Õeldu kohta järgnegu mõningaid näiteid: **Phl** Sääre *kōšt* gen. *kōštā*, 'lusikas üldse (vanemal), puulusikas (nooremal)', *kōziitp* 'juhtida, roolida', *lōma-vil* 'talle esimene vill', *nōk*

gen. *nõgi* 'surnu, kodukäija', *rõz* gen. *rõzi* 'potilill, aialill, üldse istutatud lill', *rõts* gen. *rõtsi* 'rootslane', *sõbà. mã* 'märg vesine maa', *sõllk* gen. *sõllcv* 'solge, kõhuuss', *tãgerõ:dè mõp* 'hiiu (riide-) mood'. **Kas** *kõljv* 'surnu', *êz lõttõzez* 'raskejalgne', *põlepõbizep* 'Käina Jausa küla elanikkude sõimunimi', *rõpõmp* 'kõvasti töötama'. **Käi** Luguse *rõzõ* 'toalilled, aialilled', *tõcõ* 'toogu', *kõlõmãcv*, *kõlõz* (iness.) 'koolis', *kõn* gen. *kõnõ* 'lõug', *sõjüst* (nooremail) 'soojust', *tõl* gen. *tõli* 'tool'. **Emä** Viiterna *rõzi* *õigõz* 'roosihaigus', *põlãmari* 'pohl', *tõp* 'tuuakse', *õstõ* 'hobuste'. **Rei** Kidaste *põk-kal*

Joonis 11. Palatogramm õ-st.

'kangekael, kangekaelne', *tõdã põnist* 'tuuakse poest'; Pihla *lõm* gen. *lõmã* 'loom, veis', *põca-bãl* 'vanaaegne vöö', *sõvã-kõllazep* 'taimed, millega vanasti värviti kollast'; Rootsiküla *rõtsi*, *teinã põl* 'teine pool', *ühè põlõcv*. — Esitatud näidetest selgub, et keskpikk õ (ning ē ja ð) on artikuleeritud keeleselja suurema tõusuga kui ülipikk. Viimane häälik kuulub kvaliteedilt ilmselt *o*-rühma, keeleselg on harilikult *o* artikuleerimise kohast tõusnud ainult natuke kõrgemale, ühtlasi on keel tervelt tõmbunud väga vähe tahapoole. Keskpikka vokaali õ-d artikuleerides on aga keeleselja tõus tunduvalt suurem, nõnda et artikulatsioonikoht on umbes *o* ja *u* vahk kohal. Akustilise mulje järgi on enamasti võimatu öelda, kas küsimuses on *o*- või *u*-rühma kuuluv häälik. Isikuti võib keskpika vokaali puhul olla keeleselja tõus eriti kõrge, nõnda et artikuleeritud häälik on juba täiesti *u*-rühmast, nimelt harilikult *ü*-st veidi madalamalt hääldatud *ü*: **Phi** Kuri *kõštã*, *nucã*. 'kõm-

meld, lusikanuga', *jūmavica* 'joomahaigus'; **Käi** Luguse *tūbīd* 'kärjerakud'. Kunagi pole aga keeleselg nõnda palju tõusnud, et saaks kunstliku suulaega vastavat palatogrammi. Pika *ō* ülikõrgenemine on eriti omane läänerandadele niihästi **Ema**-s kui **Rei**-s. — Mitte üksi keeleselja asendile pole keskkõrgete vokaalide moodustamisel kvantiteet olulise tähtsusega, vaid samuti on huulte tegevus mitmesugune sellest olenevalt, kas artikuleeritakse lühike, pikk või ülipikk vokaal. Lühikese *o* huulteartikulatsioonist on toodud kir-

Pilt 12. Huulte asend *õ*-d ja *ū*-d kujundades.

jeldus juba ülalpool (12a), kus on nimetatud, et *o* puhul on huuled ettepoole lükkunud ning ümmardunud vaevalt rohkem kui *a* või eriti just *ä* ja *ɔ* puhul. Ülipikka *ō*-d moodustades on huuled, vastupidi, silmanähtavalt enam ettepoole lükkunud ning ümmardumine on ka hästi märgatav. 12. pildil on kõrvuti ülesvõtted **Kas** *õ*-st ja *ū*-st sõnades *kõli* 'kooli' (gen.) ja *kū* 'kuu'. Kui võrrelda pilt 9 toodud *ɔ*-d *õ*-ga, võib kohe tähele panna, kuivõrd intensiivsem on *õ* puhul huulte ettepoole lükkamine. Huulte vahele on jäänud õige väike avaus, mis tuletab meelde umbes *oa* kuju. Üleminek *õ*-st *ū*-sse ei ole nõnda silmanähtav kui *ɔ*-st *õ*-sse. Kõrgemat ning pealegi pikka vokaali *ū*-d artikuleerides on huulte ettepoole lükkumine muidugi intensiivsem.

b. Siinkohal peab peatuma sellel küsimusel, miks on tekkinud niisugune keskkõrgete vokaalide kvalitatiivne vahe kvantiteedi

suhetest olenevalt. Siin kohtab taas seda üldist hiiu ja muudelegi eesti murretele omast tõsiasja, et kvantiteedi kasvamisega käib koos artikuleerimise intensiteedi kasvamine. Nagu on juba öeldud, peab tahes-tahmata tõusma keeleselg, kui tahetakse intensiivsemalt vokaali artikuleerida. Intensiivsemalt huuli tarvitades läheb viimaste ettepoole nihkumine ja ümmarduminegi suuremaks. Sellepärast siis näeb väga laialt eesti keele alal, eriti aga just lõunas ja vähe-mal määral ka läänes, et peamiselt just ülipikk keskkõrge vokaal, kus artikulatsiooni intensiteet on suurim, kaldub märgatavalt kõrgenema: lõuna-eesti *kül'* gen. *kõll'*. — Hiiu murrete suhtes jääb veel lahendada see omapärane nähtus, et otse vastupidi lõuna-eestile keskpikk *õ* on artikuleeritud kõrgemalt kui ülipikk *õ*. Intensiteedi mõjust lähtudes peaks olema ootuspärane ka hiiu murretes sama olukord, mis valitseb lõuna-eestis. Ootuspärasusele vasturääkivus on tõeliselt üksnes näiline, sest üksikhäälikuna on pikk vokaal siiski kõige pikem. Hiiu murretele on eriti omane hääldusjoon, et ülipikk vokaal on n.-ö. kahetipuline. Ülipikka vokaali artikuleerides on alguses artikulatsioonikohas tõus, sellele järgneb langus ja lõpus on taas tõus. Seega on olemas mingisugune diftong, mille mõlemaks osiseks on sama kvaliteediga häälik. Nagu näitavad hiiu murrete kvantiteedi mõõtmised, ei ole pikkusvahed ülipika ja keskpika vokaali vahel iga kord kuigi ilmsed. Peaeraldajaks on siin just mainitud kahetipulisus. Olgu veel öeldud, et kahetipulisusega käib kaasas eriline intonatsioon: ülipika vokaali puhul on see alguses tõusev ja siis pikalt langev, keskpika vokaali hääldamisel püsib intonatsioon kogu aja enam-vähem ühtlaselt. (Ühiskeele kvantiteedi ja intonatsiooni omavahelistest suhetest on kirjutanud E. Põldre EK 1937, 164 jj-d.) — Et ülipikka hiiu *õ*-d hääldatakse tegelikult *õõ*-na (samuti muidugi ka *é, ê — êê* ja *õõ*-na), sellepärast jagub hääldusintensiteet kahele osisele ning väheneb ühtlasi üksiku osise suhtes. Järelikult ei tõuse ka kummagi osa artikuleerimisel keeleselg nõnda kõrgele nagu ühtlase pika *õ* puhul. Kuidas ülipika *õ* kahetipulisus takistab artikulatsiooni kõrgenemist, osutab ilmekalt kvantiteedi muutumine lauserõhu järgi. Kui ülipikk vokaal on lauserõhutuse asendis, hääldub ta pikana. Niisugusel juhul käib kaasas ka kvaliteedi muutus, näit. *võr* 'voor', aga *vina-võr* 'viinavor'. Öeldu seletab ka, miks keskpikk *ä* on tugevamini labialiseerunud kui ülipikk.

Samas pügalas võib mainida, et Virus, Järvas, Harjus, osalt Põhja-Tartumaal, Muhus, Kihnus jne. esinev pikkade keskkõrgete

vokaalide diftongeerumine seletub samuti artikulatsiooni intensiivsusega. Neil murdealadel, kus $\hat{o} > \hat{u}$, $\bar{o} > \bar{\delta}$ ($\hat{e} > \hat{i}$, $\bar{e} > \bar{i}$, $\hat{o} > \hat{u}$, $\bar{o} > \bar{\delta}$), kestab artikulatsiooni intensiivsus kogu hääliku moodustuse aja. Kus aga algupäraseid $\bar{o} > uo$ ($\bar{e} > ie$, $\bar{o} > üö$), on häälikut artikuleerima hakates intensiteet suurem. Kas varsti hääliku alguses või keset häälikut, vastavalt murdele, lõtvub intensiteet ning häälik lõpeb samasuguse madala artikulatsiooniga, mis on omane lühikesele vastele. Mõnedes murretes, nagu muide Leivus ja Lutsis, kohtab sedagi nähtust, et eri aegadel on olnud kaks erinevat kõrgenemise tendentsi: **Lei tül' gen. tүүлi 'tool'**. Esiteks on kõrgenenud kogu ülipikk keskkõrge ja teiseks on diftongeerunud keskpikk vaste. Selle kohta, kuidas arvatakse läänemere-soome keelis olevat toimunud mitmesugused keskkõrgete vokaalide kõrgenemised, vt. muuseas R a p o l a „Pääpainottomiin tavuihin kehittyneiden pitkien vokaalien käsittely suomen itämurteissa“, lk. 7 jj-d ja sama autor SKH I 261 jj.

Lisatagu veel, et sama, kvantiteedist olenev intensiteediprintsiip on teatud murretes põhjustanud ka $\bar{a} > oa$, ua jne. ning $\bar{ä} > eä$, $iä$, ea jne.

c. Nagu pikk $\bar{a}$ ja lühike a võisid vahelduda, ilma et vahelduseks oleks foneetilisi põhjusi, nõnda on olemas ka mitmeid sõnu $\bar{o} \sim o$ vaheldusega. Esitatavad sõnad on üldhiiulised: *nōrs-kpmv* ~ Wiedemann EWb *nōrskama*, *norskama* 'schnarchen, schnauben (von Pferden und zornigen Menschen)'; *pōdæl* gen. *pōnlē* 'pudel' ~ Wiedemann l. c. hiiu sõnana *podel* gen. *podeli* id., *hōmæ*, *ōmæ* 'homme' ~ Wiedemann l. c. *homme* gen. *homme* (*hōmi*, *hōmen*, *hummen*) 'der morgende Tag'; — 'morgen'. Kõnealusēs ühendis peab mainima ka **Phl** Sääre külast ligi 90-aastaselt üldiselt väga vanade traditsioonidega keelejuhilt kirja pandud *torū tēnistōz* 'ebajumala teenistus'. Selle sõna vasteid leidub Wiedemann l. c. *Tōr* gen. *Tōru*, *Tōro* (d.) 'Name einer Gottheit'; LS *Tooru* 'muistne ebajumal', *tooru-päev*, *tooru-ōhtud* — Põhja-Eesti lääneosa sõnana. Siin lähemalt selle äärmiselt huvitava vana skandinaavia laensõna juures peatumata peab ütleva vaid niipalju, et kuigi osa esitatud pika- $\bar{o}$ -lisi vasteid on ehk ebarahvapäraseid, on osa neist siiski tõetruud nagu ka mainitud lühikesel o -ga **Phl** vastegi. Kogu murdealal esineb ka *sōstrēv* 'sōstrad'. Peale selle on pika $\bar{o}$ -ga *münü-*, *sünü-*sõnade paralleelkujud *mō* ~ *mō*, *sō* ~ *sō*, *on*-sõna kuluvorm $\hat{o}$ ~ $\bar{o}$ ja *jō*, *jō* 'juba, ju'.

Ülalpool (19f) on toodud mõningaid näiteid sellest, kuidas

lauserõhutult keskpikk või ülipikk vokaal võib vahelduda lühike-sega ja isegi redutseeruda. Kõige rohkem näiteid niisugusest hiiu murretele tüüpiliselt omasest lühenemisest on registreeritud just $\bar{o}$ -st ja $\hat{o}$ -st. Pealegi tuleb selle hääliku juures esile veel mõningaid muid üksikasju. **Phl** Sääre *sī-t̄ rahvaz jovad arā* 'siinsed inimesed jooval küll', *solaze vē si'ssə* 'soolasesse vette', *mā anttsē rozid haivwā*, (noorem, vanem *hāvā*) *bele* 'mina andsin aedlilled hauale', *pole hi: ḡḡeḡv va:nā lōm* 'poolsurnud vana loom'; Nõmba *vī'na-jomalə* 'varrudele'. Iga kord ei tarvitse lühenemine toimuda tingimata lauserõhutuse sõnas, nagu näit. Sääre *po'led-ve: ṅnad* 'poolvennad'; Nõmba *lo'di vī: zē o: štēdi lō'ḡv* 'loodiviisi osteti lõnga'; Keremaa *kō'lidud* (~ *ku'lidud*) *pōèḡ* 'koolitatud poeg' jne. Nagu muudeski eesti murretes, nõnda on ka hiiu omades üldine liitsõnade järgosiste pika vokaali lühenemine. Viimase nähtuse kohta vt. erilisi kuluvuste ja lühenemiste kohta käivaid peatükke. Pika $\bar{o}$ lühenemisest *h* ja *j* ees on samuti eripeatükke vastavate häälikute vaatluse osas. Siinkohal mainitagu vaid seda, et hiiu murretes leidub sõnu, kuhu on tekkinud lühike vokaal pika asemele just kirjeldatud lauserõhulise lühenemise tõttu: **Phl** *juḡksi* 'reuma, liigesepõletik', **LS JI** *juksi* 'teat. rudisev haigus liikmes', **Wiedemann EWb** *jōksi* gen. *jōksja, jōksja* 'Gicht'; **Phl** *sumüz* gen. *sumüzə* 'soomus' ~ **Wiedemann l. c.** *sōmus* gen. *sōmuse, sōmukse* 'Schuppe, Schindel'. Esitatud kahes sõnas on *u* saadud kõrgest $\bar{o}$ -st või $\bar{u}$ -st. Segimine on olnud seda võimalikum, et hiiu murretes võib teatud juhtudel esineda esimeses silbis ka $\hat{o}$ (13a). Kogu murdealal kohtab veel *sulā.pūi, sulāpūi* ~ **AES** *Kāi sulā tūi*, millele ühiskeelest vastab *soolatüügas*, **Wiedemann l. c.** *sōla-tügas, sulu-t*. 'Warze'. Teatavasti on ühiskeele vaste tekkinud rahvaetümoologia mõjul, vrd. soome **Lönnrot SRS** *syylä* 'värta, svulst, knöl; safring, tåga, fiber' < *süklä. Hiiu vaste ei tarvitse siis sugugi olla arenenud varasemast kujust *sōlatüvi, vaid lühike *u* võib vägagi hästi olla tekkinud mõnel teisel, ühiskeelest erineval, rahvaetümooloogilisel põhjusel, näit. *sula*-sõna mõjul. Samuti ei ole vaja arvata, et **Phl** *muzèḡant* gen. *muzèḡvndi* kuulub kõnesolevasse lühenemiste rühma < *moosekant*. Hiiu sõna on ilmselt omaette laen < saksa *Musikant*.

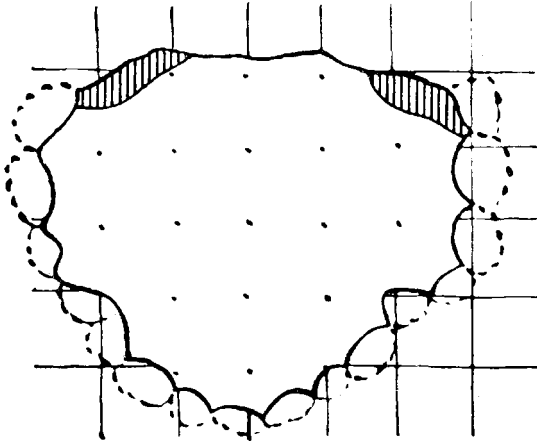
$\bar{u}$ -häälik.

21. a. Postdorsaalsete pikkade vokaalide kõige kõrgema hääliku $\bar{u}$ esindus on hiiu murretes väga ühtlane. Lühikest *u*-d käsit-

ledes on mäletatavasti mainitud (17a), et kõrgetel vokaalidel ei ole nõnda palju varieerumisvõimalusi selle tõttu, et neid artikuleerides on suurema intensiivsuse tõttu keeleselja tõus palju pretsiissem kui muid vokaale moodustades. Seepärast järgneb käesolevas ühendis ainult mõningaid näiteid **Phl**-st. Sääre *säst süssə, tūmèz* 'tuum', *ūpéz* 'uudis', *ogalūk* gen. *ogalūgi* 'ogalik, gasterosteus', *jūrèz, mūgà, usk* 'valeusk', *ūwèlD* 'uult, noorelt'. Ainult **Phl**-s ja **Kas**-s esineb huvitav sõna *mūzìk* pl. *mūzìkD, mūzìkòD* 'põldmurakas, muulukas'. See sõna on häälikulisest küljest arenenud peaaegu paralleelsõnana esineva *māzìk* gen. *māzìkD* mõjul. Mujal Hiiumaal on selle marja nimi *mūlìk* ehk *mūlìkmarì*. Omapärane peamiselt **Phl** sõna on *lūD* gen. *lūwà,* 'maapind, mida katab peenike paeprügi ja kus kasvab tücati eriti just alpiinset floorat, rootsi alvar', Wiedemann EWb *lūa-mā* 'zu Tage tretendes Steingerölle', *ibid. lōD* gen. *lōu* 'kleine, flache Insel (ohne Wald), trockene Fläche', EõS *lood* 'lage õhukesemullane paepealne nurm, Alvar', *Lōnnrot* SRS soome *luoto* gen. *luodon* 'õ, holme, klippa, ref, grund'. Peale mainitu on olemas paar *ū*-list sõna, kus peab eriti peatuma, nimelt **Phl** Keremaa *mūri-ma* 'moorima', *mūri-mi kāppsòD* 'mooriti kapsaid', Wiedemann EWb *mōri-ma* 'schmoren', alamsaksa Schiller-Lübben MND *smoren* 'dämpfen, die Luft benehmen, ersticken'. Hiiu vaste võib põlvneda meile tundmata balti-alamsaksa kujust *smuren. Baltikumis omal ajal kõneldud alamsaksa keel ei olnud ühtlane, vaid linnade alevite ja isegi mõisade järgi oli mitmesuguseid lokaal-murdekesi (EK 1933, 129 jj-d). Sellepärast võib kohata alamsaksa laenudes mitmesuguseid omapäraseid häälikumuutusi üsna väikesel territooriumil. *ō* ja *ū* vahelduse kohta esitatagu lisamaterjalina veel üks näide samuti kokakunsti alalt: Wiedemann EWb *tōwima* 'stoven, verdeckt kochen', *stūwima* '«stuvén», verdeckt kochen' ~ Schiller-Lübben MND *stoven* 'bähen; was erst im Wasser gekocht ist, in einem verdeckten Gefässe mit Butter und Gewürzen auf Kohlen durchziehen lassen'. Hiiu vanemal põlvel on ühiskeeles *proua* vasteks *prūvā*. Sellelgi sõnal võib lähtekohaks olla hoopis teine alamsaksa vaste kui ühiskeeles *proual*, vrd. Schiller-Lübben l. c. *vroue, vruwe* 'Herrin'); Wiedemann l. c. *proua, prōwva, proua, raua, rūa, wroua* 'Frau, Herrin'.

1) Siinkohal märgitagu kõrvalviitena, et möödunud sajandil oli veel eesti keeleski üldiselt alles *proua*-sõna algkeele primaarne tähendus 'valitseja, käskija, kõrgemast seisusest abielunaine'.

Kuna iga kvantiteedilt pikema hääliku moodustamisel on keele-artikulatsiooniga häälikuil keeleselg tõusnud harilikust kõrgemale, siis näeb ka pika $\bar{u}$ puhul, kuidas keel on tõusnud sedavõrd kõrgele, et saab palatograafilisel teel registreerida puudutusala vastu palaatumit. Joonis 13 näitab kaht väikest puudutuspiinda kahel pool vastu hambaid. Muidugi on tõusu ka vastu veelumit, kuid seda pole võimalik registreerida palatograafilisel teel. Pehme suu-

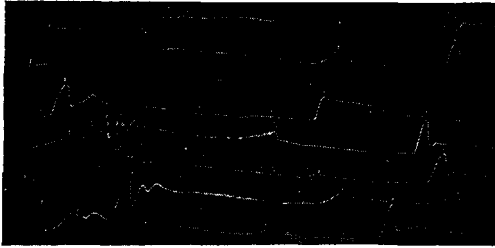
Joonis 13. Palatogramm $\bar{u}$ -st.

lagi on nimelt liikuv ning pealegi väga tundeline organ, mis ei salli, et tema vastu asetatakse kunstliku suulae sarnast võõrkeha. Pilt 12 osutab taas, kuivõrd tugevasti on $\bar{u}$ artikuleerimisel lükkunud huuled ettepoole ning kuidas nad õige energiliselt moodustavad väikese ovaalse avause. Kettunen LUKD 14 on öelnud Kodavere $\bar{u}$ ja $\bar{u}$ moodustamisest: „Die zungenhebung und die damit korrespondierende vorstülpung der lippen geht so weit, dass der vokal der gefahr nahe ist in einen spiranten überzugehen, das aber am deutlichsten gegen das ende des lautes, sodass es sich hier in der tat um einen schwachen diphthong handelt. Die verengungsstelle des luftstroms scheint sich bisweilen auch in den quantitätskurven wiederzuspiegeln“. Viimase väite tõestuseks viitab autor $\bar{u}$ ja $\bar{u}$ kurvidele sõnades $\bar{s}\bar{u}r$, $\bar{s}\bar{u}rt$ ja $\bar{u}dne$, kus suukurv osutab õhuvoolu väikest takistust keset hääliku moodustust. Takistus on tekkinud sel teel, et niihästi oraalselt kui ka labiaalselt on artikuleerivad organid sedavõrd lähenenud teineteisele, et on põhjust arvata ahtuse olemasolu. Hiiu murretes on allakirjutanu

märganud samasugust häälduslikku seika. Ülipika *ū* või keskpika *ū* lõpposa artikuleeritakse üldiselt nõnda, et hääliku lõpposas tõuseb keeleselg enam kui alguses ning huuled lükkuvad ettepoole ning ümmarduvad samuti enam. Akustiliselt kuuldub siis lõpposas *w* — *kūw* 'kuu', *pūwD* 'puud'. Ometi ei ole absoluutses lõpus või mõne konsonandi eel *w* kunagi nõnda tugev nagu siis, kui järgneb vokaal: *lūwā,D*, *lūwāD* 'luuad', *tūwD*, *tūwD* 'tuua'. Lõpposa intensiivsem hääldamine on omane kõigile kõrgetele vokaalidele. Eriti ilmekalt tuleb see esile *ū* puhul. Viimase hääliku juures on ühtlasi toodud kogu nähtusest lähem ülevaade (36). Mainitud Kettuse arvamist, nagu näitaks *ū* suukurvi keskel olev langus õhuvoolu takistust, mis on tekkinud ahtuse tõttu, ei saa pooldada. Nagu osutavad kurvid mitmetest eesti murretest ja ühiskeelest, on ülipikkade vokaalide puhul õige üldiseks nähtuseks, et keset hääliku moodustamist langeb kurv järsku või keset kurvi võib olla isegi sirge joon, mis osutab pausi. Kõik need juhud kõnelevad selle poolt, et ülipikad vokaalid on kahetipulised (20b). Langus kurvis näitab seda, et hääliku artikuleerimise alguses ja lõpus on keel kõrgemal ning ühes sellega on suus olev õhusammas surutud kõrgemale. See surve kõrgemale kandub edasi kirjutuskapsli membraanile ja kirjutusnõelale, tõstes nõela ülespoole. Kui aga artikulatsioon on lõtvunud, s. o. kui keel on laskunud vähe allapoole, langeb ka suus olev õhusammas ning vastavalt registreerib kirjutusnõel langust. Kirjeldatust on huvitavamad need juhud, kus kurv osutab pausi keset artikulatsiooni. Pildil 14 on ülalt alla suukurvid sõnadest *pīt* 'piit', *pāt* 'paat', *kēb* 'keeb', *rūt* 'ruut', *prāk* 'praak', *tīf* 'perekonnanimi Tief', *sōt* (gen. *sōDā*) 'sööt' lõuna-eestlase ühiskeeles häälduse järgi. Eriti just sõnas *tīf* võib üsna selgelt näha, kuidas hääliku teise poole alguses on artikulatsioon järsku katkestatud. Niisugune hiatus keset vokaaliartikulatsiooni on muuseas eelaste katkehääliku tekkimiseks.

b. Nagu muudegi eesti murrete alal, nõnda esineb ka Hiius huvitav nähtus, et teatud verbides on *ū* < *ō*, kui *ō* järelt on kadunud *ō ja *ō*-le ei ole järgnenud kõrge vokaal: **Phl**, **Kas**, **Kāi** *tūwD* 'tuua', *lūwD* 'luua', *jūwD* 'juua' < *tōDak, *lōDak, *jōDak ja muidugi ka *tūwā,kSə* jne., *tūwəz*, *lūwəz*, *jūwəz* < *tōDessa, *lōDessa, *jōDessa. **Ema**-s ja **Rei**-s ei leidu esitatud murdealadele omast passiivi preesensit, vaid selle asemel on *tōDv* 'tuuakse', *lōDv* 'luuakse', *jōDv* 'juuakse' jne. Õeldu kehtib ka muude samatüübiliste kesk-kõrgete vokaalidega verbide kohta, nimelt *kījD* 'keeda', *kījəz* 'kee-

des', *lūijaz* 'lüües', *sūijp* 'süüa' jne. Kettunen EKÄH 135 ütleb kõnesoleva nähtuse puhul: „Tällaisissa tapauksissa on varmaankin konsonantti kehittynyt puolivokaaliksi ja puolivokaali assimiloinut vokaalin kanssaan homorgaaniseksi“. Pooldades oletust, et siin δ -ga märgitud konsonant on igal juhul olnud mingisugune dentaali *t* vaste, peab Kettuse oletusest nõnda aru saama, et δ -le (või Kettuse uususe järgi *t*-le) vastab *v*. Niisuguse vastavuse kohta on lähemates sugukeeltes küllalt näiteid (vt. näit. Ojansuu KAÄH 19 jj., 31 jj. ja ka Setälä ÄH 65 jj-d. „Poolvokaali“ *v* või õige-

Pilt 14. Suukurve pikkadest vokaalidest.

mini *w* vahendusel oleks küll mõeldav $o > u$. Võib arvata, et enne seda kui klusiilide *k*, *p*, *t* nõrgad vasted γ , β , δ hakkasid kaduma, oli nende artikuleerimine õige lõtv, mis ümbruse järgi kergesti võimaldas siirdumist ühest artikulatsioonikohast teise. Palataalvokaalide $\bar{e}$ ja $\bar{o}$ järel võis säilida δ , kuid velaarise $\bar{o}$ järel esines γ või mõni temale lähedane häälikuniäns. Velaar-palataalsel γ -l on üldiselt enam võimalusi areneda velaariseks $\bar{u}$ -ks või viimasele artikulatsioonilt lähedaseks *w*-ks. Pikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemist nõrgas astmes tahab allakirjutanu seletada ometi veel teiselgi viisil. Kui kadus dentaalse klusiili nõrk vaste δ sõnadest **tōdak*, **jōdak*, **lōdak*, **pōdak* (ning **lōdäk*, **kēdäk* jne.), sattusid teineteisega kõrvuti pikk ja lühike vokaal. Keele iseloomule on see aga võõras, et pikk keskkõrge ja lühike madal või keskkõrge vokaal seisavad otseselt kõrvu. Fonoloogiliselt on aga võimalik, et kõrge vokaal seisab otseselt lühikese ees (vrd. praegusest keeleuususest *luuad*, *Riia*). Sellepärast on siis keskkõrge pidanud kas lühenema koos madalate vokaalidega: *roog* gen. *roa*, *paas* gen. *pae* (Kettunen EKÄH 135) või kõrgenema, et säilitada pikkust. Mainitud hääldusreegleid võib kohata mitmetes eri keeltes. Siin kohal viidatagu vaid Airila teosele „Äännehistoriallinen tutkimus

Tornion murteesta“, lk. 91 jj., kus on huvitavaid näiteid mõlema-poolsest arengust. Soome ühiskeelest on hästi tuntud siia kuuluvad näited *ruuat* (:ruoka), *tiiän* (= *tiedän*) jne. Foneetilisest seisukohast lisatagu veel ühe katse tulemused, mis on ette võetud Tartu Ülikooli Foneetika Laboratooriumis käesoleva küsimuse valgustamiseks. Tervel real katsealustel lasti hääldada kunstlikult loodud sõnu *jooa*, *lööa*, *keea* mitu korda teineteise järele. Mõnekordse ütlemise järele hakkasid katsealustel sõnad muutuma kahes suunas. Osa katsealuseid hääldas varsti esimese vokaali lühidalt, teine osa asendas *oo*, *öö* ja *ee* kas *öö*, *õõ*, *éé*-ga või *uu*, *üü*, *ii*-ga. Seega siis esitati alateadlikult samu häälikumuutusi, mis omal ajal on keeles arvatavasti toimunud. Kui vokaal oli juba kõrgenenud sõnades *jūa*, *lūa* (ja *lūä*, *sūä*, *kīä*) on pika *ū* (resp. *ü* ja *i*) lõpposa võinud muutuda üha konsonantsemaks (vt. 21a) kuni tekkis *v* (või *j*). Hiiu murretes on käesoleval juhul vokaali järel *w*: *jūwp*, *lūwp*, *pūwp*, *tūwp*. Esivokaalsetes sõnades on vastavalt *j*: *lūjvp*, *kījvp*. Teatavasti on peamiselt lõuna-eestile omased vormid *tuṽvā* ~ *tuṽva* ~ *tuṽva?*, *juṽvā* ~ *juṽva* ~ *juṽva?*, kus vokaali lõpposa asemele on astunud täielik ahtushäälik.

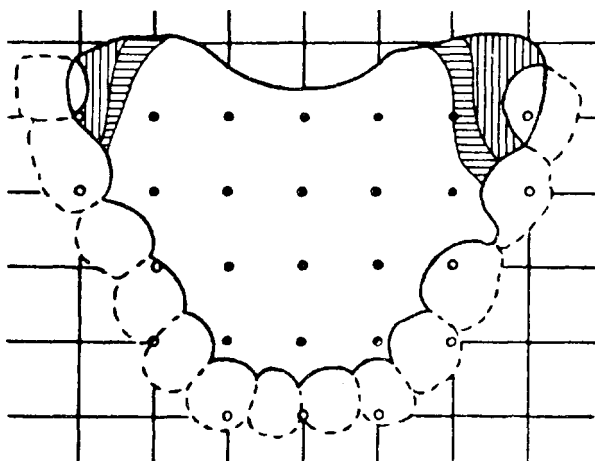
Keskvokaalid. — Velaar-palataalid.

(Meediodorsaalid.)

22. Eesti keelele omane meediodorsaalne avahäälik *ɛ* on võõras kõigile hiiu murretele. Mitmesugused andmed kõnelevad aga selle poolt, et omal ajal on hiiu murretele olnud omane niihästi meediodorsaalne keskkõrge *ɛ* kui ka kõrge *i*. Selle kohta vt. sub *ö* ja *ü*. Praeguses hääldusruususes võib kuulda meediodorsaalset häälikut üksnes õige taandatud artikulatsiooniga: **Phl** *hak̄k̄õit̄ä* 'hakata', *lāsm̄ä* 'laskma'; **Rei** *vařžiḡäḍ* 'angervaksad' jne. Praegusesineval redutseeritud *ä*-l ei ole häälikulooliselt midagi ühist algupärase või varatekinud *ɛ*-ga, vaid tema lähtekohaks on enamasti olnud *a*. Nagu § 7-s on näidatud, on *a*-st saadud redutseeritud meediodorsaalset vokaalil sageli veel alles ilmne põhihääliku varjund: *hak̄k̄õit̄ä* 'hakata', *vařžiḡäḍ* 'angervaksad'. — Meediodorsaalidest peab veel nii palju ütleva, et eriti just meestelt (ka vanadelt), kes on sõitnud meredel või käinud mandril töös, võib ühiskeele mõjul kuulda *ɛ*-d. Ometi ei ole allakirjutanu kunagi kuulnud, et hiiu murde-

kõneleja oleks tarvitanud lühikest ϵ -d või pikka $\bar{\epsilon}$ -d üksikvokaalina. Kõik registreeritud esinemisjuhud põlvnevad diftongidest: $\epsilon\bar{u}n$ 'õun', $\epsilon\bar{i}$ 'lõi' jne. Et ϵ -ga algavad diftongid pole murdeomased, siis on nende tarvituselevõtt põhjustanud mitmesuguseid valeanalüüse. On kuulda nimelt ϵu -d ka seal, kus ühiskeeles seisukohalt peaks olema au -diftong (vt. 12f): **Em**a $\epsilon\bar{u}b\bar{v}$ 'laupäev', $\epsilon\bar{u}\bar{w}\bar{e}-\epsilon\bar{u}\bar{c}\bar{u}d$ 'savi-augud'. Nisugused ϵ äraõppinud isikud tarvitavad ka $\bar{\epsilon}\bar{i}z$ 'kõis', $\bar{\epsilon}\bar{i}t\bar{m}p$ 'kõitma'.

Kuivõrd raske on hiidlastel ühiskeeles ϵ -d kätte õppida, osutab muu seas see tõsiasi, et õige mitmed hiiu päritoluga algkooliõpe-

Joonis 15. Palatogramm ühiskeeles ϵ -st ja $\bar{\epsilon}$ -st.

tajadki, kes peavad ise ϵ -d teistele edasi õpetama, ei oska seda üldse hääldada või hääldavad valesti. Olgu veel mainitud, et hiidlane ei suuda ka akustiliselt ϵ -d $\bar{o}$ -st eraldada. Üks paljulugenu Kassari maaharitalane esitas kord küsimuse, miks eesti kirjakeeles tarvitatakse kaht $\bar{o}$ -märki, „kahe punktiga $\bar{o}$ -d“ ja „kriipsuga $\bar{o}$ -d“ (s. o. $\bar{o}$ -d), kuigi hääldatakse alati ühtlaselt sama häälik. See Hiiu näide, kuidas oma keeleuusus tundmatu häälik jäetakse tajumata ka selle hääldusest, kellel vastav häälik ometi esineb, on huvitavaks faktiks foneetika ja fonoloogia vasturääkivuste selgituseks. — Äsja on öeldud, et enamik neid hiidlasi, kes taotlevad ϵ hääldamist, ei häälda seda häälikut õieti. Et kooliraamatutes ja keele praktilises õpetuses rõhutatakse ϵ -hääliku oraalset moodustust, siis saadakse see mõnelgi juhul õigesti kätte. Kõrvaliseks on aga kõikjal jäetud see seik, et $\bar{o}$ ja ϵ eritlemiseks on väga tähtis alla kriipsutada ka

labiaalset artikulatsiooni. Vastandiks huulte ettepoolelukkumisele ja ümmardumisele *ø* puhul on *ɛ*-d artikuleerides huuled tõmmatud harilikust seisandist tahapoole ning huultevaheline pilu on veelgi natuke kitsam kui *e*-d moodustades. Unustades ümber orienteeruda ka labiaalses artikulatsioonis, artikuleerivad siis hiidlased (ning samuti ka saarlased) ühiskeelega hääldust taotledes labialiseeritud *ɛ*, s. o., *ɛ*: *rē.müz* 'rõõmus', *ke.và* 'köva' jne. — Väga üldine on ka see nähtus, et *ɛ*-d taotledes lepatakse artikulatsioonilt ning akusti-

Joonis 16. Keele asend *ɛ* moodustamisel.

liselt lähedase *e*-häälikuga. Eks siingi ole väära tarvituse põhjuseks asjaolu, et harjumatu kõrv ei suuda teineteisest eritleda võrdlemisi homorgaanseid vokaale *ɛ* ja *e*. Viimase nähtuse kohta vt. lähemalt 27 d.

Kui hiiu murretes uue hääldusjoonena esineb *ɛ*, on tema moodustus sarnane ühiskeelega omaga, nii palju kui lubavad otsustada subjektiivsed vaatlused. Siin tsiteeritud katseisikud ei osanud üldse *ɛ*-d moodustada ja sellepärast pole olnud võimalik neilt eksperimentaalfoneetilisi tulemusi hankida. Ühiskeelega *ɛ* moodustus on võrdne **Kod** murde omaga, mille kohta Kettunen LUKD 15 jj. on toonud täpse ülevaate. „Während bei der bildung der eben besprochenen klasse (s. o. tagavokaalide moodustamisel) die hinterzunge die wesentlichste rolle gespielt hat, wird die mundartikulation des in rede stehenden vokals, der im kod. dialekt eine kategorie für sich vertritt und in der phonetischen literatur gewöhnlich als *ɛ* („das hintere e“) angegeben ist, zunächst von dem mittleren teil des zungenrückens hergestellt; dieser hebt sich gegen den mittleren oder hinteren harten gaumen (medio-, postpalatal), indem

die vorderzunge etwas zurückgezogen in dem unteren munde liegt. Die artikulationsstufe, der abstand der zunge vom gaumen ist, insofern die beobachtungen richtig sind, merkbar grösser als die des *e*“. Kettuse kirjeldustele võib ainult nii palju lisada, et allakirjutanu katsete järgi on kõvast suulaest puudutatud siiski suurem pindala kui osutab **Kod** murde palatogramm (lk. 51, fig. 1). Joonis 15 näitab ühiskeele normaalse *ɛ* ja *ɛ̃* palataalset artikulationsiooni. Rõhtjoontega on märgitud see pindala, mis lisandub pikka *ɛ̃*-d artikuleerides. Järgnev joonis 16 osutab taas läbilõiget suukoopast, millest võib näha, kuidas keeleselg tõuseb indifereentsest jõudeasendist umbes kõva ja pehme suulae vahetkoha suunas. Hääliku moodustamiseks on veel iseloomustav üldine keele tahapooletõmbumine. Kettunen l. c. arvab **Kod** murde põhjal, et *ɛ* moodustamisel pole huulte tahapooletõmbumist. Allakirjutanu vaatluste järgi on seda siiski olemas, kuigi mitte silmatorkavalt palju. *ɛ* puhul on nimelt huulte seisand horisontaalses suunas umbes *ä* ja *e* seisandi vahel.

Esivokaalid. — Palataalid.

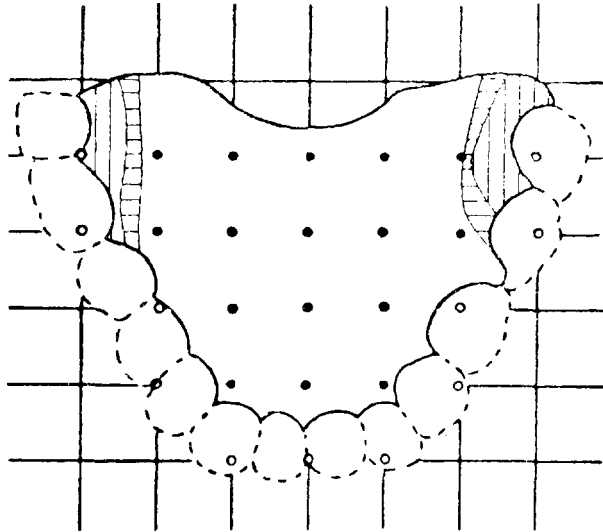
(Predorsaalid.)

Lühikesed ja poolpikad vokaalid.

ä-häälikud.

23. a. Pearõhulises asendis. Nagu tagavokaalide sarja kuuluv madal *a* läks varieeruvuse poolest tunduvalt lahku ühiskeele ning enamate murrete uususest, nõnda on ka esivokaalide madalal vastel hiiu murretes hoopis teissugune esindus kui ühiskeeles. Osalt kohtab *ä* säilimist ning esinemist samadel eeldustel nagu ühiskeeles, osalt on taas omapäraseid edasiarenguid. Üldiselt võib öelda kõikidest hiiu murretest, et neis on lühike *ä* pearõhulises silbis tavaline häälik: **Phl** Sääre *tõD õ käsiz* 'tööd on pooleli', *käzi-kammõ* 'käsitsi', *mäci* 'mägi, rand', *māk* gen. *mākki* 'küngas', *māññil* 'mängimas', *heñnast nälçemp* 'nälgima', *rägä*, (~ *rägä*) 'rägin', *rähñud* 'rähnid', *hālbemp* 'eksima', *puDrü härk* 'pudrumänd, pööris', *hāttséz* 'kakar'; Kuri *hām̄marçõ séz* 'koidu või videviku ajal'; Aruküla *pättäçed* 'susse, riidest jalatseid'. **Kas** *täbä,r* 'vilets, halb, kuri, halva iseloomuga', *kärmp̄səd* 'kärbsed', *kä r̄ D ə s t* 'Kärd-

last', *rädistik* 'noorte puudega ebaühtlane mets', *äcä* 'ving'. **Käi** Luguse *rättik* 'rätt, rätik', *särü ilm* 'tormine, halb ilm'; Nõmme *lämmè* 'soe', *kärväst* 'varsa ninale pandud naeltega võru, et mära ei laseks varssa enam imema', *kär* gen. *käirä* 'kanga völl ja pakk', *käk* gen. *käkki*. **Emä** Viiterna *kräspü* 'pakk, millele jookseb valmis kangas', *ärttsəd* 'kollased kakrad', *ärčüd* 'pudrumännad', *küñni-ärč* 'künnihärg', *särəd* 'väikesed söödakalad'. **Rei** Rootsiküla *lāk* gen.

Joonis 17. Palatogramm ühiskeele *ä*-st ja *ä*-st.

läkkü 'luht', *rohü-mäk* 'rohuküngas', *räppé* = *räpnə oük* 'lösnaauk', *säk* 'kott'.

Hiiu ning samuti ka muude murrete ja ühiskeele *ä* artikuleeritakse väga madala keeleasendiga. Indiferentsest jõudeasendist on keeleselja esiosa tõusnud kõva suulae poole õige vähe, sama vähe kui *a*-d artikuleerides keeleselja tagaosa tõusis pehme suulae suunas. Keeletõus on sedavõrd väike, et katsealustelt pole võimalik olnud palatograafilisel teel registreerida puudutust ei vastu kõva suulage ega hambaid. Ühiskeele *ä* läheb selle poolest hiiu omast lahku, et lühikesegi vokaali puhul võib kahel pool suulage näha kitsast post-meediopalataalset puudutust. Vt. palatogramm 17, kus püstjooned tähistavad lühikest *ä*-d; rõhtjoontega on märgitud pika vokaali artikuleerimisel juurdetulev puudutuspindeala. Kogu keel on aga üsna tugevasti lükkunud ettepoole, nõnda et keeleots

toetub kõvasti kas vastu esi-iget või esihambaid. Lõualuud on teineteisest õige kaugel. Avaus nende vahel ei ole sugugi väikesem kui *a* puhul (vt. pilt 18). Vastavalt on ka huuled teineteisest kaugel. Huuled ei ole aga ettepoole lükkunud ega ümmardunud, nagu *a*-d moodustades, vaid nad jäävad vertikaalselt vaadatuna umbes samasse positsiooni, kus nad olid jõudeasendis (Kettunen LUKD 16, Saaber TEFA 19 jj.). Mõnedel hiidlastel on harjumuseks hääldada *ä*-d õige taguselt. Nõnda et on raske öelda, kas küsimuses on palataalne või velaarne madal vokaal, näit. **Käi** Jausa *käppä* 'käpad', *väikkene* 'väike'.

b. Ebaalgupärasest *ä*-st peab esile tõstma mõningaid foneetilisest seisukohast huvitavaid juhte. Kõigepealt kohtab kogu hiiu murdealal, kohati enam, kohati vähem, sõnaalgulise *ja*- > *jä*-. Mainitud muutus ei ole igalpool toimunud samas ulatuses ega igas sõnas. Järgmistes sõnades on *ja*- > *jä*- omane kogu saarele: *jäbür* 'ogar, pooltotter', *jävä*, *jävä* 'rida, rivi, peenar', *jäcü* 'jagu', *jäkksmv*, *jäkksmv* 'jaksama', *jäk* 'jakk, kuub', *jäkkü* 'vanaaegne pealiskõnne', *jänü* 'janu', *jätkmv*, *jätkmv* 'jätkama, jätkuma', *jänni* (*jémv* jne.) 'jänni (jääma)', *jänt* 'nali, segadus, temp'. Teiseks on sõnu, kus **Phl**-s on *ja*-, mujal kõikjal aga *jä*-.: *jalä.jv* ~ *jälä.jv*, *jälakkvz* 'ulmus'; *jalc* ~ *jälc* 'jalg', *jampsémv* ~ *jämpsmv* 'sonima, segast juttu ajama'. Sõna *jahu* hiiu murde vastetes on *jä*- omane üksnes **Ema**-le: *jähü*; *jaht* gen. *jähü* nii 'metsastuse' kui 'jahtlaeva' tähenduses on igalpool *a*-line. Viimane sõna on kindlasti alles niivõrd hiline laen, et ta pole teinud kaasa *ja*- > *jä*- muutust. Ainult *ja*-lisena esineb ka *jak* gen. *jäkki* 'naiste uueaegne hakk'. Ka interjektsioon *jah* ning sidesõna *jä*, *ja* on *a*-lised. Interjektsioon *jah*-ki on Hiius noorem laensõna, ning kuulub praegugi poolenisti peenemasse keeleususesse. Vana hiiu jaatussõna on *neh*. Sidesõna *nihc* on olnud omal ajal üldisem kui *jä*, kuigi praegune rahvaravamine peab sõna *nihc* saarlaste käest saadud laenuks. Esitatud loendist paistab siis, et *ja*- > *jä*- on Lääne-Hiius üldisem kui Ida-Hiius. Kogu nähtuse kohta on lähemalt kirjutanud A. Saareste

Pilt 18. Huulte asend *a* kujundamisel.

„Viron kielikartaston julkaisemisaikeesta“ (Suomi V 10, 267). Võib arvata, et *ja-* > *jä-* ei ole algupäraselt olnud omane **Phl** murdele, vaid et praegune *jä*-line esindus on laen muudelt Hiiu murdealadelt, sest **Phl**-s on kõige vanematelt inimestelt registreeritud *ja*-päsi veelgi üldisemalt kui siin on esitatud: Sääre *jacù*; Keremaa *jakku*. Kettunen ütleb EKÄH 125 käsitledavast häälikumuutusest kõneldes: „On syytä olettaa, että näissä tapauksissa *a* on assimiloitunut *i*:n vaikutuksesta *ä*:ksi. Tämä oletus nousee varmuudeksi löytäessämme vielä eräästä paikallismurteesta (Hiidenmaalta) johdonmukaisen *ja-* > *jä*-muutoksen . . ., vaikka tämä johdonmukaisuus rajoittuukin enää vain muutamien vanhinten kieleen.“ Väide, et *jä*-esinemine piirduks vanimate inimeste keelega, on muidugi ekslik, nagu esitatust on ilmnenud. Pooldama peab ometi teist Kettuse arvamist, et *a* > *ä j* mõjul. Velaarse hääliku *a* palataliseerumist tugevasti palataalse *j* järel võib kohata eri keeltes. Eriti just käesolev juhtum näitab, et Bonni foneetiku Menzerathi poolt allakriipsutatud koartikulatsioon on tegur, mida peab arvestama (Menzerath-de Lacerda „Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung“, Berlin-Bonn 1933). Meie ei moodusta häälikuid üksteise järele nagu mitmevärvilisi helmeid nööri lekkides, kus iga helmes on teisest järsult eraldatud. Häälikut moodustades, mis esineb mingisuguses ühendis, on peaaegu kogu tema moodustuse aja märgata naabruse progressiivset ja regressiivset mõju. Kuidas koartikulatsioon avaldub konsonantide moodustamisel, tuleb väga ilmekalt esile *k* puhul. Kõnesoleva *ja-* > *jä*-muutusele tagasi minnes võib konstateerida, et palataalse *j* artikulatsioon säilib kaasartikulatsioonina *a* artikuleerimise ajal. Kaasartikulatsioon võib aga saada niivõrd tugevaks, et ta muutub domineerivaks. Nõnda on kõnesolevalgi korral madal velaarne häälik *a* muutunud aste-astmelt esipoolsemaks, kuni on saadud täiesti palataalne, samuti madal *ä*. Võõras on hiiu murretele *jä*-muutumine *jä*-ks, sest pikema vokaali moodustus on intensiivsem, mis asjaolu ei lase koartikulatsioonil domineerivaks saada, näit. **Phl** Kuri *jân* gen. *jânì* 'Jaan'; **Käi** Luguse *j̄cù perè* 'Jaagu talu'; **Ema** Viiterna *poštì j̄m* 'posthobuste-jaam'. AES-i murdekogudes on **Ema**-st siiski märgitud *jâm* gen. *jâmà*. Et pikk *a* on *j* järel säilivam kui lühike, on täiesti arusaadav. Suurema intensiivsusega *ä*-d artikuleerides on keeleselg suundunud nõnda tugevasti velaarses suunas, et eelneva palataalse hääliku mõjul ei sünni märgatavat artikuleerimiskoha muutumist. — Esitatud **Ema** murdekuju *jâm*

on arvatavasti laen muudest murretest, nagu ka **Kas** isikuti esinev *poštli jääm, raütta jääm*. Hiidlased on jaama mõistega kokku puutunud peamiselt mandril, kust siis on võidud saada ka häälikulisi mõjustusi, vrd. AES **Kse** *jām* 'postijaam'. — Ka esimesest silbist kaugemal esineb *a* palataliseerumist *ja*-ühendis, eriti tegijanime tunnuses *sõbijp* 'sööja, haigus sööja, vähk', *kirjuļtpj*, *kirju-dvjp* jne.¹⁾ Viimane nähtus on õige üldine ühiskeeleski: *sõja, kirjuļtaja, talittaja* (vt. § 10).

c. Teine juhtum, kus *ä* on tekkinud hiliselt, on algupärane ühend *er*: **Phl** *häärä*, *senē pärast* 'sellepärest', (harva) *pärēt* 'peret' (üldisem on *perē*, part. *perēt*), *pärandv peäla* 'põrandale', millega kõrvuti esineb *peränd* 'põrand', *ärigō kivi* ~ *erigō kivi* 'suur kivi meres Vohilau ja Vormsi vahel, s. o. Eeriku kivi', *läks ärä*, *härkkpn* 'ärrganud' jne. Kõikides sõnades ei kohta seda häälikumuutust, vaid üldhiuliselt kõneldakse *kerä* ~ *kerä* 'kera', *teřvē* 'terve', *verì* 'veri', *keřivvd* 'kergitad' jne. Võib siis öelda, et hiiu murretes valitseb enam-vähem sama olukord kõnesolevas muutuses, nagu mujal Põhja-Eestis, kus *er* > *är* on omane (Kettunen EKÄH 127). Muust Hiiust seisab aga täiesti lahus **Rei** Rootsiküla, kus üsna meie päevini on kõneldud rootsi keelt ja kus omaaegse rootsikeelse elanikkonna asemele pole tulnud väljastpoolt eesti aimest, vaid kus rootsi keel on samm-sammult taandunud eesti keele eest. Sellesse külla on siis rootsi keel jätnud tugevaid häälduslikke mõjusid ning põhjustanud mitmesuguseid häälikumuutusi. Üheks Rootsiküla omapärasuseks on *er*- ja *är*-sõnade segimine: *igā pärēz* 'igas peres', *pärēmāz* 'peremees', *tāřvē*, transl. *tāřvāks* 'terve', *vārì vēpi* 'veri võeti', *vārì leib* 'verileib'. Muudele hiiu murretele omase *-er* < *-ir* asemel kuulduv selle küla murdes mõnes sõnas *-är-*, nagu *obūne ärnōb* 'hobune hirhub', *kärp* gen. *kārβū* 'kirp', *kārìk* 'kirik'. Teiselt poolt kohtab aga *e*-d ootuspärase *ä* asemel: *vers* pl. *veřzìd* 'pullike, värss', *erkkvnd* 'ärrganud', *periz al* 'täiesti hall'. Peale *er* ~ *är* juhtude on olemas muidki sõnu, kus Rootsikülas esineb *ä* muude murrete *e* asemel: *kāp* gen. *kāppi* 'kepp', *tāk* 'tekk, vaip', kuid *teķ* 'täkk', — Rootsiküla keele isoleerimustuseks on muude hiidlaste seas just siiakuuluvad laused:

1) Tegijanime tunnuse *-ja* esinemine nüüdsetes hiiu murretes on selektav ühiskeeles mõjuga. Vanimaailt inimesilt võib kohati kuulda veel vorme: **Phl** Sääre *jōkksì-rohì* 'tulilill', *rogì-jōkksì* 'kidi, nari', *kodū-kāibi* 'kodukäija'; Kuri *jōkksì* 'jooksva-haigus'; Suuremõisa *tēne* 'teenija'. **Käl** Villemi *sārē jōkksì rohūd* 'tulilill'. **Rei** Rootsiküla *ümārda* 'naisteeniija', transl. *ümārdaks*.

vaga, *väri* *äi verizə* 'vaga veri ei värise' ja *tek on lauttvz*, *täk on säññi pël* 'täkk on tallis, tekk on sängil' (**Phl**-st); — *sõmä räñD* pl. *räññD* 'söögilaud', *mu_u va ämä* 'minu vana ema', *läp* 'lepp', *sälcvz* 'seljas' (on vaevalt usutav, et Reigi *sälcvz* ja lõuna-eesti *sälg* 'selg' kuuluksid ühte; lõuna-eestis on *ä* pro *e* vana nähtus). Kõigele lisaks võib Rootsikülas ja tema ümbruses kuulda pearõhulises silbis *ä* asemel *ε*-d (vt. 25 a). Rootsiküla *ä* kõigist muist hiiu murretest ja ühiskeelest lahkuminev esindus on alguse saanud juba tol ajal, kui elanikkond oli alles kahekeelne. Reigi rootsi keeles on hoopis erinevad *ä* esinemistingimused kui eestis, nimelt on pika *ē* või *ē* lühivokaalse vastena aina *ä*. — Kaugemal sõna sees on hiiu murdealal *er* > *är*: **Phl** Sääre *söbär* 'söber', *käñnär* 'aednik', *tahämbär* 'lahja õlu, mida saadakse õlleteo lõpus'. **Käi** Villemi *kaššitattär* 'kassitapp', *vikkärgarə* (nom.) 'vikerkaar'. **Ema** Viiterna *ümbär* 'ümbär'. **Rei** Pihla *višmär* 'palmiku võru', *liitär* 'vasklitter rõhkudel'. Esitatust üldisem on aga see, et järgsilpides on *ä* õige tugevasti redutseeritud: *tattvz*, *ümbvz* või reduktsiooni kaudu on *ä* täiesti kadunud. Viimasel juhul moodustab järgnev *r* omaette silbi: *taṛg*, *liṛg*, *söbz*, *ümbvz* jne.

Keskkõrge *e* madaldumine *ä*-ks *r*-i eel on füsioloogiliselt arusaadav nähtus. Et moodustada *r*-häälikut, peab keeleots eesti keeles suunduma kas prepalaatumi või alveoolide suunas. Keeleotsa lükkumine vastu suunduskohta ning sealt tagasitõmbumine korduva toiminguna annab *r*-le omase väringu. Et keeleots võiks vabalt liikuda, selleks laskub keeleselg natuke lohku. Laskumine sünnib aga juba enne seda kui algab *r*-i moodustus. Laskumise tõttu ei ole võimalik moodustada korrektset keskkõrget häälikut *e*-d, ja tema asemel moodustatakse madalam vokaal *ä*.

d. Huvitavat segiminekut võib kohata ka *äh*- ja *eh*-listes sõnades. Enne kõike näeb, et kogu hiiu murdealal on *äh*-ühendiga säilinud ainult osa sõnu, teises osas on *äh* > *eh*: **Phl** Keremaa külas oli ühel vanal peremehel *nähə*, 'näha', *näñtəD* 'nähtud', *täñt* 'täht', *tähəD* 'tähed', *pähəz* 'pähkel', *pähkəD*, *läñkär* ~ *läñkə* 'lähker', *jähD* 'sina, nemad jäid', *mäñk*, *rū* on *mähə.l*, ent *vəhə* 'vähe', *ləhəv* 'läheb', *ləñfəD* 'lähevad', *məl* *ləhmə* 'läheme', *pəhə* 'pähe', *äi* *kəñtvz* 'ei raatsi, ei täi', *nəñ* 'jah'; tema abikaasal esines *näñtəD* ~ *nähə*, *nähjvz*, *täñt* pl. *tähD*, *äi* *käñtvz* (~ *käñte*), *pähəz* pl. *pähkəD*, *mähk*, kuid *vəhə*, *ma* *ləhə*, *nəD* *ləhvəD*, *pəhə* 'pähe'. Arukülast on allakirjutanu registreerinud *kui* *ma* *vähəñ* *laps* *ollə* 'kui ma olin väike laps' — *vəhəñ* 'vähem'; Kuri külas

on *äh*-ga olnud sõnad *ma lähè(n), nähà, tähàD, pähèz* pl. *pāñkəD, läñkär*. **Kas** *nähà, täht, äi käh̄tv, käh̄tv̄m̄v̄tv inimeine* 'ihne inimeine', *pähèz* pl. *pāñkəD, läñkər, jäh̄id 'jäid', mäh̄k — pèhè, seh̄, vèhè, mäh̄_lehè*. **Emma** Viiterna *nähà, nāhtòD, jäh̄id, mäh̄k, mäh̄al, väh̄id — vèhè, leh̄èv, pèhè, missè tehàndav, tehtèz azl 'tähtis asi', teht* pl. *tehèD, keh̄tv̄m̄v, pèh̄kèz* pl. *pèñkəD, leh̄kär*. **Rei** Ogandi *näh̄jv, vähè, lähèv, pähè, tähàD 'tähed', maì käh̄tv 'ma ei raatsi, ei suuda', pähèz* pl. part. *päh̄kèD, läñkər, mäh̄k — vèhè, leh̄en, pèh̄kèz, tehèD* jne. Esitatud näidetest paistab, et *ä* > *ε* peamiselt siis, kui järgmine vokaal *h* järel on keskkõrge või kõrge. Algupärase madala vokaali järgnedes on *ä* enamasti säilinud. Nagu juba varemini on osutatud, ei ole *h* kahe vokaali vahel suuteline takistama vastastikuseid mõjustusi (12b). Seega siis on järgnev kõrgem vokaal põhjustanud ka *ä* kõrgenemist, et vältida liiga suurt artikulatsioonikohtade vahet. — Kui *ä* esineb ka nendes sõnades, kus *h*-le järgneb kõrge vokaal, siis on tegu segiminekutega. Ka vastupidist segiminekut võib märgata. Mainitagu siinkohal ühtlasi, et *äh* > *eh*-ga esineb kõrvuti *eh* > *eh* (vt. 25b). — **Rei** Rootsi-külas on aga ka *äh* ja *eh* erilisi segiminekuid, nagu seal oli täiesti segi paisatud *är* ja *er* suhted (23c), muude hiu murretega võrreldes: *lüh̄psäv läh̄màD* 'lüpsab lehmad', *äh̄ täh̄tv* 'ei tehta', *käh̄väh̄ mēz* 'kehv mees'. Pandagu praegu öeldu suhtes tähele, et kõigis siin esitatud *äh*-listes sõnades on järgnev vokaal madal.

e. Ebafüsioloogilisi, s. o. psüühilisi *ä* muutusi või vaheldusi kohtab mitmel juhul, nagu on lood kõigi teistegi vokaalidega: *mõñnà-mā ~ mäh̄ñnà-mā* 'kohanimi Männamaa' **Käi**-st; **Phl** Sääre *käh̄s* gen. *käh̄ksi ~ kih̄s* gen. *käh̄ksi* 'täi lastekeeles', *äväh̄-jumà, äväh̄-jumäl, äväh̄-jumäl* (kogu murdealal) 'ebajumal', kuid *eväh̄rik* 'suvine tall' (**Rei** Pihla), *änàm, änàm ~ enàm, enàm* (kogu murdealal) 'enam', *räh̄ttè mäh̄smv* 'renti maksuma' (**Phl** Palade), *präh̄ssimv* 'pressima', *präh̄ssidi* 'pressiti' (**Phl**). Kaks viimast sõna on nähtavasti samuti alamsaksa laenusid, nagu nende ühiskeelsed vasted *rent* ja *pressima*. Näib aga, et rootsi keel on avaldanud sõnade vokalismile oma mõju, vrd. **F**reudenthal-Vendell OESvD *räh̄nt* 'Ränta', *präh̄ss* 'Prässa'. Mitmele korrale on üldise *kräh̄k* gen. *kräh̄ci* 'vilets ese; haiglane; alus' kõrval võidud registree-rida ka *kren̄k* gen. *kreñci*. Praeguses keeleuusus on vanematelgi kõnelejatel üldised *temà, temà* ja *nemàD, nemàD*, kuid paar korda on allakirjutanu vanema põlve käest kuulnud ka *ä*-lisi vasteid: **Phl** Harju *näh̄dècv* 'nendega'; **Rei** Pihla *täh̄dà* 'teda'. H II 41, 183

on **Phl**-st *kädaged* 'kedagi'. Üldhiulise *veĩmv* ~ *veĩmv* 'võtma' (nooremail *võĩmv*, *võĩmv*) asemel on **Käi** läänepoolses osas *väĩmv*. Selle hääldusjoone tõttu kutsutakse seda ala *Vätavallaks*. Toodud *ä* vaheldused mõne teise vokaaliga on ajaliselt väga erinevad. Osa juhte on õige vanad, teised on taas üsna värsked. — Ülalpool (19f ja 20c) on lühidalt käsitletud pika vokaali muutumist lühikeseks lauserõhutus asendis. On ka mainitud, et mõnel juhul on lühike vokaal saanudki üldiseks. Niisugusteks sõnadeks on muu seas ka *pälimänä* 'pealmine', mida korrektselt murret kõnelejad tarvitavad ikka lühikesena *ä*-ga. Et kõrvuti võib esineda *pär-häk* ja *pêr-häk* 'kangatempel' (**Phl**), Wiedemann EWb *pärr-häk*, *hägi* 'Sperrholz (am Webstuhl)', seletub laenamisega kahest erisugusest saksa algkujust. Lühikesena vokaaliga vaste põlvneb ülemlaenuksest *Sperrhaken*, ja pikavokaalse lähtekohaks on olnud alamsaksa *sperhaken* 'Sperrhaken, eisernes Instrument der Schmiede' (Schiller-Lübben MND; EK 1937, 139). Üldhiuliselt on *ä* asemel *ē* ~ *ä* sõnas *lēvè* ~ *lävè* 'lävi'. AES-s on **Käi** Luguselt registreeritud *kērentskēd mēlsdab ecäüks* 'Kerenskit mäletab igauks'. Muidu ei ole Hiiumaale Põhja-Eestis levinud esimese silbi vokaali pikenedamine (*määletama*, *huuvitav*, *söödur*). Esitatud näide on ilmne laen mandrilt, Saaremaalt või Muhust, kus tuntakse ka *āvaldama* 'avaldama', *āvalik* 'avalik', *lāsik* 'lusikas', *rāsik* 'rusikas', *mālettama* 'mäletama', *āviittama* 'hävitama' (EKA 529, 34 jj.).

24. a. Diftongides esineb *ä* enne kõike *i*-lise järgosisega, olgu see järgosis olnud ka juba algupäraselt *i* või on ta hiljemini arenenud < *ü*, või mõnd teist algupära. Kogu murdealal on sellel diftongil ühesugune esindus. Algupärase diftongina allub ta astmevaheldusele, kuid hilistekkinuna on igal juhul tugev aste: **Phl** *käimv* 'käima', *käimä-törz* 'suur tõrs, kus õlu käib enne ankrutesse panekut', *nē ā näidü pēl* 'need on näitamiseks', *päilicu säinpv* 'suvised, hästi rammusad säinad' (< *päivälikkon), *päittsäv* (*päittsäv on kürgü alt kōz, üks ainüz rōēm ja rōjñáz*), *hāijadoṗ* gen. *hāijadoṗpi* 'käterätik', *hāizpmp* (*pättē hāizā.de ülēz*) 'heiskama, üles vinnama', *māittvpi* 'mädandati'. **Käi** *käinā* nom., gen. 'Käina', *käinpv* ill., *käinpvz* iness., *päittsäv* 'valged laigud palmiku (hiiumaale vanaaegse peakatte) otsas', *āijā trazō* 'käterätik', *ālopn* 'pühin'. **Emā** *kälzētō jākkü* 'naiste vanaaegne suvine käisteta lambamust kuub', *käimä-jē* 'ajujää', *käizid* 'käisid'. Üldhiuliselt on selle diftongiga ühiskeele *ei*-sõna vaste *äi*. **Phl** Sääre *äi nē* 'ei näe'; **Rei** Kidaste *äi*

jovà arvaŕtv 'ei jõua arvata'. Kui eitus on õige tugevasti rõhutatud, esineb isegi *ai*: **Phl** Sääre *ai tē* 'ei tea', *ai ta vaŕçes polē mēttā olŕ* 'ei ta pole mitte vangis olnud'; **Kāi** Valli *ai sellēst polē abi midā*_D 'ei sellest pole midagi abi'; Luguse *ai olē* 'ei ole' (õeldud õige veenvalt) jne. Esitatud näidetest paistab, kuidas suurema efekti saamiseks dissimileeritakse artikulatsioonikohad. Sarnaselt *äl-ga* esineb ka *älŕv, älŕv* 'ega'. Teatavasti võivad interjektsioonid, partiklid ja sagedasti tarvitataavad sõnad kergesti muutuda kas analoogia, assimilatsiooni või dissimilatsiooni mõjul, või kuluda mitmesugusel kujul. *ä* pro *e* võib selles sõnas olla vanagi, vrd. liivi *äb* 'ei'. Muust hiiust peab diftongi *ai* suhtes eraldi mainima **Rei**-t. Suuremas osas kihelkonda on selle diftongi esinemissuhted võrdsed muu murdealaga. Rootsikülas ning tema lähimas ümbruses võib aga *äi-gi* puhul kohata samasugust *ei-ga* segiminekut, mis oli omane *ä* segunemisel *e-ga* (23c): Ogandi *käi* 'käi, takh', *käizəD* 'varrukad', *räim* pl. *räimio* 'räim', kuid *peikkē* 'päike', *seināz* gen. *seinv* 'säinas', *vein* gen. *veinä* 'vāin'; Rootsiküla *räim*, *mei käimē* 'käime', *talvə käijäks jäizl* (~ *jäizl*) 'talvel käiakse jääd mööda', *täl* — *peikkē*, *seināz*, *ulē seinöv*, *veimēs-pōēg* 'vāi', *veinä koht*, *veinäld üle* 'vāinast üle'. Rootsipärastes külades on praegu üldiselt kindlaks muutunud uusus, kus sõnas tarvitatakse *äi-d* ja kus *ei-d*. Rootsikülast on siiski kirja pandud ka kõikuvusi: *äi* ~ *eī* 'äi', *käi* ~ *kei* 'takh'. Isikuti võib diftongi *ai* asemel viimaksmainitud külas kuulda ka *ei-d* (25c). Ülalkirjeldatud murdejoonte põhjustajaks on olnud omaaegne hiiu-rootsi murre. Nagu sakslastel, nõnda on Eesti rootslastelgi sageli väga raske lahus hoida eesti diftonge *ei*, *äi* ja *ai-d*. Samas Rootsiküla kandi allmurdes võib siis ka algupärase *ei* asemel esineda *äi*: *teinē o pēnē häinamv* 'teine on väike heinamaa', *täinv* 'teinud' jne. ning isegi *läigēt* 'lõigatud', mujal Hiius *leigāš*, *leigēt*. Omal ajal, kui Rootsiküla ühes ümbrusega oli veel kahekeelne, pidi olema ajajärk, kus rootslaste eesti keel ei tundnud vahetegemist nimetatud eesti diftongide vahel, vaid üldiseks diftongiks oli nähtavasti *ei*, nagu emakeeles — rootsi keeles. Hiljemini, kui eesti keel pääses võidule, aitasid naabermurded diftongil diferentseeruda eesti keelele omasesse suhetesse. Seejuures on kohati säilinud vana joont, teiselt poolt aga on diferentseerunud vääras suunas. Et **Rei** rootslased on omavahel kõnelnud eestigi keelt — vähemalt nii palju, et lastele anda tarvilist keeleoskust —, selle kohta on nende ridade autor kirjutanud ajakirjas Svio-Estonica 1935, 44 jj-d.

ä-ga algavate diftongide vaatluse lõpus tuleb lisada veel seda, et **Käi**, **Ema** ja **Rei** murdes on sõna *täiz* nõrgas astmes *tävè* 'täie' (vt. selle nähtuse kohta 1a, 19c ja 27a).

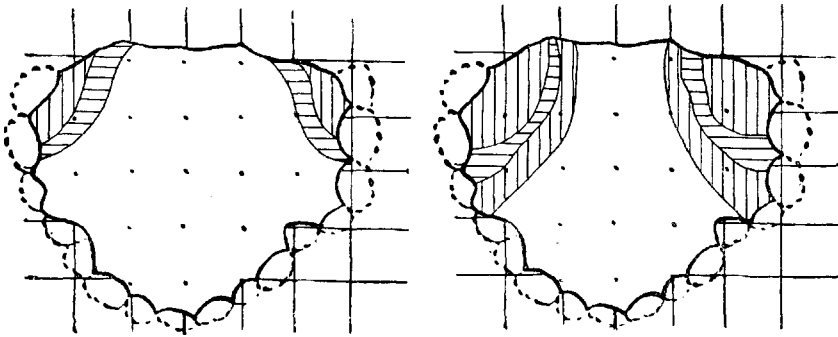
b. Muudest *ä*-ga algavaist diftongidest on mainida *äò-d* ja *äù-d*. Eelmine diftong on omane üksnes **Kas**-le ja **Käi**-le. See diftong on aina hilistekkinud klusiili nõrga vaste kao tõttu: *jäòv* (~ *jäçù*) 'jaod', *näòv* (~ *näçù*), *käòv* (~ *käçù* — laensõna ühiskeelest, kuna murdepärane vaste on *kučkuliñv*), *täòz* 'teadus, teadmise järgi, alles, tagavaraks' < *täòssa, vrd. Wiedemann EWb *tēd* gen. *tēo* = *teat* 'Kenntniss, Kunde', *tēo* *peräst* 'bekannt, bekanntlich, bekannter Weise', *tēo* *ala andma* 'bekannt machen'. Samad sõnad on siis mujal Hiius *jäùv*, *näùv*, *täüz*. Siia kuuluvad veel algupärase diftongiga astmevahelduslikud *jäünpmv* ~ *jäünañtv* 'jampsima, sonima', *jäüzà*. 'Jausa' **Phi**, **Kas** ja **Käi** sõnadena. **Ema**-s ja **Rei**-s on vastavalt *jöünpmv*, *jöünpmv* ja *jöüzà* (**Rei**-is ka *jaüzà*). Viimane asjaolu toob omakord lisatõestusi arvami-sele, et *au* > *ou* on Lääne-Hiiu murretes vana nähtus (12f). Samadel aladel hästi levinud *ja-* > *jä-* on igatahes noorem. Kui *j* mõjul järgnev *a* hakkas palataliseeruma, pidi algupärane diftong *au* olema juba muutunud *ou*-ks. Et praegu öeldakse siiski *jäùv* ega mitte *jöùv 'jaod', seletub muuseas juba sellegagi, et nn. hilistekkinud diftongid on saanud tõelisteks diftongideks hiljemini. — Ülal-pool on juba öeldud, et praeguses häälduses ei ole vahet vanade ja hilistekkinud diftongide vahel. Siinkohal peab aga lisama, et **Kas** ja **Käi** näitena esitatud sõna *täòz* vastes on **Phi**-s siiski üldine kummagi vokaali eri silpi hääldamine: *täüz*. Viimane hääldusviis on üleminekuastmeks diftongilise ja isikuti veel praegugi esi-neva pikavokaalse vaste *tēüz* vahel.

c. Lõpuks on olemas veel üks haruldane *ä*-ga algav diftong, nimelt *äa*, mis üldhiiuliselt esineb üksnes sõnas *jääv* 'read, rivid, peenrad' (~ *jävà*, *jävà*). Erinevalt muust Hiiust on **Kas** laiul selle diftongiga ka sõna *jääm* gen. *jäämä* 'jaam' (vt. 23b).

Muid *ä*-lisi diftonge hiiu murretes ei ole, sest ühiskeele *äe*-dif-tongile vastab kogu murdealal *ê* või *â* (**Rei**).

25. a. Nn. normaalse madala, üldestilise *ä* kõrval tunnevad hiiu murded veel teistki *ä*-häälikut: *ε*-d. Seda kõrget *ä*-var-jundit moodustatakse nõnda, et keeleselg tõuseb hariliku *ä* artikuleerimiskohast tunduvalt kõrgemale ning ühtlasi on kogu keel nihkunud enam ettepoole. *ε* artikuleerub umbkaudu *ä* ja *e* artikule-

leerimise vahelkohal, mida muuseas osutab joonis 19, kus vasakul pool on vertikaalsete joontega märgitud lühikese ε keele puudutusala vastu kõva suulage. Rõhtjooned osutavad seda ala, mis tuleb lisaks ülipika $\hat{\varepsilon}$ moodustamisel. Paremalt pool on toodud lühikese e , resp. ülipika $\hat{e}$ moodustusel tekkivad puudutusosalad. Teame, et $\hat{a}$ -d artikuleerides ei teki üldse puudutus vastu kõva suulage; ε -d moodustades on puudutusala 1,5 cm² ehk 0,075 kogu

Joonis 19. Palatogrammid ε -st ja $\hat{\varepsilon}$ -st (vasakul) ning e -st, $\hat{e}$ -st ja $\bar{e}$ -st (paremal).

suulaest. Ülipika vaste puhul on arvud 3 cm², resp. 0,15. Veel kõrgema hääliku e puhul on vastavad puudutusosalad 2,75 cm², resp. 0,13 kogu kõvast suulaest ja 4,5 cm², resp. 0,25. Seega on ε postpalataalne madal-keskkõrge vokaal. Akustiliselt tuletab ε täiel määral meelde skandinaavia $\hat{a}$ -d (rootsi *vän, käpp*, Broch-Selmer HbEF 49) või saksa lavakeele pikka $\bar{a}$ -d (*Jäger, käme*, Viëtor Eph 134). Huulteartikulatsiooni poolest läheb ε selle poolest $\hat{a}$ -st lahku, et huulte vaheline pilu on muutunud tunduvalt kitsamaks ning piklikumaks; samuti on lõualuudki lähemal teineteisele kui $\hat{a}$ puhul. Peale selle märkab tunduvalt huulte tahapoletohmumist.

Isikuti võib ε asemel kuulda α -d eriti just r -i eel. Märki α -ga on mõeldud häälikut, mis on kõrgem ja esipoolsem kui $\hat{a}$, kuid ei moodustu siiski nõnda kõrgelt ega esiselt, nagu ε . Edasi on väga üldine ε -st veelgi kõrgem $\hat{\varepsilon}$, aga et see häälik kuulduv artikulasioonilt täiesti e häälikute rühma, siis pole põhjust teda siinkohal lähemalt puudutada. Praeguses keeleuusus on ε kõige omasem **Rei** Rootsiküla ümbrusele, kus ta võib vastata niihästi algupärasele $\hat{a}$ -le kui ka e -le: Ogandi *tsk* 'täkk', *keřjèD* 'kärjed', Pihla *münü melsittuzəz* 'minu mälestuses'; Rootsiküla *mēs* 'mets', *mētsä tūps*

'metsasalk', *trep* 'trepp', *veē tōmv* 'vett tooma', *pīru-elēs tōdi kešk tubā* 'pilak toodi keset tuba', *vanā-emā* 'vanaema', *plek* 'plekk, kard'. Peamiselt pika konsonantainese ees esineva lühikese *e* asemel võib kohata ε -d mujalgi **Rei**-s väljaspool Rootsiküla murde piirkonda. Nähtus on osalt omane ka muu hiiu keeleala vanemale põlvele või üldse neile, kel murre on säilinud häälduslikult algsemal kujul, näit. **Phi** Palade *mēk* 'maik'; Sääre *seIcā* 'selge', *teŋn* gen. *teŋni* 'keedetud ternespiim'; Kuri *seḡ* 'sepp' ja muidugi siis ka liitsõnad *rättsēḡ* ja *kiŋcseḡ*, *kiŋkseḡ*, kui viimastes sõnades ei ole teise osise vokaal redutseerunud: *kiŋksāḡ*. Selle kihelkonna Sääre külas on üks õige vana keelejuht, kelle mees oli Kärkla rootslasi, tarvitanud ka $\ddot{a}$ asemel ε -d nagu sõnas *jellā* 'jälle', *jetvvd* 'jätavad'. Mujal kihelkonnas ei ole allakirjutanu kuulnud seda hääldamisviisi. Võib arvata, et siingi on rootsi keele mõjustus etendanud oma osa, sest sagedasti võib kuulda, kuidas abikaasad mõjustavad teineteise keelt¹⁾. **Kas** *sešt* 'sest', *seļleḡarast* 'sellepärast', *señnā* 'sinna', *veñnā_D* 'vennad'. **Kāi** Luguse *meļtsāḡ* 'metsad', *meļtsḡ* ill.; Jausa *murastāḡ* *mēk kalāl* 'natuke hapu maik kalal', *seIcḡ* 'selga' ill. **Ema** Viiterna *meļtsḡvs* iness., *meļtsḡst* elat., pandagu tähele ka tähtede nimesid: *eļ*, *eḡ*, *eñ*, *eš* 'l, m, n, s'. Arvesse võttes ε ($< e$) rudimentaarset esinemist kogu Hiiumaal, peab tahtes-tahtmata arvama, et meil pole tegu mingisuguse lokaalse häälikumuutusega $e > \varepsilon$, mis oleks võinud Rootsiküla kandis kehtivaks saada rootsi keele mõjul, sest teatavasti pole Reigi rootsi murdele omane lühikese *e* esinemine pearõhulises silbis, vaid selle asemel esineb ikka kas umbes eesti $\ddot{a}$ -le või ε -le vastav häälik, näit. **Rei**-s *lænsman* 'külakubjas', *vægelus* 'lutikas', *fæst* 'kinni panema' jne. (rootsi foneetilise alfabeedi ε = soome-ugri alfabeedi ε). ε esinemine on ilmsesti vana hiiu murrete erijoon, mis Rootsiküla ümbruses, kus keel on üldse konservatiivsem, on senini säilinud kõige paremini²⁾. Õeldule annavad tähtsat tuge vanavarakogujate märkmed **Phi**-st 19. sajandi teiselt poolelt (H II 41, 215 jj-d): *āma* 'ema', *tāma* 'tema', *māts* 'mets', *kārḡāst* 'kirvest', *hālpima* 'ruttu midagi tegema'

1) Kellelgi saarlasel oli keeles ilmseid lõuna-eesti jooni selle tõttu, et ta naine oli lõuna-eesti keelealalt, Soome keele mõju on allakirjutanu võinud konstateerida paari mehe kõnest, kelle naised olid soomlased.

2) On üldiselt tähelepandav, et siis, kui algselt võõrkeelne rahvastik omandab keele, võib keel laenajatel säilida konservatiivsemal kujul kui iaenuandjail. On ju jidiš tükati konservatiivsem kui praegune saksa keel. Samuti on espanjool ehk *džudesmo* nüüdki veel keskaegne kastiilia keel.

(T i k e r p u u), ibid. 102 *Mäts* 'mets' (Mey), kus *ä*-ga või *ä*-gagi on mõeldud siin kirjeldatud *ε*-d. Ülalpool on § 13 a-s lühidalt mainitud, kuidas kohati kuuldu lühikese *u* asemel *õ*-d ja lühike *o* on madaldunud *o*-ks (12d). Viimase nähtuse hulka kuulub ka *e* > *ε* ning kõigi muude vokaalide madaldumine. Siiski on praegu *e* > *ε* palju üldisem kui *o* madaldumine, sest *ε*-l on mitmeid tugipunkte parimaks säilimiseks, nagu näiteks *eh* > *εh*. Hiiu murretes tuleb, nagu oleme näinud, väga tugevasti esile sama hääldusreegel, mida praegu tuntakse kõigepealt germaani keeltest (Viëtor EPh 134 jj-d), s. o., et lühike vokaal on artikuleeritud tunduvalt madalama keelepositsiooniga kui pikk. Peale Hiiumaa tunnevad sama nähtust ka Saaremaa murded (vt. 35 a). Algtõuke niisugusele ebaeestilisele hääldusjoonele on andnud ehk rootsi keel, millel on olnud saartemurdele õigegi suur mõju (vt. Ariste ERL). Võimatu pole ka alamsaksa mõju. Hiiumaal on alamsaksa keele mõju olnud tükati suurem kui mandril. Peale selle on sinne mõjustus õige individuaalne. Hiiu murretes on nimelt rohkesti niisuguseid alamsaksa laensõnu, mida ei kohta mujal eesti keele alal. Sama võib öelda ka Saaremaast. Saartel on alamsaksa keel elanud ka kauem kui mujal maasakslaste ja -kadakate hulgas (EK 1937, 132).

Üheks *e* ja muude esivokaalide madaldumise põhjuseks on veel see asjaolu, et hiiu murretes on sõnaalguliselt esivokaali eel olev konsonant koronaliseeritud, koronaalsus eeldab aga järgneva vokaali madaldumist. Nagu ilmneb allpool konsonantide käsitluses, toimub koronaliseerimine sel teel, et keele äärmine esiosa puudutab palaatumit või suundub palaatumi poole. Keeleselg laskub aga vastava hääliku tavalisest artikulatsiooniasendist veidi madalamale. Keeleselja madalam positsioon säilib ka järgneva vokaali moodustamise ajal.

b. Kogu hiiu murdealal võib isikuti kuulda ühendi *-eh-* asemel *-εh-*: **Phl** Palade *naljə tɛhɛt* 'nalja tehtud'; Sääre *pehmə* pl. *pehməd* 'pehme', *kazɛ lɛhtəgɔ tɛhtɛ kolləst* 'kaselehtedega tehti kollast', *lɛhm* part. *lɛhmɔ* 'lehm'; Kuri *pehmə*, *rɛht peksmɔ* 'reht peksma'; Keremaa *lɛhm*, *rɛht peksmɔ*, *lɛnt* gen. *lɛhɛ* 'leht'. **Kas** *εhk* 'ehk'. **Käi** Nõmme *rɛhɛgoda* 'rehealume', *lɛhm* ~ *lɛhm*, *äi nüüt tɛhtɔ* *änəm* 'ei nüüd tehta enam'; Luguse *pū lɛnt*, *lɛhɛd*, *lɛhm*, *lɛhməd*. **Ēma** *lɛhmɛ* 'lehmi'. **Rei** Kidaste *jūrə tɛhɛt* 'juurde tehtud'; Rootsi-küla *tɛntɛ* 'tehti', *pehmə*, *pū lɛnt*, *lɛhɛd*, *lɛhməd*, *lɛntvɔd rāndv* 'lähevad randa', *tɛhɛdi* 'tehti', kõigil murdealadel on siiski üldisem *-eh-* või *-εh-*. Ülalpool (13 a) on osutatud, kuidas järgnev kõrge

vokaal takistab pearõhulise vokaali madaldumist. See häälduslik nähtus tuleb esile ka *-eh-* > *-eh-* puhul. **Käi** Nõmmel tarvitas näit. üks keelejuht järgemööda *äi tehtp* ja *äügõt tehtë* 'augud tehti'. Vokaali madaldumise põhjuseks võib siingi näha ühelt poolt seda asjaolu, et *h* ei takista järgnevat vokaali avaldamast eelmisele assimileerivat mõju. s. o. *e* moodustamisel astub õige tugevasti esile järgneva vokaali kaasartikulatsioon. Kui kaasartikulatsioon on madalam, siis muutub vastavalt ka *e* artikulatsioonikoht madalamaks. Teiseks peab arvesse võtma seda seika, et *h* võib ka ise mõjustada eelneva vokaali madaldumist. Eesti keele *h* artikuleeritakse keeleselja väga madala asendiga. Kaasartikulatsiooni mõjul madaldub siis artikulatsioonikoht juba eelneva vokaali ajal.

c. Rootsi substraadi mõjuks peab pidama seda nähtust, et **Rei** Rootsikülas ja tema lähemas ümbruses võib *ei* asemel kuulda *ei-d*: *teind* 'teinud', *meil* 'meil' jne. Diftong *ei*-ks on samal alal arenenud isikuti ka algupärane diftong *äi*: *veiméz* 'väimees', *ülé veinä* 'üle väina', *ei* 'äi', *kei* 'käi, tahk'. **Rei** rootsi keel tunneb vaid üht diftongi, nimelt *ei-d* ehk, nagu rootsi murdealfabeedis märgitakse, *æ*-d: *bæ* 'vill', *fæin* 'kidi', *skæivær* 'viltune'. Emakeelena rootsi keelt kõnelevail isikuil oli omal ajal muidugi raske eesti diftonge *ei-d* ja *äi-d* lahus hoida lähedasest rootsi diftongist *ei*. Juba ülalpool on avaldatud arvamist, et Rootsiküla omaaegses eesti keeles esines vaid *ei*. Praegune esindus on saadud hiljemini ümbruse hääldususe mõjul. Endisest uususest on mõnedel isikutel siiski säilinud rudimente tänase päevani.

d. Peale esitatud diftongi *ei* võib *é* esineda kas algupärase või hilistekkinud diftongi järgosana: *aé*, *âé*, *ôé*. Et nende diftongide kohta on juba ülalpool (1b, 3b, 13c) toodud ülevaateid, pole siinkohal põhjust küsimusel lähemalt peatuda. Nimetatagu vaid, et foneetiliselt võttes on diftongi järgosise poolpikk *é* võetud võrd-sena teise silbi poolpika vokaaliga. Nagu allpool varsti selgub, on hiiu murretes teise silbi poolpikk *é* üldiselt muutunud *ê*-ks.

ä-häälikud kaugemal sõna sees.

26. a. Pearõhust kaugemal sõna sees leidub *ä*-d õige piiratud tingimustel. Esiteks on teda kuulda *r*-i ees (23c) niisugustes sõnades, nagu *kärnär* 'aednik', *ümbär* 'ümber', *ministär*, *miljönär* jne. Teiseks võib teda kuulda seal, kus *-äh-* ei ole muutunud *-eh-*ks, *tähéd* 'tähed', *pähéz* 'pähkel', *vähèn* 'väike' jne. asemel on

ka *tähäd, pähäs, vähän*. Peab veel nimetama, et eriti just **Phl**-s võib nooremalt põlvelt kuulda redutseeritud *ɸ* asemel kas nõrgalt redutseeritud või täiesti n.-ö. normaalset *ä*-d: *hakkän* 'hakkan', *leibä, lähtväd* 'lähevad' jne. Sel nooremal häälduslikul omapärasel joonel võivad juured minna minevasse sajandisse. 1889 kirjutab Hurda kirjasaatja Mey (H II 41) *söömattä* 'söömata' (65), *leikomäs* (67) 'liikumas'. Kirjutaja on igatahes leidnud, et redutseeritud häälik on olnud lähimal *ä*-le, nagu järgsilpides esinev *ε*-gi (vt. veidi allpool).

Õige üldine on aga pearõhust kaugemal sõna sees *ε* ja *é*. Kui teine silp on poolpikk või kui lühikegi järgsilpide algupärane vokaal *e* ei ole redutseerunud, esineb tema asemel *ε*: **Phl** Sääre *kubè* 'kube', *sättè* 'saate', *tulette* 'tulete', *löimè* 'löim', *merèle* 'merele', *vanëmɸ inimestäl* 'vanematel inimestel', *mehè* 'mehe', *lizëm* 'lähedam', *häppè* 'häbi', *jõ êrez ollè püike hunik* (hääldatud iga sõna rõhutades) 'jõe ääres oli prüghunnik'. **Kas** *jänèze sënèz* 'toores tael, puukäsn', *kähèrps_pè* 'kähär pea', *õmmeldɸɸ* 'õmmeldud', *päiket_kasɸɸɸɸ neëndè oitɸz* 'pähklid kasvavad nende otsas', *kümnest* 'kümnest'. **Käi** Villemi *ukksè lēvè pü* 'künnis', *valge mēzik* 'valge mesikas', *õijè ~ õijèz* 'õis', *sõikè-lavã_d* 'kangaspuude tallalauad', *kollã_ne* 'kollane', *teizèle* 'teisele'; Luguse *kivè* 'kiivitaja', *õlèɸɸB ülè* 'ületab', *nõlegoda* 'nõelatops vanaaegse vöö küljes'. **Emä** Viiterna *ligè* 'pori', *aste* (nom. gen.) 'astja', *nijette* 'niite', *ma_pã_nè elmed lõñã_bele* 'ajan helmed lõngale', *äkkine rabandõze aigüz* 'äkiline rabandus-haigus'. **Rei** Ogandi *nat_teoèɸɸɸ* 'nad teevad', *õne pü* 'õõnes puu', *peikkezè paistel* 'päikese paistel', *leigedaķse* 'lõigatakse'¹⁾. Üksikisikutel võib *ε* olla artikuleeritud õige madalalt ja isegi selget *ä*-d võib mõnedelt kuulda: **Rei** Kidaste *kümnãzãd* 'kümnesed'. Hiidlaste eneste poolt peetakse järgsilpide *ε*-d *ä*-rühma kuuluvaks häälikuks. Nõnda kirjutab Mey (H II 41): *polã* 'pole' (55), *tolgã* 'tulge', *noorãd* 'noored' (67), *Kannãwadril* 'vaderil, kes viis lapse kirikusse ristida' (69), *Kerstokaasã peale* (70). Sealsamas on aga **Tikerpuu** osutanud õieti, et *ε* on *ä* ja *e* vahepealne häälik, mida

1) Pandagu tähele, et hiiu murretes on, nagu paljudes muudeski lääne-eesti murretes, tendents tarvitada noomeneist *-e*- ja *-es*-lõpulisilisi kujusid: näit. *sënèz* pl. *sënãd* 'seen', *kivè* (**Phl**) ~ *kivèz* gen. *kivè* 'kiivitaja', *tümèz* 'tuum', *õnè* jne. 'õõnes', *nõcè* 'märg tahm', **Phl** *häppè* 'häbi', *heinã-kõrè* 'heinakaar', *kañgv löimè* 'kangalõim', **Kas** *nürmè* 'nurm', *vèrè* gen. *vèrdã* 'veer, veeris', **Phl** *hañgèz* gen. *hañgã* 'lumehang', *kürnè* 'kurn', *kēvè* ~ **Rei** *kãvè* 'kääv, pool', *putkè* ~ *putkèz* 'putk'. **W i e d e m a n n** EWb tunneb Hiiumaalt *mõne* gen. *mõne* = *mõn* 'niedriger Wasserstand im Meere' jne.

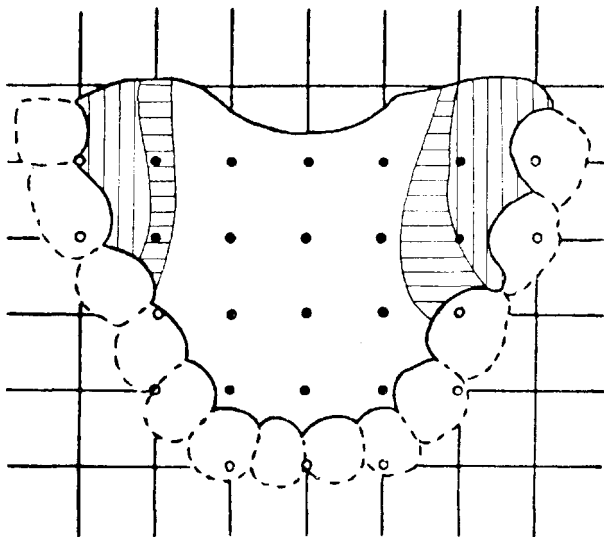
kirjutaja märgib *ä*-ga: *wõrgalä* 'võrkudega kalale' (281), *waräs näin hobufä pär/fäs kärmsfä* 'vares näinud hobuse perses kärbest' (284). — Peale Hiiumaa on sõnasiseses *e* madaldumine omane ka Saaremaale. Kahjuks ei ole enamik AES-i murdeuurijaid eritlenud üksteisest *e*-le vastavaid häälikuvarjundeid. Sellepärast on enamal jaol murdeuurijail üksnes *e*. Erandiks on **Khk** murdekogu, kus koguja M. Toomse on omast murdest pannud kirja *kudäsid* 'kudesid', *kučkä kañnus* 'kuke kannus', *inimısä* 'inimese', *sõlasäd* 'soolased', *kädä säma* 'kätte saama' jne. Peab arvama, et grafeemi *ä*-ga on autor mõelnud enam-vähem *ε*-sarnast häälikut. Arvata-vasti mõtleb sama häälikut ka M. Kindlam (MT 148) oma märkmetes **Krj** Triigi asundusest tarvitades *ę*-d: *kõigę ezilti* 'kõige esiteks', *kuręzarest* 'Kuressaarest', *sõmeę* 'Soome'. Allakirjutanu on **Krj** Leisis kuulnud hiu murrete *ε*-le täiesti sarnast häälikut. Sama on allakirjutanu võinud kuulda ka **Põi**-l: *tulëb*, *mõle*. — Järgsilpide *e* madaldumine on ka omaette reduktsiooninähtus. Rõhutus või väherõhulises asendis ei artikuleeru *e* nõnda suure intensiivsusega kui muidu. Nagu juba teame, käib artikulatsiooni intensiivsuse vähenemisega käsikäes keeleselja langus, mis asjaolu põhjustab *e*-st hoopis erineva hääliku tekkimise. Täiesti redutseerunud järgsilpide *ə* kohta vt. 29a.

b. Hiu murdele on üldiselt võõrad järgsilpide diftongid. Seal, kus ühiskeeles esineb *jumalaid*, *raamatuid*, *maasikaid*, *lambaid*, *istmeid* jne., on näit. **Kas**-is *jumälëd*, *rõmändõd*, *mäzilõd* ~ *mäzilõp*, *lambõd*, *istmäd* jne. Ometi on mõningaid juhte, kus hiiugi murded tunnevad diftonge järgsilpides, nimelt ühiskeeles *-mine-*, *-line-*, *-lane-*, *-kene-*lõppude vastetes, kus esineb diftong *ei* üldisema *ei* kõrval. Üldiselt on diftongid omased vaid kõige vane-male sugupõlvele. **Kas** laid on vahest ainus koht, kus praegugi on *ei* üsna laialt alles. Järgnegu siis selles murdes mõningaid näiteid: *vehęęinä* 'väike', *maizę käimeine* 'maad mööda käimine', *särleine* 'saarlane'. Diftong *ei* esineb üksnes siis, kui see silp, milles diftong leidub, on õige lauserõhutu. Muul juhul on samades lõppudes *ei* (vt. 29c). Et *ei* asendab *ei*-d rõhutus positsioonis, on uueks tõestiseks selle kohta, et järgsilpide *e* madaldumine on üheks paljudest hiu murrete reduktsiooninähtustest.

e-häälikud.

27. a. Pearõhulises asendis. Kettunen LUKD 17 on esitanud **Kod** murde lühikesest *e*-st ja pikast *ē*-st järgmise

kirjelduse: „Eine hebung, wiewohl eine kleine, aus der vorigen stellung (s. o. *ö* artikulationsiasendist) ist wahrzunehmen, wenn auch der vordere zungenkörper noch beinahe als ganzes artikuliert, ohne eine ausgeprägte verengungsstelle gegen den gaumen zu bilden, wenigstens bei kurzem *e* (siehe fig. 25 *ve*-). Lang kann es auch parallel mit *ō* und *ö* verwendet werden, z. b. *vēdā* 'führen', *sēmēt* 'den samen', weicht aber meines erachtens von dem

Joonis 20. Palatogramm ühiskeele *e*-st ja *ē*-st.

kurzen nicht ab. — Eine merklichere zurückziehung der lippen findet nicht statt“. Hiiu murrete ning ühiskeele *e* moodustamisest võib öelda sama, mida Kettunen on esitanud **Kod** murdest. Peab vaid lisama täiendusmärkusena, et keeleselja tõus *ä* artikulationsiooni asendist *e* asendisse on üsna märgatav (pilt 19). Ühiskeeles, kus ei ole nõnda suurt kvalitatiivset vahet *e*, *ē* ja *ê* vahe nagu hiiu murretes, vaid kus kõikides pikkusastmetes võib kõnelda üksnes *e* häälikust, on eriti keskpika *ē* ja ülipika *ê* artikuleerimisel keeleselg tõusnud vägagi kõrgele. Joonis 20 kujutab palatogrammi ühiskeele lühikesest *e*-st ja ülipikast *ê*-st. Lisapuudutusala, mis on omane ülipikale vokaalile, tähistavad rõhtjooned. Käesoleval pildil on lühikest *e*-d artikuleerides puudutatud kõva suulage 3,75 cm² ehk 0,2 kogu suulaest. Ülipikal vastel (keskmine joonis) on vastavad arvud 6 cm² ja 0,31. Olgu veel mainitud, et huulte tahapooletõmbumine ei ole tõesti küll kuigi suur, kuid siiski ometi

ilmsesti märgatav. Keeleots on niihästi ühiskeele kui ka hiiu *e* moodustamisel suunatud alumiste hammaste poole. Lühikese *e* puhul puudutab keeleots vaevalt hambaid. — Nn. normaalset *e-d* leidub kõikides hiiu murretes: **Phl** Sääre *pers* 'perse', *mełtsʷ* '(ill.) metsa', *keřclɔnə* 'kerglane, albivõitu', *selɔpʷ* 'seljas', *meri-mõttřev* 'meremõõtjad', *peķstv*, *peķksʷ* 'peksta', *hobũne keķķiv* 'hobune hüpleb', *lep* 'hülge must veri; lepp'. **Kas** *vezicəra* 'lääs', *peřzize aũk* 'viiluots', *perē-aũk* 'auk jääs, kust noota välja tõmmatakse', *meıslāz* 'puutai'. **Kāi** Villemi *aĩvəs-peķksʷ* 'andis peksa', *lep* pl. *lep̄p̄a* 'alnus', *rehegoda* 'rehealune', *eĩ* 'et', *enũ* 'vanaaegne mehenimi', *ezimeist kořdʷ* 'esimest korda', *keřivdʷ* 'kergitad'. **Emā** Viiterna *leķķimv* 'jooksma, vett läbi laskma', *eřnə-pũ* 'läätspuu', *ełmā* 'helmed', *elũ* 'elumaja, tulihoone', *eĩnāst* 'ennast', *verĩ-vil* 'veremürgitus, veripaise'. **Rei** Ogandi *mezilvst* 'mesilased', *lezēd* 'lesed; mesilaslesed'; Rootsiküla *rās-penik* 'suur litter rõhkude küljes', *emā* 'ema', *tevèle* 'teile'; Sigala (noorevõitu mees) *lep*, *meıts*, *keķkal*, muidu võib **Rei** Rootsiküla ümbruses esineda *e* üksnes lahtises esimeses silbis. Kogu murdealal esineb *e* *ei*-diftongi nõrga astme esindajana astmevahelduslikkudes sõnades *levā*, *levā* (*~ leiv*) 'leivad', *tevāz*, *tevāz* (*~ teivd*, *teivd*) 'teivas', *teivd* (*~ teiv*) 'kala squalius leuciscus'. Mainitagu veel *e*-liste sõnadena *peımp*, *peımv* 'peitma' (üldhiiuliselt).

b. Ülalpool on § 25b-s mainitud, et kõikjal hiiu murrete alal võib kuulda ühendi *-eh-* asemel *-eh-*. Praeguses keeleuusus on *e* siiski üldisem kui *ε*, näit. **Phl** Sääre *teħkə* 'tehke', *teĩtē ~ teħēdi* 'tehti', *teħjʷ* 'teha', *leħm* pl. *leħmā* 'lehm', *leĩtəɔp* 'lehtedega'; Keremaa *rehēd* 'rehed', *keř* gen. *keřfā*, *~ keřvā*, 'kehv', *peħmə* 'pehme'. **Kas** *keħə*, 'keha, puunõu', *peħmə*, *leħm*, *leħt* pl. *leħēd*. **Rei** Rootsiküla *leħēm* 'lehm', *pũ-leħēd*, *keħvā* 'kehv' jne. Nagu *ε* vaatlusel on juba mainitud (25a, 25b), näib *-eh-* olevat murdepärasem ja *-eh-* noorem esindus, mis on tekkinud ühiskeele ja mandrimurrete mõjul.

c. Ühiskeelele ning enamatele põhja-eeesti murretele omane *e > i η* ja *n* ees (Kettunen EKÄH 128) on hiiu murretele nooremaks nähtuseks (30b). Vanemal põlvel esineb segamisi *e* ja *i*. Järgnegu mõned näited *e* püsi kohta: **Phl** Sääre *heĩg* pl. *heĩgēd* 'hing', *nenā* 'nina', *menēmv* 'minema', *keĩg* pl. *keĩgā* 'king'. Samal vanal põlvel võib mõnes sõnas esineda *e* ka sel juhul, kus algupärasemaks häälikuks on siiski olnud *i*: *hemũ* 'himu', *seĩnv* 'sinna', *neĩg* 'ning' (< *nĩn kuin), *nemēl* 'nimel'. Üldhiiu-

liselt esineb vanemal põlvel *leñd* gen. *leñnù* 'lind'. Eelmistest sõnadest võib arvata, et neisse on sügenud *e* sel teel, et omal ajal on hiu murded vanema esindusega olnud lahkuminevad naabermurretest, kus $e > i$. On siis alateadlikult ületaotledes kodumurdes toodud *e* sinnagi, kus muude murrete *i* on olnud algupärane. Sõnas *leñd* on *e* arenenud ilmsesti sisuliselt lähedase *leñdõmp-*, *leñdõmp-*verbi mõjul. Lõpuks võib *e*-d kuulda sõnades *menõ* 'mind', *senõ* 'sind' -siis, kui need sõnad on lauserõhutus asendis.

d. Omapäraseks huvitavaks nähtuseks kogu hiu murdealale on *e* esinemine seal, kus ühiskeeles on *ɛ*: **Phi** Sääre *henk sēšt vāl̥p̥z* 'hing seest väljas' ~ ühisk. *ðhk, meřrã, kõgũp* 'konksuga, millega tõstetakse üles mõrra sopp', *veļ̥n̥ keřvã kãttã* 'võtnud kirve kätte', *ẽppẽdõst* 'õpetust', *ẽppẽdõp* 'õppida', *pellũd* 'põllud', *ãi bele muĩštãn* 'ei ole (~ «põle») mõistnud', *pelẽ añdõp* 'pole anda'; Palade *menẽd* 'mõned'; Harju *selmãz* 'sõlmes'; Kuri *ẽppẽttõp õl jõdik* 'õpetaja oli joodik' (nooremalt keejuhilt saadud näide), *lep̥* 'lõpp', *veļ̥t̥i* 'võti'; Keremaa *hun̥t veļ̥n̥ kerĩst kiñnẽ* 'hunt võtnud kõrist kinni', *menẽl* 'mõnel', *kelĩstõzẽd* 'sina, nemad kõlistasid', *helmãd* 'hõlmad', *metlãz* 'mõtles', *tulet pañdẽ pelẽmp* 'tuled pandi põlema'. **Kãi** Luguse *kelĩn* 'kõlin', *metlã* 'mõtles'. **Rõi** Pihla *ãi veļ̥tã*. Pole mitte juhuslik, et allakirjutanu on siinkohal esitanud **Phi**-st kõige rohkem näiteid. Selles kihelkonnas on nimelt *e* levik *õ* ($< \epsilon$) asemel kõige suurem. On olemas ka mõni sõna, kus *e* oodatava *õ* asemel on üldhiuline, nagu *veļ̥mp, veļ̥mp, lihaveļ̥te* 'lihavõtted'. Siia kuulub ka *pãrãnd, pãrãnd* 'põrand'. Selles sõnas on -ãr- võidud saada üksnes -er-ühendi kaudu. Praegune *e* hiu murrete siinesitatud sõnades võib vastata niihästi algupärasele *ɛ*-le kui *o*-le. Kuigi seda häälikunähtust võib kohata kõikide sugupõlvede kõnetarvituses, ei või ometi arvata, et meil oleks tegemist mõne praegu hävimas oleva või uue alles tarvitusele tuleva häälikumuutusega $õ > e$. Delabiaalse *e* esinemine seletub tahtega jälitada ühiskeeles *ɛ*-d. On juba vastavas kohas (22) mainitud, kuivõrd raske on hiidlastel *ɛ* kätteõppimine. Üheks *ɛ* jälitamise tulemuseks on häälik, mis oraalset moodustatakse küll enamvähem *ɛ* artikulatsioonikohas, kuid labiaalne artikulatsioon on selle poolest vale, et huuli ümmardatakse üha edasi. Käesolevas näeme vastupidist juhtu: *ɛ*-d järele aimates on loobutud *õ*-le omasest labiaalsest artikulatsioonist, s. o. huulte ettepoolelukkamisest ja ümmardamisest, kuid oraalset on jäädud *õ* artikulatsioonikohale. Teatavasti on aga *õ* ja *e* artikulatsioonikohad teineteisele väga lähedased. Et *e* pro *õ*

on tekkinud murdesse just ühiskeele mõjul, tõendab muuseas juba seegi asjaolu, et haritud või enam-liikunud hiidlaste keeles on *e* omasem kui täiesti põhilist murret kõnelevail isikuil. Mitmed murdekõnelejad peavad *e* tarvitamist kuidagi peenemaks.

e. Siinkohal peab mainima ka algupärase *i* muutumist *e*-ks *r*-i ees. Üldhiuliselt esineb *kerp* gen. *keřbũ* 'kirp'; *herpsvst* ~ *erpsvst* ~ *erpsvst* 'hirmsasti'; *eřnõmv* ~ *eřnõmv* ~ *heřnõmv* 'hirnuma', **Phl** *hobũne heřnũb*; *keršt* gen. *kerštũ* 'kirst'; *keřvẽz* 'kirves'; *kerk* gen. *keřõũ* (õige vanadel), *kerik* gen. *keriõõ* (keskealistel) 'kirik'; *heřz* gen. *heřrẽ*, *eřz* 'latt, hirs'; Wiedemann EWb tunneb Hiiu sõnana *serge* gen. *serge* 'sirge'. (Kettunen EKÄH 130.) Kõigis sõnades ei esine siiski *-er-* algupärase *-ir-* asemel: *kiřn* gen. *kiřnũ* 'piima hapenduskirn; võimasin'; *kiřjũdõn*, *kiřjũdõnd*, *kiřjũdõnd* 'kirjutatud'; *sirp* gen. *siřbũ* 'sirp'; *piřn* gen. *piřnũ* 'pirn' (üsna uus sõna); *kirẽbũ* 'puu suviköögis tuleaseme kohal (või vanasti mujalgi kolde kohal), millele kinnitatakse paja konksud või ahelad'. — Nooremailegi on mõnes sõnas *-er-* omane, nagu *kerp*, *keřvẽz*, *heřz*, *eřz*, kuid üldiselt on viimastel tendentsi tarvitada ühiskeele mõjul ühendit *-ir-*: *kiřšt*, *kiřik*, *hiřmuz* ~ *hiřmũz* jne., *hiřnũb*. — Ülalpool (23c) on näidatud, miks *e* on *r*-i ees madaldunud *ã*-ks. Samad füsioloogilis-foneetilised eeldused on põhjustanud ka *-ir-* > *-er-*. Et praegu võib esineda mõnedes sõnades üksnes *-ir-* ootuspärase *-er-* asemel, võib seletuda kahel viisil. Esiteks on *-ir-*ga nooremaid laensõnu, nagu *piřn*, *kiřn* (vanad hiiu vasted on *puřbãr* ja *puřk* gen. *puřkũ*). Teiseks on järgmise silbi kõrge vokaal *i* omaltki poolt takistanud *e* madaldumist (*sirp* gen. *siřbũ*, *kiři*, *viřn*, *piřizemv* jne.). Lõpuks peab arvestama ka ühiskeele tasandavat mõju.

f. Käesolevas töös on lihtsuse pärast — enne kõike just trükitehnilise lihtsuse pärast — märgitud esimeses silbis ikka *e*. Vanapärase hääldusviisiga murdekõnelejail on ühiskeele hääldusega võrreldes *e* madalama artikulatsiooniga, nõnda et seda peaks märkima *ẽ*-ga. Kui esimene silp on kinnine ning eriti just siis, kui *e*-le järgneb ülipikk konsonant või tugevas astmes olev konsonantühend, võib nooremailtki hiidlastelt kuulda *ẽ*-d. Enne aga kui esitada näiteid *ẽ* esinemisest, peab veel kord mainima tõsiasja, et *e* madaldumisega käib käsikäes koronalisatsioon ja lühikeste vokaalide üldine madalamaks muutumine, mida on juba ülalpool (12d) lähemalt puudutatud. Kui mõnel murdekõnelejal puudub koronalisatsioon, ei ole talt kuulda eriti ilmset *e* madaldumist (75). (Koronalisatsiooni on käesolevas töös märgitud üksnes vajaduse

korral.) — **Phi** Suuremõisa *ʃehjɔ* 'teha', *ʃɛlgəɔ* 'selged', *ʃɛp* gen. *ʃɛppü* 'hülge (must) veri; punane (loom)', *neis* gen. *neittsi* 'vanaegne tanu'. **Kas** *veñnã* 'vennad', *teḱ* 'tekk, vaip', *peksmp* 'peksma', *ʃešk* 'lesk', *meis* 'mets', (aga *mezi* 'mesi', *lezɛɔ*, *rebã*, *ne* 'rebane'). **Käi** Luguse *reñɔ* gen. *reñni* 'laud', *ʃɛp* 'sepp', *meɾi* 'meri', *meɾɛlɔ*. **Emä** Viiterna *ʃɛppã* *kõrdəɔ* *ʃɛppidə* 'lõngu keedeti lepakooreveega enne kui hakati kübaramustaga mustaks värvima', *aidã* *veitti* 'aida võti'. **Rei** Ogandi *ma lehe meitsv* 'lähen metsa'. On juba mainitud (25a), et *e* madaldumine võib minna veelgi kaugemale, nõnda et artikuleeritakse häälik, mis on *ä*-rühma kuuluv, nimelt *ɛ*.

Ülalpool (12c) on toodud näiteid sellest, kuidas mõnede keelejuhtide hääldusuuususes on esimese silbi keskkõrge vokaal *o* velariseerunud: *kuok*, *puops*. Samadelt keelejuhtidelt oli võimalik kuulda ka mingisugust palatalisatsiooni aigust, mis avaldus selles, et *e* ees kuu'dus lühike vaevalt tähelepandav *i*: *liep* 'lepp', *siep* 'sepp'. See-sugune diftongi meeldetuletav *ie* on akustiliselt nõnda lähedal koronalisatsioonile, et enamatel juhtudel on raske, kui mitte lausa võimatu, neid lahutada teineteisest.

g. Diftongis *oe* esineva *e* kohta (*kõərə*, *rõcã*, jne.) on toodud näiteid *o*-d vaadeldes (13c), millele viidatagu siinkohal vaid lühidalt. Peale selle on olemas aga veel üks diftong, kus esineb nn. normaalne *e*, nimelt diftong *ei*. Üldhiiuliselt esineb *ei* ühiskeeles *ei*-diftongi vastena: **Phi** Sääre *leib*, *neittsi* 'neitsi' (*pereneittsi* 'mõisa pere-emand'), *teittel* 'teile', *meitt* 'meie', *heibestäl* 'enestele', *ne:ljadel'smä* 'neljateistkümne', *ka:kstei'sn*, *ka:kstei'smä* 'kaksteistkümme'. Samuti esineb *ei* saksast või rootsist saadud laensõnades: *laevã*, *prei* 'laeva priit', *kañt leikki* 'kaks korda', *kreiz* gen. *kreizl* '(mehenimi) Gregorius'; Kuri ümbruses on esitatud *heibestäl* kõrval ka *heinestäl* id. **Kas** *heiskmp* 'vinnama, üles tõmbama', *heist* 'ruum paadi põhjas sisseimbunud vee jaoks'. **Käi** Luguse *peigmez*, *a.ã*, *teibp* 'aiateibad'. **Emä** Viiterna *teibp*, *teivp* 'teibad', *mei* 'meie' — (nom., gen.), *tei* 'teie'. **Rei** Rootsiküla *meie*, *teie* (gen.), *mei leinm* *surnu* 'leiname surnut'. Üldhiiumaaliselt on *ei*-ga *leikkmp*, *leikkmp* 'lõikama', *leigz* pl. *leikk* jne. 'kaalikas', *teina*, *teina*, 'teine', *eige* 'õige', nooremal murdekõnelejail on ka *keik* 'kõik' vanemate *kik* id. asemel. Osa selles rühmas toodud sõnu peegeldab vanu *ei* ~ *ei* vokaalide vaheldust. Nagu üsna üldiselt võis ootusvastaselt *e*-st arenenud *ø* asemel esineda *e* (27d), nõnda võib ka, kuigi harva, kuulda üldhiiulise *oi*-diftongi asemel, mis asendab ühiskeeles *ei*-d, diftongi *ei*-d: **Phi** Palade

tei 'tõi'; **Rei** Kidaste *õmä seipälte ärä* 'homme sõidate ära'. Tuletatagu siinkohal veel meelde, et **Rei** Rootsiküla murdes on sõnuti algupärase *äi* asemel *ei* (24 a): *peikkè* 'päike', *seináz* pl. *seinov* 'säinas', *velmèz* 'väimees', *eì* 'äi', *keì* 'käi, takk', *vein* 'vään'. — Viimane sõna on, nagu muudki esitatud, mujal hiu murrete alal ikka *äi*-ga. Sellepärast pole põhjust arvata, et siin kajastuksid mingisugused vanad murdevahed; vt. Wiedemann EWb *wein* gen. *weina*, *weinu* (*wäin*, *wänja*) 'Sund, Meerenge'. — Väljaspool **Rei** Rootsikülale omast *ei* ~ *äi* vaheldusala kohtame paar sõna, kus esineb ka *ei* vaheldumisi mõne teise diftongiga. Kogu hiu murdealal on *teib* 'squalius leuciscus', vrd. Wiedemann EWb *täib* gen. *täiwe*, *täiwi* (*teib*, *taiwikas*, *täiw*) 'eine Abart des Alantbleiers (wahrscheinlich Squalius od. Cyprinus Leuciscus)'.

Lahkuminevalt muudest saarte ja lääne-estli murretest leidub hiu murretes mõni sõna, kus pikale *i*-le vastab *ei*; need *ei*-lised sõnad on enam-vähem üldhiulise levikuga, *leizü poizü* 'liisupoisid', *läks leiškö* 'läks liisku', *leikkö jõmv* 'liiku jooma', *nei* 'nii' (õige vanadel inimestel), *neimbu* (< *ninipä) 'pärn, lõhmus' (kuuldud üksnes mõnelt **Kas** vanakeselt). Esitatud paar näidet on senisäilinud rudimente omaaegsest hiu häälikumuutusest *i* > *ei*. Mõõdunud sajandi teisel poolel oli *ei*-lisi sõnu rohkem kui praegu. Hurda korrespondent Mey kirjutab 1889. aastal (H II 41) *leikomäs* 'liikumas' (67), *Ehtheidläsäd* 'ehthiidlased', s. o. Suurevalla rahvas (58), *Heiomaalta* (laulus) 'Hiiumaalt' (93). Käesoleva häälikumuutuse *i* > *ei* säilimine rudimentides tänapäevani on väga õpetlikuks näiteks sellest, kuidas nähtavasti välisel mõjul võivad endisele tasemele tagasi minna vahepeal toimunud häälikumuutused, jättes siiski üksikutesse sõnadesse jälgi oma olemasolust. Niisugused jäljed võivad sageli saada kõvaks pähkliks häälikuloo uurijaile. Hiu murretes on teisigi endiste häälikumuutuste rudimente. Võib arvata, et sama nähtust kohtab mujalgi eesti keele alal, kuigi omaaegne häälikumuutus on sageli pugunud sedavõrd peitu, et teda on õige raske esile tuua. Eriti hoogus on igasuguste lokaalsete häälikumuutuste nn. tagasimineki just meie päevil, kus vastavas üksikasjas vanemal järjel olev ühiskeel avaldab oma tasandavat mõju. — Paremini kui pearõhulises on häälikumuutus *i* > *ei* säilinud kaasrõhulises asendis. Selle kohta vt. lähemalt 26 b ja 29 c.

28. a. Nagu velaarsole keskkõrgele vokaalile *o*-le leidus harielikust kõrgem varjund (13 a), nõnda esineb ka *e* kõrvuti *e*-ga.

Keskkõrgest *e*-st erineb *é* selle poolest, et tema moodustamisel on keeleselg palataalses suunas tõusnud kõrgemale ning kogu keel on nihkunud veidi ettepoole; *é* artikulatsioonikoht on umbes *e* ja *i* artikulatsioonikoha vahemikus. Et *é* moodustus ühtib enam-vähem *ē* omaga, siis on selle palataalse vokaalinüansi lähem kirjeldus toodud *ē*-d vaadeldes. Peamine vahe *é* ja *ē* moodustamises seisab selles, et *ē* on natuke veelgi kõrgem ja eespoolsem kui *é*. Juhud, kus pearõhulises silbis võib esineda *é*, on järgmised:

Esimese silbi algupärase *i* asemel on *é* paiguti palju üldisemalt kui *u* asemel *ö* eriti siis, kui *i*-le järgneb pikk konsonant või konsonantide ühend. Siiski on olemas küllalt neidki näiteid, kus *é* esineb ka siis, kui talle järgneb lühike üksikkonsonant. Tähelepandavaks kaasnähtuseks *é* esinemisel on eelneva konsonandi koronaliseerimine. Võib julgesti öelda, et *é* esineb ikka siis, kui esineb ka koronalisatsioon. Näit.: **Phi** Sääre *šēlmā kulmūd* 'silma-kulmud', *lēts* 'libu', *lēnnpʒ* 'linnas', *řēštmʏ* 'ristima', *vēgā* 'viga', *řēštlēnd* 'ristpart', *vēštsā*, *kēm̄būd* 'vitsakimbud', *řēkkā.z* pl. *řēkkʏd* 'rikas', *vēllō* 'villu', *lēnād* 'linad', *tēnt* pl. *tēñdīd* '(kala) tint', *ņezū* 'nisu'. Selle kihelkonna näited osutavad, et *i* madaldumist võib esineda ka siis, kui järgnev vokaal on kõrge. Paljudel murdekõnelejatel on aga ilmne vahe *i* madaldumises ja püsis selle järgi kas järgnev konsonantaines on pikas või ülipikas astmes: Palade *šēlk* pl. *šēlkūd* 'silk', *vēl* ~ *villā.d* 'vill', *pētk* ~ *pītkā.d* 'pikk' jne. Peab veel mainima, et isikuti on allakirjutanu **Phi**-s kuulnud üldise *é* asemel ka harilikku *e*-d. Viimase esinedes ei ole eelnev konsonant koronaliseeritud: Sääre *mevāciđ* '(mitte) midagi', *meš* 'mis', *mešsā tast nābalju hōrā.d* 'mis sa tast nii palju hõõrud', *sē vēgā* 'see viga', *peūt* 'piht, pihik'. — **Kas**-s võib *é*-d kuulda harukorral. Vastavatel juhtudel on selles murdes *i*, mida kohtab kõikjal mujalgi. **Käi** Villemi oli *é* esinemine keelejuhtidel haruldane; Nõmme *šēšsā* 'sisse', *mēttā* 'mitte'; Luguse *vēzi-vēl* (aga *vēllīd*) 'vesivill', *mezilēnd* 'mesilane', *mēttā* 'mitte', *šēlmād* pl. gen. *šēlmōd* 'silmad', *řēdā* 'rida', *šēcā* 'siga', *šēzālēk* 'sisalik', *šērp* 'sirp', *šēts* (aga *šētsi rijē*) 'sits'; Jausa *pētkā.d* 'pikad'. Eriliselt on levinud *é* Luguse, Utu ja Jausa küla hääldusuuususes; niisiis samal alal, kus *ö*-gi oli kõige üldisem (13a). Mujal Hiiumaal on *é* esinemine haruldasem, kuigi teda võib isikuti kuulda enam-vähem kõikjal, näit. **Rei** Rootsiküla *pētk mēz* 'pikk mees', *arū sāv ēkkv* 'aru saab ikkagi'; Kidaste *řēkkās tanītā* 'rikas vanaeit', *mēttā* 'mitte'. — Kõrge vokaali *i* madaldumise põhjuseks võib

olla mitu asjaolu. Esiteks peab arvesse võtma hiiu murretele omast koronalisatsiooni. On juba lühidalt mainitud (27f), et koronalisatsiooni juhul on keeleots tõusnud vastu kõva suulage, ent samal ajal on keeleselg laskunud harilikust veidi madalamale, et vältida täielikku palatalisatsiooni. Koartikulatsiooni mõjul toimub keeleselja asendi madaldumine juba varemini, s. o. *i*-d artikuleerides. Teiseks madaldumise põhjuseks, mis maksaks kõigi kõrgete vokaalide kohta, võib olla asjaolu, et pika konsonantainese puhul on artikulatsiooni intensiivsus juhitud konsonandile. Eelneva vokaali artikulatsiooni ajal on intensiivsus vastupidi nõrk. Teame aga, et nõrgema artikulatsiooni-intensiteedi puhul on häälusorganid lödvemalt tegevuses. Käesoleval juhul ei ole keeleselg tõusnud nõnda kõrgele nagu on vajaline kõrge hääliku moodustamiseks. Suhe *vél* gen. *villà*, jne. tõestab väga ilmekalt seda arvamist, et *i* madaldumine on õigegi oluliselt sõltuv ka järgneva konsonantainese artikulatsiooni-intensiivsusest. Praegune õige kirju ning keeruline *é* ja *i* segiesinemine on tekkinud selle tõttu, et kahel eriteel toimunud *i* madaldumine on täiesti kokku sattunud. On usutav, et *i* > *é* intensiteedi-olude mõjul on vanem kui see *é*, mille olemasolu on põhjustanud koronalisatsioon. — Need hiidlased, kes tarvitavad *é*-d, peavad seda kõigiti *e*-rühma kuuluvaks häälikuks. Muuseas on teda *e*-ga märkinud ka sageli mainitud vanavara-kogujad: *Mey heskemä* 'hiskema, osatama, sihtima, vahtima'; *Settek* 'sitikas' (H II 41, 67 jj-d); *Tikerpuu wella* 'villa', *lenafäd riided* 'linased riided', *ekka* 'ikka' jne. (ibid. 246 jj-d).

b. Omaette *é*-rühma moodustavad algupärased *-ih*-sõnad, kus sageli on *-éh*-: **Phl** *véhämä sadü* 'vihmasadu', *neli kēhelgoõndp* 'neli kihelkonda', *vēhkv.év* 'vihkaja', *äi nē külv sí pēhü-põrm* 'ei need kuula siin sugugi'. **Kas** *kēhelgond*, *vēhk* 'vihk' jne. *h* ees oleva vokaali varjund on üldiselt väga kõikuv. Enamatel juhtudel on tegemist siiski vaid harilikust madalamalt hääldatud *i*-ga. Kuid ka vastupidi võib kuulda normaalset *e*-d, nagu näiteks **Phl** Sääre külas: *kaķs veĥkō* 'kaks vihku', *kēhelgoõnad, meĥkəl* '(mehenimi) Mihkel', *veĥm* 'vihm', *véhämä mōdē*. Normaalselt ei lase järgnev kõrge vokaal *h* ees olevat *i*-d madalduda, näit. **Phl** Sääre *vihūd* 'vihud', *kihìn* 'kihin', *ihū* 'ihu'. Järgnev *i* on ka kindlasti mõjunud kaasa, et kogu Hiiumaal öeldakse *mihì* 'mehi' ning sellest vormist lähtudes ka *mihēd*, *mihēle* jne. ning *rihì* (30a). Nagu algupärased *o* ja *u* on võinud segi minna *h* ees, nõnda leidub ka algupäraseid *e*-lisi sõnu, milles on *é* või veelgi kõrgem häälik — *i*:

kēhà, *kīhà*, *kihà* 'keha'. Ülalpool (12b) on juba nimetatud, kuidas *h* avaldab madaldavat mõju oma naabruses olevaile vokaalidele.

c. Lõpuks peab nimetama, et mõnel juhul on esimese silbi *é* reduktsiooni tulemuseks. Kui mõnes sõnas, kus esimese silbi vokaali järel on lühike konsonantaines ja teine silp on poolpikk, eriti rõhutades tõstetakse teist silpi kvantitatiivselt esile, võib esimeses silbis *i* asemel kuulda *é*-d: **Phl** Nõmba *nò kēdāst sa tahā* 'no keda siis sa tahad?' Sarve *sēnīzāb, mīttā pōnāzāb* 'sinised, mitte punased'. Üldeestiliseks hääldusnähtuseks on, et sõna rõhutades ei ole nendes sõnades, kus esimene silp pole ülipikk, rõhutuseenergia mitte pearõhulises kohas, vaid seal, kus on sõna kõige pikema kvantiteediga silp. Esitatud sõnas on selleks teine silp ja sellepärast siis pikendatakse teise silbi vokaali ning artikuleeritakse teda ühtlasi korrektsemalt. Esimese silbi vokaal jääb sedavõrd intensiivsusetu asendisse, et tema moodustamisel ei asetu vastavad organid küllaldaselt tegevusse või nende tegevus on harilikust kõrvalekalduv.

Peale esitatud juhtude, kus *é* oli pearõhulises asendis üksik-häälikuna, esineb teda ka diftongides. Vastavatest diftongidest on toodud näiteid juba ülalpool (1b, 2a, 4a, 14b), nõnda et käesolevas ühendis pole enam põhjust nende esinemisjuhte lähemalt vaadelda.

d. Seal, kus ühiskeeles on *e*, võib hiu murretes kuulda ka labialiseeritud *e*-d: *e_l*. Isikuti on labialiseeritud *e* artikuleeritud hästi madalalt, nõnda et peab kõnelema labialiseeritud *ε*-st. Esimesel juhul on keeleselg *e* artikulatsiooni asendis, teisel juhul on keeleselg madalamal, s. o. umbes samas, kus ta asub *ε*-d artikuleerides. Mõlemal juhul on normaalsele *e* hääldusviisile otse vastukäivalt huuled lükatud ettepoole ning ümmardatud. Huulte ettepoolelukkumine on siiski minimaalne ja ümmardumine on samuti vaevalt märgatav. Niisugust *ö*-d meeldetuletavat *e*-d on allakirjutanu kuulnud igas allmures: **Phl** Sääre *meré peh̄j̄j̄* 'mere põhja'. **Kas** *me.nì* 'mõni', *ke.và* 'köva', *ke.lā.B* 'kõlab'; samal murdealal võib kuulda ka *ke.và*, *ke.lā.B*. **Käi** Nõmme *le.p̄p̄ān̄b* 'lõppenud'; Luguse *te.zì* 'tõsi, tõde', resp. *le.p̄p̄ān̄b*, *te.zì*. **Rei** Ogandi *me.nēs* (*me.nēs*) *kōhāz* 'mõnes kohas'. **Kas**-st on registreeritud ka *ke.hā* 'köha', kus *e* vastab algupärasele *ö*-le. Selle *e* hääldusnüansi esinemispõhjuseks on taaski taotlus hääldada ühiskeeles *ö*-d (vt. 27d, 35a).

e. Ka *e* puhul kohtab juhte, kus see häälik vaheldub mõne teise häälikuga, ilma et vahelduseks oleks füsioloogilist tausta. On kõigepealt olemas rida sõnu *e* ~ *i* vaheldusega: *tīrn* gen. *tīrni* (üldhiuline) 'ternespiimast keedetud toit' ~ Wiedemann EWb *ternes* gen. *terne* 'Beestmilch, gekochte erste Milch nach dem Kalben'; **Phl** Sääre *nüüt_kirjv_änäm* 'ei nüüd kerja enam', *kirjaitv_äi_tohi* 'kerjata ei tohi' ~ sealsamas *kerjv_ëv* 'kerjajad', *kerjomp* 'kerjama'; *vihmär, viimr* 'tiisel, vankri ees olev paaritu ais, käsivankri ais' (üldhiuline) ~ Wiedemann EWb *wehmer* gen. *wehmri, wehmre, wehmbre (wihmer)* 'Deichsel, «Femerstange», ka Hiius võib kuulda *vihmär*-sõnaga kõrvuti *vehmär, vehmr*. **Phl** Sääre *sigõnõ leib* 'kesine leib, s. o. segune leib' ~ Wiedemann EWb *segu* gen. *segu* 'Gemisch'; Wiedemann EWb Hiiu sõnana *hirk* gen. *hirgu* 'scharf (v. Brillen)' ~ ibid. *erk* gen. *ergu, ärk, irk* jne. 'munter, lebhaft (auch v. Farben), feurig, wachsam, aufmerksam, scheu'; *vidäm, vidämv, vidämv* (üldhiuliselt ning laialt mujalgi eesti murrete alal) 'vedama' ~ *vedama*; *ecä, ecä (ecä_üks, ecä_mõde* jne.) ~ Wiedemann EWb *iga* gen. *iga* 'jeder', **Rõi** *kii* gen. *kiiti* ~ muu Hiiu *kei* gen. *keiti* 'kett'; kogu murdealal esineb kõnekääänd: *nüüv lehëv (lähëv) elmäks* 'nüüd läheb maruks, halvaks ilmaks, lahinguks, kiskumiseks' ~ *ilm* gen. *ilmä*. Väga omapärased on ühiskeele sõna *kes* vastavused. Vanemal on *kis* gen. *kiinè, kinè*, part. *kepà, kepà* või *kepà_st, kivàst*; nooremal on *kis* gen. *killè*, part. *kivà, kivà* või *kivà_st, kivàst* (kõrvuti kujudega *kepà* jne.). On ilmne, et sõna *mis, millè, midà* jne. on mõjustanud n.-ö. paralleelsõna *kes* vokalismi. Peale selle on veel mõningaid sõnu, milles kohtab *e* ja *i* vaheldust nasaalide eel. Nende sõnade kohta vt. 27e. Samuti on vastavas eripeatükis käsitletud *e* ja *ö* laialdast vaheldust.

Järgsilpide *e*-häälikud.

29. a. Järgsilpides tunnevad hiiu murded erisuguste nüanssidega *e*-häälikuid, kuid igal juhul on siin esinev *e* reduktsiooni tulemuseks. Esiteks kohtab *é*-d redutseeritud *i* vastena: **Phl** Sääre *tullëv* 'sina, nemad tulid', *midä_gëv* 'midagi', *mõdë* 'moodi', *tõdë* 'toodi', *kiinè* 'kinni', *õllë laukkëzi kâ* 'oli lauke (loomi) ka', *harä_lëk* 'haruline, haraline', *magä_s_küwenë härjä. igë pë al* 'magas kella kuueni härja ike pea all', *vügä_õv* 'vikatid', *mõlëmëz ois* 'mõlemas otsas'. **Kas** *sürre* 'suri', *iñolëz_valiisöz* 'naisevalitsus', *inimezë* 'inimesi', *ka s-*

spré 'Kassari'. **Käi** Luguse *kôlêz* (in.) 'koolis', *kôlêst* (elat.), *kôrismék* pl. *kôrismégòD* 'körtsmik', *vâitrêD* 'vahtraid' ja isegi *orik_sêcà* 'orik-siga', *nuppòzêD* 'nuppe, riide-, lõngatutte'. **Ema** Viiterna *sâ.Dê* 'saadi', *âbarék* pl. part. *âbarékkôzêD* 'äbarik, suvine tall, hiline kanapoeg', *ko,êändê* 'aia üleminekukoht', *talttsêD* 'talle-sid'. **Rei** Rootsiküla *puřcannêD* 'porgandid', *litrêD* 'litrid', *pöicittê* 'pöiki', *kiš tañtêz* 'kes tahtis', *pidit_küllttê minêmv* 'pidid küüti minema'. Isikuti võib reduktsioon olla veelgi tugevam, nõnda et artikuleeritakse n.-õ. normaalne *e*: **Phl** Sääre *huntteze* 'hunte', *tô pinê plattse* 'too pink esile'; Keremaa *õppezêD* 'sina, nemad õppisid, õpetasid'; Sarve *tellezêD* 'sina, nemad tellisid'. Viimased näited osutavad kujukalt, kuidas reduktsioon on seda suurem, mida rõhutum on asend, kus esineb algupärane *i*. On ju esitatud näides viimasel *i*-l kaasrõhk ja sellepärast on see häälik püsinud *ê*-na. — Olenedes lauserõhust võib ka poolpikk *ê* esineda oodatava *ì* asemel: **Phl** Sääre *vilê õttsab jubâ*. 'vili õitseb juba', *lêrimeittspz on te:drêD* 'Leerimetsas on tedred' (*tedâr* gen. *tedri*), *tâ ollê ta:lên pz* 'ta oli Tallinnas'. Allakirjutanu on peale selle pannud kirja ka mõningaid niisuguseid juhte, kus *ê* esineb isegi küllalt lauserõhulises asendis: **Phl** Nõmba *ma_jõi ko'hvê* 'jõin kohvi'; Kuri *meš se:dlêt_sõ:l kê: â:* 'mis sedelid on sul käes?'. **Käi** Luguse *a:kñpl olid rō-zêD* 'aknal olid toalilled'. Hiidlased ise tajuvad *ê*-d *e*-rühma kuuluvaks häälikuks. Seda on veeritud *e*-ks, kui vanu keelejuhte on palutud lähemalt seletada, mis häälik võiks kõnes olla, ja vana-varakogujad tarvitavad *e*-d kõrvuti *i*-ga (H II 41), näit. Tikerpuu *nugijad, kes nurkas laaled* (249) 'lapulised, kes nurgas laulsid', *küll palufed ja keeled pruut ja peigmees* (250) 'küll palusid ja keelasid pruut ja peigmees'; **Me y** *polä õhted* (55) 'pole sugugi', *Settek* (79) 'sitikas'. Peale Hiiumaa on *i* reduktsioon *ê* omane ka Saaremaa murretele. Allakirjutanu on näiteks **Krj** Leisist pannud kirja *tap tuñnecêt_sêpâ* 'ta ei tunnegi seda', *leikkêD* 'kaalikaid', *sênêD* 'seeni', *püüttê* 'pikuti' jne.

b. Teiseks kohtab järgsilpide rõhutus asendis redutseeritud *â*-d. Redutseeritud *â* vasteks on *ε* juhtudel, kui sõna hääldatakse pikkamisi, iga häälikut selgelt artikuleerides. Mõningaid näiteid *â* kohta: **Phl** Sääre *hobü läks merrâ* 'hobune läks merre', *kûbâ* 'kuube, seelikut', *valgâ* 'valge', *kazizâm* 'puhtam', *ezmašsâ* 'esmaspäev', *kařcâl* 'murul', *sözünâ* 'niisugune', *kiřjunpmeinâ* 'kirjutamine'. Isikuti on *e* nõnda tugevasti redutseerunud, et vaevalt kuuleb veel mingisugust õige nõrka *â*-d, mis tuletab meelde švaad:

aāDəD 'pulmakingid'. **Kas** *mittə ühtə tallə polə* 'pole ühtki talle', *akkpəgə* 'hakake', *vəDəDpksə* 'vaadatakse', *ovūnə* 'hobune'. **Käi** Lu-guse *kərat* *səlməD* 'kõõrsilmad', *səlməD* 'silmade', *eməstə* 'Emaste'. **Emä** Viiterna *kūiməD* 'kütked', *tun̄kkəl-ūbā* 'tungaltera', *laštəl* pl. ad. 'lastel', *kolmekūlltōnə* 'kolmekülimitune', *īoleinə* 'hiidlane', *elūDə sēz* 'tulihoonetes'. **Rei** Kalana *pāūkəD* 'pätklid', *perēzə* 'talusse, presse', *inimənə* 'inimene'. Hiidlased ise, olles harjunud redutseeritud häälikutega, oskavad üksteisest küllaltki täpselt lahus hoida *p*-d, *ə*-d ja *o*-d. Harjumatu kõrv ei suuda aga alguses üksikuid redutseeritud häälikuid sugugi eraldada, nõnda et kõige enamail juhtudel arvatakse alati hääldatavat *ə*. Reduktsiooniga kodunedes võib mittehiidlanegi selgesti kuulda, kuidas *ə*-l on hoopis teissugune akustiline varjund kui näiteks *p*-l. Esimene neist on niivõrd tugeva *e*-varjundiga, et ta näib artikulatsioonikoha poolest seisvat lähemal *e*-le kui indiferentsele vokaalile. Akustiline mulje hiu redutseeritud *ə*-st on õigegi lahkuminev inglise, saksa, prantsuse ja rootsi redutseeritud *ə* omast. Nimetatud keeltes on huuled nimelt *ə*-d moodustades veidi ümmardunud, mille tõttu *ə*-l on suuremal või vähemal määral *ö* varjundit (Viëtor EPh 134 jj-d; Jespersen LPh 154 jj.). Hiuu *ə*-d kujundades puudub huulte ümmardumine täiesti. Peab meeles pidama, et kõikide redutseeritud vokaalide artikulatsioonikohad on väga lähedal üksteisele, mis võimaldab mitmesuguseid segiminekuuid. Ülalpool on juba esitatud mõningaid segiminekujuhte (7,15a). Siinkohal viidatagu vaid paarile näitele, kuidas *ə* ja *p* võivad samalgi isikul vahelduda: **Phl** Sääre *veittēs krahvī tūt̄r̄p* (korrates ütles katsealune isegi *tūt̄ra*) 'võttis krahvi tütre', *ahn̄p* 'ahne', *kevāDp* 'kevadep', *merr̄p* 'merre'. **Kas** *kūwēcūmn̄p* 'kuuekümne'. Pandagu viimaselt murdealalt tähele sõnu *māgera* 'ida', *vezigera* 'lääs' (dikteerivas häälduses) ~ *māgərp*, *vezigərp* ~ *māgəp̄rə*, *vezigəp̄rə* < *mākāren, *vesikāren. — Allatiivis on lõpp *-le* väga tugevasti redutseeritud *ə*-ga või *e* on isikuti täiesti kadunud: **Phl** Sääre *ārə panē tähəl* 'ära pane tähele', *lākksid nī kaucəl* 'läksid nii kaugele'; *mā jē tē pəl* 'ma jään tee peale, teele'; *istōn pəl* 'istunud peale', *ūllən kārDəl politseil* 'öelnud Kärldas politseile', *pañDē mihəl* 'pandi mehele', *añDēz neñDəl* 'andis nendele'. Allatiivi lõpu puhul võiks arvesse tulla seegi oletus, et murdes kalduvad segunema adessiiv ja allatiiv, mida tunnevad mõned eesti murded, nagu **Ris** (AES) ja **Hää** (AES 134). Teatavasti on nende käänete kokkulangemine omane ka karjala keelele (Ojansuu KAÄH 69). — Redutseeritud *ə* on omane ka Saaremaa murre-

tele. Näit. on **Khk** murdest **M. Toomse** allakirjutanule kirja pannud *anttp̄ssa* 'antakse', *ottsim̄isə* jne. Sama murdeuurija on märkinud *e* reduktsiooni ka ə-märgiga (*ottsim̄isə*), tahtes sellega alla kriipsutada, et tegemist on *ε* reduktsiooniga. AES-i murdekogudes on Saaremaalt järgmisi näiteid: **Põi** *v̄id̄ p̄õid̄ k̄ērḡula* 'viidi Põide kirikule (kirikusse)', *rats̄v̄obusəḡə* 'ratsahobusega', *es̄ ol̄ mett̄ raudrattu* *̄D* 'ei olnud mitte raudrattaid' (MT 231,1), *lasim̄ə* 'laskime', *l̄əun̄sə* 'lõunasse' (3). **VII** *van̄ə s̄ānu* *̄sə in̄im̄ənə* 'vanaaegne (vanamoeline) inimene', *s̄ōukk̄ə* 'niisugune' (MT 235,1). **Ans** *kušk̄il̄ə* 'kuskile' (MT 222, 24). Peale saarte tunneb reduktsiooni ka Läänemaa manner: AES **Mar** *nēndel̄ə* 'nendele', *rautta* 'raudtee', *ū̄m̄b̄ər* 'üumber'. Ka liivi keeles on järgsilpides redutseeritud *ə*, kui selles keeles on üldse jäänud jälgi algsõome *e*-st ja *ę*-st. Vt. selleks Kettunen LW XXIII *kūql̄āB* 'er stirbt', *v̄igr̄ə* 'rollen', *s̄ūqrm̄āD* 'die finger' jne. Seega siis võib selleski küsimuses näha ühist arengut saartemurretes ja liivi keeles.

c. Ühiskeele lõppude *-lane*, *-line*, *-mine*, *-mini*, *-kene* vastetes on vanemal põlvel *-lein̄ə*, *-mein̄ə*, *-mein̄ē*, *-gein̄ə* jne. Kohati, nagu **Käi**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s on diftong muutunud üsna haruldaseks, kohati on ta veel õigegi üldine. Kõige elavam näikse ta olevat **Kas**-is. Sellepärast siis järgnegu mõni näide just sellest murdest: *ezimein̄ə* 'esimene', *kägistamein̄ə* 'kägistamine', *kǟmein̄ə* 'käimine', *inimein̄ə* pl. nom. *inimeist* 'inimene', *v̄eh̄ēceist* 'väikesed', *n̄ēlūgein̄ə* 'neer', *l̄ō̄ugein̄ə* 'lõoke', *s̄ārlein̄ə* 'saarlane', *s̄ūrelein̄ə* 'uhke, hoopleja', *l̄üh̄igeiz̄ə* 'lühikese', *k̄ērōlein̄ə* 'keeruline', *tar̄v̄ilein̄ə* 'tarviline'. Siia kuuluvad ka *m̄ūz̄ugein̄ə* 'missugune', *s̄ōz̄ugein̄ə* 'niisugune', *ka:h̄ēceīst̄ē* 'kahekesi', *ko:lm̄ēceīst̄ē* 'kolmekesi'. Kõrvuti esitatud diftongiga kuuleb diftongi, milles teine osis on redutseeritud: *kirj̄ud̄p̄mēin̄ə* 'kirjutamine', *var̄at̄sēmēin̄ə* 'varemini', *lāūz̄ōmēin̄ə* = *r̄ēkk̄ēmēin̄ə* 'rääkimine', *suc̄ulēist̄ələ* 'sugulastele'. Ülalpool (26b) on juba näidatud, et isikuti võib *ei* asemel olla ka *ei*. **Phl**-ski on diftong kohati üldine. Muuseas on allakirjutanu kellegi Suuremõisa algkooli õpilase vihikust leidnud *inimeine*, *linnukeine*, *surm̄alaps* on *inimeine*. Diftongi tunnevad ka möödunud sajandi murdekogujad. Mey kirjutab *wännäkeis̄äd* 'vennakesed' (H II 41, 92). — Vähe ülalpool (27g) on olnud kõnet sellest, kuidas rudimendina üksikuis sõnus edasi elab omaaegne häälikumuutus *ī* > *ei*. Pearõhulises asendis on see häälikumuutus välismõjude tõttu kadunud, kuid kõrvalrõhulises asendis on diftong olnud säilivam. Mitte üksi Hiius, vaid mujalgi eesti keele alal on

-mine, -mini, -line, -lane, -kene enamasti kaasrõhuga. On ju muide Põhja-Eestis levimas tendents lauserõhulises kohas siirda pearõhkki nendele lõppudele: *tulemi^ːne, paremi^ːni, saksla^ːne* jne. Niisugust rõhutamist võib kuulda mitmetelt Tallinna haritlasteltki. Hiius peab omal ajal *-mine-, -mini-* ja *-line-*lõppu tugeva kaasrõhu tõttu olema arenenud pikk *i*: *-mīne, -mīni, -līne*, mis koos pearõhulises asendis leiduva *i*-ga muutus *ei*-ks. Et praegu kuuldu *i*-d ka *-lane-*lõpus (< **-lainen, *-läinen*) ja diminutiivide moodustises *-kene* (< **-kainen, *-käinen*), võiks ehk tekkida arvamine, nagu oleks praegune *ei* omaaegse diftongi otsene jätkaja. See arvamine ei näi siiski vastavat tõele, sest hiiu murretes on igasugused järgsilpide diftongid muutunud lühikesteks vokaalideks, olgu nad rõhutus või kaasrõhulises asendis. On usutatavam, et sageli esinevate *-meine-, -meini-* ja *-leine-*lõppude mõjul on siirdunud *ei* ka kahte viimasesse lõppu. Ilmselt sel viisil on seletatav *kahegeista ~ kahegeista ~ kahegeizē, kolmegeista ~ kolmegeizē, müümägeista ~ müümägeizē* 'kahekesi, kolmekesi, mitmekesi'. Neis sõnades esineb diftong ka lähedastes Saaremaa murretes ja õige mitmel pool mujal eesti keele alal. Vt. selle kohta Penttilä kirjutist Vir. 1930, 360 jj-d, kus seletatakse nähtust nii, et see tuletis on segunenud diminutiivilõpuga *-kene*. Selle soome uurija seletus on kõigiti usutav. Nõnda siis on siingi diftong sekundaarne.

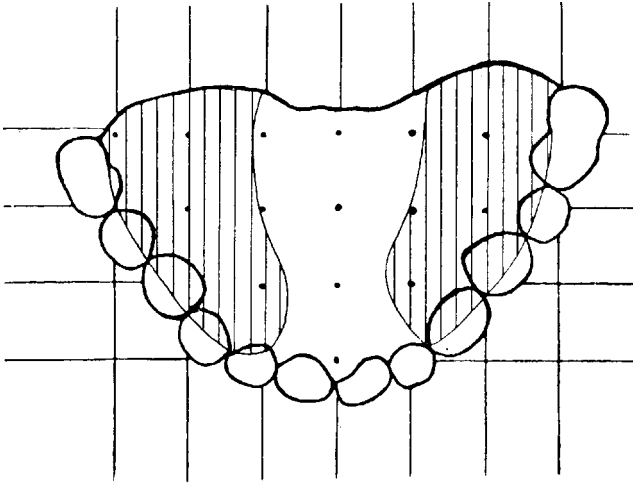
Peetagu meeles sedagi, et hiiu murretes on *-kene*-diminutiiv üldse õige haruldane. Tema asemel esineb palju üldisemalt *-ne*: *vehènə* 'väike', *pizìnə* 'pisike'. Kui ei moodustata diminutiivi *-ne-* ~ *-nə-*lõpuga, tarvitatakse kirjeldavaid vähendusvorme: *vehène poiš, vehè-poiš* 'poisike', *vehène ma.èä* 'majake'.

Pearõhust kaugemal sõna sees esinevast diftongist kõneldes peab nimetama veel üht sõna. Ühiskeele sõnale *vanaisa* vastab hiiu murretes kas *vanà-izà*, *vanà-izà*, *vanà-izà* või *ai*-diftongiga *vanaiza, vanaizp* ning *vanàzp*.

i-häälikud.

30. a. Pearõhulises asendis. Kettunen on oma teoses LUKD 18 jj. kirjeldanud **Kod** murde *i*-hääliku eri varjundeid, mis olenevad sellest, kas *i* on pikk või lühike, või missugusele algupärasele häälikule ta vastab. Saaberik TEFA 18 jj. nimetab, et eesti *i* võib olla erisugune, olenedes sellest, kas järgnev vokaal on madal või kõrge. Hiiu murretes on samuti *i* kas kõrgem või

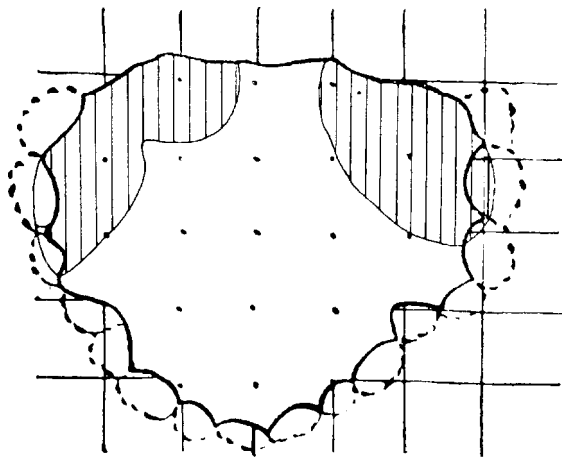
madalam, resp. esi- või tagapoolsem selle järgi, kas ta on pikk või lühike ja missugune on ta naabrus. Peale selle võib kuulda üldiselt kaht *i*-tüüpi. Artikulatsiooni erinevuste põhjuseks ei näi olevat murdepiirid, vaid samal alal võib läbisegi esineda kõneleja harjumusest olenevalt emba-kumba tüüpi. Palatogramm 21 esitab kõrgemat *i*-d sõnas *kivì*. Keel on tõusnud hästi kõrgele, nõnda et umbes $\frac{2}{3}$ kõvast suulaest on puudutatud. Peapuudutusala on

Joonis 21. Palatogramm kõrgest *i*-st.

õige ees, prepalaatumis, kus õhukanali ahtus on väga suur. Sellest *i*-st saame akustilise mulje, mis tuletab meelde *j*-d või tugevasti palataliseeritud *ç*-d. Üleminek *i*-st *j*-sse polegi kuigi suur. Just *i*-hääliku lõpposa on väga lähedane *j*-ga. Selle poolest sarnaneb lühikese kõrge *i* moodustus pika *ī* omale. Nagu selgub allpool, on õige üldine hääldusuusus, et pika *ī* lõpp siirdub *j*-sse (21a). Palatogramm 22 esitab teise murdekõneleja *i*-d samas *kivì*-sõnas. See *i* on postpalataalse ahtuskeskusega. Ühtlasi näeb, et keel ei ole tõusnud hoopiski nii kõrgele kui eelmisel katsealusel. Akustiline mulje madalast *i*-st on siiski veel niisugune, et pole põhjust kõnelda eri häälikuist või ilmselt erinevast häälikunüansist. Arvudes kõneldes võib lisada, et madalama *i* varjundi puhul on puudutatud 0,35 ja kõrgema puhul 0,6 kõvast suulaest. Nagu allakirjutanu tähelepanekud ühiskeeles hääldusest on näidanud, on madala *i* tüüp üldisem. Pikka *ī*-d artikuleerides võib aga ühiskeeleski tõusta keel nõnda kõrgele, nagu joonisel 21 kujutatud hiiu lühikese *i*

moodustamisel. Ühiskeeles on õigegi haruldane õhukanali ahtuse moodustamine nõnda esiselt, nagu kõnesoleval Hiiu katsealusel. Palatogramm 23 näitab püstjoontega seda pindala, mida puudutatakse ühiskeeles lühikest *i*-d artikuleerides. Rõhtjoontega on lisatud see puudutusala, mis on omane pikale *i*-le. Käesoleval juhul on lühikest *i*-d moodustades puudutatud kõva suulage 6,5 cm² ulatuses ehk 0,35 kogu kõvast suulaest. Pikka *i*-d moodustades on puudutatud

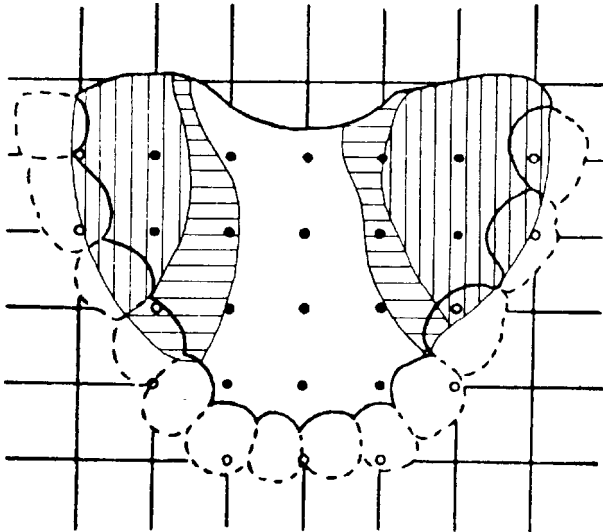

Joonis 22. Palatogramm madalast *i*-st.

10,5 cm² ehk 0,55 kõvast suulaest. Peatudes veel *i* suuartikulatsioonil, peab alla kriipsutama, et hiiu murretes ei ole ümbruse mõju nõnda silma torkav kahe *i*-varjundi esinemiseks kui just erinevate hääldustraditsioonide oma. — Huulteartikulatsioonis märkab kerget huulte tõmbumist tahapoole. Huultevaheline pilu on õige kitsas. Mida kõrgemalt on *i* artikuleeritud seda lähemal on lõua-luud teineteisele.

Nn. normaalset *i*-d võib kohata kõikides Hiiumaa murretes: **Phl** Sääre *izù* 'pikne', *izubili* 'piksepilv', *hittù* 'hull, kergats', *kidùn* 'põdenud', *kippòmɔ* 'liikuma, millegagi hakkama saama', *kirz* 'õhuke jää', *mikkéks* 'milleks', *nitls* 'näru, kalts', *piñd* 'puutikuke', *rizà*, 'hülgeleha', *šilm* 'silma, väike väin', *rištmɔ* 'ristsed', *tikkòn* 'tunginud, tikkunud'. **Kas** *miñd* 'mind', *vihmä-tril* 'peoleo', *mitta-oskəpəp* 'oskamatud', *kirèbù* 'katlaahelate põikpuu paargus', *ittik* pl. *itigòd* 'pisikesed sääsemoodi putukad'. **Käi** Villemi *vihmɔ* 'vihma', *kibè valò* 'torkiv, põletav valu', *kikkärdɔnd* 'püherdanud'; Luguse *vihà.z*

gen. *viikp* 'kihv', *vihur* 'türnpuu', *virkkimp* 'jookslema, sörkima'.
Ema Viiterna *tirè* 'väike veenire', *piit* gen. *pihi* 'ahing', *liijüt*
 'põimitud, pletitud', *ligè* 'pori', *kibalõhg* 'lõng, mis kangakudumisel
 ei käi teistega koos'. **Rei** Kidaste *idè-lõikkad* 'seemne-kaalikad';
 Rootsiküla *višmär* 'traat või vits „palmiku“ händade allääres, mis
 hoidis palmiku veeri hästi sirgu', *tilà* 'volt', *piçild* 'toorelt, keetmata',
lihguz 'longus', *šilm* 'silm', *lil* 'lill'. — Pööratagu siinkohal tähele-

Joonis 23. Palatogramm ühiskeelee *i*-st ja *i*-st.

panu paarile laensõnale, kus hiiu murretes esineb *i* mõne teise vokaali asemel ühiskeeles ja muudes murretes. Esiteks on alamsaksa laensõna *trikkèdv*, *trikkèdv* 'trükkida' (vt. Schiller-Lübben MND s. v. *druck* ja *drucken*). Selles laensõnas võib *i* pro *ü* põlvneda juba algkeelest. Balti alamsaksal oli nimelt tendentsi delabialiseerida *ü*-d ja *ö*-d ka Põhja-Baltikumis. Lõuna pool, läti alal, oli delabialisatsioon teatavasti õige üldine. Huvitavad on sõnad *tilèvon*, *tilèhvon* 'telefon' ja *tillegram* 'telegramm'. Neist võib arvata, et *i* < *e* on seletatav vene mõjuga. Olid ju hiidlaste postiametnikud kas venelased või vene keele mõjualused isikud ning need sõnad kuuluvad just postinduse alale. Vene keeles hääldatakse aga rõhutus asendis *e* kas *é*-na või *i*-na: *tèlèfo'n* ~ *filifon*, *tèlègramm* ~ *filigramm*. Vähem usutav on, et *e* > *i* on siin arenenud eesti keeles eneses. Käesolevas sõnarühmas peab mainima ühis-

keele *mehe*, *mehed* jne. hiiumurdelisi vasteid. Kogu murdealal on nimelt selles sõnas ühend *-ih-* pro ootuspärane *-eh-*: *hulk mihi* 'hulk mehi', *mihèD* 'mehed', samuti ka *mihine lehm* 'mehine, tubli lehm'. On tõenäone, et *i* on siia sõnasse tekkinud alguses neis vormides, kus järgmises silbis oli *i* (*mihi*) ja hiljemini on siis *i* üldistunud mujalegi. Esimese silbi vokaali kõrgenemist on mõjustanud asjaolu, et regressiivne koartikulatsioon on üha tugevamini astunud esile kuni ta on lõpuks muutnud eelneva vokaali artikulatsioonikohta võrdseks järgneva vokaali omaga. Siia kuulub ka *rihi* 'rehi' (kuid *rehè ma,èà,D* 'rehehooned', **Phl** Sääre), *nizù rihè* 'nisurehi' (kuid *pärast reit pañvé pärzilà* 'pärast reht pandi parsile', Kere-maa). Viimasest sõnast oleks raske öelda, et siin oleks säilinud algupärane $i < \bar{i}$ (~ soome *riihi*). Praegune *i* on tekkinud sõnasse alles hiljemini järgneva *i* mõjul. **Rei**-s esinev *sinì* 'seni', millele mujal Hiiumaal vastab *senì*, võib olla vana algupära, vrd. Lönn-rot SRS soome *sini* 'i den mån, så mycket', *sini* — *kuni* 'så mycket — som', *sinis* id., *sinnes* id., *sinnes* — *kunnes* 'så länge — som, till dess — att', *sinni* id. Võimatu pole siiski oletus, et siingi on küsimuses esimese silbi *i* kõrgenemine samadel eeldustel, millel on eelnenud sõna esimese silbi vokaal kõrgenenud.

b. Ülalpool on § 27c öeldud, et Hiiu vanemal põlvel on osalt veel säilinud *e* nasaalide ees nendes sõnades, kus ühiskeeles ja enamikus Põhja-Eesti murdeid on *i*. Keskealisil ja nooremail on aga *i* üldine, näit. **Phl** Sääre külas *piñk* 'pink', *ninà* 'nina', *kiñg* 'king', *hiññèD* 'hinged', *iñgàl* 'ingel' (vt. EK 1923, 70 jj.).

c. Samadel tingimustel, millel võib madalduda harilikust madalamale iga muu hiiu vokaal, madaldub ka *i*. Sellest vokaalist peab ainult niipalju lisamärkusena mainima, et tema madaldumine käib käsikäes koronaalsuse tugevusega. Murdekõnelejatel, kellel ei ole üldse koronaalsust, ei kuule harilikult *i* madaldumist. Kui koronaalsus on tugev, esineb tema järel ikka *i*, kui ei ole madaldumine olnud veelgi suurem, näit. **Käi** Nõmme *šilm* pl. *šilmà,D* 'silm', *lil* gen. *lillè* 'lill', *vilèts* 'vilets' jne. Miks just koronaalsus põhjustab hääliku madalamat artikulatsiooni, selle kohta vt. vastavat koronaalsust käsitlevat peatükki (75, 28a). Peale Hiiumaa tunneb *i*-d ka Saaremaa, kuigi mitte kõik murdeuurijad pole seda paberile märkinud. Allakirjutanu on muuseas kuulnud **Krj** Leisis *šilk* 'silk', *šitkam* 'sitkem', *mità mĩdàgèD* 'mitte midagi', *rihmàD* 'rihmad'.

d. Ülalpool on juba kõneldud neist diftongidest, kus esineb kas lühike *i* või poolpikk *ì* (1c, 3b, 12e, 17c, 17d, 24a, 25c, 27g).

Seepärast pole käesolevas ühendis põhjust neid diftonge uuesti kõne alla võtta. Diftong *öi* kohta vt. 35e. Viimastest diftongist peab siiski lähemalt puudutama üht nähtust. Nimelt on diftongi teine komponent *i* eelneva *ö* mõjul sageli üsna tugevasti labialiseerunud, nõnda et kuulduv vokaal, mis seisab umbes *i* ja *ü* vahekojal. Ka silmaga vaadeldes näeb, kuidas pärast *ö* moodustamist säilib nõrk huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine veel *i*-gi moodustamisel; näit. **Käi** Luguse *pöi.jäl* 'pöial', *köiz* 'köis', *pöi.kkäl* 'peitel', *löi.dp* 'leida'. — Pikast *ü*-st saadud *üi* kohta vt. 36d.

i järgsilpides.

31. Kas algupärase *i*, *ü* või *i*-lõpulise diftongi esindajana kohtab kõikide hiiu murrete järgsilpides niihästi lühikest *i*-d kui poolpikka *i*-d samadel tingimustel kui *u*-dki, s. o. kui *i* on artikuleeritud korralikult, ilma reduktsioonita: **Phi** Nõmba *tambì-künà* 'pikk küna, milles tambiti lasnadega aganaid katki'; Palade *poiti nòlijp* 'esimese sõrme naljapärane nimetus'; Sääre *hušsi selltsi* 'ussi tõugu', *hellik* 'hellitatud, õrn', *rehipeks* 'rehepeks'; **Kuri** *kalà.p o mäijnil* 'kalad mänglevad'. **Kas** *lazì-aük* 'auk jääs, kust noot lastakse sisse', *nìdìp* 'niidud, kodu lähedal olevad vähemad lehtmetsaga heinamaad', *räimi* sg. part. 'räime', *tüvriçõp* (õige vanul) 'tüdrukud'. **Käi** Nõmme *sarvè tohlìp* 'sarvetohlud', *kärvastioçp* (kom.) okastega varustatud võru, mis pandi varsale päitsete külge nina ümber, et mära ei laseks varssa enam imema'; Luguse *enimestà* 'enamasti', *midà.gid* 'midagi'. **Ema** Viiterna *üütè pidi* 'ühtepidi', *järi* 'järv', *aipik* 'oblikas'; siin kihelkonnas on kogu muust Hiiu murdealast erinevalt verbide mitmuse kolmanda isiku lõpuks *-mi* (muidugi redutseeritult ka *-mé*): *mei tulèmi* 'tuleme', *mei olimi* 'olime', *kirjudõmi* 'kirjutame' (resp. *tulèmè*, *olimè*, *kirjudõmè* ~ *tulèmi* jne.). See omapärane persoonilõpp on arenenud reduktsiooni kaudu, nagu palju teisigi iseärasusi hiiu murrete järgsilpide vokalismis. Ülalpool on esitatud näiteid, kuidas sõnalõpulise *i* asemel on võinud olla *e* redutseeritud häälduses (29a). Selgelt, dikteerivalt kõneldes on samas positsioonis siiski *i*. See hääldussuhe on andnud põhjust, et ka algupärase *e* asemele on võidud hääldada *i*. **Rei** Rootsiküla *pidi* 'pidi', *vimist* 'viimast', *mezlleinà*, *mezlvonà* 'mesilane' jne. Esitatud näidetest paistab muuseas silma, et hiiu murretes on tendentsi *i*-tüvevokaali tarvitamiseks. — Mainitagu siinkohal veel, et *i*-ga teises silbis on vanemal põlvel arvsõnad kaheksa ja üheksa —

kahizv, *kahizv* ja *ühizv*, *ühizv* ning määramata asesõnad *ühiloid* 'ei ühelegi, ei ühelgi', *ühiloid* 'ei üheltki'. Tähelepanu juhitaagu ka niisugustele mitmusekujudele, nagu *saridol* 'sarvedel', *lehtidast* 'lehtedest' (üldhiilised) jne. Ülalpool (29a) on näidatud, kuidas redutseeritud *i* muutub *e*-ks järgsilpides. Tugevasti redutseerunud *e* kõrval esineb samadel isikutel ka nõrgema reduktsiooniga *i*-d, mida allakirjutanu on tähistanud *i*-ga, näit. **Phl** *katki* 'katki', *inimnə* 'inimene'. Kõige üldisem on *i* **Rei**-s, kus üldse pole reduktsioon nõnda kaugele arenenud kui muudes Hiiu kihelkondades. Kõrvuti reduktsiooniga kuulub lühikeses järgsilbis ka lihtsalt madalat *i*-d: **Phl** Aruküla *käidi* 'käidi', *polə olnojd* 'ei ole olnudki'. **Käi** Nõmme *kahjədi* 'värviti mustaks'. **Rei** Ogandi *lahti* 'lahti', *vizədi* 'visati' jne. — Hiiu murded on selle poolest tähelepanudavad, et nendes alluvad reduktsioonile kõik vokaalid, s. o. ka kõrged *i*, *u* (*ü* võib oma fonoloogilise asendi tõttu redutseeruda üksnes ani-harva eriti lauserõhutus asendis). — Peale Hiumaa tunneb *i* reduktsiooni järgsilpides ka Saaremaa. Kahjuks on reduktsiooni kirja pannud ainult mõni üksik murdeuriija: **Khk** AES *segamini*, *otsumise*. **Pöi** MT 231, 1 *vidi pöidi kegula*.

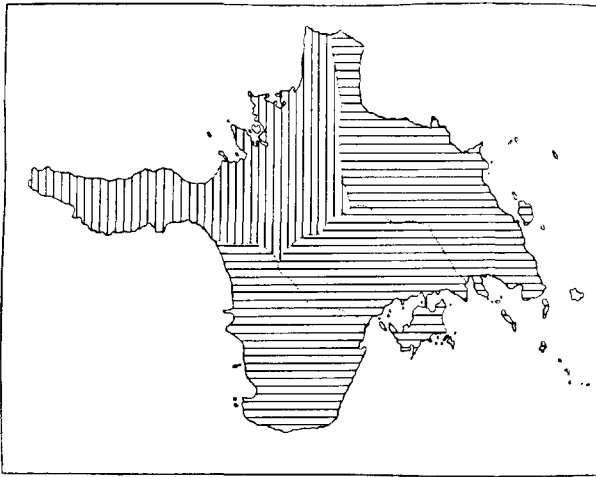
Pikad vokaalid.

ä-häälikud.

32. a. Pikk *ā* ja ülipikk *â* ei ole hiiu murretes üldised. Nooremale sugupõlvele näivad nad kõikjal olevat ühiskeelest sisse tunginud murdeomase *ē*:*ê* asemele. **Rei** on ainuke ala, kus kõige vanematelgi on ikka *ā*:*â* (joonis 24). Sellepärast peabki arvama, et see murdeala on vanalgi ajal olnud väljaspool *ā* > *ē* muutuse piire. Mõningaid siia kuuluvaid näiteid **Rei**-st: Ogandi *jälə sär* 'jalasäär', *pāks* gen. *pāksst* 'suur männimets'; Rootsiküla *rāspenik* 'suur litter rõhkude viimase rea all', *rāts* 'suur piirgudest või vit-sadest korv'; *ā*-liste sõnadena on ka *sāl* 'seal'; Paopa *pālə* 'peale'; Kalana *jā* 'jäa', *pā* 'pea' jne. Kõikjal **Rei**-s on *â*-ga *māđ* 'mäed', *nāb* 'näeb', *kāđ* 'käed', *kā* 'käes', *polə üntə pūha-pāva kirikkust* *ā olnə* 'pole ühtki pühapäeva kirikust ära olnud'. Mujal Hiius on neiski sõnus *ê*. Teatavasti on *äe* > *ā* väga levinud eesti keele alal. Artikulatsiooni assimilatsiooni on hõlbustanud üleminek *ē* kaudu diftongi teises osises. Ühiskeeles hääldatakse juhtudel, kui diftong säilib, harilikult ikka *äê*. — Ülalpool (23a) on toodud kir-

jeldus lühikese *ä* moodustamisest. Pika *ā* moodustamisel tuleb erineva joonena tähele panna vaid seda, et tema puhul on keeleselja esiosa tõusnud veidi enam. **Rei** katsealuselt võetud palatogramm ei osuta ka pikast *ā*-st puudutust kõval suulael.

b. Nagu öeldud, on mujal Hiiu murrete alal **Rei** *ā*:*ā* asemel *ē*:*ē*, näit. **Phl** Sääre *māp tē* 'ma ei tea', *kēvè* 'kääv, pool', *muštā_D* *rēšt_D* 'kuldnokad; musträästad', *lēttsā*, *nābrēD* 'läätsanabrad', *lēcār*,

Joonis 24. ||| *ā* : *ā*; ≡ *ē* : *ē*.

lēcr gen. *lēgrē* 'koot, pint', *kāizid hūlgā jēl* 'käisid jääs hülgeid püüdmas'. **Kas** *jēmp* 'jääma', *sēttsēn korv_D* (prees. *seā_(n) korv_D*) 'seadsin korda', *pēkspū* 'korgipuu', *kiñnāD a klēpp_D* 'kingad on viltu tallatud'. **Kāi** Villemi *ukksē lēvè* 'lävi', *sērē-lū* 'sääreлуу', *pēl* 'peal', *lāks ē* 'läks ära'; Luguse *rēkkēmast* 'rääkimast', *mā rēcī_(n)* 'räägin'. **Emā** Viiterna *kēgā:tt_D* 'nurmenukud', *jērāz* pl. *jērv_D* 'oinas', ^ 'hea'. Toodud näidetest ilmneb, et nendes sõnades, kus ühiskeeles või murdeti on kaks esindust, *ā* ja *ea*, on hiiu murretes *ē* resp. *ā*. See esindus on järjekindel vanemal põlv, keskealistel on segi pikk vokaal ja diftong, noortel on taas diftong enam-vähem üldine: **Phl** Sääre *āi tēā*, 'ei tea', *hēā*, 'hea', *hēā_Dust* 'headust' (vanemail *hē_Dust* ja veel vanemail *hē_Dūt*), *pēā_D* 'peal', *palja pēā_Dev_D* 'paljaste peadega'. Kõrvuti *ēā_D*-diftongiga võib kuulda ka labialisatsioonita *ēā*. Diftongi *ēā*-ga on vananenud sõna **Phl** *nēārēD* 'uusaasta'. Selles sõnas on diftong pärit juba algkeelest, alam-

saksast Schiller-Lübben MND *niejár* 'Neujahr'. Lühikese ε kujundamist on juba kirjeldatud (25a). Pika $\bar{\varepsilon}$ oma on üldjoontes sama. Peamine vahe on selles, et pikemat häälikut artikuleerides on käesolevalgi juhul keeleselja tõus suurem. Silmatorikav on ka vahe huulte asendis. Kui võrrelda huuli $\bar{a}$ (pilt 18) ja $\bar{\varepsilon}$ (pilt 25) moodustamisel, märkab kohe, kuivõrd kitsam on huulte pilu $\bar{\varepsilon}$ puhul. Pilu laiuse vahe $\bar{a}$ ja ε vahel on palju suurem kui e ja isegi $\acute{e}$ ja ε vahel. Peale selle näeme, et ε -d artikuleerides on huuled tõmbunud

Pilt 25. Huulte asend $\bar{\varepsilon}$ moodustamisel.

veidi tahapoole, mida ei või öelda $\bar{a}$ -st. — Väljaspool Hiiumaad kohtab $\bar{\varepsilon}$ -d Saaremaal: AES-i kogudes **Jäm** $\bar{\varepsilon}r$, $\bar{\varepsilon}stama$, $p\bar{\varepsilon}lis$, $p\bar{\varepsilon}$, $t\bar{\varepsilon}dma$; **Ans** $s\bar{\varepsilon}l$, $p\bar{\varepsilon}d$; **Khk** $p\bar{\varepsilon}ga$, $t\bar{\varepsilon}dma$, $p\bar{\varepsilon}l$, $\acute{e}$ *inimene*, murdeurija on $\acute{e}$ -ga nähtavasti mõelnud sama häälikut, mida allakirjutanu tähistab $\bar{\varepsilon}$ -ga, vähemalt need kihelkondlased, keda on võidud kuulata oma kõrvaga, on hääldanud hiiu $\bar{\varepsilon}$ -ga võrdse hääliku; **Vil** $s\bar{\varepsilon}l$. Mainitagu veel, et Saaremaal võib $\bar{a}$ asemel esineda ka nn. normaalne $\bar{e}$, näit. **Kär** $p\bar{e}slind$ 'pääsuke'; **Pha** $p\bar{e}l$; **Mus** $p\bar{e}l$, $p\bar{e}s$ (vt. lähemalt EK 1931, 78 jj.). Saaremaal ei esine samal murdealal igas sõnas $\bar{\varepsilon}$: $\bar{\varepsilon}$, vaid mõnedes sõnades on ka $\bar{a}$: $\bar{a}$ püsinud, näit. **Jäm**-s $p\bar{a}isma$, $s\bar{a}dus$ (AES). Kõrgem vokaal esineb Saaremaal peamiselt nendes sõnades, millel ei ole astme-

vaheldust, vaid kus püsib kõikjal ülipikk vokaal. Mandril kuuleb $\bar{\varepsilon}$ -d nendel aladel, kus rootsi hääldusel on olnud suur mõju eesti omasse, nagu **Ris**-il: AES MT 170, 3 jj. Nõva $j\bar{\varepsilon}n\bar{u}d$, $p\bar{\varepsilon}v\bar{a}d$; 5 jj. Vilivalla $j\bar{\varepsilon}c\bar{u}$, $s\bar{\varepsilon}r\bar{e}d$. **Ris** murdes on $\bar{a} > \bar{\varepsilon}$ muutumise põhjustajaks olnud kohalik rootsi, kus üldiselt ei tunta $\bar{a}$ -d, vaid just $\bar{\varepsilon}$ -d, näit. $s\bar{\varepsilon}l$ 'hüljes', $r\bar{\varepsilon}v\bar{a}l$ 'Tallinn'. Kus eesti-rootsi murreteski esineb $\bar{a}$, seal on see tulnud tarvitusele eesti keele mõjul. Risti kihelkonna rootsi keele häälduse kohta vt. Svio-Estonica 1938, 60 jj.-d. Mõned uurijad on olnud arvamusel, et saartegi murretes on $\bar{\varepsilon}$ rootsi algupära. 1910. aastal arvab W. Grünthal EKirj., lk. 28 Sõrve keeles tugevaks rootsi foneetika mõjuks just seda, et $\bar{a}$ asemel on teatavatel juhtudel $\bar{\varepsilon}$ (puht-trükitehnilistel põhjustel on autoril *E*). Edasi (lk. 281 ja 285) on avaldatud sama arvamist **Kär**, **Khk**, **Mus** ja **Kaa** $\bar{a}$ muutumisest

ε-ks. EK 1931, 79 on allakirjutanu kasutada olnud andmete põhjal pidanud võimalikuks, et Lääne-Eestis $\hat{a} > \varepsilon$ muutuseks on kõrvaltegurina kaasa mõjunud eesti-rootsi murded. Rootsi keele mõjustuse arvestamine ei ole aga ilmtingimata tarvilik. Käesolevas ühenduses jääb autor samale arvamisele. On ilmne, et **Ris**-l ja mujal Loode-Eesti mandril on rootsi keele mõjul eesti $\hat{a}$ asendatud $\bar{\varepsilon}$ -ga. Samal murdealal on ka lühikese $\hat{a}$ asemel õige üldiselt ε : MT 170, 3 jj. *erä* 'ära', *εbist* 'häbist'. Loode-Eesti rootsipärase hääldusega eesti murret kõnelevad isikud on peaaegu eranditult rootslaste järeletulijaid või nad on osalt praegugi kahekeelsed. Võiks ehk ka arvata, et Sõrves on $\bar{\varepsilon}$ rootsi algupära, sest Sõrves suri rootsi element välja alles Vene aja alguses (*A r i s t e*, Anseküla-svenskarne. Kustbon 1930, nr. 10, 12 ja 13), kuid pole mingit põhjust sama oletada ka hiiu murretest. Usutav on, et Sõrveski on $\hat{a} > \bar{\varepsilon}$ eesti keeles eneses toimunud areng. Hiius käib madala palataalse $\hat{a}$: $\bar{a}$ kõrgenemine $\hat{\varepsilon}$: $\bar{\varepsilon}$ -ks käsikäes muude pikkade vokaalide kõrgenemisega. Kõigepealt võib käesolevat kõrgenemist võrrelda $\bar{a}$ omaga. Ülalpool (19a ja b) on kõneldud velaarise madala vokaali muutumisest $\bar{a}$ ja $\bar{o}$ vaheliseks vokaaliks. Kirjeldatust nähtub, et **Rei**-s on $\bar{a}$ kõrgenemine ja labialiseerumine väikesem kui muudel Hiiu murdealadel. Vokalismi poolest on **Rei** üldse tunduvalt erinev muust Hiiumaast. Siin on omapäraseid jooni, mis on keelde tulnud rootsi keele kaasabil. Peale selle on olemas mitmesuguseid vanu jooni, millel tuleb peatuda pärastpoole omaette peatükis. Ka seda peab arvama vanaks nähtuseks, et **Reigis** on $\bar{a}$ säilinud. Mujal Hiiumaal on $\bar{\varepsilon}$ kindlasti nõnda vana, et ta juured ulatuvad hiiu-saaremaa ühisaega. Siingi on saarte murretel ja liivi keelel ühesugune areng. Kettunen LW ütleb lk. XXIV „ $\hat{a} > \bar{a}$ und (konsequenter:) $\bar{a} > \bar{\bar{a}}$ und zwar im westlivischen (und Īra, auch in Uk.), z. b. *gäbä* (auch *gäbä*) 'baumzapfen', *nälga* 'hunger' (livO *nälga*), *pä* 'kopf' (livO *pä*, est., fi. *pää*)“. Penttilä kirjutab lääne-liivi murde mõistatustes *päl* 'päällä', *kis lēb* 'kuka kulkee', *amād vīž jēbāt* *pēlē* 'kaikki viisi jäävät jäljelle' (Vir. 1935, 47 jj.-d.). — Pika $\hat{a}$ ja ülipika $\hat{\hat{a}} > \bar{\varepsilon}$: $\hat{\varepsilon}$ põhjuseks on tuntud füsioloogilis-foneetiline nõue, et pikem vokaal artikuleeritakse keeleselja suurema tõusuga, huulte intensiivsema tegevusega jne. Madalate pikkade vokaalide artikuleerimisel tuleb see tendents ilmekamalt esile kui keskkõrgeid moodustades. Hiidlastele enestele on $\bar{a}$ (või õigemini $\hat{a}$) ja $\bar{\varepsilon}$ fonoloogiliselt kaks iseseisvat morfeemi. Muuseas on vana rahvaluulekoguja Tikerpuu (H II 41) alati ära näidanud, kus kohal hää-

datakse *ä* ja kus *ē*: *kala fäefk* 'kalakull' (120), *häendama* 'meelitama' (121), *päekfed* 'suured üksikud metsasalgad' (122), *täewe* 'täie' (198). Kirjutaja on *ε* n.-ö. analüüsinud kaheks osaks. Selle asemel, et tähistada *ε* hääldamises *ä* ja *e* hääldamise samaaegsust, populaarselt öeldes, on esitatud need elemendid horisontaalselt. Hiljemini on Tikerpuu tähistanud *ē*-d teiselgi viisil: *räestas, läästuul* (215). Märkile *ä* järgnev *e* osutab hääliku pikkust. Lühikese *ε* tähistuseks on kirjutajal ainult *á*: *läháb* (ibid.). — Isik, kes pole harjunud kuulma *ē*-d, nagu tavaline mandrilane, asendab teda enamasti *ē*-ga, kui ta tahab hiidlase hääldamist matkida. See asjaolu ei taha öelda, et *ē* oleks artikulatsioonilt palju lähemal *ē*-le kui *ä*-le, vaid võõramurdeline kuuleb ainult, et tegemist on häälikuga, mis on kõrgem kui *ä*. Temale tuntud lähimaks häälikuks, mis on *ä*-st kõrgem, on aga *ē*.

c. Velaarse madala vokaali *ā* kõrgenemist ning labialiseerumist vaadeldes on tõstetud esile asjaolu, et *au*-diftongi nõrgaastmelisest vastest klusiili kao puhul saadud pikk *ā* ei esine kõrgenenult ega labialiseeritult. Samuti on diftongi *ai* nõrga astme *ā* **Phl**-s ja **Kas**-s *ā*-na: *kārī-tāvèd* 'kraasitäied', *sūdā,mā tāvègv* 'südame-täiega'. See nähtus kinnitab taas juba väljendatud arvamist, et madalate vokaalide kõrgenemine hiiu murretes on vanem kui *ai* > *ā* (vt. 19c). Velaarse madala vokaali puhul on *ā* püsi täiesti üldine. Sama ei saa öelda *ā*-st. *ā* ja *ē* kõikuvuseks on andnud põhjust nähtavasti see asjaolu, et *ai* > *ā* muutusega sõnu on väga vähe. Sõna *tāis* nõrk aste on ainukeseks siiakuuluvaks juhuks. Seepärast võib kuulda kogu arvesse tuleval murdealal ka: *tēvè*.

d. Hiiu murretele on teatavasti omane huvitav hääldusnähtus, et pikad ning isegi ülipikad vokaalid võivad muutuda lühikesteks liitsõnades ja lauserõhututes asendites. Seda nähtust võib kohata ka pika *ā* ~ *ē*-ga ja ülipika *ā̄* ~ *ē̄*-ga sõnades. Selle vokaali puhul torkab aga kõige ilmekamalt silma, kuidas vokaali kvantiteedi lühenemisel säilib siiski see kvaliteedinüanss, mis on omane pikale vokaalile, või fonoloogilistest oludest tingitult kuuldu oodatava *ä* asemel *ε*-le lähedane *e*, näit. **Phl** Sääre *pezúzəp* (= *pēzūzəp*) 'pääsukesed', *mezmə sešt temè* (= *tēmè*) 'mis me sest teame', *ninā,βelīnə* (= *ninā-pēlīnə*) 'ninapealne pastlal', *sərè külā* (= *sērè*) 'Sääre küla'. Kvaliteedi püsiga kõrvuti võib esineda siiski ka kvaliteedi muutust vastavalt lühikese vokaali nõuetele: *sārè külā*, *pāzuzelə ǟi pēā*, *pahā*, *teçemp* 'pääsukesele ei tohi halba teha'.

ē-h ä ä l i k u d.

33. a. Nagu öeldud, ei ole ühiskeeles artikulatsioonikohtade poolest märgatavat vahet lühikese *e* ja pika *ē* vahel. Pika vokaali moodustamisel on muidugi keeleselja esiosa tõusnud enam ning seega puudutatud suurem pindala kõvast suulaest. Ka huulte artikulatsioonis on väike vahe. Kuid igasugused artikulatsioonivahed ei ole siiski nõnda suured, et kuulja võiks tajuda kaht teineteisest erinevat häälikut. Teissugune on lugu hiiu murretes. Nagu velaarne keskkõrge *o* oli keskpikana ikka tunduvalt kõrgem, nõnda on ka palataalne keskpikk *ē* kõrgem ja ülipikk *ê* madalam: **Phl** *sérpmv* 'jalutama', *minap rēgi omà, mēlo* 'ma ei räägi omast peast', *sēnez* pl. *sēnāv* 'seen', *trēgìd* 'jooned kompassil', *lēm* 'supp', *pēvdìd* 'peedid', *ēz* 'ees', *pērg* pl. *pērūd* 'piirg', *vētte* 'veeti'. **Kas** *lēspuvò* 'kana liivapugu, siia magu', *nēlōgeizāv* 'neerud' (vanemail), *nērōd* id. (nooremail), *kēl* pl. *kēlēd* 'keel'. **Käi** Luguse *ēsti kēl*, *vērē* pl. *vērēvāv* 'käise-äär', *kēret šēlmāv* 'kõõrsilmad'. **Emā** Viiterna *kēl* pl. *kēlēd*, *kēlmv* 'keelama', *tēmi* 'teeme'. **Rei** Rootsiküla *pēnē* 'väike, peen', *lēmē tantis* 'tants pulmas pärast suppi (vananenud)', *kēdēdi* 'keedeti', *kēlmv* 'keelama', *sēz* 'sees'. Nagu osutavad näited, on täiesti sarnaselt esitatud algupärane pikk *ē* ja hilisem, mis on saadud vokaalidevahelise konsonandi kao tõttu. — Palatogramm joonis 19 osutab hiiu ülipika *ê* oraalse artikulatsiooni erinevust lühikese *e* omast. Rõhtjoontega on märgitud ala, mis tuleb juurde ülipikka vokaali moodustades. Lühikest *e*-d artikuleerides puudutab keel 2,75 cm² ehk umb. 0,15 kogu kõvast suulaest, ülipikka *ê*-d artikuleerides on puudutatud 4,5 cm² ehk 0,25 kogu kõvast suulaest. Pika *ē* puhul on artikulatsioonikoht umbes *e* ja *i* artikulatsioonikoha vahel. Mainitud 19. joonisel näitavad äärmised püstjooned lisa-ala, mille võrra *ē*-d artikuleerides keeleselg on puudutanud suulage enam kui ülipikka *ê*-d ja lühikest *e*-d moodustades. Kõrgeima varjundi, *ē* moodustamisel on nimelt 8 cm² ehk 0,4 kogu kõvast suulaest võtnud artikulatsioonist osa. Kettunen LUKD 55, joonis 28 toodud palatogramm **Kod** sõnast *pībò* näib vägagi ühtivat hiiu hääliku omaga, mida allakirjutanu on tähistanud *ē*-ga. Kas ei ole Kettuse erinev kirjutusviis tingitud vahest puht-ortograafilisest võttest? Pika *ē* varjund ei ole hiiu murdealal täiesti ühtlane. Varjundilised erinevused ei olene sedavõrd allmurretest kui isiklikust hääldususest, kuigi saare lõunapoolsemas osas on enam tendentsi hääldada *ē*-d veelgi kõrgemalt, nimelt juba täiesti *i*-rühma kuuluva vokaalina, s. o. madala *ī*-na, näit. **Phl** Keremaa

kjru̇ttud 'keerutatud', *mõ mīl̄ēz* 'minu meeles'; **Käi** Luguse *kīl̄ēcp* 'keelega' jne. Kooliskäinud nooremad hiidlased püüavad *ē*-d ja *ê*-d vältida kui liiga tüüpilist murdejoont. On huvitav tähele panna, kuidas noorte keeleuusus ei tõuse keel küll nõnda kõrgele *e* pikki vasteid kujundades, nagu vanadel, kuid siiski säilib kvaliteedivahe pika ja ülipika vokaali vahel: **Phl** Suuremõisa *kēl* gen. *kēl̄ē* 'keel', *sēp̄* pl. *sēp̄b̄* 'seep', *sēn̄ēz* pl. *sēn̄ēD* 'seen'. — Hiidlased ise peavad

Pilt 26. Huulte asend *ē* (vasakul) ja *î* (paremal) moodustamisel.

ē-d ja *ê*-d ikka *e*-häälikuks, kuid nad on siiski teadlikud sellest, et pikk *ē* hääldub teissuguselt kui lühike. Tikerpuu on H II 41 kirjutanud üsna järjekindlalt *weerānd*, *keele* ja *fānna*, *fāda*. — Huulte asend *ē* moodustamisel on õige lähedane *ī* omale. Pildil 26 on kõrvu *ē* sõnas *sēn̄ēz* ja *î* sõnas *līv* **Kas** keelejuhi häälduse järgi. Kummalgi juhul on huulte tahapooletõmbumine umbes sama. Märkatav vahe on aga pilu laiuses. Moodustades *ē*-d on pilu laiem kui *î* puhul. Võrreldes *ē* pilu *e* omaga, näeme, et esimene on viimasest umbes pool kitsam.

b. Et isikuti on *ē* õige kõrge, siis on seda võidud valesti tajudes käsitada *ī*-ks. **Wiedemann** EWb-s on näiteks *nīr* gen. *nīri* (= *nēr*) 'Runenkalender', *nīr* gen. *nīri* in *nahk-n*. 'Fledermaus'. Allakirjutanu on viimasest sõnast kuulnud ikka *nēr* gen. *nērī*. — Üldhiiuliselt võib kuulda (*h*)*ēr̄iŋc*-kuju kõrval (*h*)*īr̄iŋc* gen. (*h*)*īr̄iŋcp*,

īriŋcɔ 'heeringas'; **Phl** Keremaalt on kirja pandud *kīruūtud* kõrval isikuti ka *kīruūtud* 'keerutatud' jne.

c. Ka kõnesoleva hääliku puhul näeme, kuidas kvantiteedi muutudes võib säilida siiski vastav kvaliteet: **Kāi** Luguse *ēštī kēl* 'eesti keel'; **Rei** Rootsiküla *veimēs_pōēc* 'väimees', *peimēz* 'peigmees'. Pika ja lühikese vokaali vaheldus lauserõhu järgi on põhjustanud, et mõnel juhul on lühike vokaal saanud üldiseks ka rõhulises asendis, nagu näiteks sõnas *verēnd* 'veerand' (**Phl** Sääre). Eelmises pügalas on toodud möödunud sajandi lõpult sama sõna pika vokaaliga: *weerānd*. Selle sõna pika *ē* lühenemine on ootuspärane, sest sõna esineb peamiselt rõhutus asendis liitsõna teise osisena, kus kvantiteedi reduktsioon on kõige harilikum, näit. *kēl on ko'lmverēnd kakstei'sn*.

ī-häälik.

34. a. Kõige kõrgem palataalne pikk vokaal *ī* esineb üldiselt kogu hiiu murdealal niihästi vanades läänemere-soome sõnades kui ka laenudes. Vastavalt üldisele eesti keele iseloomule kuuldu ta kas keskpika *ī*-na või ülipika *ī*-na: **Phl** Sääre *karjā vīzē* 'karjakaupa', *vīrc* gen. *vīrā*. 'rida, rivi', *pīz* gen. *pīzi* 'pliit', *pīvū-lehēd* 'piibelehed'. **Kas** *īrū* 'vesihall, tuhkjās', *kītmɔ* 'kiitma', *sī* 'siin', *tīdevilttō* 'poolviltu, poolkallakuti'. **Kāi** Luguse *sīl* 'siil', *īr* gen. *īri* 'hiir', *riidlāmɔ* 'riidlema'. **Emā** Viiterna *nīt* gen. *nīdi* 'heinamaa, kus kasvab suuri ilusaid puid ning mida ümbritseb aed', *līmīk* 'linnumari, lillergas'. **Rei** Rootsiküla *pīrū-ellīs* 'pilak', *rīmiv* 'sirvilauad', *līk* 'purjenöör', *pī* 'rehapulk' jne. — Kettunen LUKD 18 jj. ütleb **Kod** ülipikast *ī*-st ja keskpikast *ī*-st: „Die zungenhebung geht so weit, dass sie im begriff ist nahezu eine spirantische reibung des luftstroms herbeizuführen. Dabei ist zu bemerken, dass die wesentlichste verengung des luftkanals regelmässig gegen den vordersten teil des harten gaumens stattfindet, sodass das artikulationsgebiet des in rede stehenden vokals zugleich am weitesten nach vorn reicht. Bei der überlangen variante scheint sich jedoch die verengungstelle in einem breiteren gebiet geltend zu machen als bei der langen, was auch an und für sich verständlich ist. Auch die diphthongische färbung, die sich wie bei dem *ū*, *ū̄* wahrnehmen lässt, ist in der überlangen stufe am deutlichsten zu konstatieren. Diesmal scheint die diphthongische natur nur darin zu bestehen, dass die zungenartikulation gegen

das ende des vokals auf ihren höhepunkt gleitet, während daran keine korrespondierende zurückziehung der lippen beteiligt ist“. Hiiu murrete ning ühiskeele ülipikast *i*-st ja pikast *i*-st võib allakirjutanu öelda samuti, et hääliku lõpposas muutub artikulatsioon selle poolest, et keel tõuseb harilikust kõrgemale ning õhukanali ahtus muutub väga kitsaks. Kitsuse peapunkt on umbes kõva suulae keskosas. Kui suur osa kõvast suulaest on puudutatud ühiskeele *i* puhul, osutab joonis 23. Puudutusala on 0,55 kogu suulaest ehk 10,5 cm². Üldiselt on eesti pika *i*, eriti aga ülipika *î* moodustus õige lähedane *j* moodustusele. Kui *i* ~ *î* on vokaali ees, siis harilikult lõpebki nende artikuleerimine *j*-ga, nagu näiteks sõnades *sijp* 'siia', *sijä* 'siia' (nom. *sîg*). Kirjeldatud moodustusi viisi poolest on *i* ~ *î* sarnane *ü* ~ *û*-ga (21a).

b. Ülalpool (27g) on näidatud, kuidas hiiu murretes on omal ajal toimunud häälikumuutus *i* > *ei*. Vaheldust *i* ~ *ei* kohtab peale mainitud kohas esitatud sõnade veel mõnel muul juhul. Nimelt on olemas saksa laensõnu, kus siis, kui sõna on tulnud eesti keelde ülemsaksast, on *ei*; kui aga sama sõna on laenatud alamsaksast, esineb eesti keeles *i*. Näiteks esitatagu hiiu *prei* gen. *prei* < üs. *Spreit* ja *Wiedemann* EWb (Muhu sõnana) *prī* gen. *prīdi* 'schräge Stange am Bootsegel', vrd. Kluge EtWb s. v. *Sriet*. Saksa laensõnade alalt on tähelepandav veel *plīdrē pū*, *plīdār* ~ *plīdr* 'leedripuu', mis põlvneb ülemsaksast < *Flieder*, kuna ühiskeele vaste *leedripuu* on alamsaksa algupäraga, vrd. Kluge l. c., s. v. *Flieder*. *Wiedemann* EWb tunneb Hiiust *hīweldama: laudu hīweldama* 'Bretter kantig behauen', mis sõna näib põlvnevat eesti-rootsist < *hivæl, vrd. riigi-rootsi *hyvla*, olgugi et *Freudenthal-Vendell* OESvD tunneb eesti-rootsist üksnes *héväl*, *häväl*, *häväl*, *hävöl*; Kluge EtWb s. v. *Hobel*. — Kõige vanemal hiidlasil on nooremate *kōik* ja keskealiste *keik* asemel *kik* gen. *kikē*. Nagu mitmel pool lõuna-eesti murrete alal, nõnda on ka hiiu murretes *kik* kuluvorm, vrd. **III**, **Krk** *kik̄*, **Trv** *kik̄*.

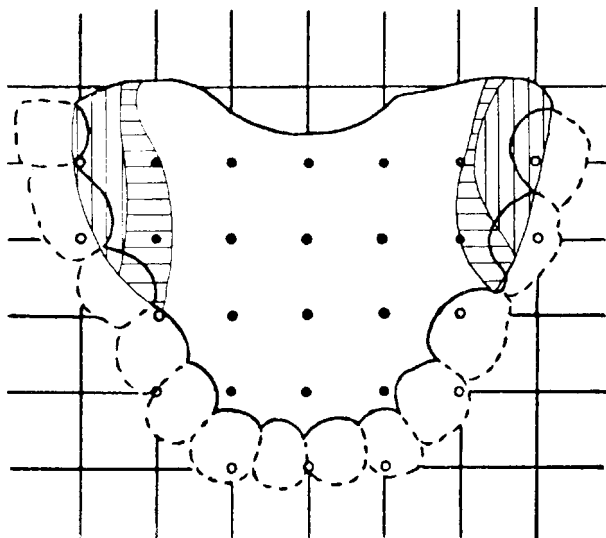
Labiaalsed esivokaalid.

Lühikesed vokaalid.

õ-häälik.

35. a. Pearõhulises asendis. Labiaalsed esivokaalid on käesolevas töös võetud vaatlusele eraldi, sest nende esinemistingi-

mused on hiiu murretes mitmeti omapärased. Kõigepealt öeldagu hiiu murrete ning kogu eesti keele *ö*- ja *ü*-häälikutest üldse, et neid labialiseerimata vastete *e* ja *i*-ga võrreldes võib näha, et labiaalsete vokaalide artikulatsioonikoht on madalam kui labialiseerimata vokaalide oma (Kettunen LUKD 17). Ühiskeeles lühikese *ö* ja pika *õ* keeleselja tõusu osutab palatogramm 27. Lühikese hääliku puhul on puudutatud pindala suurus 2 cm² (*e* puhul

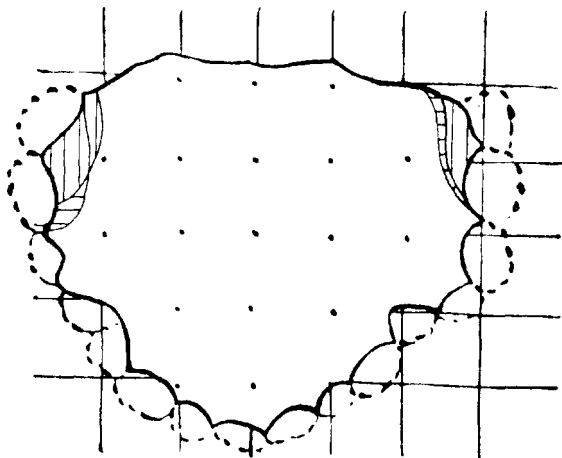

Joonis 27. Palatogramm ühiskeeles *ö*-st ja *õ*-st.

oli ta 3,75 cm²); pikka häälikut artikuleerides on puudutusala 4 cm² (*e*-l oli vastavalt 6 cm²). Hiiu murretes on *ö* moodustamisel keeleselja madalus veelgi silmatorkavam. Lühikese *e* artikuleerimisel oli puudutusala 2,75 cm², *ö* artikuleerimisel on puudutus ainult 1,25 cm², nagu osutavad sama **Phl** katsealuse palatogramm (õ kohta vt. palatogr. 28). — Huuled on *ö*-d moodustades lükkunud ettepoole umbes samasse asendisse, nagu *o* moodustamisel. Hiiu murrete ning ühiskeeles nn. normaalse *ö* puhul on huulte ettepoolelükumine üldiselt üsna suur. Huultevaheline pilu tuletab enam-vähem uba meelde (vt. pilt 29).

Hiiu murrete praegune *ö* esindab kõigepealt algupärasest *ö*-d, näit. üldhiiulisis sõnus *kõhã*, *kõhã* 'köha', *neljä*, *tõllalé* 'neljakäpukile' jne. Palju üldisemalt aga on *ö* ühiskeeles ning suurema osa eesti murretes *e* vasteks: **Phl** Sääre *sõrvitté* 'serviti', *käiz võõul* 'käis võrgu-

püügil', *nõre* 'tahm', *hülca sõn* 'isahüljes', *vašk-rõhüd* 'vanaaegse vöö vaskketid', *lõhè* 'lõhekala', *külmä-õlä_p* 'ülane' ~ Wiedemann **E**Wb *õlane*, *õlangas*, *õlankas* jne. 'Leberblume (Anemone Hepatica L.)'. **Kas** *nõgè* 'märg tahm', *rõdù* 'räästaalune katuse ja lae räästa vahel', *sõlg* 'sidepuu adra aisade vahel', *sõlune* gen. *sõlùze* 'sõlg', *õnõõmp* 'ebaõnnestuma'. **Käi** Luguse *kõri* 'kõri, kurk', *kõrred* 'kõrred', *võlü* 'nõid', *nõm* gen. *nõmmè* 'kanarbik'. **Em** Vii-

Joonis 28. Palatogramm õ-st ja õ-st.

terna *sõnà* 'sõna', *tõri* gen. *tõrvè* 'karjapasun', *tõrvà-kõpluna* 'reiklase, eriti kõplase sõimunimi', *sõtkà-lovad* 'kangaspuude tallalauad'. **Rei** Rootsiküla *õppaz* 'õpetas', *sõdà* 'sõda' jne. Üldhiuliselt on nooremail *õ*-ga ka *jõñf* gen. *jõhvì* 'jõhv', *õmBò* 'õunapuu'. Vanemal põlvel on ootuspäraselt *joñf*, *õmBò*. Tähelepandav on *sõna lõvil* 'nohus, lõuatõves', millest ootaks ka *o*-d. *lovil-kuju ei ole allakirjutanu siiski kunagi kuulnud, kuigi see *loüg*-sõna nõrga astmena oleks võimalik. Nagu *ou*-diftongi vaadeldes on öeldud, on nendes hiiu murretes, kus algupärane *ou* on säilinud, ka algupärane *eu* muutunud *ou*-ks vastukaaluks teistele hiiu murretele, kus praegu on niihästi algupärase *eu* kui ka *ou* esinduseks *õu*. Et *eu* muutumine *ou*-ks on hilisemaid nähtusi, lubab muuseas tõendada ka kõnesolev adverb *lõvil*, mida rahva keeleteadvus ei oska enam ühendada substantiiviga *loüg* ~ *lõüg* (vt. 12a). Üldhiuliselt ei ole mingit häälaluslikku vahet algupärase *õ* ja selle *õ* vahel, mis on tekkinud *e*-st. Hiidlastele enestele on *õ* igal juhul fonoloogiliselt ikka sama häälilik. Kui mõned hiiu murrete uurijad on märkinud

e-st tekkinud *ö* algupärasest *o*-st madalamaks: *õ*, siis on tegemist tõeliselt küll esineva *õ* häälikunüansi algupära ning esinemistingimuste valesi tõlgitsemisega. Nagu kõik muudki lühikesed vokaalid, nõnda võib isikuti *ö*-gi eriti just siis, kui talle järgneb pikk konsonantaines, esineda harilikust madalamalt: *kõrõd* 'kõrged', *nõtk* 'madal, vajuv koht'. Samuti on madala *õ*-ga siis ka *rõhkimp* 'rõhkima', *sõrkkimp* 'sõrkima'. Mingsugust erilist, *e*-d kuidagi meeldetuletavat *ö*-d võib ometi ka kohata. Nimelt need nooremad, kes püüavad jälitada ühiskeele *e*-d, hääldavad sageli *e*, mis on labialiseeritud: **Phl** Kuri *mē.nēst* 'mõnest', *vē.īmene* 'võtmine'; Suuremõisa *kē.vā* 'kõva', *lē.õkuma* 'lõhkuma'. Õigegi levinult võib kuulda ka labialiseeritud *e*-d või ka labialiseeritud *ε*-d (28e).

Väljaspool Hiiumaad esineb *e*-st arenenud *ö*-d veel Saaremaal (erandiks on Põide kihelkond, kus valitseb *e*) ja kohati Loode-Eesti mandril (**Ris**, **Noa**). *ö* ja *e* murdepiirist Saaremaal vt. EK 1928, 133 jj-d. Vastavate murrete uurijad on seda *ö*-d tähistanud enamasti ikka kuidagi algupärasest *o*-st erinevalt, näit.

Mus *se.sārd* 'õde', *ke.rõsmikkuks*, kuid ka *õlut*, *tõmbas* (MT 174); **Jām** *võlg*, *võrk*, *tõrù*, *õhtā*, *põhk* (AES 48, 85); **Ris** *võtku* 'võtku' (MT 170, 5). Allakirjutatule näib, et mõnelgi juhul on *ö*-de eritlemine olnud ainult puhtteoreetiline. Vähemalt Põhja-Saaremaal ei ole olnud võimalik kuulda niisugust *ö*-de erinevust, näit. **Krj** *Leisi* *õntõ* 'õhtu, õhtul', *põlè* 'ei ole', *nõrk*. Kui näit. AES-i kogudes on järjekindlalt **Jām** *kõlk* 'kelk', *kõlgud* 'kelgud', *kõlè* 'kõle', *kõdù* 'kõdu' ja ka *kõhin* 'kõhin', on märkimisviis usutav, sest uurija on teadlik sellest, kuidas igasugune, ükskõik mis algupära olev lühike *ö* on artikulatsioonilt madalam. Samuti AES-i kogudes leiduvates **Khk** *kõlk*, *kõvā*, kuid *kõhā* või **VII** *kõlk*, *kõlù*, *kõhā*, *kõhāitama* ei ole vahest muud kui murdeuurija teoretiseeringut. Murdeuurija on kuulnud erisuguseid *ö*-varjundeid, kuid ei ole jagu saanud, millal esineb kumbki.

b. Siinkohal kerkib esile küsimus selle kohta, mis on andnud tõuget labialiseerimata keskvoakaali *e* muutumiseks labialiseeritud

Pilt 29. Huulte asend *ö* moodustamisel.

esivokaaliks δ . Üldiselt ollakse arvamisel, et $e > \delta$ põhjuseks on võõrkeel, enne kõike rootsi keel. Mitmesuguseid selle küsimuse kohta käivaid arvamusi on refereeritud EK 1931, 73 jj-d. Tolleaegsete andmete põhjal kaldus allakirjutanugi arvama, et muutuse põhjustajaks on olnud rootsi keel, mis oletus nõuab aga praegu korrektsiooni. — Ühiskeeles võib nendel isikutel, kelle eesti keele tarvitust on tugevasti mõjutanud saksa keel, olla e asemel δ . Sel juhul on kahtlemata võõrkeele artikulatsioonilt lähedase häälikuga asendatud eesti omapärane e . Samuti võib **Ris** kohta öelda, et siin on võõrkeel — rootsi keel — mõjunud kaasa $e > \delta$ muutuseks. **Ris** rootsi murre tunneb niihästi δ -d kui δ -d, üldisem on just madalam varjund. Et selle kihelkonna rootsipärast eesti murret kõnelev rahvastik on algselt olnud rootsikeelne ja osalt on praegugi kahekeelne, siis on täiesti usutav, et e , mis on e -ga õigegi homorgaanne häälik, asendati e -ga samuti, kuigi teises suhtes, homorgaanse δ -ga. Muudele eesti-rootsi murretele on δ võõras. Riigi-rootsigi δ asendatakse nendes murretes üldiselt e -ga. Delabialisatsioon on meie ranna-rootslaste keeles ammu läbi läinud. Vähe-malt kõige vanemates mälestusmärkides 18. sajandist on juba $\delta > e$ ja $\ddot{u} > i$. Ka eesti keelest saadud laensõnades esineb $e \delta$ asemel, eriti aga just $i \ddot{u}$ asemel (Saxén FLÖSVd 159, 170, 242). Et **Noa** eestlaste keeles võib siiski vägagi üldiselt kuulda δ -d e asemel, seletub kõigepealt hiiu murrete mõjuga. Möödunud sajandil rootslaste hulka koloniseerunud eestlased olid nimelt peamiselt Hiiumaalt pärit. Hiiumaal ja Saaremaal on aga $e > \delta$ vanemaid häälikumuutusi. Näib olevat tõenäoline, et saarte murrete varasemas labialiseerimisperioodis on labialiseerunud ka keskvokaalid e ja i . Tõuke igasugusteks labialiseerimisteks on andnud see asjaolu, et saarte murretes on artikulatsiooni-baas nihkunud üldse ettepoole. Selle hääldusaluse eespoolsemaks muutumisega käib peale labialisatsiooni kaasas ka mõnede häälikute kõrgenemine ($\bar{a} > \bar{e}$) koos $au > ou$ -ga. Muutus näib olevat olnud omane saarte murdeala läänepoolsele osale, kuna ida pool näib olevat puudunud labialisatsioonitendents. Aja jooksul on naabermurrete mõjul võinud tagasi tasanduda mõni labialisatsioonijoon või ka levida kaugemale. Nõnda näiteks on ou seni säilinud **Rei**-s, **Ema**-s, **Ans**-s ja **Jäm**-s. Praegugi on e -liseks alaks jäänud üksnes **Pöi**. EK 1931, 78 on allakirjutanu arvanud, et eesti $e > \delta$ on pidanud toimuma enne seda kui eesti-rootsi $\delta > e$, et võida seletada, kuidas rootsi keel võis mõjustada e asendamist δ -ga. Nagu ülalöeldust on selgunud, on see krono-

loogia üleliigne. Hiiu ja muude saarte murrete $e > \delta$ (ning $i > \ddot{u}$) muutumisest võib ajaliselt öelda niipalju, et see on sündinud pärast seda kui eesti keeles hakkasid maksma praegused põhja-eesti e olukorrad (Kettunen EKÄH 126, 131), kui teatud juhtudel oli $o > e$, $a > e$ jne. (kõigis hiiu murretes on *kolne*, *koõv*, *koõar* ~ *koõar*, *hobüne* ~ *obüne*, *kolvã_aB* jne.). Siingi peab taas mainima, et keskvokaali labialiseerimist tunneb ka liivi keel ja nimelt lääne-liivi murre, millel on üldse mitmesuguseid ühiseid arenguid eesti keele saartemurretega. Kettunen LW XXIV: „Im westlivischen $e > \ddot{u}$ ($> i$): *vüüzã*, *vürõz* usw.“. Sama häälikumuutus on olnud omane ka surnud Salatsi liivi murdele.

c. Üldhiuliselt on sõnu, kus esineb δ ühiskeeles e asemel: *võrst* 'verst', *kõlk* 'kelk', *tõstament* 'testament', *hõlvël* ~ *õlvël* 'põrgu' (< rootsi *hælvete*). Peale selle on **Rei**-s *kõvãð* 'kevad, kevadel', *põzã* 'pesa'. Neis sõnades ei ole tegu e otsese labialisatsiooniga, vaid võib arvata, et algselt on siin olnud e , nagu osutavad naabermurded, nimelt just **Põi** ja **Muh**, kus esineb *kõlk*, *tõstament* jne. Edasi on veel mitmeid sõnu, kus hiiu murretes on δ ja mujal võib esineda mõni teine vokaal, või hiiu murretes endis δ vaheldub mõne teise vokaaliga: **Wiedemann** EWb tunneb *kõrvãsti* (s. o. *kõrvãsti*) 'Stachelriemen um die Nase des Füllens (beim Entwöhnen)', millele allakirjutanu on kuulnud vasteks üksnes *kãrvãst(i)*; *võlli* 'voli' ja *vãllã*, *võllõogu* (**Phl**); **Rei** *lõvãð* (nom. *leib*), mujal Hiius *levãð*, *levãð*; **Käi** *mõññã*, *mã*. 'Männamaa', mujal üldisemalt *mãññã*, *mã*. jne.; *õrel* ~ ühiskeeles *orel* (**Phl**, **Kas**); *võrst* 'vürst' (< alamsaksa, Schiller-Lübben MND sub *vorstendom*); **Wiedemann** EWb *põdel* gen. *põdeli* (= *põdël*) ~ praegu Hiius üldiselt *podël* jne. Tähelepanav on veel *lõhkõmv* ~ *lõhkõmv* 'lõhkuma' ja **Ema** *rõdã*, mujal *rõdã* 'räästas lakas katuse ja lae vahel'. Osa esitatud sõnadest on niisugused, kus δ ei ole seletatav ei foneetiliselt ega häälikulooliselt, vaid ta esinemise peapõhjuseks on psüühilised tegurid või meile praegu nähtamatud mõjustused. Sõnas *jõnnõmv* ~ *jõnnõmv* kohtab aga sama j koartikulatsioonilist mõju, mida on juba puudutatud muul juhul (23b). Tugevasti palataalse j mõjul on siin velaarne o muutunud üha eespoolsemaks kuni tast oralselt on saanud niisamakõrge artikulatsiooniasendiga palataalne häälik. Huulteartikulatsioon on võinud jääda enam-vähem endiseks.

d. Nn. normaalse δ kõrval esineb hiiu murretes δ ja $\ddot{u}$ vaheline häälik, mille hääldusnüanss võib olla kõikuv. Kord on see häälik lähemal δ -le, kord taas $\ddot{u}$ -le. Enamail juhtudel on ta täiesti

õ ja ü vaheline häälik, mida käesolevas töös on märgitud punktiga õ all: õ. See häälik esineb esiteks lühikese ü vastena eriti siis, kui ü-le järgneb ülipikk konsonantaines. Aga ka täiesti lühikese konsonantainese järgnedes võib õ-d kuulda, näit. **Phl** Sääre *mõts* 'müts', *kõl* 'küll'; Nõmba *lõkkõz* 'lükkas'. **Kas** *kreijandi kõlä*. 'Kreianti küla', *rõñnä. käbä*. 'käba võrgu rinnal'. **Käi** Luguse *õvã* 'iva', *tõf-mänd* 'väike kidur mänd', *şõlvõ krüziltõmõ* 'teed tegema' (vt. sub. ü); Jausa *tõk* 'tükk'. Nagu osutavad toodud näited, käivad õ ja koronalisatsioon käsikäes. Sama nähtust on juba ülalpool paarile korrale mainitud teiste vokaalide madaldumist puudutades (27f, 28a, 30c). Siingi on **Käi**-s madaldumine kõige üldisem, aga muudelgi murdealadel esineb teda vanemal keeletarvitajail üsnagi sageli. Vanavarakorjaja **Mey** kirjutab **Phl**-st 1889. aastal (H II 41) *Sõdãmã* 'südame' (56), *polã õhted* 'pole ühtigi' (55). Tikerpuul on samuti *Sõdama-tããwãga* 'südametäiega' (280). Kõnesolev madaldumine on põhjustanud, et mõnes sõnas on saanud ü asemel õ üldiseks, nagu **Phl**, **Käi**, **Emã** *rõñd* 'rind' (< *rũñd*), enam-vähem üldhiiluline *rõñm* 'rihm' (< *rũñm*). — Teine juht õ esinemiseks on algupärane üh-ühend, näit. **Phl** Sääre *õhè* 'ühe', *õhèkõp* (nooremail) 'üheksa', *tõhãks* 'tühjaks', *põhãbãv* 'pühapäev', *põhèlbv* 'Pühalepa'. **Käi** Luguse *õheoõrracv* 'äkki, ühe korraga', *põheleõppv* jne. Kui järgneb kõrge vokaal, ei leidu madaldumist: *ühõz* 'üheksa', *tühì* 'tühi'.

e. Ülalpool on juba puudutatud diftonge õã ja õã. (2a, 4c) ning sõnas *põõ* esinevat diftongi õõ. Siinkohal peatutagu kõigepealt diftongil õi. See diftong võib vastata ühiskeele *ei*-le ja õi-le, nagu üldiselt õ vastab *e*-le ja õ-le: **Phl** Sääre *ãl võl õlv* 'ei või olla', *õittõmv* 'õitsema', *sugã-hõimõle* 'suguvõsale', *lõl* 'lõi', *hülõõ mõirõvõvõ* 'hülged mõirgavad'. **Käi** Villemi *sõidã,õ* 'sõidab'; Nõmme *kõiz* 'kõis'; Luguse *õittõz* pl. *õittõõv* 'õis'. **Emã** *mõiz* 'mõis', *nõid* 'nõid' jne. Ülalpool (27d) on toodud näiteid sellest, kuidas ühiskeele *e*-d võib õ kõrval asendada ka *e*. Sama nähtust kohtame diftongiski, kus nimelt esineb õi kõrval ka *ei*: **Phl** Palade *teì* 'tõi'; Kuri *eicè* 'õige, õieti'. Diftongi *ei* olemasolu on tingitud tahtest taotleda ühiskeele *e*-d. Isikuti võib *e* taotluse puhul esineda ka labialiseeritud *e*: *seid* 'sõid', *teid* 'tõid'. Kui mõni hiidlane püüab vältida murdele tüüpilist õi-d ning hääldada diftongi, mis oleks lähedasem ühiskeele õi-le, siis on tal ka algupärase õi asemel *ei*, *e.i* või *e.i*. Samuti esineb nendel, kes on kätte õppinud *e*, *ei* sealgi, kus ootaks õi-d: *keiz* 'kõis'. Kogu murdealal on aga õi-ga *põijãl* ~

põijäl 'peial', *põikkal* 'peitel', *lõimv* 'leidma'. (Mägistel on seda diftongi valgustavas kirjutises „Algsoome 1. silbi *eü* eesti keeles ja algsm. *öü* küsimus“ (EK 1931, 161 jj-d.) olnud Hiiumaalt kasutada ebatäpsed murdeandmed.) Ainult kõige nooremalt võib kuulda *mõistmv* ~ *mõistmv*, *mõistüz* 'mõistus'. Vanemal ja keskmisel põlvil on ikka *muistmv* ~ *muistmv*, *muistüz*. Pandagu tähele, et see sõnatüvi tähendab peale ühiskeeles tuntud mõistete ka veel: *tä ruttò muistáp_senèst* 'see mõjub talle ruttu'.

Ühiskeeles diftongile *ee* vastab hiiu murretes normaalselt pikk *õ* (vt. 37a). Allakirjutanu on ometi mõnele korrale kuulnud *õe*-dki, näit. **Phl** Nõmba *hõè pòèg* 'õe poeg'; **Käi** Luguse *õèD* 'õed', *tõèD* 'tõed'. Diftongilised juhud on täiesti individuaalsed ning põhjenedavad nähtavasti ühiskeeles kirja pildi mõjul. Raamatut lugenud keelejuhid on püüdnud nimelt jälitada *õe* hääldust. — Muudest *õ*-listest diftongidest esineb veel diftong *õü*. Seda kohtab kõikidel murdealadel, kuigi **Ema**-s ja **Rõi**-s ta on haruldasem. Mida rohkem tulla ida poole, seda üldisem on ta vanadelgi. Läänes on tema asemel *ou* veel praegugi täiesti üldine (vt. 12f). Näiteid *õü*-st: **Phl** Palade *põüD* gen. *põüwè* 'põud'; Sääre *jõülüks* 'jõuluks', *lõünäst* 'lõunast', *õüD azi* 'paha, kuri asi, kummitus'; Kuri *rõük* 'vankri-rõuk'. **Kas** *lõücáz* 'sügavale maa sisse tulev lahesopp', *jõüDò* 'jõudu'. **Käi** Luguse *sür tõü* 'suur hulk', *õün* pl. *õünäd* 'õun'. Selleski diftongis võib isikuti kuulda *e*-d pro *õ*, näit. **Phl** Värsu *neümühi* 'nõumehi'. Nimetatagu siinkohal veel kord, et hiiu murretes on kadunud algupäraste diftongide *ou* ja *eu* vahe. Vanema esindusena on aina *ou* ja nooremana igal pool *õü*: *lõüg* ~ *lõüc* 'lõug', *nõü* ~ *nõü* 'nõu', *nõüwakkaz* ~ *nõüwakkaz* 'jõukas, nõukas'.

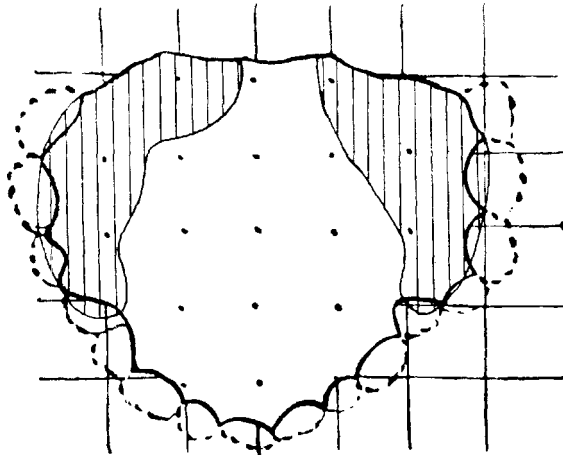
f. Siinkohal peab ühenduses *õ*-ga lühidalt kokku võtma seda nähtust, et hiiu murretes võib *õ* vahelduda *o*-ga. On olemas mõningaid sõnu, kus vanamoelisemas keeleuususes esineb *o*: *põhi* 'põhi', *jõhf* 'jõhv' (< *jouhi*). Üldisem on *o* diftongides *oi*: *jõi* 'jõi', *toi* 'tõi', *noivpmv* 'nõiduma' (vt. 12e) ja *ou*: *lõünà* 'lõuna', *soümv* 'sõudma', *õün* 'õun', *põüD* 'põud', *toüzmv* 'tõusma' jne. (vt. 12f). Kõige säilivam on *o* kõrvalistel randadel ja metsaküladel. Juba see asjaolu sunnib arvama, et *o* on rudiment endisest keeleuususest, mis praegu on hävinud. Hiiu murretes on algupärane *o* nähtavasti püsinud niisugusena, kuid ühiskeel, kus *o* > *õ* või *o* > (*õ* >) *õ*, on järkjärgult avaldanud oma nivelleerivat mõju. Mujaltki Lääne-Eestist on näiteid sellest, et *o* on alles kas kõnesolevais diftongides või ka üksikult mõnes sõnas. Kõigepealt

leidub *o* säilimisjuhte Saaremaa lõunaosas, millel on Hiiumaaga tähelepandavaid ühiseid vanu jooni: **Khk** *koŕge oŕ's* 'kõrge õrs', *olu* 'õlut', *noio* 'nõid', *louna* 'lõuna', *joulud tulad* 'jõulud tulevad', *noutti* 'nõuti'. **Ans** *toŕjuma* 'tõrjuma', *koŕge odrà* 'kõrge oder', *oõnbu* 'õunapuu', *roõk* 'rõuk'. **Jäm** *õppi* 'õppida', *olà* 'õlg', *olut* 'õlu, õlut', *oŕ's* 'õrs', *noiouma* 'nõiduma', *lountsele* 'lõunale', *joõdma* 'jõudma' (AES-i murdekogud; EKA 529, 21, 74, 79).

Esimesest silbist kaugemal sõnas hiiu murretes *õ-d* ei esine.

ü-h äälikud.

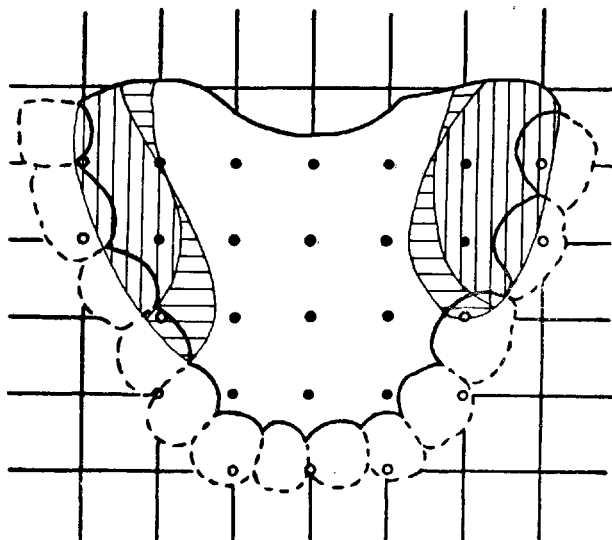
36. a. Kettunen LUKD 17 ütleb **Kod** murde *ü*-st järgmist: „Das *ü* imponiert allerdings als recht niedrig, ein kleines hinaufgleiten aus der vorigen stellung (s. o. *e* asendist) wäre jedoch

Joonis 30. Palatogramm *ü*-st.

zu erwarten. Das kann man in der fig. 26 (*pü*-) nicht wahrnehmen, wohl aber schon besser in der folgenden (27 *vü*), wo sich die betreffende zungenartikulation charakteristischer an dem gauen markiert“. Edasi ütleb sama autor: „Die lippenrundung der *ü*-laute ist gar nicht energisch“. Hiiu murretes on olusuhted siiski teissugused. **Phl** katsealuselt saadud palatogramm (30) osutab, et *ü* moodustamisel on puudutatud palju suurem ala kõvast suulaest kui *e* puhul. Puudutusala on nimelt 7,5 cm² ehk 0,37 kogu suulae pindalast, s. o. umbes samas ulatuses kui *i* madalamat varjundit moodustades (vt. joonis 22). Joonis 31 kujutab palatogrammi ühiskeele lühikesest *ü*-st ja pikast *ü*-st. Siingi on puu-

dutusala *e*, resp. *ē* omast suurem. Lühikese *ü* puhul on puudutusala 4,75 cm² resp. 0,25 kõvast suulaest. Pikast häälikust on vastavad arvud 6 cm² ja 0,30. Huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine on ka üsna märgatav. Huulte vahele jääb õige kitsas pilu, mis tuletab hernest meelde. — Kõnesolev häälik *ü* on omane kõigile hiiu murdeile: **Phi** Nõmba *mürin* ja *jürin*, *lappsēd mürā.zēd*; Harju *jāhi tühā.ks* 'jāi tühjaks': Sääre *türü* 'sigimatu,

Joonis 31. Palatogramm ühiskeelee *ü*-st ja *ǖ*-st.

poolkohi' (< *türoi, dim. sõnast, millele murdes vastab *türä*, 'penis'), samasse kuulub vist ka *taimē türü* 'tamme tõru', mida tuleks hoida lahus *tõru*-sõnast (vt. Saareste LVEM 40), *püt* gen. *pütti* 'pütt', *sait_tülize* 'läksid riidu', *küñimv* 'küdemä'. **Kas** *küzē türk* 'kuusekäbi', *lühinā* 'lühike', *tükkēz* 'koos, ühes, hoopis', *ühizp* 'üheksa', *lүpsmv* 'lүpsma'. **Käi** Villemi *külā*, 'küla', *künā.bō-kak* 'kraapekakk', *süštik* 'süstik, mis on mõlemalt poolt lahti'; Luguse *nāD_on tüliz* 'nad on riius', *küzimv* 'küsimä'. **Ena** Viiterna *kükkēz* pl. *kütkmāD* 'veise kütke, eriti just vanaaegne vitsadest tehtud', *pükksiv* 'püksid', *tüdrüGD* 'tüdrukud', *kümna-aēštane* 'kümneaastane', *kolme-külttōne rist* 'kolmekülmitune anum'; Tatermaa *südāme tävē päräst* 'südametäie päräst'. **Rei** Rootsiküla *ümarda* 'ümardaja, naisteenija', *üllid* 'meeste lambanahast talvemütsid (vanem), soome mütsid (noorem)', *püçalik maķ* 'suurtest soonelistest sooltest

vereta vorst'. — Esitatud normaalsest *ü*-st võib kuulda natuke madalama artikulatsiooniga hääldatud *ü*-d. Viimane nüanss on omane eriti just *h* ees: *pühã_D* ~ *pühã_D*, *polê üätê_D* 'ei ole ühtigi, ei ole sugugi' jne. Siinkohal mainitagu lühidalt, et ka *ü* võib põhjustada eelneva konsonandi koronaliseerumist. Koronalisatsiooni esinedes võib *ü* olla harilikust madalam *şüã_D* 'süda', *tül* 'merelind tilder', *ķümmê* '10'. Ülalpool (12c) on mainitud, et *o* ja *e* ees võib isikuti kuulda õige lühikest *u*-d resp. *i*-d, mis on esimeseks astmeks diftongeerumisele *uo*-ks ja *ie*-ks. **Phl**-s on allakirjutanu kuulnud mõnedelt isikutelt ka *iü* : *iüks* 'üks', *iülppiz* 'ühes tükis, umbselt'. Lühike *i* võib esineda eriti just absoluutses sõnaalguses, kui *ü*-le järgneb ülipikk konsonantaines või tugevaastmeline konsonantühend. Niisuguse omapärase häälduse põhjuseks on asjaolu, et ühendis, mis lõpeb pika konsonantainesega on üldine hääldus intensiivsem. Intensiivsuse saavutamiseks võib keel ühendi alguses tõusta harilikust hääldusuususest palju kõrgemale, käesoleval juhul *i* asendisse. Keeleartikulatsiooni intensiivsus on niivõrd valitsev, et huulteartikulatsioon ei teki kohe, s. o. ei ole alguses huulte ettepoolelukkumist ega ümmardumist.

b. Pearõhulises asendis esinevast *ü*-st kõneldes peab eriti mainima rida niisuguseid sõnu, kus ühiskeele *i*-le vastab hiiu murretes *ü*. Üldhiilised on *münü* 'minu', *sünü* 'sinu', *sü_D* 'sild, maantee', *rühM* (üldisem *rõHM*) 'rihm', *rüh_D* 'rind', *raññi* *rühñuz* 'rangi rinnus', *püldõm_v* ~ *püldum_v* 'pilluma', *müttü* gen. *mütmä* 'mitu', *püzüt* gen. *püşkö* 'pisut, vähe', *tüksü_B* 'tiksub', *purüks-pühüks* 'puruks ja pihuks', *püüttê* 'pikuti', *tül* 'merelind tilder, till'. Peale selle on *ü*-d registreeritud veel mõnes sõnas, kus ta aga pole vähemalt praegu üldhiiluline, nimelt **Phl** *kr ü s t õ z* 'Kristus', *vüã_D* gen. *vüã_D* *dê* 'vikat', *tümmärmani tõ* 'puusepa-töö, puutöö' (< alam-saksa *timmermann*, *timbermann* 'puusepp'), *püstõl* 'pistol', *ap_tük* gen. *ap_tügê* 'apteek' (< *ap_tik), *külimüttuc_v* 'külimituga' (< *kül-vümittoi-). **Phl**-s ja kohati ka mujal võib kuulda *püüz* 'peos', üldisema *põöz* jne. kõrval. Nõmba külast on registreeritud *püüt* 'küütkuue pihik', mis mujal on *piht*. Pandagu ka veel tähele **Phl** Palade *mü-şsõ* 'mis on'. Praeguses keeleuususes on *ü* kadumas. Tema asemele tuleb ühiskeele *i*-line esindus. Ainult mõnes sõnas, nagu *sü_D* ja *püzüt*, on ta üldine veel noortelgi. Nagu toodud näidetest ilmneb, esineb *ü* tagavokaalsetes sõnades. Huvitavaks sellekohaseks näiteks on *münü*, *sünü* ~ sm. *minun*, *sinun*, *minä*, ~ *minä*, *sinä*, ~ *sinä* ~ sm. *minä*, *sinä*. See asjaolu paneb arvama,

et omal ajal on olnud murdes kaks erinevat *i*-d. Arvesse võttes läänemere-soome keelte üldist häälduslikku iseloomu, milles vokaalharmoonial on tähtis osa, võib oletada, et hiiu murrete algkujus oli tagavokaalsetes sõnades harilikust tagusem *i*, nimelt *e*-le vastav kesk-*i*: *minùn, *sinùn, *rinta jne. Kui Hiiumaa ja Saaremaa murretes muutus keskvokaal *e* labiaalseks vokaaliks *ö*, muutus samaaegselt ka homorgaanne *i* > *ü*-ks. Mägiste peab Lääne-Eestis esinevat *e* > *e* velarisatsiooninähtuseks, mis on tekkinud vokaalharmoonia alles olles järgneva vokaali velaarsuse mõjul (Ensi tavun vokaalivelarisatiosta virossa, Suomi V 10, 244 jj-d). Kokkuvõttes ütleb Mägiste: „Edellisessä olemme seuranneet muutamia virolaisia ensi tavun etuvokaalin regressiivisiä velarisatioilmiöitä, varsinkin laajalti esiintyviä *e* > *ö*, *öi* > *öi* sekä harvoin murteissa tavattavia *ä* > *a* sekä *ü* > *u* ääntenmuutoksia. Allekirjoittaneen mielestä, kuten edellisestä lienee käynyt ilmi, näiden selittäminen on mahdollinen yksinomaan vokaaliharmoniasta lähtien. Huomattava osa I:ssä ja III:ssa kohdassa esitetystä aineistosta on joko yleisvirolaista (*e* > *ö*) taikka yleispohjoisvirolaista (*öi* > *öi*) ja näin ollen vokaaliharmonisine edellytyksineen ulottuu kantasuomen kynnykselle“ (lk. 259). Autori töö ülesandeks on olnud näidata mainitud velarisatsiooni põhjal, et eesti keelele on olnud omane vokaalharmoonia juba algeesti ajast ega ole hilistekkinud nähtus. Hiiu ja muud Lääne-Eesti murded, kus esineb *e* > *e* palju laiemalt kui ühiskeeles, ning *i* > *i* annavad omaltki poolt veel lisatõestusi vokaalharmoonia laiaulatuslikust olemasolust. Praegu ei ole hiiu murdeis vähematki jälge vokaalharmoniast ning võib arvata, et tema kadu on läbi läinud üsna ammu. Sellal, kui *e* > *ö* ja *i* > *ü*, pidi vokaalharmoonia olema veel murdele omane. Järelikult on keskvokaalide labialisatsioon saarte murrete vanemaid häälikumuutusi. Nagu juba on selgunud ülalesitatud näiteist, ei ole kõigis tagavokaalseis sõnus *i* asemel *ü* omane. Esineb nimelt *siga*, 'siga', *rikkä.z* 'rikas', *lind* 'lind', *istü* 'istu', *side* 'side', *ridä*. ~ *ridä* 'rida', *pind* 'pind', *kippomv* 'liikuma' jne. oodatavate *süga., **rükkä.z*, *lünd jne. asemel. Teistes Lääne-Eesti murretes võib aga paljudes muudeski sõnades olla keskvokaal, kus Hiiumaal praegu ei ole *ü* (vt. Mägiste op. c.). Saarte murretest on *i* jäljed kõige paremini säilinud **Kh**-s, kus algupärast *e*-d esindab *e*, algupärast *i*-d aga *e*. Selles murdes on *e*-ga muuseas *lënd* 'lind', *sedeme* 'sideme', *jěstet* 'istet', *jēn* 'Hinn (mehenimi)' gen. *jēn n ü*, *redä* 'rida', *pēnd* 'pind', *tēl* gen. *tēllü* 'lind tilder', *kēppuitta* 'liigu-

tan' jne. jne. (Kettunen EKÄH 130). Kui hiu murretes valitses veel täielik vokaalharmonia, nagu praegu **Khn**-s, pidi *i*-liste, resp. *ü*-liste sõnade esinemine olema muidugi järjekindlam. Ühiskeel ja mandrimurded, millega aina kokku puudutakse, on mõjunud häirivalt *ü* säilimisele. Kui hiidlaste murdest oli kadunud vokaalharmonia, võis *ü* (ja *ü* > *ö*) tekkida ka mõnesse esivokaalsesse sõnna ning kõigepealt mõningatesse kuluvormidesse, nagu juba mainitud **Phl** Palade kuulnud küsimusse *müššö* 'mis on'. Praegu on **Phl**-s üldiselt *mözünə* 'missugune' ja *nözünə* 'niisugune'. Vane mad kujud on *müzünə* ja *nüzünə* (< *missukuinen, *nīsukuinen), Tikerpuul on H II 41, 113 **Phl**-st *Müfune*. Pole aga ka täiesti võimatu arvata, et paljutarvitatud liitsõnadena võisid kaks viimast näidet olla ühte kuuluvad juba ammust ajast, nõnda et järgneva tagavokaalse osise mõjul muutus esimese osise vokaal *i* > *i*. — *ü*-line on hiu murretes ka ühiskeeles *iva*-sõna vaste: *üvä*, *üvä*, *üä*, (millest on edasi arenenud *öä*).

c. Ülalpool (23b, 35c) on juba toodud näiteid sellest, kuidas palataalse *j* mõjul velaarsete vokaalide *a* ja *o* asemele on väga üldiselt tulnud palataalsed niisama kõrged *ä* ja *ö*. Nõndasamuti on *j* mõjul ühend *ju*-asemel hiu murdeis *jü*-: *jüt* 'jutt', *jütlöz* 'jutlus', *jütləmv* ~ *jütləmv* 'ütlemine' (üksnes õige vanadel, nooremail on *ütləmv*), *jülčöb* 'julgeb', *jüt* gen. *jütä*, ~ *jütä* 'ikke jutt', *jücäbö* ~ *jücäbö* ~ *jücäbu* 'jugapuu, taxus baccata', *jülkkimv* jne. 'tampima, trampima', *jülü* 'kangekaelne, sõnakuulmatu (peamiselt künnihärjast)' < *julçoi, *jüşkü* 'just kui'. — Esitatud sõnad on kõik üldhiiulised. Nooremal põlvel kipub *jü*- kõrval *ju*- saama valitsevamaks. — Mainitagu siinkohal veel kord, et *ju*- > *jü*- ei ole toimunud järsku, vaid tugevasti palataalne *j* on nihutanud *u* artikulatsioonikoha üha esipoolsemaks, kuni pea-artikulationikoht on saanud palataalseks. Säilinud on aga keeleselja sama kõrgus. Säilinud on ka huulte asend (Kettunen EKÄH 128).

d. Diftong *üi*. Diftong *üi* on ühtlaselt kõigis hiu murretes kõigepealt pika *ü* esindajaks: *küü* gen. *küülä* 'küüt, hiu triibu-line kuub', *silgü* *püljül* 'silgupüügil', *pültəv* 'kalapüünised', *küüp* gen. *küübi* 'karp soontel pealekäiva kaanega', *müür* 'müür, vundament', *nüüd* *üüttv* 'nüüd hüütakse, nimetatakse' (**Rei**). Teiseks võib *üi* olla *üi*-diftongi vasteks: *rüü* 'narmaskorruga vaip, rootsi *ryja*'. — Teatavasti on peale hiu murrete ka ühiskeeles ning suures osas murdeid algupärane *ü* > *üi*. Kõrgete pikkade vokaalide *i* ja *ü* moodustamisest kõneldes on vastavates peatükkides (21a, 34a) mai-

nitud, kuidas neid vokaale artikuleerides keeleselg tõuseb õige tugevasti artikulatsiooni lõpposas. Pikk $\bar{i}$ ja $\bar{u}$ kuuluvad siis õigu-poolest $\bar{ij}$ ja $\bar{uw}$ -na. See hääldusviis tuleb eriti ilmselt nähtavale, kui pikale vokaalile järgneb veel vokaal (*sijp, tūwp*). Et pikk $\bar{u}$ kuulub kõigiti samasse rühma, kus on $\bar{i}$ ja $\bar{u}$, siis on loomulik, et ka teda moodustades tõuseb keeleselg lõpposas. Teatavasti on labialiseeritud $\bar{o}$ ja $\bar{u}$ moodustatud natuke madalamalt kui labialiseerimatud e ja i . Kui pika $\bar{u}$ moodustamisel tõuseb keeleselja esiosa tavalisest $\bar{u}$ artikulatsioonikohast kõrgemale, satub ta i artikulatsioonikohta. Nõnda on oraaalselt pikk $\bar{u}$ niikuinii hääldatud $\bar{u}i$ -na. Lisaartikulatsioonina on huulte tegevus. Huuled on ettepoole lükatud ning ümmardatud nagu u -d moodustades. Suuline kõrgem artikuleerimine on järkjärgult avaldanud huulteartikulatsioonile mõju, nõnda et see on üha enam lõtvunud kuni keset endist pikka $\bar{u}$ -d on huulte ümmardumine täiesti lõppenud ja, just vastuoksa, huuled on hakanud tõmbuma tahapoole ning moodustama kitsast pilu, mis nähtused on omased i -le. Võib arvata, et diftongeerumine on kõigepealt sisse tunginud nendesse sõnadesse, kus $\bar{u}$ -le järgnes vokaal (*süüa, lüüa, müüa, püüan*).

e. Kõnesoleva hääliku vaatluse lõpul peab mainima paari kõrvalnüansi, mis foneetika seisukohalt on väga huvitavad. **Phl** kihelkonna põhjaosas on isikuti levinud eriline $\bar{u}$ hääldusviis. Suu-artikulatsioon on enam-vähem sama kui n - $\bar{o}$ normaalse $\bar{u}$ moodustamisel, kuid huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine on väga nõrk. Akustilise mulje järgi on niiviisi moodustatud vokaal $\bar{u}$ ja i vahel ehk, teiste sõnadega, „labialiseeritud“ i : *i̯l̥əb* 'ütleb', *i̯l̥əvpl* 'üleval', *li̯h̥inə* 'lühike', *pi̯z̥üt* 'pisut'. Teatavasti on Saaremaa murretes mõnedes sõnades läinud läbi $\bar{u}$ delabialisatsioon (EK 1931, 78). Delabialisatsioon on üldine ka **Phl**-le lähedal olevais eesti-rootsi murdeis. Näeme siis hiiugi murretes tendentsi sinna poole. Ometi ei saa öelda, et Saaremaal ja eesti-rootsi murretes omaette läbiläinud delabialisatsioon oleks kindlasti ühenduses hiiu $\bar{u} > i$ -ga. Näib, et hiiu kõnesolev $\bar{u}$ nõrk labialiseerimine on teatud ajajärgul saanud Suuresadama ümbruskonnas uususeks, mis naabruse tasandaval mõjul on uuesti taganenud. Üksikuil isikuil, eriti just vanemal, on temast jäänud tänaseni rudimente (30d).

f. Üldhiuline on aga teine $\bar{u}$ nüanss, mida foneetilises transkriptsioonis tähistatakse $\bar{u}$ -ga. See on normaalselt labialiseeritud $\bar{u}$ -häälik. Keeleselja tõus ei ole aga küllalt esine palaatumi suunas, vaid tunduvalt tagapoolsem, umbes u ja $\bar{u}$ artikulatsioonikoha vahe-

kohas. See *ü* esineb üksnes diftongides, kus esimeseks osiseks on labiaalne esivokaal *ö* või *ü*: *öün* gen. *öünä*, 'öun', *sür töü* 'suur hulk', *terè jõüdö* 'tervitus töötegijale', *töüdpB* 'töotab', *röük* 'vankri-rök', *öüd-azi* 'paha, kuri asi, kummitus', *pöüd* 'pöud', *pöüwä-a.ég* (Phl) jne.; *püütte* 'pikuti', *püü* 'peo'. — See häälik on täiesti kombinatoorne; hiidlased ise peavad teda harilikuks *u*-ks. Ta on võinud tekkima hakata alles siis, kui diftongi esimene osis oli palataliseerunud (või labialiseerunud) *ö*-ks. Esivokaal *ö* on siis mõjustanud, et ka järgmist osist on hakatud artikuleerima esipoolsemalt. Näeme siis, et häälduse mugavdamine võib esile tulla õigegi erisuguste assimilatsioonide kujul.

Järgsilpides ei või *ü* hiiu murretes esineda nagu ühiskeeleski ning suures osas põhja-eesti murdeis. Samuti ei esine *ü* pikana.

Pikad vokaalid.

ö-häälikud.

37. a. Pikk *ö* ning ülipikk *ȫ* on hiiu murretes esindatud huvitavate varjunditega, mis pakuvad üldfoneetiliselt seisukohalt ning eesti keele arenemisest tähelepanevaid lisafakte. Algupärase *ö* esindajana on kõikides allmurretes *ȫ:ȫ*: Phl Sääre *näd lövä.d* 'löövad', *põrmx* 'pöörama', *põréjv* 'pööraja', *sõmx* 'sööma', *sõmäd* 'söömised, söömaajad'. Kas *võd* 'vööd', *tõ* 'töö', *sõ* 'söö'. Phl-s ja Kas-s on pika *ȫ*-ga veel sõnad *kõvèd* 'köied', *pü-põvèd* 'puupöiad'. Mujal Hiius on *ȫ:ȫ* esindus mainitud kahe murdealaga täiesti sarnane, välja arvatud viimane juht. Sõnade *kõiz*, *põid* nõrgas astmes on Käi-s, Ema-s ja Rei-s *kõvè*, *põvä.*, *põvä*, *põvè*, nagu neis murretes vastavatel tingimustel ei või üldse esineda pikka vokaali. Üldhiuliselt esineb pikk *ȫ* ka ühiskeele diftongide *öe* ja *ge* vastena: *kõtte* 'köeti', *sõd* 'söed', *vigadè löd* 'vikati löed', *võtti* (Phl, *võtti Käi*, *võdi Rei*) 'vöeti', *hõl*, *õl* 'õel', *vanä hõlüz* (Phl) 'vana-kurat', *nõlegoda* 'nõelakoda (rõhkudega vöö küljes)', *tõst* 'töesti'. Siia kuuluvaist sõnust peab mainima eraldi veel mõningaid alamsaksa laensõnu: *knõp* gen. *knõb* 'nööp (vanemal, nooremal on *nõp*)', *nõr* gen. *nõrl*, Wiedemann EWb *õder* gen *õdri* (s. o. muidugi *õvär*) 'Tragband (am leinenen Weiberrock), Rockleibchen', ja *mõster* gen. *mõstri* 'Mörser'. Nende laenude alamsaksa vastavuste kohta vt. Schiller-Lübben MND s. v. *knõp*, *snõr*, *voder* ja *möser*. — Ülalpool (35e) on lühidalt mainitud kõrge *ȫ* kujunda-

misviisi. Esitatud palatogrammil 28 näeb vahet nn. hariliku δ ja kõrge $\bar{\delta}$ moodustamisviisi vahel. Viimasel juhul on keeletselja puudutusala kõval suulael veidi suurem. Ühelgi juhul ei ole aga δ -d artikuleerides keel tõusnud nõnda kõrgele, nagu ta on homorgaanset e -d moodustades (Saaber TEFA 21, Kettunen LUKD 10). Miks labiaalse ehk labialiseeritud vokaali puhul on keeleartikulatsioon lödvem, seletub taaski selle eesti keele häälduseeldusega, et siis, kui hääliku moodustamisel on olulised kaks artikulatsioonikohta, teine neist muutub teisejärguliseks ning taandub. Käesolevatel juhtudel on oraalne artikulatsioon teisejärguline. — Saaber TEFA 21 on teinud eesti ühiskeele $\bar{u}$ ja δ kujundamisest järgmise otsuse: „Vokaal $\bar{u}$ artikuleerimisel sünnitavad huuled õige väikese ümmar-avause ja õienevad kaunis energiliselt ettepoole (siiski mitte niivõrd kui saksa keeles), isäranis pika $\bar{u}\bar{u}$ hääldamisel. δ artikuleerimisel on huulte ümmarus natuke suurem, kuid õienemine nõrgem“. Allakirjutanu on võinud konstateerida sama nihästi ühiskeelest kui ka hiiu murretest. Hiiu murrete $\bar{\delta}$ ja δ erinevad δ -st huulteartikulatsioonis selle poolest, et pilu on muutunud väikesemaks, ning huuled on lükkunud enam ettepoole.

b. **Kas** ja **Käi** murdes ja vähe ka **Phl**-s on äsja kirjelatud $\hat{\delta} \sim \bar{\delta}$ kõrval võimalik kuulda veel teissugust pikka $\bar{\delta}$ -d, nimelt neis sõnades, kus varemalt on olnud $\bar{\epsilon}$. Nimetatud alade esindus on muidugi vanem ning esindab teataval määral vaheastet $\bar{\epsilon}$ ja $\bar{\delta}$ vahel. Näiteid sellest häälikust: **Kas** $p\bar{\delta}z\bar{a}z$ pl. $p\bar{\delta}z\bar{p}\bar{p}$ 'põõsas', $r\bar{\delta}m\bar{u}z$ gen. $r\bar{\delta}mz\bar{p}$ 'rõõmus', $\hat{\delta}l$ 'õel'. **Käi** $m\bar{\delta}k$ 'mõök', $s\bar{\delta}l\bar{a}g\bar{p}$ 'sõelaga' jne. **Phl**-s ja **Rei**-s võib $\hat{\delta} : \bar{\delta}$ asemel isikuti kuulda ka $\hat{\delta} : \bar{\delta}$, s. o. $\bar{\epsilon}$ -st arenenud $\bar{\delta}$ ei ole kõrgenenud ei ülipikana ega keskpikana (AES 85, 96; AES 89, 71). Üldiselt on aga vahetegemine algupärase $\bar{\delta}$ ja $\bar{\epsilon} > \bar{\delta}$ vahel kadumas. Võib siis arvata, et omal ajal on kogu Hiiumaal olnud $\bar{\epsilon} > \bar{\delta}$, aga järkjärgult on ta kokku langenud lähedalseisva $\hat{\delta} : \bar{\delta}$ -ga. Peale Hiiumaa on $\bar{\epsilon} > \bar{\delta}$ omane Saaremaalegi. **Krj** ja **Khk** murdes, kus allakirjutanu on võinud oma kõrvaga andmeid kontrollida, on $\bar{\delta}$ akustiliselt hiiu vastega täiesti ühilduv, näit. **Khk** $r\bar{\delta}m\bar{u}z$, $v\bar{\delta}r\bar{a}z$. — Hariliku eesti ühiskeele $\bar{\delta}$ moodustusviisist erineb $\bar{\delta}$ järgmiselt. Teda artikuleerides ei ole keel umbes e artikuleerimiskohani kerkinud, vaid on jäänud palju madalamale, umbes samasse kohta, kus ta on $\bar{a}$ -d artikuleerides. Huulte artikulatsioonis torkab silma väikesem ettepoolelükumine ja õige lõtv ümmardumine. Populaarselt öeldes võib $\bar{\delta}$ -d pidada labialiseeritud $\bar{a}$ -ks. Akustilise mulje

järgi on hiiu $\bar{v}$ sarnane prantsuse $\bar{v}$ -ga, näit. sõnas *sœur* (vt. Viëtor EPh 167 jj-d).

Kus hiiu murretes esineb $\bar{v}$, seal ta on täiesti fonoloogiliseks häälikuks.

Ülevaade hiiu murrete vokaalidest.

38. a. Pärast seda kui on üksikult võetud läbi hiiu murrete vokaalid, võib konstateerida, et kvaliteedi suhtes on neis murretes vokaalainestik väga rikkalik, rikkalikum kui ühiskeeles ja paljudes teistes murretes. Vokaalid on just see osa hääldusest, mis annab hiiu murdeile erilise omapära ja eraldab neid mõneski suhtes naabrustest. Kokkuvõetult saab järgmise vokaalide loetelu: *a, a_o, á, ɔ, á, v, ɸ, ɔ, o, ɔ, ó, ó., y, u, ú, u., ä, ɤ, æ, ε, ɛ, e, ɛ, é, ə, ə, i, i, i_o, i, j, ǫ, ǫ, ǫ, ǫ, ü, ü.* Seega siis on ühtekokku 37 vokaalinüanssi, mis on täiesti murdeomased. Neile võib veel lisada 3 nüanssi, mis on kas laenatud ühiskeelest (*ɛ*) või üksikuil isikuil tekkinud ühiskeele häälduse mõjul (*ɛ_o, e_o*). Esitatud vokaalinüansid on foneetilised. Puhtfoneetilisteks varjunditeks, millel ei ole mingisugust ülesannet ega korrelatsiooni, võib pidada *æ*-d, osalt *y*-d, *i*-d, *ü*-d ja *ə*-d. Need on *ε, ó, é, i, ə* individuaalsed (vähem lokaalsed) fakultatiivsed teisendid, millel on omaette anatoomiline taust, kuid mida murdekõneleja ei taju ilmaski iseseisvaks häälikuks ei sõna tähenduslikus ega ortofoonilises suhtes. Üksnes foneetilise tähtsusega kombinatoorsed häälikud on *á* ja *ú*. Neid on siiski tingimata tarvis eraldi mainida ja esile tõsta, sest nende kaudu võib edasi areneda uusi põhihäälikuid, nimelt *ä* ja *ü*. Redutseeritud *v*-d, *ɸ*-d ja labialiseeritud *i_o*-d peab arvesse võtma murdejoonena, mida murdekõnelejad ise ei pea küll omaette foneemiks, kuid mis uurija kõrvale on kindlaks lokaalseks nähtuseks. Teistel vokaalinüanssidel on täita mitmesuguseid olulisi ülesandeid ja neid võib pidada täiesti iseseisvaks foneemiks.

Kvantiteet on eesti keeles teatavasti tsentraalne foneetiline nähtus, millest oleneb suur osa meie keele häälduslikku süsteemi. Vt. selle kohta Ariste „A Quantitative Language“ (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, Gent 1939), lk. 276 jj-d. Kvantiteediolud avaldavad mõju ka häälikute moodustamisele. Ühiskeeles tuleb see esile peamiselt konsonantide puhul. Hiiu murretes on vastupidi vokaalid väga tundlikud kvantiteedinüansside muutustele. Võib öelda, et neis murdeis on kvanti-

teet ja vokaalide kvaliteet teineteisega seotud enam kui kuskil mujal eesti keele alal. Kvantiteedist olenevad vokaalinüansid ei ole omavahel mingisugused fakultatiivsed foneetilised variandid, vaid täiesti iseseisvad foneemid, mis korrektset murret kõnelevail isikuil ei tohi segi minna ega lähegi segi. Kuidas vokaalide kvaliteet oleneb kvantiteedist, osutab järgnev tabel:

$\hat{a}$	$\bar{a}$	$\acute{a}$	a	v
$\hat{a}$	$\check{a}$	$\grave{a}$	a	v
$\hat{o}$	$\bar{o}$		$o \sim \varphi$	o
$\hat{e}$	$\bar{e}$		$e \sim \varrho$	e
$\hat{o}$	$\bar{o}$		$\ddot{o} \sim \ddot{\varrho}$	
$\hat{i}$	$\bar{i}$		$\ddot{o} \sim \ddot{\varrho}$	
$\hat{e}$	$\bar{e}$	$\acute{e}$	$\check{a}$ (ϵ)	
$\hat{i}$	$\bar{i}$		$i \sim \imath$	$\imath$ ($\acute{e}$)
$\hat{u}$	$\bar{u}$		$u \sim \upsilon$	u ($\acute{o}$)
			$\ddot{u} \sim \ddot{\upsilon}$	

Teatavasti on selle kohta, mis on foneem, õige mitu lahku-minevat arvamist. (Vt. lähemalt H. Ułaszyn, Laut, Phonema, Morphonema, TCLP 4, 53 jj-d; W. Doroszewski, Autour du „Phonème“, ibid. 61 jj-d; D. Jones, On Phonemes, ibid. 74 jj-d; A. Penttilä, Grafeema- ja foneemasuomen suhteesta, Vir. 1932, 16 jj-d; TCLP 7 mitmesuguseid eri artikleid.) Käesolevas ühendis esitatagu vaid üks definitsioon: „Wenn zwei Laute genau in derselben Lautstellung vorkommen und miteinander nicht vertauscht werden können, ohne dass dabei die Bedeutung der Wörter sich verändern würde, oder das Wort unkenntlich werden würde, — sind diese zwei Laute phonetische Realisierungen zweier verschiedener Phoneme“. Ja „Wenn zwei Laute derselben Sprache genau in derselben lautlichen Umgebung vorkommen und miteinander vertauscht werden dürfen, ohne dabei einen Unterschied in der Wortbedeutung hervorzurufen, — so sind diese zwei Laute nur fakultative phonetische Varianten eines einzigen Phonems“ (N. Trubetzkoy, Anleitung zu phonologischen Beschreibungen, Prague 1935, lk. 7 jj.). — Olemasolevad teooriad foneemi mõistest on püstitatud nende keelte põhjal, mis on oma kvantiteedisüsteemi poolest täiesti erinevad eesti keelest. Nendes keeltes on näit. o ja $\bar{o}$, i ja $\bar{i}$ jne. sama foneem. Kvantiteedi erinevused on puhtkombinatoorsed või kui nad ei olegi kombinatoorsed, siis neil ei ole peaaegu sugugi ülesannet eritleda sõnu üksteisest kas

leksikaalselt või morfoloogiliselt. Eesti keeles peab pidama kolmeks iseseisvaks foneemiks $a \sim \bar{a} \sim \hat{a}$, $e \sim \bar{e} \sim \hat{e}$, $i \sim \bar{i} \sim \hat{i}$ jne., sest vokaalide kvantiteediastmetel on kindel leksikaalne või morfoloogiline ülesanne, mida ei või segamini ajada, s. o. ei või üht astet asendada teisega. Samuti on meie keeles iseseisvad foneemid $a\bar{u}$ ja $a\hat{u}$, $e\bar{i}$ ja $e\hat{i}$, $\bar{a}\bar{i}$ ja $\bar{a}\hat{i}$ jne. (vrd. gen. *laülü*, part. *laülü*; gen. *seina*, part. *seina*; gen. *käijä* sõnast *käi* ja *kälja* — tegijanimi verbist *käima*). Iseseisvaks foneemiks tuleb eesti keeles pidada ka $n \sim \bar{n} \sim \hat{n}$, $g \sim \bar{k}k \sim \hat{k}k$ (*kanü*, *kañnü*, *kannu*; *vaçà*, *vačkà*, *vakka*) ja muude konsonantide pikkusastmeid ning tugeva- ja nõrgaastmelisi konsonantühendeid (part. *meitsa*, gen. *meitsä*). Seega näeme, et eesti keelt ei saa kuidagi mahutada üldistesse foneemi mõiste raamidesse, vaid et tema kohta tuleb püstitada täiesti erinevad reeglid. Soome kohta on sama lühidalt konstateerinud V. Skalička kirjutises „Zur Phonologie der finnischen Schriftsprache“ (Archiv Orientální 5, nr. 1, lk. 91 jj-d). Vt. ka sama autori kirjutist „Zur Charakteristik des eurasischen Sprachbundes“ (Archiv Orientální 6, nr. 1, lk. 272 jj-d). Hiiu murded tõstavad foneemi mõiste laiendamise nõude esile iseäranis ilmselt, sest siin on, nagu esitatud tabelist ilmneb, hääliku kindla kvantiteediga ühendatud ka kindel kvaliteet, mida ei tohi samuti segi ajada, ilma et täpne arusaamine ei kannataks.

Esitatud tabelist võib kombinatoorseks häälikuks pidada redutseeritud v , v , $\acute{o}$., $\acute{a}$, sest neid võib alati asendada a , u ja ϵ -ga. Samuti võib kombinatoorseks arvata ka teise silbi poolpika vokaali kvalitatiivseid nüansse, kuid mitte neid nüansse, mis on seotud esimese silbi kvantiteediga. Mitmes kohas on tulnud mainida (19f, 20c, 32d, 33c), kuidas lauserõhuliselt võib kvantiteet muutuda ja et sealjuures harilikult säilib õige kvantiteediga kaasas käiv kvaliteedivarjund (*kõlìma.éà.* = *kõlìma.éà.*; *pēzuceinā* = *pēzuceinā*). See asjaolu näitab, et kvantiteedisuhete õigeks tajumiseks on tarvis kinni pidada ka õigetest kvaliteedisuhetest. Pealegi on kvaliteet teatud määral ka iseseisvalt võimeline vastavat kvantiteediastet esile tõstma. — Iseseisvaks foneemiks on ka $\bar{\acute{o}}$ ja $\hat{\acute{o}}$ seal, kus on säilinud vahe algupärase $\acute{o}$ ja $\acute{e}$ -st arenenud $\bar{\acute{o}}$ vahel. Neis murretes ei aeta kunagi segi $\bar{\acute{o}} \sim \hat{\acute{o}}$ -d ja $\bar{\acute{e}} \sim \hat{\acute{e}}$ -d, kuigi segiajamine ei tekitaks arusaamatusi. Murdekõnelejail enestel on mõlemad häälikud $\acute{o}$ -d, kuid siiski ei või öelda, et need häälikud oleksid omavahel ainult fakultatiivsed foneetilised variandid, sest nende esinemine ei ole kuidagi kombinatoorne ega meelevaldne, vaid ajaloolisel taustal täiesti kindlaks määratud. Peab

siis lisama toodud foneemiteooriale, et mitte üksnes see ei ole tähtis foneemi määramisel, et foneemil oleks vastand, millega teda ei või vahetada või segi ajada, vaid ka hääldusharjumus, traditsioon on tähtis. On võimalik mittekombinatorset häälikut asendada teisega, ilma et arusaamine kannataks, kuid seda asendamist ei võeta kunagi ette ja ei saagi ette võtta, sest siis ei oleks vastava häälikuga sõna enam traditsioonipärane, vaid oleks siirdunud võõraste traditsioonidega keeleuususesse. — Tagasi minnes sellele, kuidas kvantiteet ja foneemimõiste on teineteisega ühenduses, peab peatuma veel häälikutel $o \sim \phi$, $e \sim \epsilon$, $\delta \sim \delta'$, ja osalt ka $i \sim \hat{i}$, $u \sim \hat{u}$ ning $\ddot{u} \sim \ddot{u}$. Praegu on need nüansipaarid omavahel fakultatiivsed variandid, mis esindavad eri traditsioone. Madalamad variandid on vanemast, nüüd kaduvast traditsioonist ja kõrgemad on praegu kehtivad.

Esitatut arvesse võttes saab hiiu murretest järgmised kvantitatiivsed ning kvalitatiivsed foneemid: $\hat{a}$, $\bar{a}$, a , $\hat{a}_\circ$, $\hat{a}$, $\bar{a}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$. Nagu ülalpool vastavates peatükkides on mainitud, ei ole esitatud foneemid omased kogu murdealale ja kõikidele põlvedele. — Idapoolsele Hiiumaale on näiteks omaette foneemideks $\hat{a}$, $\bar{\bar{a}}$, a , läänepoolsele $\hat{a}_\circ$, $\bar{\bar{a}}$, a . Nooremal põlvel on kadunud kvaliteedivahe, nõnda et on olemas üksnes kvantitatiivne fonematiseerimine: $\hat{a}$, $\bar{\bar{a}}$, a . **Rei**-s ei ole kvaliteedivahet madalatel esivokaalidel: $\hat{a}$, $\bar{\bar{a}}$, $\bar{\bar{a}}$, mujal on aga $\hat{e}$, $\bar{\bar{e}}$, $\bar{\bar{e}}$. Tuleb veel nimetada, et iseseisvad foneemid võivad esineda ka kombinatorset. Peale juba puudutatud juhtude on kombinatoorseteks kvantitatiivseteks ja kvalitatiivseteks häälikuvarjunditeks veel $\hat{a}$, $\hat{e}$, $\hat{i}$, $\hat{o}$, $\hat{u}$ teises silbis ja $\hat{a}$, $\hat{o}$, $\hat{e}$, $\hat{\epsilon}$, $\hat{o}$, $\hat{\phi}$ esimeses silbis. Hiiu kombinatoorsed häälikud ei ole niisugused, mida võiks foneetilises käsitluses kuidagi hüljata. Kuigi neil ei ole fonoloogilist ehk glotilist ülesannet, kuuluvad nad siiski tähtsa osana keele terviklusse. Neil on kohati täita vägagi suur foneetiline ülesanne. Järgsilpide redutseeritud vokaalid ei ole ainult mingisugune omapärane hääldusjoon, vaid nende kaudu on keeles läinud läbi mitmesuguseid olulisi muutusi. Veelgi olulisemad on need häälikuvarjundid, mis esinevad teises poolpikas silbis. Need annavad hiiu murretele suure osa sellest värvingust, mille poolest need murded on foneetiliselt eriti tähelepanndavad. Keele seisukohast ei ole tähtis ainult see element, mis võib esineda iseseisva ühikuna ja kombineeruda teatud ühenditeks, vaid ka igasugused kindlakskujunenud kaasaskäivad elemendid. Nendest kaasaskäivatest elementidest oleneb üsna sageli

see osa keelest, mis on talle vastuvaieldamatuks häälduslikuks karakteristikaks. Kirjeldustes on vokaalid esitatud sellistena, nagu neid on kindlaks määranud uurija kas katsete kaudu või võrdleva kuulatamisega. Uurija ja murdekõneleja suhtumine vokaalide iseloomu võib mõnigi kord lahku minna. Foneetiliselt harjunud kõrv võib teineteisest kergesti eraldada eriliselt redutseeritud häälikuid. Sellele, kes ei ole murdega lähemalt harjunud ja isegi osale hiidlasile on aga igasugune taandatud häälik mingisuguseks *e*-ks, olgugi et reduktsiooni vältides või vähendades tarvitatakse enamasti õiget redutseerimata foneemi. Samuti on hiidlase enese arvates sõnas *senè* 'selle' sama *e* esimeses ja teises silbis, kuigi tõelikkuses on hääldatud foneetiliselt kaks täiesti erinevat häälikut.

b. Hiiu murrete diftongide esindus on õige rikkalik. Foneemaatilisteks diftongideks tuleb pidada järgmisi: $a_2\grave{e} \sim a\grave{e}$, $a_2\acute{e} \sim a\acute{e}$, $a\grave{e} \sim a\acute{e}$, $a_2\grave{i} \sim a\grave{i}$, $a_2\acute{i} \sim a\acute{i}$, $a\grave{i} \sim a\acute{i}$, $a\grave{u} \sim a\acute{u}$, $e\grave{i} \sim e\acute{i}$, $e\grave{i} \sim e\acute{i}$, $i\grave{u} \sim i\acute{u}$, $o\grave{i} \sim o\acute{i}$, $o\grave{e} \sim o\acute{e}$, $o\grave{u} \sim o\acute{u}$, $u\grave{i} \sim u\acute{i}$, $\grave{a}\grave{i} \sim \acute{a}\acute{i}$, $\grave{a}\acute{u} \sim \acute{a}\acute{u}$, $\grave{o}\grave{i} \sim \acute{o}\acute{i}$, $\grave{o}\acute{u} \sim \acute{o}\acute{u}$, $\acute{u}\grave{i} \sim \acute{u}\acute{i}$, kus peale kvaliteedi etendab tähtsats osa ka kvantiteet. Peale selle on iseseisvateks diftongideks $\acute{o}\acute{o}$, $\acute{e}\acute{a}$, $\acute{e}\acute{a}$, $\acute{o}\acute{a}$, $\acute{a}\acute{o}$, $\acute{o}\acute{a}$, $\acute{o}\acute{a}$, $\acute{o}\acute{o}$, millel on mitmesuguseid fakultatiivseid variante.

Reduktsioonist.

39. a. Pikkade vokaalide lühenemine. Kuidas hiiu murretes järgsilpide ja osalt isegi pearõhuline lühike vokaal redutseerub, selle kohta on käesolevas töös võetud sõna mitmes kohas (7, 8, 15a, 18, 26a, 29a, 29b, 31 jne.), nõnda et siinkohal, kus tuleb vaatlusele mõningaid reduktsiooni üksikasju, ei ole enam tarvis seda uuesti puudutada. Ka pikki vokaale käsitledes on juhitud tähelepanu sellele, et hiiu murretes võib keskpikk ja osalt ülipikk vokaal muutuda lühikeseks, kui ta satub lauserõhutusse asendisse (19f, 20c, 32d, 33c). Liitsõnas võib arvesse tulla ka sõnarõhutu asend. Pikkade vokaalide lühenemisest on näiteid igalt hiiu murdealalt: **Phl** Nõmba *tá* *lāks* *vīnajōmalā* 'ta läks varrudele' (normaalsetl *jōmā.lā* $\sim$ *jōmālā*), *má* *oṣṣi* *lōṅcp* *lōṅvīzē* 'ostsin lõnga loodiviisi' (= *lōṅvī*); Palade *eilā* *oilē* *kōvā*. *vezic̄p̄re* ($\sim$ *vezic̄rā*) *tul* 'eile oli kõva läänetuul' (= *vezic̄rē*), *sai* *ṽp* *pruṽiḱs* 'kas ta sai pruudiks?' (= *pruṽiḱs*), *mēhēl* *on* *puzā* *bāl* *sūr* *puṣ* 'mehel on puusal suur puss' (= *pūzā*.); Sääre *pāzuzele* *āi* *pēā*. *pāhā*. *tegēmp* 'pääsukesele ei tohi paha teha' (= *pēzuzelā*), *mes* *me* *sēst* *temē* 'mis me

sellest teame' (= *tēmè*), *nõrèt p̄ezüzɛD lēnɔp̄vɔD jubà*, 'noored pääsukesed lendavad juba', *mâ ollè p̄ēstrè jūrɛz láštə jurez ja p̄ezüz* 'ma olin preestril laste juures ja pesu pesemas' (pandagu selles lauses tähele *jūrɛz*-sõna kahesugust esinemist; esimesel korral on tõstetud esile asjaolu, et oldi *preestri juures*, teisel korral on olnud *laste* hoidmine oluline ning *juures* on jäänud vaid keeleliselt vajaliseks postpositsiooniks), *polè ráhà, pudüst kē* 'pole raha puudust käes' (= *pūdüst*), *kui s̄è ráhü kuluŧtɛDè* 'kui see rahu kuulutati' (= *kuluŧtɛDè* noorem, = *kuludɛDè* vanem), *se mudàv nī p̄áľjõ* 'see muudab nii palju' (= *mūdàv*), *s̄it̄ rāhváz jovad ärà*, 'siinsed inimesed joovad seda küll' (= *jõváz*), *má anttsè rōzìD hāřwà, bele* 'mina andsin aialilled hauale' (= *rōzìD*). Muudel Hiiu murdealadel on lühenemine üldine samadel tingimustel. Allakirjutanu on peale esitatud rõhutusest tingitud juhtude pannud kirja ka niisuguseid lühenemisjuhte, kus isegi rõhulise sõna vokaal on muutunud, näit. **Phl** Sääre *tall_on kólìDUD* (~ *kýlìDUD*) *põg* 'tal on koolitatud poeg' (= *kõlìDUD*), *tullè pólɛ hiŋŋègɔ* 'tuli poole hingega, poolsurnult' (= *põlè*), *panè s̄ólàzɛ v̄ɛ s̄issə* 'pane soolasesse vette' (= *s̄ólàzɛ*), *ta on sūrɛm* 'ta on suurem' (= *sūrɛm*), *neil_a sūrɛD ma,èà,ɔ* 'neil on suured majad', *pulm_läks prūdi ma,èà,zə* 'pulm läks pruudi majja' (= *prūdi*); **Käi** Jausa *teŋtè sūrɛD levàD* 'tehti suured leivad' jne. Nagu ilmneb, on nendes näidetes lühenenud vokaaliga sõnad peasõnale atribuudiks. Viimasele on juhitud peatähelepanu ja eelnenud atribuudist on rutatud üle. On ju igasugune lühenemine üldse omane peamiselt just kiirkõnele. Lõpuks leidub rida sõnu, kus lühenemine on eriti üldine. Nimelt on harilikuks nähtuseks, et liitsõnades võib lüheneda emma-kumma osise vokaal. Teiseks kaldub lühenema mitmete väga sageli tarvitataivate sõnade vokaal ja kolmandaks kuulub siia niisuguseid liitsõnu, mida rahva keelevaist ei oska enam lahutada üksikuiks sõnuks. Need kolm viimast lühenemiseeldust on omased ka muudele eesti murretele ja ühiskeelele. Järgnegu öeldu kohta mõningaid näiteid: **Phl** Nõmba *uŧ ma tɛn kà* 'oota ma teen ka' (= *õttɔ*), *n õ m̄ B ɔ* 'Nõmba' (s. o. *n õ m̄ -p ê*), *seà,štv* 'tänavu' (= *s̄é-āšt*); Sääre *volbrɛv̄p̄* 'volbripäev', *s̄är è ~ s̄er è ~ ser è külä*, (= *s̄er è*), *ninèbu* 'pärn' (= *ninè-pü*), *tezebeva* 'teisel päeval', *leättè* 'liiati', *vaŧ* (~ *vada*) *éttap̄ v̄i s̄ēnD aũkkò eñD* 'vaata, et ta ei vii sind mitte auku' (= *võdà*), *nözünə, nizünə* 'niisugune' (= *nizünə*), *emàbu* 'laeva kiil', *pölludõrištu* (= *pöllü-tõ-rištu*), *puzärk* 'puusärk' (= *pü-särk*), *vanàmòr, vanàmər, vanàmɔ* 'vanamoor' (= *vanà-mõr*), *polɛDveñnad* 'poolvennad', *užmà* 'Uuemaa' (= *užmè*-

ma); Kuri *rištābā laūbβ* 'taevaminemispäeva laupäeval'; Värsu *pūūdāve* 'peotäie' (= *pūū-tēvè*); Keremaa *kūindlβbānā* 'küünlapäevane' (— *kūindlβ-pēvānā*), *ninā.belinā* 'varrukasuu' (= *ninā-pēlinā*). **Kas** *virēcprā* 'Viirekari' (= *virē-karē*), *lazi-jūri* 'Laasi Jüri' (= *lāzī-jūrī*). **Kāi** *Villemi šīšpōl* 'surnuk, millel üks külg on kinni, teine lahti' (= *šīš-pōl*), *sedā.mōdē* 'sedamoodi' (= *sedā-mōdē*), *kūnā.bō-kak* 'kraapekakk' (= *kūnā-pū-kak*). **Emā** *Viiterna tallābud* 'kangasjalgade sõtkelauad', *korizō* 'tuhkhaud' (= *korī-sū*). **Rei** *Kidaste vilββd* 'taim villpea' (= *vil-pā*) jne. jne. Käesolevas ühenduses võib mainida ka neid sõnu, kus vokaal on lühenenud juba ammu ning redutseerumise kaudu asendatud teisega, näit. *ma.ēāl* ~ *ma.ēāl* 'mujal' (~ soome *muualla*), *neh* ~ *neh* 'ja, jah' (< *nin). — Kõige huvitavam asjaolu lühenemisenähtuses on see, et paljudel juhtudel on võidud konstateerida kvaliteedi nüansi säilimist kvantiteedisuhete muutumisel. Kvaliteedi säilimine aitab muide kaasa, et lühenemise puhul ei kannata arusaamine (vt. lähemalt § 38). — Kirjeldatud vokaalide lühenemine ei ole hiiu murrete üldiseloole võõrastav, sest lühenemine on iseenesest ka reduktsiooninähtusi ja reduktsioon on Hiius õige oluline murdejoon.

Pikkade vokaalide redutseerumisest kõneldes tuleb lühidalt peatuda ühel huvitaval peatükil eesti keerulisest kvantiteedisüsteemist. Nagu intonatsioonikeeltes on igal sõnal oma kindel helikõrgus ja aktsendikeeltes on sõna leksikaalse ja morfoloogilise küljega kindlalt seotud ka rõhutamine, nõnda on eesti keeles teatavasti kvantiteet sõna lahutamatuks elemendiks. On pealegi võimalik kindlaks määrata, kui suur on ajaliselt iga üksik kvantiteediaste ja -suhe. Peetagu aga meeles, et kvantiteet on absoluutne üksnes siis, kui sõna on hääldatud üksikult. Ühiskeeles ja nendes murretes, mida allakirjutanul on olnud võimalus foneetiliselt jälgida, lüheneb harilikult rõhutusse asendisse sattudes kogu sõna. Ainult liitsõnades võib sageli lüheneda üksnes ühe teatud hääliku kvantiteet. — Hiiu murdes on siis selle poolest omapärased, et neis teeb kvantiteedimuutuse läbi just sõna kõige pikem vokaal. Õelduga on mõeldud igasugust sõnavara, mitte ainult partikleid, mis võivad ühiskeeleski samul tingimusil lüheneda: *pālē* 'peale', *sihna_pole* 'sinnapoole'.

b. Reduktsioonist tingitud lühenemiste kõrval kohtab hiiu murretes muidki vokaalide lühenemisuhte, mis ei kuulu esitatuga ühte küll iseloomult ega ajaliselt, kuid mis on üldfoneetiliselt huvitavad. Enne kõike tuleb siin mõelda vokaalide lühenemisi teatud konsonantide ees. Nagu eesti ühiskeeles ja suuremas osas murdeid

on ka hiiu murretes esimese silbi algupärane pikk vokaal muutunud lühikeseks *h* eel, näit. üldhiiuliselt *vohilaid* ~ *vohèlaid* 'Voהלaid Pühalepa idarannikul' (< *vōhi- ~ *vōhèn), *suhü* (< *sūhèn), *mahà* ~ *mahà* (< *māhèn), *rehì* (< *rēhi), *tühè* ~ *tōhè* (< *tōhèn), *uhì* ~ *ohì* 'utt', gen. *uhè* ~ *ohè*, part. *uutə* (< *ūhi) jne. Kettunen VokKod 46 jj. ja EKÄH 98 konstateerib nähtust, kuid ei anna selle tekkimise kohta mingisugust seletust. Setälä YSÄH 328 jj-d toob rohkeid näiteid mitmete läänemere-soome keelte vokaalilühenemisest *h* ees. Eesti keele kohta ütleb see autor muuseas järgmist (lk. 330): „Eteläisimmissä murteissa, Võrun ja setukaismurteessa on, mitä tulee vokaalien lyhenemiseen h : n edellä, jonkinmoinen rajoitus tehtävä. Seuraavat esimerkit puhukoot puolestansa: *riih* riihi, part. sg. *riiht*, part. pl. *riihi*, mutta nom. p. *rehe* / *rujh* ruuhi, part. sg. *rujht*, pl. *rujhi*, nom. pl. *rohe* / *rohi* ruoho, part. sg. *ruuht*, pl. *ruuhi*, gen. sg. *rohō*, nom. pl. *roho* / *tuuñ*, part. sg. *toñko* / *vohō paats* „vuohen“ paatsain / miiz mies, part. pl. *miihi*, gen. sg. *mehe*, nom. pl. *mehe* / *puuhu* puuhun *suuhu* / suuhun / suuhu suohon / *maaha* maahan / *päähä* päähän. Me näemme että tässä on joku määrä muotoja, joissa vokaali esiintyy pitkänä, vieläpä pisimmässä kvantiteetissaan; h on samalla vähän pidempi ja suuhälyinen. Nämät muodot ovat osittain nominatiivi- ja partitiivimuotoja, joissa vartalon loppuvokaali on kadonnut, osittain monikon partitiiveja, joissa on toisen tavuun vokaalin lyhennys tapahtunut ja joissa siis ensi tavuun pisin pituus-aste on toisen tavuun heikentymisen kautta motiveerattu (ks. alemp.). Mainituissa illatiivimuodoissa on heikennys- ja vahvennussuhde varmaan analoginen; luultavasti on niissä aikaisemmin toinen tavuu kaksitavuisten sanojen illatiivien analogian mukaan pidentynyt ja sitten säännöllisesti heikentynyt (*maaha* lähinnä < *maahaan; tämmöisiä analogisia illatiiveja kuin *maahaan*, *suuhuun* tavataankin Länsi-Suomessa). — Vokaalin lyhennys on siis etelävirossa myöhempi ilmiö kuin toisen tavuun heikkeneminen ja sen kanssa yhteydessä oleva ensi tavuun vahvennus“. Allakirjutanu arvates on vokaali lühenemine *h* ees ühendatav nende vokaali lühenemise juhtudega, kus klusiili kadudes pikk vokaal on sattunud mõne teise vokaali ette. Varemalt on juba osutatud, et *h* kahe vokaali vahel ei takista suhtumast tema ees olevasse ja temale järgnevasse vokaalisse nagu diftongisse (vt. 12b, 28b). Samuti ei takista siis intervokaalselt õige lühike ning hästi heliline *h* suhtumast ühendisse pikk vokaal + *h* + vokaal nagu ühendisse pikk

vokaal + vokaal. Teatavasti eesti keel ei salli praeguses fonoloogilises uususes, et keskpikk vokaal oleks otseselt järgneva vokaali ees. Ülipika vokaali *e* esinemine ei ole aga selles asendis võimatu (vt. harutlusi *tuua* ~ *toon* vahelduse arengust § 21b). Nõnda siis on ühendis pikk vokaal + *h* + vokaal pikk vokaal pidanud kas lühenevama või esinema ülipikana. Hiiumaal ja mujal põhja-eesti murretes on vokaal lühenenud. Lühenemine on ootuspärane seal, kus teine silp oli kinnine ja esimese silbi vokaal ei võinud areneda ülipikaks: *vohè* (< *vōhēn), *uhè* (< *ūhēn), *mahà*. (<< *māhēn), *suhù* (<< *sūhēn). Nendest juhtudest on lühike vokaal siirdunud edasi muudessegi vormidesse ja muudesse sõnadesse. Lõuna-eesti murretes on kohati tänapäevgi alles algupärasem suhe, nagu ka Setälä on op. c. osutanud: **Vas** nom. *rîh*, part. *rîht*, ill. *rîhe*; **Räp** nom. *rîh*, kuid gen. *rihè*; **Plv** nom. *rîh*, part. *rîht*, ill. *rihte*, pl. part. *rihi*, kuid sg. gen. *rihè*; **Krl** nom. *rîh*, part. *rîht*, pl. part. *rîh'hi*, sg. gen. *rihè* (kõik näited on AES-i murdekogudest). On raske täpselt öelda, kas enne on pikenenud esimese silbi vokaalid teise silbi lahti olles ja siis alles lühenenud keskpikk vokaal *h* eel, või on vokaali lühenemine *h* ees vanem kui praegused pikkussuhted. Lõuna-eesti kohta võiks siiski arvata, et praeguste kvantiteedisuhete arenemine on vanem, kuigi tunneme juhte, kus pikk vokaal + vokaal on arenenud ühendiks ülipikk vokaal + vokaal ilmsesti alles pärast seda, kui praegused kvantiteedisuhted olid juba maksvad.

c. Ka intervokaalne *j* või õigemini *j* ja *ê* ei ole hiiu murretes suutnud takistada pika vokaali lühenemist järgneva vokaali ees. Näiteks esineb üldhiuliselt *sa,êa-naêne* 'isamehe naine pulmas' ~ *saaja-naine*, *lujüz* 'elajas; veis' (< *lōdōs); **Phl** Keremaa *rojà*, *terà_D* — mingi taim; **Kas** *rujã_{NE}* *azì* 'roojane asi', *rujã*. 'roe'; **Phl** Sääre *sõjã* (gen.) 'sooja'; **Kas** *sujã_D* 'soojad'; **Käi** Luguse *sujuzeks* 'soojuseks'; **Rei** Rootsiküla *sõjã* (gen.) jne. Praegu võib üsna üldiselt kuulda ülipika vokaaliga *sã_{jv}*, *sã_{jv}* 'saaja' (verbist *sã_{mv}* jne.), *jê_{jv}*, *jê_{jv}*, *jã_{jv}* 'jääja', *lõ_{jv}*, *lõ_{jv}* 'lööja' jne. Need tegijasõnad on uusi laene hiiu murretes; vanemad murdepärasemad kujud on *sã_{Bi_{jv}}*, *sã_{Bi_{jv}}*, *jê_{Bi_{jv}}*, *jê_{Bi_{jv}}*, *jã_{Bi_{jv}}*, *lõ_{Bi_{jv}}*, *lõ_{Bi_{jv}}*. Lõpuks toodagu mõni näide sellest, kuidas klusiili kadudes vokaali ette sattuv pikk vokaal lüheneb: *põ_D*, aga *põè* 'pood', *lõèt* (< *lōdēt) gen. *lõ_D* 'loe', *sê_{Dmp}* ~ *sêã_B* 'seadma'. Samasse rühma kuuluvad ka niisugused hiiu murrete ning eesti ühiskeele juhud, kus lõppkao tõttu *ja* (~ *ê*) on muutunud *e*-ks, näit. *sōja > *sōe, *rōja > *rōe. Siin on siiski lühikese vokaali ette sattunud pikk vokaal lühenenud, andes hiiu

murretes *sõè* ja *rõè*. Üldistumise tingimused näivad olevat olnud samad kui pikk vokaal + *h* puhul.

d. Diftongide reduktsioon. Diftongides ei ole määrgata pikkadele vokaalidele omast reduktsiooni. Tugeva-astmeline diftong säilitab lauserõhutuski asendis teatud määrani teise osise pikemuse. Ainult üksikutes sõnades on diftong täiesti redutseerunud. Normaalse kuju *kaũdʋ* ~ *koũdʋ* asemel esineb õige üldiselt järgmisi kujusid: **Phl** Sääre *kraɦf tuɦn sõittaz mândet_kʋdʋ* 'krahv tulnud sõites maanteed kaudu'; Aruküla *tuɦn têt_kãdã järèl* 'tulnud teed mööda järele'. **Em**a Viiterna *lãind merè èrèst kodʋ* 'läinud mere äärt kaudu'. Teine sõna, kus diftongi reduktsioon on üldine, on **Phl, Kas, Kãi** *õmbu* ~ *õmbõ* 'õunapuu', **Kas** (vanemail), **Em**a, **Rei** *õmbu* ~ *õmbõ*, samuti ka *õmbaid* ~ *õmbaid* 'õunapuuaid'. Esimene osis iseseisvalt on *õũn* ~ *õũn*. Peale selle on reduktsiooni registree-ritud veel paaril üksikul juhul, nagu **Phl** Keremaa *sũlèdez* 'sületäis' = *sũlè-dãiz*; Kuri *rehèdald* 'rehetolt' = *rehè-dõãld*, *sa,èa-nanə* 'saajanaine' = *sa,èã.nainə*. Diftongide redutseerimist kohtab muidugi ka ühiskeele *praegu*-sõna igasugustes vastetes: *prègõd*, *prèt*, *praĩ*, *praègud*, *praèd*, *prègõ*, *prèd*, *prègust*, *praèguit* jne. Esitatud näited on arenenud kas selle tõttu, et diftongiline sõna on peaaegu ikka lauserõhutu (*kaũdʋ*) või nad on kulunud alatisest tarvitamisest. Neid sõnu, mis esinevad kõnes aina, ei artikuleerita kunagi nõnda pretsiisselt kui haruldasemaid sõnu. Üldtuntud sõnadest saab kuulaja konteksti põhjal ka siis aru, kui nad on esile toodud üsna puudulikultki. Seepärast võivad mõned sõnad, mida alati tarvitatakse, ka rõhulises asendis korrumppeeruda tundmatuseni, ilma et selleks oleks foneetilist või fonoloogilist tausta.

Sisekadu ja lõppkadu.

40. a. Igasugustest sise- ja lõppkao juhtudest kõneldes, mille põhjustajaks on olnud reduktsioon, peab käesolevas ühendis lühikese kõrvalmärkusena mainima ka murde vana sisekadu. Kõigepealt näeme, et üld-põhjaeestiline sise- ja lõppkadu on hiiu murretes seadusepärasem kui mitmel pool mujal. Hilisemaid analoogi- moodustisi ei ole paljudel juhtudel seal, kus ühiskeel neid tunneb. Toodagu selle kohta mõni näide: **Phl** *leũdʋdʋd* 'lendavad', *alcmazest* 'algusest' (< *alkamisesta), *vilttsə rĩdə èrèd* 'villase riide ääred', *kolttsəd* 'kollased'. **Kas** *võtʋdʋd* 'võtavad', *tapʋdʋd* 'tapavad'. **Rei**

Rootsiküla *vāimv* (prees. I is. *mā-vāda*) jne. Peale selle esineb sisekadu ja lõppkadu ka niisuguseil juhtudel, nagu *tei kirjjušiltä* 'kirjutasite' ja **Rei-s** *roheltšəd* 'rohelistes' (kuid *sinšt* 'sinised', *punäst* 'punased'); **Käi**, **Rei** *kalttē vīna* 'kallati viina'; **Phl** *edā. nāv ilm* (= *ilmv* < *ilmahen) *pölē* 'ega nad ilma pole', *temā pekkséz ilm azjatta* 'ta peksis ilma põhjusega' (pandagu aga tähele huvitavat säilimisjuhtu: *mā tullē tēdvv kavv edā.zē* 'tulid teed kaudu edasi' < *tētā). Sisekadu on omane ka *i-* ja *u-*tüvelistes verbides ja nende tuletistes, näit. **Phl-s** *rēkmv* 'rääkima', *rištmeze rīdəd* 'ristimisriided', *rōkksid lappsi* 'peksid (~ *rookima*) lapsi', *ōšmv* 'otsima', *kāzid vaštmvz* 'käisid vahtimas', *haūdvvv* 'hauvad', *kaštaksə* 'katsutakse', *hulkmv* 'hulkuma'. Pandagu tähele ka *sunttuz* 'sund' (< *sundittus). Esitatud sisekadu tunnevad muudki Lääne-Eesti murded. Vaadatagu siinkohal selleks Saaberik VMP 34 jj. Praegu on sisekaolised juhud selles verbirühmas siiski harvemad kui need juhud, kus esineb *i* või *u*. Võib arvata, et *i-* ja *u-*lised vormid on sisse tunginud kõigepealt just ühiskeelest. Kahesilbiste verbide tegijanimedel on praegustes hiiu murretes niisugune kuju, nagu oleks neis just *i* säilinud või säilimisjuhtudest üldistunud kõikjale: **Phl** Sääre *nōlijv* 'lakuja, noolija'. **Kas** *kalabūldijv* 'kalur', *vōrgubūldijv* 'võrguga kalastaja', *nōdabūldijv* 'noodaga kalastaja', *kēttējv* 'keetja', *aņdijv* 'andja'. **Käi** Jausa *prūdī aittējvd* 'pruudi veimevaka valmistamise abilised', *vēttējv* 'võtja'. **Emā** Viiterna *lāmbv nittijv* 'lambaniitja', *painijv* 'luupainaja' jne. Ühesilbilistest tüvedest on tegijasõnad järgmised: *tōbijv* 'tooja', *sōbija* 'sööja', *kālbijv* 'käija'. Praegused *ja-*lõpulised tegijanimed on ilmsesti hilisemal ajal naabermurrete ja ühiskeele mõjul tekkinud. Kõige vanematelt inimestelt kuuleb veel *laški* ~ *laški* 'laskja', *pūldi* 'püüdja'. Nooremategi keeles on mõnes sõnas *i-*line tegijasõna elav, nagu näit. *jōkksē* 'jooksvahaigus', gen. id., *kodū-kāibi* 'kodukäija', gen. id. Viimaks mainitud kujud ongi ootuspärased (vt. ka Kettunen EKÄH 169, kus mainitakse **Rei-st** *ōppēttai* 'opettaja, pappi'), mida eeldab eesti keelele omane lõppkadu. Praegused pikemad kujud on reduplikatsiooninähtusi, kus murdeomasele tegijasõnale lõpule *-i* on lisatud veel *-ja*. — Kogu hiiu murdealal on vanemal ja keskmisel põlvel üldised *redēl* gen. *redli* 'redel', *sedēl* gen. *sedli* 'sedel', *vadēr* ~ *vadr* gen. *vadri* 'vader', *vedēl* gen. *vedlā*, ~ *vedlā* 'vedel', *kabēl* gen. *kabli*; **Wiedemann** EWb esineb *ledr* gen. *ledri* 'Leiter' hiiumurdelise sõnana. (Moodne sõna *pudēl* ei tunne sisekadu, vaid genitiiv on *pudēli*; vanemal põlvel on *pōdēl* gen. *pōdlē*.) Viimane rühm sõnu on kaotanud

genitiivis *è* niisuguste kujult lähedaste genitiivide mõjul, nagu *põdrà* 'põdra', *puvru* 'pudru', *tedrè* 'tedre' jne.

Hiiu murretes esineb omapäraseid mitmuse genitiive, nagu naabruses olevais Saaremaaagi murretes, millest võiks arvata esimesel silmaheitel, nagu oleks neiski vokaalikadu, nimelt *silmDE* ~ *silmDƏ* 'silmade', *leHMDƏ* ~ *leHMDƏ* 'lehmade', *härktə* (**Phl**) 'härgade', *laèvDE* ~ *laèvDƏ* 'laevade', *sõrMDƏ* ~ *sõrMDƏ* 'sõrmede', *jalktə* 'jalgade', *lõmDE* ~ *lõmDƏ* 'veiste, loomade' jne. (Kõrvalmärkusena öeldagu veel siingi, et *laèvDƏ*-ga rööbiti võib esineda ka *laèvDp* jne. teisenüansilise redutseeritud vokaaliga.) Tegelikult ei ole neis sõnades sisekaojuhte, vaid tegemist on analoogiliste genitiividega, mis on saanud alguse niisugustest genitiividest, kus *-DƏ* on konsonanttüve järel ootuspärane, nimelt sõnades *sürDƏ* 'suurte', *kèlDƏ* 'keelte', *sëndə* 'seente' jne. Võib kuulda ka *-D*-tut genitiivi, kuigi harvemini, näit. **Phl** Palade *härGƏcp* 'härgadega', Kuri *jalGə* 'jalgade'; **Kas** *ohjə nōr* 'ohjanöör'; **Käi** Luguse *jalGə*, *rõnDƏ* 'rindade' (**AES**). Viimased kujud on muidugi algupärasemad (**Kettunen** **EKÄH** 162, 181 ja 78, 83). — Genitiivid *härktə* ja *jalktə* võiksid viia arvamisele, et ühend *-kt-* on tekkinud juba enne seda, kui *k > g* ja *t > d*, olgu mis tahes teel, kas analoogia mõjul või sisekao tõttu. Et meil ei ole *-GD-* (**jalGDƏ*), vaid on *-kt-*, seletub sellega, et murdes ei või olla ühendeid *-GD-*, *-DG-*, *-BD-* jne. kahe leenisklusiiliga kõrvuti ¹⁾.

b. Kui vaadelda Hiiu ja muugi eesti keeleala sünkoopipi ja apokoopi, kerkib esile küsimus, mis on neid põhjustanud. Sisekao peatingimuseks on eesti keeles see, et algupäraselt on pidanud esimene silp olema pikk ning teine silp on pidanud olema lahtine (**Kettunen** **EKÄH** 162). Huvitav on mainida, et kadunud on ka algupärane diftong, mis enne kadu oli muutunud üksikvokaaliks (**Kettunen** l. c. 163). Kui aga teine silp oli kinnine, on säilinud teise silbi lühike vokaal. Samadel tingimustel on toimunud lõppkadu teises silbis. Kui esimene silp on olnud pikk ja teine silp lahtine, on kadunud teise silbi vokaal. Kaugemal sõna sees toimunud sisekadu on põhimõtteliselt sama tagapõhjaga. Sama võib öelda ka pikemate sõnade lõppkaost. Igasuguseid kadusid võib pidada omaaegseks reduktsiooninähtuseks, mis on arenenud

1) Siinkohal on huvitav mainida, et ühiskeeles kunstlike tuletiste kaudu tekkinud uus konsonantühend *-vd-* (heliline konsonant + leenisklusiil) on tegelikult keele hääldussuhete vastane. Sellepärast kuuldu üldiselt *tugeftama*, *mugaftama* jne. seal, kus kirjutatakse *tugevdama*, *mugavdama*.

käsitäes eesti keele kvantiteedisüsteemi arenemisega. Lähtudes sellest, et omal ajal olid eesti keeles järgmised kvantiteedisuhted: *laulama* : *laulan*, *laulu* : *laulun*, *säri* : *sären* ja ka *metsä* : *metsän*, s. o. esimesed silbid olid sama kvantiteediga nii ühel kui teisel juhul, satume suurte puhtfoneetiliste raskuste ette, kui üritame seletada, miks vahel on teise silbi vokaal alles ja vahel kadunud (Collinder FLQW 21—50; vt. ka Setälä Quantitätswechsel eri kohtades). Samuti ei ole puhtfoneetilise't harilik see nähtus, et mingisuguse vokaalikaio puhul on pidanud otsekui satisfikatsiooniks eelnev osa sõnast veelgi enam pikenema, Allakirjutanu arvates on muutuse järjekord olnud just vastupidine. Pikk esimene silp on hakanud kvantiteedilt muutuma ja see muutus on hiljemini põhjustanud järgnevate vokaalide lühenemist, redutseerumist ja kadu.

Muutuse põhjuseks on võinud olla klusiilide eeskuj, milledel usutavasti on olnud suhe *vakka : *vaĳkan. Nõnda tekkis siis ka *laulu : *laulun*, *metsä* : *metsän*, *säri* : *sären*. Siit on edasi läinud uusi arenemisi. Kui nüüd oli kvantitatiivne vahe olemas sellest olenedes, kas teine silp oli lahtine või kinnine, sai see aega mööda oluliseks tunnusmärgiks. Nagu ülalpool on esile tõstetud, on eesti keeles mitmed kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed suhted tekkinud just selle tõttu, et on tahetud esile tõsta või suurendada vastukäivust, lahkuminekut. Nõnda on ka esitatud näidetes teineteisest üha enam eraldatud esimest ja teist silpi. Ühelt poolt on veelgi enam pikenenud esimene silp ja teine lühenenud, nõnda et saadi kujud *vaĳka*, *laulu*, *metsä*, *säri*. Sel juhul aga, kui esimene silp oli lühem, pikenes teise silbi vokaal, nõnda et saadi *vaĳkän*, *laulun*, *metsän*, *sären* jne. Eesti keele kvantiteedi suhteid peame siis pidama üsna vanaks jooneks, mis on avaldanud suurt mõju edaspidisele keele arengule. Samasugust kvantiteedi arengut kohtame ka liivi keeles (Kettunen LW, Grammatistische einleitung). Nagu varemini on juba öeldud tsentralisatsioonist kõneldes (§ 8), on nüüd sõna kvantiteedilt kõige pikem silp saanud määravaks reduktsioonidele, lõpp- ja sisekaole. Tüüpides *laulu*, *vaĳka*, *kahtama*-, *lüksä*-, *minen* jne. on teise silbi rõhutu vokaal üha enam lühenenud kuni tast jäi järele vaid mingisugune redutseeritud häälik, mis lõpuks koguni kadus. Poolpikk häälik aga ei redutseerunud ja praegu on meil siis *vaĳkä*, *kaännän*, *lüksäv*. Kolmesilbistes sõnades, nagu *jumala*, *rämattu*, *orava* jne. on teine silp pidanud arenema samuti poolpikaks: *jumäla*, *rämätü*, *oräva*. Kui sõna viimane silp oli

kinnine, ei olnud teine silp nõnda esiletõusev kvaliteedi poolest, vaid teine ja kolmas silp olid võrdsed. Nõnda siis on arenenud praegune suhe *jumäl : jumala*. Pikem teine silp on saanud lähtekohaks, millest on siis olenenud lõppkadu.

Samasugune näib olevat olnud olukord Edela-Soome eesti-pärastes murretes. Kettunen SM II 2 ütlebki lõppkaost ja sisekaost, et need on vana eesti keele pärandust või vähemalt on eesti keel andnud predispositsiooni. Edela murretest võib leida muuseas just niisuguseid näiteid, kus teine silp on pikem, sel puhul, kui kolmandas silbis ei ole lõppvokaali: *emänd, jumäl, sār vahing* jne. (vt.). Nendes eesti murretes aga, kus ei ole arenenud kirjeldatud kvantiteedi süsteemi, ei ole sise- ja lõppkadugi veel kõikjal täielikult läbi käinud. Nendes murretes polegi kadu ootuspärane. Tema olemasolu on põhjustanud kaolised naabermurded.

Meil ei tarvitse muudelgi juhtudel arvata, et enne on tekkinud kaugemal sõna sees mingisugune vokaali kadu või lühenemine ja alles siis esimese silbi pikenedmine. Mõeldud on niisuguseid juhte, nagu ühiskeeles *tuba* ill. *tuppa* (< *tupahen), *tal* ill. *tallu* (< *talohen), või murdeti lõuna eestist ka *kaaks kallä* (< *kalada), või **Phl**-st ja **Kas**-st *tullē 'tuli'* (< *tulihen), *sürre 'suri'* (< *surihen) ja *kässē 'käsi'*, pl. part. (< *käsiä). **Phl**-s esineb ka *mèrrē 'merre'* (< *merehen), *tuppō* jne. illatiive. Siin on küll esimese silbi pikenedmise tingimused olnud teised ja ka pikenedmine ise on toimunud ajaliselt lahus eelkirjeldatud kvantiteedimuutusest, aga juba lähimate sugukeelte põhjal, kus esineb ka samasuguseid pikenedisi, võib arvata, et kord öeldi *tuppā, *tallō (ehk *tallā), *kallā, *tullī, *sürri, *kässī, *mèrrē jne. Huvitavaid näiteid sellest, kuidas enne on pikenenud esimene silp ja siis alles lühenenud teise silbi vokaal, pakub soome keel. Kettunen SM II järgi on edelamurretes *satte*, *antteks*, *korkki*, *kippi*, *ei mittä vikka*, *üssi*, *menkkän*, *varkka* jne. (lk. 8). Seega siis on sealgi klusiil ja *s* pikenenud, gemineerunud, kui neile on omal ajal järgnenud pikk vokaal või diftong. Mujalt soome murretest leiame aga järgmisi näiteid: Ala-Satakunta *sattēt*, *kippe*, *pimmē*, *tottüresa*, *issō*, *lujjä*, *kallain*, *puttō*, *hajjō*, *avvaile*, *jürräüttä* jne. (22); Kesk-Pohjanmaa *tuppän*, *vettēn*, *mennē*, *tullē*, *kallā*, *opettellē* (77); Põhja-Rootsi soome murretest *korkkē*, *sannō*, *miehhī* jne. (100); Kesk-Savo murretest (sydän-savolaiset murteet) *pittä jakkō*, *ei luppō*, *tullō*, *valehtellō*, *opettamän*, *opettajän* (105); savo murrete läänenurgast *tullō*, *sattēssa*, *tuppän*, *opettamän* (146); Ingeri murretest *vettē*, *tuppā*, *mak-*

kāmā, kallā, kalloj, hävvimā, varastammā, varastellō (182) jne. Niihästi eesti keeles kui ka soome murretes on pikenemise ehk geminatsiooni põhjuseks olnud järgnev pikk vokaal. Pika vokaali eel artikuleeritakse klusiili või mõnd teist konsonanti palju intensiivsemalt kui lühikese eel. Intervokaalses asendis on võinud intensiivsemalt ning seega pikemalt artikuleeritud konsonant üsna kergesti muutuda nn. geminaadiks. Kettunen SM II 183 on sama põhimõtte alusel seletanud ingeri murrete mõningaid kvantiteedi omapärasusi. Samal arvamisel on ka Porkka ID 37 jj-d.

Siin toodud lühikesed põhimõttelised märkmed hiiu murrete ja üldse eesti keele kvantiteedi arengu kohta olgu vaid ääremärkuks käesolevale tööle, milles on tulnud siin-seal puudutada ka kvantiteedisuhteid.

c. Kvantiteedist kõne' des lisatagu veel teinegi kõrvalmärkus siit alalt, nimelt hiiu murrete praeguste kvantiteedisuhete kohta. Hiiu murrete kvantiteedisuhted on üldiselt väga lähedased ühiskeele omadele. Nagu on näidanud allakirjutanu tähelepanekud eri murretest ning Tartu Ülikooli Foneetika Laboratoriumis tehtud tööd, ei ole absoluutne kvantiteet ühtlane kogu eesti keelealal. Ka isikuti võib absoluutne kvantiteet erinev olla. Ei olegi üldse esmajärguliselt oluline, et oleks tingimata täiesti kindel absoluutne kvantiteet, vaid palju olulisem on relatiivne kvantiteet. Absoluutsest kvantiteedist võib kõnelda üksnes üksiksõnus, kui need ei esine kontekstis. Lauses absoluutne kvantiteet võib muutuda rõhustamise, afekti, helikõrguseliikumise jm. tõttu. Harilikult säilib aga relatiivne pikkus, s. o. normaalselt muutuvad kõik häälikud samas sõnas või sõnarühmas kas lühemaks või pikemaks, nõnda et nende omavaheline kvantiteedisuhe jääb samaks.

Mõnes leksikaalses või paradigmaatilises sõnatüübis on hiiu murretes omapärane kvantiteet. Suurem osa *-e-* ja *-es-* lõpulisel sõnu ei tunne vältevaheldust, vaid sama välde püsib igal juhul: *hõnè* gen. *hõnè* 'ruum rehetoa ja kambri vahel', *õnè* gen. *õnè* 'õõnes', *kõrè* gen. *kõrè* 'kaar', *kivè* gen. *kivè* 'kiivitaja', *lainè* gen. *lainè* 'laine', *mõitè* gen. *mõitè* 'mõte', *vīrèz* gen. *vīrè* 'viires, viir (lind)' jne. (toodud näited on **Phl**-st). Nõrga astme üldistus ei ole omane kõigile sõnadele. Samal murdealal ja samadel isikutel on *sēnèz* gen. *sēnā* 'seen', *vērè* gen. *vērdā* 'äär', *hūljèz* gen. *hūlgā* 'hüljes' jne. — *-us-* lõpulisel abstraktnoomenid on puhast murret kõnelevail isikuil ikka nõrgaastmelised: **Phl** *haigüz* 'haigus', *orjüz* 'orjus', *pūdüz* 'puudus', *rikküz* 'rikkus', gen. *haigüzā*, *orjüzā*, *pūdüzā*,

rikkúzə, part. *halgūt*, *õrjūt*, *pūdūt*, *rikkūt*. Kui pluuralitytunnus *-te* *-de* ~ *-ta*, *-da* liitub konsonanttüvele, jääb tüvi harilikult tugevasse astmesse: **Phl** *neñdel* 'nendel', *põlde* 'poolte', *naēldəp* 'naeltega', *kõrdəp* 'koortega', *naštə* 'naiste', *laštəle* 'lastele' jne. Nende sõnärühmade omapärasele kvantiteedile on tähelepanu juhtinud juba M. Weske (SbGEG 1877, 110—113). Mainitagu veel, et üksikuis sõnus võib vastupidi ühiskeelele olla kas tugev või nõrk aste, nagu *jõulud* ~ *jõulod* ~ *jõulõn* 'jõulud', *laulõn* ~ *loulõn* 'laulan', *ūdiz* ~ *ūdēz* 'uudis', *jõdēk* ~ *jõdik* 'joodik', *hiljpk̄s* ~ *iljpk̄s* ~ *iljpk̄s* 'hiljaks', *vimpk̄s* ~ *vimpk̄s* 'viimaks, viimati' jne.

d. Sise- ja lõppkao juurde tagasi minnes peab mainima veel mõningaid omapäraseid juhte, millel ei ole midagi ühist üldise sise- ja lõppkaoga, vaid mis on tekkinud sel teel, et kas lauses või sõnas täiesti rõhutusse asendisse sattunud vokaal on lõplikult redutseerunud. Hiiu elavas kõnevoorus on niisugune redutseerumine väga üldine. Mõnes sõnas ei ole kadu enam juhuslik, vaid enam-vähem üldine. Järgnegu siinkohal mõningaid näiteid niisugustest juhtudest kui ka tüüpilisematest võimalustest, kus lõppkadu võib esineda. **Phl** Sääre *riitõppi sissə* 'riidetoppi' (normaalselt *riidəpõppi*), *käinnaine* 'Käina naine', *rēkksim eñ* 'rääkisime enne' (= *rēkksimə eñnə*), *ol* 'oli' (= *ollə*), *pañ* 'pani' (= *pañnə*), *suišs lāin ukksēsət vāl* (~ *vālłə*) 'suits läinud uksest välja' (= *väljə*), *sull_on nī pal* 'sul on nii palju' (= *paljə*, esitatud lauses on *nī*-sõna olnud väga rõhutatud), *nözuc_nōtkə mā* 'niisugune vajuv maa' (= *nözuce(inə)*), *ollə sēl lamppoiziks* 'oli seal lambapoisiks' (= *lam̄b̄p̄-poiziks*), *naištrahvvd* (= *naištarahvvd*), *mēz ollə vōrast laēvvdə pēl* 'mees oli vōorastel laevadel' (= *vōrastə*), *mā rēkkézə õhə pēv* 'ma rääkisin kord, kunagi' (= *pēvə*), *tā ütłəs mō vast* 'ta ütles mulle' (= *vastv*), *polə minə sān kar* 'pole mina tohtinud karta' (= *karttv*), *kašsə tohīt_kur* 'kas sa tohid kuri olla' (= *ollv*), *omēt* 'ometi' (= *omēt-tə*), *vəə sis* 'vea sisse' (= *sissə*); Kuri *sē nacū ta m̄m̄l-d̄m̄p* *ma d̄iz* 'see nagu Tammela-Tooma Madis' (= *ta m̄m̄l-đm̄p*); Värsu *kahə hobuzec* 'kahe hobusega' (~ *hobuzecv*), *tulə tegem* 'tule tegema' (= *tegemv*); Nõmba *valk_koitt* *sēz* 'valges kotis' (= *valcə*); Kere-maa *teřv_vēnk* 'terve vihk' (= *teřvə*), *põigitt* *lävi* 'põigiti läbi' (= *põigittə*). Mõnes vormis on lõppvokaali kadu eriti üldine, nagu näiteks *ma*-infinitiivis (Sääre *pəə_B ikk̄p pañd̄m* 'peab ikka pandama', *e m̄a st̄əs_pəə_B hobustə toht̄r olēm* 'Emastes olevat loomast' jne.), nõnda, et tekib vägisigi oletus, et siinkohal on lõppkadu olnud **Phl**-s omapäraseks murdejooneks, mis ühiskeele ja teiste

hiiu murrete mõjul on hakanud taanduma. Nimelt on väljaspool **Phl** piire redutseerimisest tekkinud lõppkadu haruldasem. Peale üksikjuhtude, nagu *käinnainə, naištraz = naištrahvəz* jne., ei ole teda mujal nimetamisväärselt. Tähtsaid lisandeid, mis on registreeritud muudest kihelkondadest, on **Käi** Luguse *suištəpəhad* 'suviste-pühad' (= *suištə-pəhə.d*); **Rei** Pihla *tuməks kolləne* 'tumeakas kollane'. Üldhiuulised on aga järgmised mitmusekujud, millest siinkohal toodagu paar näidet: **Phl** Nõmba *lauəəst* 'puutaldrikud'; Sääre *kəpləst* 'köplased, reiklased'; *vešt* 'veised'; Kuri *jütlest* 'nad ütlesid', *te jütlestə* 'teie ütlesite'. **Kas** *laivəst* 'laenasid', *kaivəst* 'kaebasid', *palittust* 'palituid', *maniləst* 'mantleid', *kleittəst* 'kleite'. **Käi** Villemi *icəst* 'hiidlased'; Nõmme *lambrəst* 'lepatriinud'. **Ema** Viiterna *pəštəst* 'pääsukesed', *vəpilitst* 'vöödilised'. **Rei** Ogandi *meziləst* 'mesilased'; Rootsiküla *nəd višt* 'nad viisid'; Pihla *oskast* 'oskasid'. Kõigis nendes näidetes on spirandi *s* ja klusiili *t* vahelt kadunud vokaal sel põhjusel, et kahe helitu hääliku vahel olles on ta ka ise muutunud helituks ning üha lühemaks, kuni ta täiesti kadus. Kohati võib siiski kuulda ka helitut vokaali, näit. **Käi** Villemi *äikközəd* 'aukusid', *sinizəd* 'siniseid'. On huvitav tähele panna, et 1889. aastal ehtsa hiu murde tarvitajad Hurda vanavarakogujad kirjutavad *lenafəd* 'linased' (H II 41, 246), *palufəd* 'palusid' (250), *Waindafəd* 'vaenlased' (257), kuid *efimef'd iluf'd hobuf'd*, ise lauset tõlkides *efimefid ilufid hobufid* (lk. 29—30). Vt. ka Kettunen VokKod. 149; EKÄH 167 jj. Üldhiuulistena võib veel mainida mõnd teist juhtu, nagu *-er*-lõpulisli sõnu: *ümbr* 'ümber', *kaṁbr* 'kamber', *mälbr* 'maaler', *təvbr* 'toober', *viṁmr* 'üksik ais', *toṁtr* 'tohter' jne. Edasi on tähele panna veel juhud *sī* 'siia' (*sī* on ka 'siin'), *einəm ~ heinəm* 'heinamaa' (on ju ühiskeeleski *einəm* õige üldine *heinamaa* kõnekeelekuju), samuti *kařjəm ~ kařjam* 'karjamaa'. Ühiskeele *-ne*-lõpulistest sõnadest vastetest peab ka oletama, et neiski on võinud teatud juhtudel lõppsilbi vokaali kadu olla olnud varemalt üldine või vähemalt üldisem, sest vanem põlv tarvitab veel praegugi väga laialt vorme *vähən ~ vehən* 'väike', **Phl** *neljp-āštyn* 'nelja-aastane'. Lõpuks mainitagu siin sõnad *pārcə ~ pārcə* 'suveköök, vanasti hirtest koonusekujuline, nüüd omaette väike hoone' ja *nələcə* 'nõelatops' (**Käi** ja **Ema** sõna). Nendes sõnades on lõppsilp *-cə* jäänus endisest liitsõna teisest osisest *-kota*. *Mees*-sõna vaste annab ka hiu murrete liitsõnades samasuguseid lühendeid, nagu ühiskeeles: *pəṁmə* 'peigmehe', *kaṁpməd ~ koupməd* 'kaupmehed' jne. Hiio murrete adessiivi tunnuseks on üldiselt *-le*,

-lə, nagu näit. **Phl**-st *pārāndp pēlə* 'põrandale', *heĩnestele* 'enestele'; **Kas** *leħmbələ* 'lehmadele', *mōlə* 'minule'; **Kāi** *marjələ* 'marjule, marju korjama' jne. Selle kõrval on kuulda läbisegamini ka lõppkaolisi kujusid: **Phl** *ta ütələz mul* 'ütles mulle', *jēb järēl* 'jääb järele', *münə pēl tait polē tulŋ* 'minu peale pole täid tulnud', *sīs lāntə kalləl* 'siis lähete (töö) kallale', *peksN inimezed verēl* 'peksnud inimesed verele'; **Kas** *mā annə sōl kakkō* 'ma annan sulle paisteleiba', *kas tā polē teĩttēl rēkkēntēd* 'kas ta pole teile rääkinudki?'; **Kāi** *kuĩtsūde laudp, anttē neĩdel koħvē* 'kutsuti lauda, anti neile kohvi', *olē miĩttə lastəl kurī* 'ära ole lastele kuri' (vt. 29b). Samuti on murdeomased järgmised illatiivikujud: **Phl** *igēze* 'ikkesse', *lahēze* 'lahte', *pĩlvedezə* 'pilvedesse'; **Kāi** *küləze* 'külasse', *torūzə* 'torusse', *emastəzə* 'Emastesse'; **Emā** *ligēšsə* 'porri', *rāmandōšsə* 'raamatusse'; **Rei** *pūūzə* 'peosse', *küləze* 'külla'. Selle kõrval on allakirjutanu mõnel korral kirja pannud ka lõppkaolisi illatiive: **Phl** *Sāāre jähē elūz* 'jäi ellu'; **Kāi** *Villemi nad lākksit peñ dī talūs* 'nad läksid Pendi talusse' (vt. 59c). Esitatud allatiivid ja illatiivid, kus esineb lõppkadu, on taaski vokaalide reduktsiooninähtust.

Mõnest liitsõnast on raske öelda, kas küsimuses on redutseerimisest tingitud lõppkadu või nominatiivliitumine: **Phl** *Kurī viĩkelor* 'viinakelder'; Keremaa *mōĩznēdi mets* (kohanimi), *vokkē sūdambak* 'vokipakk' (? < *sūdāmpakko < *sūdāĩpakko). Usutavam on ehk siiski, et ka neis sõnus esineb harilik, ülalkirjeldatud reduktsioon.

e. Äsja on öeldud, et s-i ja klusiili vahel võib kaugemal sõna sees mõnikord kuulda helitut vokaali. Helituks vokaaliks tuleb arvata seda, mille moodustamine on täiesti oraalne. Nagu allakirjutanu katsed setu helitutest vokaalidest on näidanud, on nende vokaalide artikuleerimise ajal häälehuuled avatud, nõnda et kopsudest tulev õhuvool pääseb vahelt vabalt läbi. Seega ei teki helilisuseks vajalist vibratsiooni ning helitute vokaalide ainukeseks moodustuskohaks jääb suukoobas. Suukoopas saab vastav vokaal oma mündi, millega käib kaasas h-häälik. Et helitud vokaalid esinevad ühenduses just helitute klusiilide *k*, *p*, *t* ja *s*-iga, seletub selle asjaoluga, et neid klusiile kujundades on häälehuuled avaasendis (Ä i m ä, Vorläufige Versuche zur Endoskopie der Kehlkopfartikulation der labialen Verschlusslaute sowie der Spiranten *h*, *s*, *f*, Festschrift tillägnad Hugo Pipping (Helsingfors 1924), lk. 556 jj-d). See ava-asend püsib ka vokaali puhul. — Hiiu murretes on helitu vokaal enam-vähem juhuslik. Isegi redutseeritud

vokaalid, mis on ajaliselts väga lühikesed ja mille oraalne moodustus on õige taandunud, on siiski hellilised, mida osutab juba tavaline larüngaalkurv.

Sandhinähtusi vokaalühendefs.

41. a. Kui eelmine sõna lõpeb vokaaliga ja ka järgmise alguses on vokaal, esineb sel juhul, kui kõrvu olevad sõnad liituvad teineteisega, sandhinähtus. Kõige üldisem on sandhi ühenduses eitussõnaga *eñD* 'mitte', näit. **Phl** Sääre *mū mēle tule_cāñD* 'ei tule minu meelde ka mitte' (= *kā eñD*), *āgās polēñD* 'ega siis pole mitte' (= *polē eñD*), *āi sulā. ārāñD* 'ei sula ära mitte' (= *ārā. eñD*), *āi trahvīñD* 'ei trahvita mitte' (= *trahvīñD eñD*), *kallālēñD* 'mitte kallale' (= *kallālē eñD*), *jällēñD* 'jälle nüüd' (= *jällē eñD*), *polē sā kahēzāñD* 'pole sa kaheksa-aastane mitte' (= *kahēza eñD*). Esitatu kohta leiab ohtrasti näiteid ka kõikjalt mujalt hiu murrete alalt. Teine sõna on *eḗ*, mis esineb ka peaaegu ainult eelnenud sõnaga kokkusulanult, näit. **Phl** Sääre *map tahā.* 'ma ei taha' (= *eḗ tahā.*), *tēḗ sā nī paljō üñtēḗ* 'teie ei saa sugugi nõnda palju' (= *tē eḗ*). Peale selle esineb vokaalide sandhit mitmetes liitsõnades, mille osised esinevad ikka koos, nagu **Phl** Keremaa *jaloõtselā* (all.) ~ *jallottsp* (ill.) 'jalutsi'; Sääre *sēā. pōlēs tulī* 'selle aja põles tuli', *rēštīzḗ* 'ristiisa' (= *rīštī-izā.*). Lõpuks on sandhi väga harilik kohanimedes, näit. **Phl** Värsu *pōlluḗtsp krēḗ = pōllu-oḗtsā. krēḗ* 'Põlluotsa Kreet'; Hundama *mēttsp mēl = mē-oḗtsā. mēl* 'Mäeotsa mäel'; Sääre *süllāḗtspz = süllā-oḗtspz* 'Sillaotsas'.

b. Sandhinähtusega käsikäes käib hiu murretes huvitav asjaolu, et rõhututest sõnadest või niisugustest sõnadest, mida tarvitatakse väga sageli, võib kaduda vokaal või vokaaliga koos ka kogu silp. Näiteks **Phl** Palade *kedāḗt polē jākkspñ oḗtḗñD* 'pole jäksanud mitte midagi osta' (= *kedā.ḡēḗ*); Nõmba *igāñā hulḗ* 'väga suur hulk' (= *igāvenā*); Sääre *kāñdrast* (sing. nom.) 'Käina rahvas', *sī tōmarast* 'siin Tooma rahvas', *vabrigu_raz* 'vabriku rahvas, Kärddla elanikud', *polē üñtēḗ* 'pole sugugi' (= *üñtēḡēḗ*), *ārā. nārā üñt* 'ära naera ühtigi', *nīzūñā* 'niisugune' (< *nīnsukuineñ; samast sõnast on veel muidki kuluvorme, nagu *nōzūñā*), *kui_ma vāñ lapḗ* 'kui ma olin väikene laps' (= *vāhēñē*), *vezēt_kōlgūñD jārēl* 'väikesed kelgud järel' (= *vehēst*), *muḗḗñD oñ* 'muidugi on' (= *muḗ-dūḡēḗ*), *meḗs* 'metsas' (= *meḗtspz*), *pūhavaze pēvā.* 'pühapäevase päeva' (= *pūhāpēvaze*), *oḗs* 'otsas' (= *oḗtspz*), *neñḗl oñ parēñD*

riḁḁḁ 'nendel olnud paremad riided' (= *parēmḁḁ*), *eaḁ. valis izē mḁḁḁ* 'igas vallas ise moodi' (= *valḁḁz*), *miḁḁ miḁḁḁ* 'mitte midagi' (= *miḁḁ.gēḁ*), *sedḁ.zē* 'nõnda, sedaviisi' (= *sedḁ.vîzē*); Kuri *ōḁ* 'nemad olid' (= *ollēḁ*); Aruküla *nōñnāzē* 'nõnda' (= *nōñnā-vîzē*). Muudel murdealadel on siinkohal vaid **Phl**-st toodud näidetel sama-sugune esindus. Lisatagu üksnes mõni näide, mida **Phl** murdes ei esine. **Käi** Luguse *ravakülḁḁn vak* '12-toobine vakk' (< **rauḁankülḁvūmittoinen*); **Emā** Viiterna *kolmē külttunḁ rîšt* 'kolmekülimitune riist'; **Rei** Pihla *külmittḁḁ* 'külmitud' (< *külḁvūmittat). Eriti üldine on kogu silbi või mitme silbi kadu kohanimedes: **Phl** Sääre *nūḁḁḁnḁ aḁḁ = nūḁḁi-jūrḁnḁ aḁḁ* 'Nuudi-Jürna Ann', *pḁḁhēḁḁḁḁ ~ pḁḁhēḁḁḁ ~ pḁḁhalḁḁḁ* jne. *rahḁvā.z* 'Pühalepa rahvas', *hāḁpslōz ~ hāḁblōz* 'Haapsalus'; Kuri *pārḁḁḁḁḁ* 'Päralde' — vanade dokumentide järgi on talu nime algupära *Pärapōlde*; Sarve *havirḁḁl* 'Havirahval' (= *hāviraḁḁḁḁḁl*). Üldhiilised on *attimāl* 'aitäh'; *vā* 'pejoratiivselt pro vanā: sē_uva tui' 'see vana Tui', ja arvsõnad 11—19 *ū.kstei:š_N*, *vîstei:š_N*, *ka.hēdei:š_N* (**Phl** Nõmbast on registreeritud *ka:hēḁḁi:š_{mḁ}*, gen. sg.) jne.

Švaa.

42. a. Švaa ehk svarabhakti on omane eriti **Emā**-le ja **Rei**-le. Kui lõppkao tõttu on sõna lõppu sattunud *hm*, *hn* või *hl*, on *h* ja järgneva konsonandi vahele tekkinud vokaal, näit. **Emā** Viiterna *pahāl* (gen. *paḁlā*, part. *paḁlḁ*) 'ora, varras', *mahāl* 'mahl', *tahām* 'tahm', *lehēm* 'lehm'. **Rei** *maḁkḁl pahēl* 'vorstivarras', *vihēm* 'vihm'; Pihla *lōhēn* 'lõhn', *lehēm* 'lehm' jne. On täiesti arusaadav, miks on tekkinud vokaal *h* ja järgneva helilise konsonandi vahele. Eesti keel sandhikeelena ei võimalda helitul ja helilisel häälikul esineda kõrvu. Kui *h* on pikk, on ta eesti keeles ikka helitu (EK 1938, 62 jj-d). Enamates murretes on järgnev heliline konsonantki muutunud helituks, nagu muuseas ühiskeeles, kus hääldatakse *maḁḁl*, *taḁḁm*, *paḁḁn*. Kui aga säilitati lõppkonsonandi helilisus, pidi tema ja *h* vahele tekkima heiline siire. See siire on hiljemini arenenud iseseisvaks vokaaliks, mis on kvaliteedilt ja kvantiteedilt võrdne muude teise silbi poolpikkade vokaalidega. Kettunen KodVok. 227 jj-d (eriti lk. 230) on samal viisil seletatud Kodavere murde švaad. Kirjeldatud švaad ei esine **Phl**-s, **Kas**-s ega **Käi**-s, kus on *h* järel helitu *l*, *m*, *n*. **Phl**-st on allakirjutanu vaid korra kuulnud Sääre külas *lehām* 'lehm', mis võib olla täiesti juhuslikki hääldus-

komistus. **Phl**-st põlvnev Hurda vanavarakoguja on omast murdest toonud ikka švaatud kujud. **Rei**-st on aga švaalised näited: *fiis teeb lehem ikka ärikwafiga* (H II 41, 28); *mahal joofeb* (121). **Phl**-s on švaa õige üldine preesensi partitsiibis: *lõppən* 'lõpnud', *tahtən* 'tahtnud', *müttən* 'muutunud', *ollən* 'olnud' jne. Enamatel juhtudel on švaa tekkinud partitsiipi just siis, kui on sattunud sõnalõpus kõrvu helitu konsonant ja heliline *n*. Siingi on siis sellepärast švaa olnud vajaline, et helitu ja heliline konsonant ei või kõrvu esineda. Partitsiibis esineva švaa kohta on rohkem näiteid § 43b. Lõpuks mainitagu möödaminnes, et ka hiiu murded tunnevad üldeestilist švaad sõnades *kedèr* 'vokikeder', *sõbèr* 'sõber', *odèr* 'oder' jne., niipalju kui üldse esineb niisuguseid nominatiive *sõbrà ~ sõbrä*, *odrà* jne. kõrval. Peale selle võib kuulda juhuslikku švaad keset elavat kõnet muudelgi juhtudel, kui tahetakse vältida häälduslikult raskeid häälikute kombinatsioone.

b. Švaad käsitledes peab puudutama hiiu murrete ja üldse eesti keele lauska algust ning lõppu. Teatavasti ei ole eesti keelele omane järsk alg ega järsk lõpp. Eesti keeles vokaaliga algava sõna artikuleerimisel ei astu häälehuuled järsku tegevusse hetkeks moodustunud sulgasendist, vaid hõngusasendist siirduvad häälehuuled pikkamisi foneerimisasendisse. On juba toodud huvitavaid sandhinäiteid vokaalidest, kuidas eelneva sõna lõppvokaal ja järgneva sõna algvokaal võivad sulada teineteisesse. Hiljemini näeb konsonantidega esinevat sandhit. Igasugused sandhinähtused on võimalikud eriti just selle tõttu, et keel ei tunne järsku algust. Vokaaliga algav sõna võib täiesti kokku sulada eelneva sõnaga. Lausk lõpp avaldub taas järmsel viisil. Kui sõna lõpeb helilise konsonandiga või *s*-ga, kuuleb absoluutses lõpus konsonandi järel veel väikest häälikut, mis akustilise mulje järgi tuletab meelde õige nõrka indiferentset vokaali, näit. **Phl**-st *kõnə* 'konn', *villə* 'vill', *narrə* 'narr', *kassə* 'kass' jne. Kui sõna lõpus on helitu konsonant, on lausast lõpust niisugune mulje, nagu oleks konsonandi järel lühike *h* ehk, teiste sõnadega, nagu oleks konsonant aspireeritud, näit. samast kihelkonnast *patt^h* 'patt', *vokk^h* 'vokk', *papp^h* 'papp'. Mõlemal nähtusel on siiski täiesti sama füsioloogilis-häälduslik tagapõhi. Heliliste konsonantide artikuleerimise ajal häälehuuled on foneerimisasendis. Kui vastava konsonandi oraalne artikulatsioon on lõppenud, ei asetu häälehuuled kohe avaasendisse, vaid püsivad veel hetkeks endises asendis. Selle tagajärjeks on siis mingisugune õige lühike indiferentne vokaal, millel puudub oraalne

artikulatsiooni varjund. Äi mä uurimiste järgi on *k*, *t*, *p* artikulatsioonil häälehuuled avaasendis. Sellepärast siis kuulemegi nende klusiilide järel väikest *h*-d. — Kui esimeses silbis on pikk vokaal või diftong, ei ole lausk lõpp nõnda hästi kuuldav kui lühikese vokaali puhul. Pikemates sõnades on ta samuti õige nõrk. Švaasarnast lauska lõppu võib esineda vokaaligi järel, eriti just siis, kui mõni vokaaliga lõppev sõna hääldatakse üksikult vastusena või küsimusena, näit. **Phl** Sääre *keš sēl ollē?* — *temàə* 'kes seal oli? — tema!'. Peale selle esineb teda interjektsioonides: *uiə* ~ *huiə* (**Phl**) 'hui, ohoh', *oiə* 'oi' jne.

Kui suur on sajandikkudes sekundites konsonantide lõpus olev väike švaavokaal või avahäälik, demonstreerigu kümograafilised näited **Rei**-st. Järgnevatest sõnadest osutab esimene arv lõppkonsonandi pikkust ja teine arv konsonandile järgnevat lauska lõppu:

<i>nõmə</i> 'kanarbik' 28:7	<i>konh</i> 'kont' 28,75:3,25
<i>konə</i> 'konn' 31,5:3,25	<i>tõph</i> 'toop' 26,5:6,75
<i>ämmə</i> 'ämm' 32:3,25	<i>āk</i> 'haak' 25,25:4
<i>narə</i> 'narr' 20,5:3	<i>tõih</i> 'toot' 21,75:4,5
<i>ulə</i> 'hull' 25:5	<i>nih</i> 'niit' 28,25:3,25
<i>põlə</i> 'põll' 24,25:9,5	<i>nõkh</i> 'surnu, kodukäija' 26,5:3,5
<i>kelə</i> 'kell' 26,75:5,75	<i>sūrə</i> 'suur' 15,5:3
<i>pukh</i> 'sokk' 31,25:5,25	<i>nārə</i> 'naer' 13,5:3,25
<i>kokh</i> 'saat' 31,5:7,5	<i>mōrə</i> 'moor' 15:3,5
<i>poḗh</i> 'papp' 30:10,25	<i>kōrə</i> 'koor' 13,5:3,5
<i>tāh</i> 'tatt' 34,25:9,5	<i>kōlə</i> 'kool' 15,25:2,25
<i>sukh</i> 'sukk' 34,75:6	<i>āmə</i> 'aam' 21:3
<i>seḗh</i> 'sepp' 37,75:6,75	<i>kōnə</i> 'koon, lõug' 14,25:3,75
<i>sūih</i> 'sütt' 38,5:6,5	<i>kelDh</i> 'keelt' 13,75:6
<i>lipḗh</i> 'lipp' 33,5:8,5	<i>ōlDh</i> 'hoolt' 13,25:7,5
<i>lapḗh</i> 'lapp' 35,25:10	<i>kōrDh</i> 'koort' 14,75:5,75
<i>rokḗh</i> 'rokk' 32,25:5	<i>tāiDh</i> 'täid' 13:4,5
<i>kastḗh</i> 'kast' 21,5:4,5	<i>sōiDh</i> 'sõid' 13,75:5
<i>ustḗh</i> 'ust' 21,75:5,75	<i>tōiDh</i> 'tõid' 13:5,5
<i>pelih</i> 'ahjupelt' 30,5:5,75	<i>nūiDh</i> 'nüüd' 16,75:9
<i>katkh</i> 'katk' 18,5:9	<i>aikh</i> 'haik' 25:3
<i>pōskh</i> 'pōsk' 15:6	<i>paikh</i> 'paik, lapp' 24,5:3
<i>kurth</i> 'kurt' 34,5:9,75	<i>loulə</i> 'laul' 14:2,5
<i>minth</i> 'piparmünt' 34,75:2,75	<i>ourə</i> 'aur' 14,5:3
<i>vanih</i> 'purjevant' 31,5:2,75	<i>kōerə</i> 'koer' 11,5:3

<i>kaërə</i> 'kaer' 10,25:6,5	<i>keŋŋəndh</i> 'kingad' 13,5:5,25
<i>luŋkkih</i> 'lukud' 11,5:3,5	<i>vānvvdh</i> 'vaagnad' 12,75:4
<i>kēlēdh</i> 'keeled' 13,5:8,75	<i>kōnūdh</i> 'lõuad, koonud' 10,75:5
<i>võrvvdh</i> 'võõrad' 15,25:3,75	<i>vanədh</i> 'vanad' 13,25:5,75
<i>põzvdh</i> 'põõsad' 15:4,25	<i>veŋŋvdh</i> 'võtnud' 11:5,25
<i>louləvhdh</i> 'laulab' 13,5:4,5	<i>aŋŋeēth</i> 'hange' 34,75:2,75
<i>leŋkkidh</i> 'kaalikaid' 10,5:7,25	<i>vagəvəldə</i> 'vagadel' 16,75:5
<i>kāizendh</i> 'käised' 11,5:5,75	<i>kaləvəldə</i> 'kaladel' 13,5:5
<i>vaërəvdh</i> 'vaeraid' 12,75:4	<i>kōhēnə</i> 'kõhn' 18,5:3
<i>kasvəvhdh</i> 'kasvab' 11,75:3,75	<i>lehēmə</i> 'lehm' 18,75:4

Kümograafiliste meetoditega ei ole võimalik saada lauska lõppu ka *s*-ga lõppevaist sõnust. Kuid akustilise mulje järgi otsustades on seal lõpp umbes võrdne muudegi konsonantide lõpuga. Nagu osutavad toodud näited, on lausk lõpp ajaliselts õigegi pikk. Sajandikes sekundites on aspiratsioonina kuulduv lausk lõpp lühikese vokaali olles esimeses silbis pika fortise järel 5—10,25, pika vokaali või diftongi olles esimeses silbis — 3—6,75. Kui fortis on mõne teise konsonandi järel, kõigub lausa lõpu kestus 2,75 ja 9 vahel. Kaugemal sõna lõpus on fortise järel aspiratsioon (kahjuks on selle kohta väga vähe katsematerjali) umb. 2,25. Leenisklusiilil on esimese pika silbi järel lausk lõpp 3,25—9. Vastavad arvud teise silbi järel olevast leenisest on 3,5—7,25. Heliliste konsonantide järel on švaana kuulduva lausa lõpu kestuse arvud järgmised. Kui esimene silp on lühikese vokaaliga ning viimasele järgneb pikk konsonant, kõigub švaa kestus 3 ja 9,5 vahel. Pika vokaali ja diftongi järel on lühikese konsonandi lausk lõpp 2,25—6,5. Teise silbi järel on lausk lõpp 3—4 ja kahes näites kolmanda silbi järel olevast 1-st — 5. Kokkuvõetult näitavad katsed seda sama, mida kuuleb kõrvgi. Mida lühem on esimese silbi vokaalaines ja pikem konsonantaines, seda pikem on lausk lõpp. Kaugemal sõna lõpus on lausk lõpp vähem märgatav kui ühesilbiste sõnade lõpus.

Toodud arvud on sellepärast esitatud nõnda üksikasjalikult, et veenvalt näidata, kuidas lausk lõpp on arenemas iseseisvaks vokaaliks. Tegelikult see ongi juba omaette vokaal, mida eestlase kõrv ei ole aga harjunud pidama iseseisvaks¹⁾. Lääne-mere soome

¹⁾ Allakirjutanu isikliku häälduse kohta on mitmed välismaa foneetikud, kes ei ole tundnud eesti keelt, teinud märkusi, et kõnelejal kuulduv sageli inglise, saksa või mõnd muud keelt kõneldes sõnalõpulise konsonandi järel veel vokaal. Keegi itaallane pani eestlase ütluse järgi *Tallinn*-sõna kirja *Tallinne* kujul.

keelte ning ka eesti keele kohta võib leida siiakuuluvaid lisanäiteid Mägiste kirjutises EK 1938, 167 jj-d.

Vokaalide nasalisatsioon.

43. a. Hiiu murretes ja üldse eesti keeles on omane vokaalide nasalisatsioon naabruses olevate nasaalide mõjul. Nimelt kuuleb nasaalide naabruses olevatest vokaalidest, et nende moodustamisel antakse tugevat kõrvalvärvingut ninast tuleva õhuvooluga, mis ei ole muidu omane normaalsete eesti vokaalide moodustamisel. Üld-eestiliselt esineb niihästi regressiivset kui progressiivset nasalisatsiooni. Kuidas nasalisatsiooni suhted on hiiu murretes, osutagu vastavad näited **Rei**-st, kust allakirjutanut on olemas kõige enam kümograafilist ainestikku¹⁾. Näidetes osutab esimene arv vastava vokaali absoluutset pikkust sajandikes sekundites. Teine arv on taas nasaalsuse absoluutne kestus ja kolmas näitab, kui suur on olnud nasaliteedi aste — π . Kui nasaliteet ei esine vokaali alguses, s. o. $0 \rightarrow$, on klambrites τ eraldi osutatud. Sõnaalgulise nasaali järel esineb nasaalsust järgmiselt:

<i>mâ</i>	'maa'	35,25:26,75:7,5
<i>mâz</i>	'maas'	29,75:29,75:10
<i>nâr</i>	'naer'	30,75:17,25:5,5
<i>nüüd</i>	'nüüd'	29:7,75:2,75
<i>nõm</i>	'kanarbik'	7,25:7,25:10
<i>nõmmël</i>	'kanarbikul'	5,5:5,5:10
<i>maimà</i>	'mamma'	8:8:10
<i>minì</i>	'(pipar)münt'	6,75:6,75:10
<i>matmv</i>	'katma, matma'	7,5:4,75:6,25
<i>magàm</i>	'magama'	6,5:4,25:6,5

Seega selgub siis, et progressiivne nasalisatsioon sõnaalgulise nasaali järel on õige suur, nimelt kõigub see 2,75 ja 10 vahel. Kui vaadata näiteid, võib kokkuvõtlikult otsustada, et normaalne nasaalsuse aste on 6—10, s. o. vokaalist on nasaleeritud vähemalt 0,6. Sageli võib kogu vokaal olla nasaleeritud.

Teise silbi alguses esinevatest nasaalidest ja neile järgnevatest vokaalidest toodagu järgmised näited:

<i>maimà</i>	'mamma'	13,75:10,5:7,75
<i>nõmmël</i>	'kanarbikul'	8:6,25:7,75

¹⁾ Siin esitatavad nasaalkurve tulemused on hangitud ninaoliiviga.

<i>vañnàz</i>	'adra vannas'	11,75:8:6,75
<i>koñnà</i>	'konna' (gen.)	14:9:6,5
<i>koñnv</i>	'konna' (part.)	8,75:6:6,75
<i>äñmä</i>	'ämma'	16,5:13,5:8,25
<i>añnà</i>	'anna'	13,75:11,75:8,5
<i>kañnàva</i>	'kannata'	8,25:7:8,5
<i>kanà</i>	'kana'	19,25:19,25:10
<i>omà</i>	'oma'	18,5:12,75:7
<i>senè</i>	'selle'	17,25:8,25:4,75
<i>sõnàlənε</i>	'sõnarikas'	10:10,10
<i>kāni</i>	'kaani' (gen.)	12:6,5:5,5
<i>kāni</i>	'kaani' (part.)	8,5:6:7
<i>vānvvd</i>	'vaagnad'	6:3:5
<i>sēnèz</i>	'seen'	11,75:4:3,5
<i>sēnε</i>	'seene'	9:7:6,75
<i>õnè</i>	'vaheruum kambri ja rehetoa vahel'	11,75:9,25:8
<i>õnεz</i>	id. iness.	9:4:3,25
<i>kõnùd</i>	'koonud, lõuad'	10,25:5,75:5
<i>añDMA</i>	'andma'	9,75:6,25:6
<i>matma</i>	'katma, matma'	9:4,25:4,75
<i>sõñkmεD</i>	'sonkmed'	6,5:3:4,5
<i>al m à</i>	'Alma'	10,5:6,5:6,25
<i>tahma</i>	'tahma'	7,5:5,5:7,25
<i>pahna</i>	'pahna'	9:5,25:5,25

Nagu näeb selle rühma sõnadest, on siingi nasaalsuse π väga kõikuv. Kõige väikesem on ta olnud 3,25 ja kõige suurem 10. Kui nasaleeritava vokaali eel on pikk nasaal ehk geminaat, on nasalisatsioon ilmselt suurem, lühikese nasaali eelnes taas väikesem. Samuti on nasaalsus väikesem konsonantühendeis, mille esimeseks osiseks on olnud mõni mittenasaalne konsonant.

Uurimisel olnud Reigi katsealune ei tarvitanud igapäevases kõnes $\eta\eta$ -i. Et $\eta\eta$ on omane vanimale murdekõnelele põlvele, sellest oli katsealune teadlik. Kui katsealune tahtis hääldada *kaññàz* ja *keññàv*, ei teinud see talle raskusi. Ka akustiline mulje oli kuuljal niisugune, nagu oleks hääldatud tõeline murdeomane $\eta\eta$. Hääldusest saadud kurv osutab aga, et $\eta\eta$ -i lõpposas on harilikult rutemini pehme suulagi nibuga asetunud tagasi vastu neeluseina, nõnda et järgnev vokaal on nasaleeritud õige vähe, nimelt:

kañḡáz 'kangas' 13,25:2,75:2; *keñḡàD* 'kingad' 18:1,75:0,97 (täpsamaid arve kasutades).

Veel kaugemal sõnas pakub progressiivne nasalisatsioon sama-sugust pilti, näit. järgmisis sõnus on lõppvokaali nasalisatsiooni-suhted niisugused:

añDma 'andma' 9,75:6,25:6,5

kañnaDma 'kannatama' 9:7,75:8,75

maoàma 'magama' 9:6:6,5

inimene 'inimene' 9,5:6:6

añnàme 'anname' 9,75:6:6

ka m p̣ ma ḡ ni '(nimi) Kampmanni' 5,75:4,5:7,75

Kahe nasaali vahel olev vokaal on kaugemalgi sõna sees täiesti nasaleeritud, sest siin esineb korruga niihästi progressiivset kui regressiivset mõjustust, teiste sõnadega öeldes: käiku ninakoopasse ei suleta sel ajal, kui artikuleeritakse vokaali.

Regressiivne nasalisatsioon on progressiivsest veidi vähema ulatusega. Teatud tingimustel ei ole regressiivset nasalisatsiooni peaaegu üldse olemas või ta esineb korrapäratult. Nimelt sel juhul, kui nasaalile järgneb homorgaanne klusiil, ei ole järgmistes näidetes olnud nasaalsust esimeses silbis nasaali eel oleval vokaalil: *kont* 'kont', *pumppv* 'pumpa', *kamppv* 'kampa, pank', *kamppvz* 'kambas, pangas', *pañkkvz* 'pangas', *tontti* 'tonti', *kañD* 'kand', *puñbà* 'pumba', *kañbà* 'kamba', *toñDì* 'tondi', *koñge* 'torbikuid', *vañDv* 'adra vanda', *vainDlane* 'vaenlane', *kañDla* 'kaenla', *kañDlvz* 'kaenlas', *ka m p̣ ma ḡ ni* (nimi), *to ḡ k ma ḡ* (nimi), *sḡ ḡ k meD* 'sonkmed'. Need sõnad on headeks näideteks koartikulatsiooni kohta. Järgneva klusiili moodustamine nõuab, et käik ninakoopasse peab olema kinni. Juba nasaali eel oleva vokaali puhul on see seik hääldaja alateadvuses, nõnda et pehme suulagi nibuga kõrvaldub neelu seinast ainult selleks ajaks, mida on tingimata vaja nasaali kujundamiseks. Mõnel juhul on siiski avaldanud nasaleerivat mõju ka klusiilile eelnev nasaal, näit. sõnus: *añDma* 'andma' 9:5,25:5,75 (4,25 → 10); *vanì* 'purjevant' 7:4:5,75 (4,25 → 10). Mõlemal juhul on nasaalsuse aste olnud 5,75. Teine juht, kus võib täiesti puududa esimese silbi vokaali nasalisatsioon, on siis, kui esimeses silbis on pikk vokaalaines: *kḡn*, *ḡnè*, *ḡnə*, *sēnèz*, *sēne*, *kḡnùD*, *kānì*, *vānvD*. Siia kuuluvad õigupoolest ka sõnad *lehèm* 'lehm' ja *kḡhèn* 'kõhn'. Paaris näites on siiski olnud võimalik konstateerida nasalisatsiooni käesolevaski tüübis, nimelt ülipikas *â*-s sõnades *ām* 'aam' 26,25:

11,25:4,25 (5,75 → 10) ja *kâni* 'kaani' 31,75:5,5:1,75 (8,25 → 10). Regressiivne nasalisatsioon on aga siis õige üldine, kui esimese silbi vokaal on lühike:

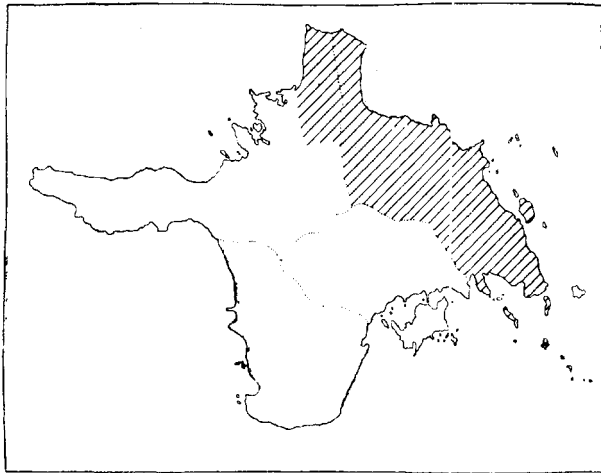
- senè* 'selle' 6,5:4:6,25 (3,75 → 10)
kanà 'kana' 7,25:4:5,5 (4,5 → 10)
omà 'oma' 5,5:3,25:6 (4 → 10)
koñ 'konn' 9,75:4,5:4,5 (5,5 → 10)
äñ 'ämm' 6,5:3,5:5,5 (4,5 → 10)
äñmä 'amma' 6:4:6,75 (3,25 → 10)
koñnä 'konna' (gen.) 8,75:3,5:4 (6 → 10)
koñnv 'konna' (part.) 9,5:4,25:4,5 (5,5 → 10)
añnä 'anna' 8,25:5,75:7 (3 → 10)
añnäme 'anname' 5,75:3,25:5,75 (4,25 → 10)
inimene 'inimene' 5:3,75:7,5 (2,5 → 10)
kañnaovmv 'kannatama' 8,25:4:4,75 (5,25 → 10).

Toodud näidetest ilmneb, et siis, kui lühike esimese silbi vokaal on regressiivselt nasaleeritud, on nasalisatsioon üldiselt õige konstantne, kõikudes vaid 4 ja 7,5 vahel. On olemas aga mitu näidet selle kohta, et ka lühike vokaal võib jääda nasaleerimata: *vaináz*, *koñnä*, *koñnv*. — Kokkuvõttes võib siis öelda, et peale juba mainitud juhu, kus nasaliteedi olemasolu sõltub järgnevast klusiilist, on viimase esinemise eelduseks tähtsa tegurina veel seegi, kas vokaal ise on lühike või pikk. Miks pikal ja ülipikal vokaalil on vähem kalduvust nasaleerumiseks, seletub taaski sama artikulatsiooni kontsentreerimisprintsibiiga, millest on juba kõnet olnud mitmes teises ühendis. Pikema vokaali artikuleerimisel on intensiteedi peakeskus kuskil keeleselja ja suulae teineteise poole suundumise kohas ning muud artikulatsioonikohad taanduvad tunduvalt. Käesoleval juhul ei tule pehme suulae tegevus üldse esile vokaali artikuleerimise ajal. Kaugemal sõna sees on regressiivne nasalisatsioon õige väike. Enamasti ei ole aparaat seda üldse registreerinud ja ka kõrvakuulmisega on raske tema olemasolu kindlaks teha. — Käesolevas töös ei ole kuskil märgitud vokaalide nasalisatsiooni. Tarvitades Äimä poolt soovitatud (Vir. 1932, 381) kaht nasalisatsioonimärki, millest flagell hääliku kohal tähendaks tugevat ja flagell hääliku all nõrgemat nasalisatsiooni, peaks hiiu murrete sõnu *omà*, *kanà*, *münü* jne. märkima äärmiselt täpsas transkripsioonis *omà* 'oma', *kanà* 'kana', *münü* 'minu'. Progressiivne nasalisatsioon on isikuti õige tugev. Ometi läheb see akustilise mulje

poolest vägagi lahku prantsuse tuntud nasalisatsioonist. Hiiu murrete nasalisatsioon, nagu üldse eesti nasalisatsioon ei ole nõnda tugev. Vahe peamiseks põhjustajaks on pehme suulae ja nibu tegevus. Eesti keeles on nasaleerimisel käik ninakoopasse avatud ainult osaliselt, s. o. pehme suulagi ei ole laskunud alla nõnda palju kui mõnd nasaali moodustades või nagu prantsuse keeles vokaale nasaleerides (Viëtor EPh 187 jj-d). Eesti keele nasalisatsiooni kohta vaata lähemalt Ariste, Nasalisatsioonist eesti keeles, EK 1938, 138 jj-d.

b. Vokaalide nasalisatsiooniga ühenduses satume küsimuse ette, kas *u* kadumine *-nud*-partitsiibist ei ole ka temast tingitud. Enne kui vastata sellele küsimusele on huvitav jälgida, kuidas see partitsiip on esindatud tänapäevastes hiiu murretes. Phl Nõmba *õlt̃n p̃ele* 'oodanud ikka edasi'; Sääre *ṽarun* ja *kukkun mah̃a*. 'vaarunud ja kukkunud maha', *hakk̃vn* 'hakanud', *p̃êzan* 'pääsenud', *epp̃n* 'õppinud', *häär̃a.l ol̃g* 'häräl olnud', *hül̃caks m̃ũlt̃g* 'hülgeks muutunud', *pol̃è oz̃a.n par̃and̃v* 'pole osanud parandada', *s̃an m̃är-jaks* 'saanud märjaks', *taht̃n* 'tahtnud'; Kuri *m̃õlt̃g* 'mõelnud', *ñe pol̃è ãrm̃ò. ãn* 'need ei ole armu andnud, need ei andnud armu'; Undama *kũd̃in m̃a* 'põlenud maa', *s̃an kõt t̃uh̃aks s̃an* 'kui kott oli tühjaks saanud'. Partitsiibilõpu *-n* ja tüve vahele on häälduse hõlbustuseks sageli tekkinud švaavokaal. Švaast on võinud edasi areneda lühike redutseeritud vokaal ja sealt on omakorda arenenud normaalne lühike vokaal: Sääre *pãnd̃vn ~ pãnden* 'pannud', *ai-bele mul̃st̃n* 'ei (ole) mõistnud', *oll̃en* 'olnud', *lõiden* 'leidnud'; Sarve *on m̃ũtt̃n* 'on muutnud, on muutunud'. Peale selle on mitmesuguseid kuluvorme, kus partitsiibilõpust ei ole jäänud jälgegi: Kuri *ṽãt ~ ṽãt̃* 'vaadanud', *t̃a pol̃è m̃uist̃k̃ẽv* 'ta ei mõistnudki'. Siia kuulub ka *kui-sa pol̃è k̃ũll̃end* 'kui sa ei ole mitte kuulnud' (= *k̃ũlt̃g ẽnd*). Mõned kuluvormid on selle poolest tähelepandavad, et neis esineb *-D*: Sääre *ol̃D rãrṽṽ êz il̃òzṽD* 'olnud rahva nähes ilusad', *s̃e-bole ãñam lap̃s ol̃D* 'see ei olnud enam laps', *tul̃D ñi kaug̃ele ker̃j̃m̃v* 'tulnud nii kaugele kerjama', *ũl̃D* 'öelnud'. Edasi võib kuulda reduplitseeritud lõppu: Sääre *tũññn* 'tundnud', *kũñññn* 'küündnud', *toht̃r̃ ãñññ roh̃ũD* 'tohter andnud rohud'; Kuri *ol̃nun* 'olnud', *ol̃nen* id., *pãñññn* 'pannud', *ñãlññn* 'näinud'. Kui partitsiip on substantiivses funktsioonis, võib esineda lõpp *-nud*: *sũr̃nud* 'surnu', *ta on j̃õnud* 'ta on joobnu', *j̃êB j̃õnuks*, kuid *ta on j̃õn* 'ta on joonud'. **Kas-s**, **Kai-s** ja **Ema-s** on partitsiibilõpuks *-nd*. Nendelgi aladel võib esineda reduplikatsiooni. **Kas tul̃nd** 'tulnud', *vãst̃ṽnd* 'vastanud',

künnüüd 'küdnud', *añnüüd* 'andnud'. **Käi** Villemi *perëmës* *kârel* *käint* *tarttoz* 'peremees Kaarel käinud Tartus', *üüländ* 'öelnud', *lašND* 'lasknud', *jēND* 'jäänud', *suläne* *polè* *tēlND* 'sulane ei teadnud, ei ole teadnud'. Samast on pandud kirja *suŕnõ* 'surnu'. **Ema** Viiterna *kirjüband* 'kirjutanud', *avrint* *tübricvst* *kiñnè* 'haaranud tüdrukust kinni'. **Rei**-s on kahe sugune esindus. Kihelkonna idapoolses osas **Phl** piiril olevais metsakülades on *-n* üldine, näit.

Joonis 32. /j/ -*n*-partitsiibi esinemisala.

Kidastes on *ma izè* *äi* *olè* *tuñnün* 'ma ise ei tundnud', *sân* 'saanud', *jõüüü* 'jõudnud', *rañdõn* 'randunud', *vîn* 'viinud', *olü* 'olnud', *äi* *muıştngid* 'ei mõistnudki'. Kui Reigi asunduse lagendikust lääne poole minna, on kõikjal *-nd*: Pihla *olND* 'olnud', *tulND* 'tulnud'; Rootsiküla *tēlND* 'teinud', *polè* *nāñnd* 'pole näinud', *üks* *suŕnuud* *inimene* 'üks surnud inimene', *mei* *leñname* *suŕnuud* 'leiname surnut'. Kaasasoleval kaardil 32 on näha mõlema lõpu esinemisala. On tähelepanav, et **Phl**-le omane keelend esineb ka **Rei** piirides. Üldiselt on piir kahe kihelkonna vahel väga järsk. Vähe on neid jooni, mille poolest nende kihelkondade murded ühte langevad, kui hiiu murretes on mitmesugust esindust.

Praeguste hiiu partitsiibilõppude arengus on nasalisatsioon kindlasti suurt osa etendanud. Progressiivne nasalisatsioon on mõjunud nasaalile järgnevale *u*-le nõnda palju, et selle oraalne artikulation on üha enam taandunud. Lõpuks kadus oraalne artikulation.

latsioon, teatud kõrgusega keeletõus, täiesti ja jäi alles üksnes nasaalne element. Muutus on siis käinud järgmist teed: *-nut* ($\sim$ *-nüt*) $>$ *-nud* $>$ *-nūd* $>$ *-nd*. Kohati on nasaali mõju hakanud avalduma ka järgneva klusiili artikulatsioonis. *D* moodustamiseks vajaline ninakoopa sulg on järk-järgult muutunud ikka lühemaks, kuni ta on täiesti kadunud, s. o. *-nd* $>$ *-nđ* $>$ *-n*. Et eesti keeles on olemas nn. nasaleeritud klusiile, selle kohta vt. allakirjutanu kirjutist EK 1938, 138 jj-d. Mõlemale hiiu murrete partitsiibi-lõpule leidub vasteid ka naabermurdeist. Lõpp *-n* esineb järgmistes kohtades: **Muh, Ris, Kir, Kse, Var, Tõs, Aud, Khn** (AES-i murdekogud) jne. Mujal Hiiumaa lähemas naabruses on *-nd*: **Põi, Jaa, Krj, Mus, VII, Kaa, Pha, Kär, Ans, Khk, Rid** (AES). **Jäm** kohta on öeldud: „Ometi leidub murdes siin ja seal isegi ühes ja samas külas mõne vana inimese juures ka *-D*'ta vormisid“ (AES 48, 25). **Phl** kuulub **Muh**-ga samasse rühma. On teisigi nähtusi, milles nendel kihelkondadel on ühine esindus.

Lõpu *-nut* $\sim$ *-nüt* arenemine $>$ *nd* $>$ *n* ei ole ehk kõikjal samaaegselt läbi läinud. Kui selle lõpu vokaal on poolpikk (*tulnūd*) või kaasrõhuga (*lwgēnu:D*), suudab ta palju tugevamini assimilatsioonidele vastu panna. Mõnedel vanematel autoritel ongi *lugenud*, *surnud*, *kukkund* ja *uskund*. Kaasa mõjuda on võinud ka rõhutusolud ja helikõrgus (vt. Põldre, Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles, EK 1937, 178 jj.; Ket-tunen EKÄH 167).

c. Peale kirjeldatud nasalisatsioonijuhtude on hiiu murretes veel üks juht, kus kohtab nasaleeritud vokaale. Konsonantühendi *-ŋc-* nõrgaastmeliseks vasteks on korrektset murret kõnelejail isikuil *-ŋŋ-*. Käina kiriku ümbruses olevais külis on aga kadunud nasaaliks vajaline velaaralataalne sulg: Käik ninakoo-passe on avatud. Suuliselt artikuleeritakse seda vokaali või neid vokaale, mis on olnud algupärase *-ŋŋ-* naabruses: *kāãz* 'kangas', *iēD* 'hinged', *kiã* 'kinga' jne. Murdekõnelejaid, kellel esinevad niisugused tugevasti nasaleeritud vokaalid, pilgatakse lausega: *kiãD-on säi al* 'kingad on sängi all'. Nooremas keeleuusus on see huvitav nasalisatsioonijuht kadumas. Asemele üldistub tugev aste (*kaŋgãz*, *iŋgēD*, *kiŋgãD* jne.).

Nasalisatsioonil ei ole üldiselt fonoloogilist funktsiooni, see on vaid õige oluline foneetiline tegur, mis võib põhjustada mõningaid häälikumuutusi. Peale selle ta annab murdele omapärase hääldus-

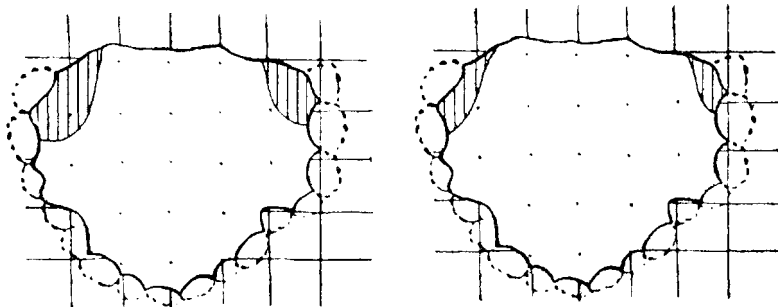
varjundi. **Käi** tugevasti nasaleeritud vokaalid, mis on arenenud *-ŋŋ-st*, on aga täiesti fonoloogilised, nõnda et selle kihelkonna vokaa-listikule tuleks õigupoolest lisada *ā, ē, ī* jne.

Vokaalide madaldumine koronalisatsiooni tõttu.

44. Nagu ülalpool on juba paarile korrale esile tulnud, on hiiu murretele omane koronalisatsioon (27f, 28a, 30c, 36a). Seda tunnevad ka muud saarte murded. Koronalisatsioon on eriline juht palatalisatsiooni, mis toimub sel teel, et keeleotsa ja keele-selja vahekoht — koroona — tõuseb vastu prepalaatumit lisaks vastava konsonandi harilikule moodustusviisile. Hiius leidub koro-naalsust ainult sõna alguses kõikidel konsonantidel. Koronaalsust kutsuvad esile konsonandile järgnevad esivokaalid, peamiselt *i, e, ü*, eriti aga *i*. Käesolevas ühendis tahetakse lühidalt puudutada seda, kuidas koronalisatsiooni mõjul muutub konsonandile järgnev vokaal. On üldiseks nähtuseks, et kui koronalisatsiooni esineb, madaldub järgnev vokaal. Mida tugevam on koronalisatsioon, seda ilmekam on ka vokaali madalam artikuleerimine, Toodagu selle kohta mõ-ningad näited: **Phl** Sääre *šilk* 'silk', *řikkp* 'rikkad', *veitsime* 'võt-sime', *peksm* 'peksma'; Nõmba *pišs* 'pits', *šuld* 'sild'; maantee', *torubil* 'torupill'. **Kas** *leşk* 'lesk', *leht* 'leht', *vihmä, tril* 'peoleo', *kippõ-m* 'liikuma', *šelm* pl. *šilmä, D* 'silm'. **Käi** Luguse *šõb* 'seob' (~ *šõb*), *tilkkõmp* 'tilkuma'. **Ena** Viiterna *mijn* 'mind', *veitab* 'võtab', *šilm* 'silm', *mešs* 'mets', *paljo vet* 'palju vett'. **Rei** Kidaste *řäpne oük* 'repen'; Pihla *kijnud* 'kindaid', *řen* 'laud' (aga *reñn* *tä* 'laua taha'), *pišs* 'pits' (aga *pitšs*). Koronaalsus ei ole praeguses keeleuususes üldine. Ei saa öelda, nagu oleks ühiskeel või naabrus avaldanud mõju tema kadumisele. Isegi õige vanadel võib ta vahel puududa ja on küllalt noori, kellel ta on üldine. Peab siis arvama, et koronalisatsiooni kadu on arenemas murdes eneses. Peale selle on ta isikuti õige ilmne, isikuti taas vaevalt kuuldav. Rõhuvas enamuses on nõnda, et pika silbi eel esinev konsonant koronali-seerub vähem kui ülipika eel olev, nagu paar **Rei** näidet osutab seda õige selgelt. Et ülipikas silbis on suurem koronalisatsioon, on lüli neist paljudest nähtustest, mida kutsub esile intensiivsem arti-kulatsioon. Pikem kvantiteet põhjustub intensiivsema koronali-satsiooni ja ühtlasi ka suurema keeleselja languse.

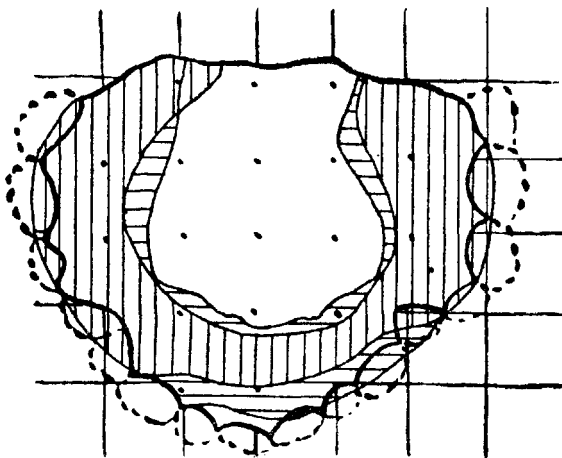
Diftongidest.

45. Ülal diftongide üksikute osade kvaliteeti vaadeldes, on mitmes kohas nimetatud, et vastava diftongi tugev ja (vt. 1b, 1c jne.) nõrk aste on niihästi kvalitatiivses kui kvantitatiivses vahel-

Joonis 33. Palatogramm diftongist *ea* sõnas *hea* ja diftongist *ae* sõnas *pae*.

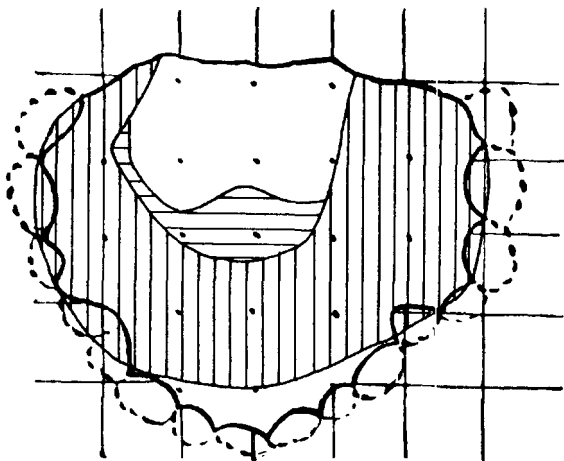
duses. Toodud näited on sageli esitatud kõrvakuulmise järgi, sest kümograafilised ja palatograafilised meetodid, mida on kasutatud käesoleva töö ainekogumisel, ei võimalda diftongi osi üksikult vaadelda, vaid saadud resultaat on ikka terve diftongist.

Joonis 34. Palatogramm diftongist *ei* sõnas *seina* ja diftongist *ei* sõnas *selna*.

Kõrvaloleval joonisel 33 on toodud palatogrammid **Phl** diftongidest *hea* 'hea' ja *pae* 'pae (gen. < páz)'. Nendest võib välja lugeda, et diftongide kõrgema artikulatsiooniga osised *e* ja *e* on hääldatud harilikust madalama keeleasendiga (vt. pilt 19). Niisugune palatograafiline tulemus ongi ootuspärane, sest mõlemal juhul tuleb ilm-

selt esile koartikulatsioon. Sõnas *hèà* artikuleeritakse *è* sellepärast harilikult madalamalt, et juba selle hääliku moodustamise ajal valmistutakse *a*-d moodustama, mis on õige madal häälik. Sõnas *paè* on *è* taas sellepärast madalam, et temagi moodustamisel ei ole veel täiesti kadunud *a* madaldav mõju. Palatogramm 34 ja 35 osutavad taas, kuidas diftongi üldolemusele avaldab mõju teise osise pikkus. Sõnast *seìnà* (pal. 34) on saadud palju väikesem puudutusala kui sõnast *seina*. Eelmisel juhul on puudutatud suulage

Joonis 35. Palatogramm diftongist *aü* sõnas *laülu* ja diftongist *äu* sõnas *läulu*.

10 cm² ulatuses ehk 0,5 kogu suulaest, teisel juhul on vastavad arvud 13 cm², resp. 0,65. Kui on hääldatud diftong *ei*, ei ole keel meediopalataalselt tõusnud nõnda kõrgele kui *i*-d artikuleerides (pildid 22 ja 23). Prepalataalselt on artikuleerimiskohaks see ala, mis on omane normaalse *n*-i moodustamisele. Diftongi *ei* puhul on keel meediopalataalselt tõusnud palju enam. Prepalataalne puudutusala on tunduvalt laiem ning ühtlasi esipoolsem. Palatogramm 35 olevaist näiteist *laülu* ja *läulu* ilmneb, et siis, kui diftongi teine osis on pikem, on taaski puudutusala suurem. Sõna *laülu* puudutusala on nimelt 11,5 cm² (= 0,57) ja sõna *läulu* 13,75 cm² (= 0,69). Puudutusala kasvamine on olnud velaarises suunas, sest mõjuavaldav teine osis *u* on velaarne vokaal. — Need diftongi-paarid näitavad, et siis, kui diftong on tugevas astmes, mõjub teine osis väga tugevasti kogu diftongi kvaliteedile. Koartikulatsioon annab ennast tunda muidugi ka kogu sõna artikulatsioonis. Et tugevas astmes on teise osise kvaliteet väga domineeriv, tõendavad

ka need juhud murretest, kus nõrgaastmelise silbi diftong on assimileerunud pikaks vokaaliks, tugevaastmelise oma on aga säilinud (*sänä : saün, lādä : laüt; ävä : aiva, kädüd : käima* — Tormast; Kettunen KodVok 68 jj-d.).

Siinkohal on põhjust mainida, et hiiu murretes on mõningaid näiteid, millest võiks arvata, et diftongi esimene osis on avaldanud teisele nõnda suurt mõju, et teine osis on tugevaski astmes teatud määraneni assimileerunud esimesega, s. o. on muutunud madalamaks.

1587. aastal on Lorentz Becker pannud kirja kaks Hiiu-maa vanasõna:

Õuy Taiuas foitap
ji Tallopoid hobofett jotap.

Ja

Urro, Nicks
Kapecuiff Kemus.

(Saareste-Cederberg VEKVM 358).

Need keeleliselt väheütlevad vanasõnad on selle poolest tähelepandavad, et neis esineb *i*-lõpuline diftong sõnades *Taiuas*, *Ikapeeuff* (= *ikapäv*) ja *Tallopock*. Praeguses keeleuusus on need sõnad kujul *taëväz* jne., *päv* ~ *päv* (< *päv*), *talü-böög*. Sõnades *poeg* ja *aeg* on diftongi *oi*, *ai* muutus diftongiks *oë*, *aë* läinud läbi nõrga astme mõjul: *poja*, *aja*, s. o. *poëä*, *aëä*. Nõrgas astmes esinev *e* on siis siirdunud ka tugevasse (Kettunen EKÄH 140). Sõnades *Taiuas* ja *Ikapeeuff* diftongi teise osise madaldumisel on teine lähtekoht. Nagu *h* ja *j*, nõnda ei takista ka *v* naabrusesolevate vokaalide vastastikust mõjustamist. Et *-aiva-*, *-äivä-*, *-eiva-* jne. ühendites *i* on kahe enesest madalama vokaali vahel, muutub ta enesegi artikulatsioonikoht madalamaks. — Lõpuks viidatagu *koira* > *kòer* muutuse suhtes peatükkidele 23c ja 27e, kus kõneldakse sellest, kuidas *r* mõjub madaldavalt eelnevale vokaalile.

Katselisfoneetiline meetod, mis laseb diftongide osiseid üksikasjaliselt uurida, on ostsillograafia. Eesti ühiskeelest tehtud ostsillogrammid osutavad enne kõike täpselt, kui madalalt või kõrgelt on artikuleeritud üksik diftongi osis. Peale selle võimaldavad nad määrata, kus just on piir osiste vahel. Samuti on võimalik täpselt kätte saada, missugune on siirdeosa osiste vahel. Järgnegu allpool Jyväskylä Pedagoogilise Ülikooli foneetikalaboratoriumis 1938. aastal prof. A. Penttilä juhatusel eesti ühiskeelega kohta tehtud ost-

sillograafiliste uurimiste tulemustest mõni näide diftongi osiste pii-
ritlemise kohta. Esimene arv osutab diftongi esimese osise pikkust,
teine siirdeosa ja kolmas teise osise pikkust. Viimase arvuna on
toodud diftongi üldpikkus.

<i>aüde</i> :	<i>a</i>	(<i>aü</i>)	<i>ü</i>	= 25,5
	15	3,5	6,5	
<i>aüde</i> :	<i>a</i>	(<i>aü</i>)	<i>ü</i>	= 37
	17	7	13	
<i>täide</i> :	<i>ä</i>	(<i>äl</i>)	<i>l</i>	= 21
	12	3	6	
<i>täide</i> :	<i>ä</i>	(<i>äl</i>)	<i>l</i>	= 33
	16	3	14	
<i>täitte</i> :	<i>ä</i>	(<i>äl</i>)	<i>i</i>	= 20
	10	4	6	
<i>peide</i> :	<i>e</i>	(<i>el</i>)	<i>l</i>	= 22,5
	10,5	4	8	
<i>peide</i> :	<i>e</i>	(<i>el</i>)	<i>l</i>	= 36
	14	7	15	
<i>peitte</i> :	<i>e</i>	(<i>el</i>)	<i>l</i>	= 20
	8	5	7	
<i>kaüül</i> :	<i>a</i>	(<i>aü</i>)	<i>ü</i>	= 24
	13	3	8	
<i>kaüssi</i> :	<i>a</i>	(<i>aü</i>)	<i>ü</i>	= 22,5
	12,5	3	7	
<i>täime</i> :	<i>a</i>	(<i>äl</i>)	<i>l</i>	= 28
	13	2	13	
<i>täime</i> :	<i>a</i>	(<i>äl</i>)	<i>l</i>	= 36
	16	2	18	

Esitatud ostsillogrammid näitavad esiteks, et diftong on kõige
pikem sõnades *aüde* 'haude' (sg. gen.), *täide* (pl. gen.) 'täide', *peide*
'beide' (pl. gen.), *täime* (sg. gen.) 'taime'. Siin on tema üldpikkus
33—37 sajandikku sekundit. Sõnades *aüde* 'haue' (murdepärane
nominatiiv), *täide* 'täide', *täime* on diftongi pikkus 21—28. Kõige
lühem on diftong sõnades *täitte* 'täite', *peitte* 'peite', olles 20 sajan-
dikku sekundit. Sõnas *kaüssi* on ta veidi pikem, nimelt 22,5.
Tugevas astmes oleval diftongil on mõlemad osised hästi pikad,
kuigi väike pikkuse ülekaal on teisel osisel. Nõrgaastmelisel dif-

tongil on aga teine osis esimesest tunduvalt lühem. Kõige lühem on diftong siis, kui talle järgneb pikk konsonantaines. Hiiu murretes näikse suhted diftongi osiste vahel olevat samad. Vähemalt on diftongid samades pikkussuhetes nagu ühiskeeles. Esitatud näidete järel olev arv osutab diftongi üldpikkust. Näited on **Rei**-st.

<i>leib</i> 'leib' 24,75	<i>leiba</i> 'leiba' 22,75	
<i>käiz</i> 'käis' 33	<i>kälzɛɔ</i> 'käised' 26,5	
<i>ou̯r</i> 'aur' 25,5	<i>ou̯ru</i> 'auru (part.)' 28,75	<i>ou̯rü</i> 'auru (gen.)' 19,25
<i>lou̯l</i> 'laul' 31		<i>lou̯lü</i> 'laulu (gen.)' 22
<i>sõid</i> 'sõid' 23,75		
<i>ko̯èr</i> 'koer' 26,5		<i>ko̯èrà</i> 'koera (gen.)' 21,75
<i>leigü</i> 'liigu' 20,75	<i>leikku</i> 'liiku' 14,25	
<i>leigèz</i> 'kaalikas' 16,75	<i>leikkid</i> 'kaalikaid' 12,25	
<i>paigà</i> 'paiga, lapi' 23	<i>paik</i> 'paik, lapp' 16,75	
<i>aigü</i> 'haigu' 21,75	<i>aik</i> 'haik' 14,25	
	<i>aikku</i> 'haiku' 16,25	
<i>koüzi</i> 'kausi' 23,25	<i>koüssi</i> 'kaussi' 18,25	

Kodavere murdest on Kettunen (LUKD 41 jj.) konstateerinud samasugust olukorda. — Diftongi järgosist nimetatakse sageli konsonantseks. Ostsillograafilised uurimused osutavad, et näit. diftongis *au* on *u* sama kvaliteediga kui diftongis *ui*, kui arvata maha koartikulatsiooni mõjul tekkinud kõrvalnüansid. Diftongide kohta vt. veel EK 1930, 108 jj-d.

KONSONANDID.

Kõrisõlmehäälikud. — Larüngaalid.

Kõrisõlme sulghäälik. (Larüngaalklusiil.)

46. Hiiu murretes ei esine kõrisõlme sulghäälikut tõelise keelehäälikuna, nagu lõuna-eesti murretes (*tule?*, *añna?*, *miñnä?*, *är?* ~ *ar?* jne.). Ainuke võimalus, kus larüngaalne klusiil murdes esineb, on mõningad interjektsioonid. Kui mõni küsimus on väga vastumeelne, vastatakse sellele eitavalt *əʔʔə* ehk *əʔʔə* geminaatse ʔ-ga. Lastekeelest võib kuulda *ǟ* ehk *ə̄*, millega keelatakse lapsi lubamatut asja võtmast või lubamatusse kohta minemast.

Järsk vokaalalg, mis moodustusviisilt on sama kõrisõlme sulghäälikuga (Panconcelli-Calzia EPhA 45 jj-d.), ei ole omane hiiu murretele, nagu ta on üldse võõras eesti keelele. Siiski esineb teda teatud juhtudel võrdlemisi korrapäraselt, nimelt vokaaliga algavat sõna eriti rõhutades. Peamiselt kuuleb seda sõnades ʔäi 'ei' ja ʔoñ 'on', kui need sõnad on öeldud iseäranis tugevasti kinnitava eituse või jaatusena. Ent muudeski sõnades võib larüngaalset klusiili kuulda, kui lauses on vajaline mõnd vokaaliga algavat sõna esile tõsta. — Käesolevas ühenduses mainitagu mööda minnes, et eesti ühiskeeles on analoogiliseks nähtuseks *h* tarvitamine ebaõigel kohal. Paljud haritud eestlased, kes ei tarvita *h*-d igapäevases häälduses, võivad kõnet pidades näit. öelda *helu holi halb*. Meil ei ole siin tegu sõnaalgulise *h* ületaotlusega, vaid nõndakõnelejail on *h* üksnes emfaatiliseks võtteks, millega tahetakse vastavale sõnale enam hoogu ning sisu anda.

Nagu osutavad kümogrammide ʔ-st, on selle hääliku kurv sarnane klusiilide *k*, *p*, *t* kurviga. Ka ostsillograafi kurv ʔ-st kõneleb samasugust keelt. Sellest peab järeldama, et ʔ-d moodustades sulguvad häälehuuled hetkeks täielikult. Kui ʔ esineb pikalt või geminaatselt, võib kõrvaga selgesti kuulda implosiooni ja eksplisiooni. Larüngaalklusiili kohta käivaist katselisfoneetilistest uurimustest vt. A r i s t e, Lõuna-eesti larüngaalklusiilist, EK 1938, 233 jj-d.

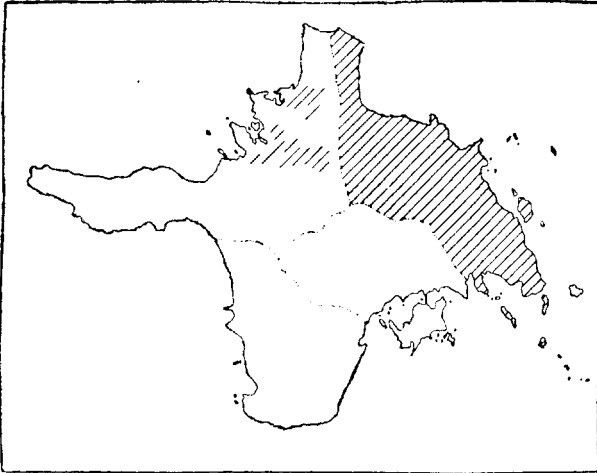
h-h äälikud.

47. a. Sõna alguses. Kõrisõlme avahäälik *h* on sõna alguses, kus teda esineb, ikka heliline. Enne kui hakata vaatlema, kuidas on selle helilise *h* esindus hiiu murretes, olgu öeldud paar sõna üldse *h* moodustamisest. Nagu Äimä VV on näidanud (556 jj-d), on *h* moodustamisel häälehuuled mitmes eri asendis. Asend oleneb sellest, kas *h* on sõna alguses, vokaalide vahel, lühike või pikk. Sõnaalgulise ja intervokaalse ning vokaali ja helilise konsonandi vahel esineva *h* artikuleerimisel on pilu häälehuulte vahel väga väikese nurgaga. Häälehuuled on peaaegu foneerimisasendis, kuid siiski veel nõnda kaugel teineteisest, et vähemalt *h* moodustamise keskosas ei hakka nad võnkuma. Mida pikem on *h*, seda suurem on pilu nurk. Sellega siis on lühikesel *h*-l enam võimalust olla heliline ja pikal taas vähem. Eesti *h* helilisuse suhetest vt. EK 1938, 62 jj-d. Hiiu *h* on täiesti kõrisõlme häälik, millel ei ole mingisugust oraalset artikulatsiooni, kui teda hääldatakse iseseisvalt ilma naabrushäälikuteta. Ta on harilik hõngus, mida tarvitatakse teadlikult kindlaks otstarbeks.

Hiiumaal on **Phl** murre neid väheseid alu, kus Põhja-Eestiski on sõnaalguline *h* säilinud, nagu osutavad järgmised näited: Sääre *hâ* 'mis?', *noh?*', *hîrû* 'hallikas-valge (hobune); väike verev kartul', *hârkkp̄z* 'ärkas', *huizudadi* 'hõõtsutati', *vanâ*, *hittû* 'hull, kergats', *heñnâd* 'herned'; Nõmba *haūlp̄z* ~ *haūlô.z* 'aurus', *huñdîd ulguv̄p̄p̄* 'hundid uluvad', *hōp̄mañ* 'vanaaegne mõisavalitseja'; Kuri *hilj̄p̄* 'hilja, hiljuti', *hâlḡp̄m̄p̄* 'andma, virutama, käega heitma', *kôêrv̄p̄* *hâšsîd̄p̄m̄p̄* 'koera hässitama'. On tähelepandav, et **Phl**-s esineb *h*-kohati korrapärasemalt kui seda tarvitab kirjakeel. Algupärasest *h*-sõnadest võib esitada Sääre *lêrî hõdê* 'leeriõde', *henzâlâ* 'ene-sele', *heñnâst* 'ennast', *hēdestelâ* 'enestele', *huš* 'uss', *lõmâl on heñk* *sêšt välj̄p̄z* 'loomal on hing seest väljas', *hõñnâd* 'õrnad', *hõittsâm̄p̄* 'õitsema', *hõijêz* 'õis', pl. *hõidâd* 'õied'. Pandagu tähele, et *h*-line on ka *hõllîb* 'voolib' ja *himâl* 'mage, maotu', vrd. soome Lõnnrot SRS *himartaa* 'reta (känslan), förtjusa, beveka, kittla, locka, smeka'; *imara* 'sötig, sötaktig, söt; angenäm, ljuflig, behaglig, täck'; Wiedemann EWb *imal* jne. 'süßlich, fade'. Peale selle kohtab *h*-d mõnede sõnade alguses, kus ta ei ole algupärane: Sääre *hacâ.r* gen. *hacâ.r̄p̄* 'agar', *hūppuittazi heñnâst* 'uputasin ennast', *vanâmêz hūppus ärâ* 'vanamees uppus', *hekk̄sin* 'eksitud', *hujũd̄p̄* 'ujuda', *hâitt̄p̄m̄p̄* 'aitama'; Kuri *helüz* 'elus, elav', *hâm̄bâr* ~ *hâm̄br̄* 'ämber'.

Üldkihelkonnaline on *huŋgur* 'Ungern-Sternberg'. Osa esitatud ebaalgupärase *h*-ga sõnu on juhuslikud või individuaalsed, kuid *hup-pumv*, *helü*, *hämbr* on täiesti igapäevased keelendid. Nendes sõnades on omal ajal mujalgi Põhja-Eestis võinud esineda *h*-, sest vanas kirjakeeles on selle kohta andmeid (vt. Kettunen LUKD 130). Et mõnes sõnas võib ootusvastaselt kuulda *h*-d, seletub teataval määral ka kirjakeele mõjuga. Keremaa külas häälendas üks paljulugenud umb. 65-aastane keelejuht kõikjal seal *h*, kus seda tarvitas vanem kirjakeel: *hël* 'hää', *hakkistē* 'järsku, äkki', *hõl* 'õel', *hacā-nast leib* 'aganast leib'. Ühel teisel, samuti kirjakeelt hästi oskaval, Reikamaa küla mehel esines murdeski *hēlv* 'häält'. Korrektsel murdele on omased *ēl* gen. *ēlē*, *ākkinē* 'järsk, äkiline', *acān* ~ *acān*. Ühiskeelest tulnud laenudes võib mõnikord *h*-puududa, nagu Nõmba, Sääre, Keremaa *ēgelvmp* 'heegeldama'; Sääre *ēbrēā nainē* 'juudi naine'. — **Ph**-s on sõnaalguline *h* täiesti elav ka kõige noorema kõnelejapõlve seas. Ida-**Rei**-s Pühalepa kihelkonna piirilt Reigi kirikuni võib sõnaalgulist *h*-d kuulda ani-harva kõige vanematelt inimestelt. Näit. Kidaste *mūnū hōle* 'minu õel', *aiv hakkvp* *paistump* 'aed hakkab paistma', *kūs hōšt ēz* 'kuus hobust ees', *hanē-silm* 'karikakar', *hijū kēlē* 'hiiu keeli' (instruktiiv), *hoürū jääks* 'auru jaoks', *hāvluz* 'Haapsalus', *ūznā hūljakku* 'üsna äsja'; Sigala *hiŋc* 'hing'; Rootsiküla *hāin* 'hein', *hāinamv* 'heinamaa', *hattuzi polē nāind* 'hatte (vanaaegseid naiste peakatteid) pole näinud', *hakkaz* 'hakkas', *hakkēvi* 'hakati', *hařōl-bā ōntō* 'argipäeva õhtul'. — **Rei**-s on *h*-säilinud üksnes seal, kus varemgi rahvastik oli rootsikeelne ja viimased kõige järjekindlamad *h*-tarvitajad on rootslaste otseseid järglasi, kes kõnelevad osalt veelgi rootsi keelt, nagu muuseas „Hindre Liisu“ Kidastes (sünd. Börjer) ja Ann Börjer Rootsikülas. Viimane asjaolu laseb *h*-püsi seletada järgmiselt. **Rei** puhteesti küladest ning peredest on *h*-kadunud varemini kui rootsikeelsetest peredest. Rootsi keeles on sõnaalguline *h* kõikjal säilinud ja selle mõjul ka rootslaste eesti keeles. Nagu § 24a on mainitud, on Reigi rootslased juba aastasadu olnud kahekeelsed. Rootsi lapsed õppisid eesti keelt enne kõike kodus vanemait. Rootsi vanemate eesti keel erines aga puhteestlaste eesti keelest õige mitmes suhtes, muuseas ka teatud konservatiivsusega. Sama nähtust kohtab Risti kihelkonnas, kus rootsi külaes on kuulda sõnaalgulist *h*-d kohati õigegi järjekindlalt, kuid kohe väljaspool otsest rootsi mõjupiiri kaob ka *h*-. — **Rei** puhteesti alalt on kõik näited ilma *h*-ta, näit. Paopa *obū* 'hobune', *iŋc* 'hing', *iřmüz* 'hirmus'. Ka Rootsiküla ja

muu rootsi ala nooremal põlvel on *h*-tud kujud üldised: *akkpzit* *segümv* 'hakkasid segunema', *applik* 'hapuoblikas', *allitud* 'sinikad', *obüne äfnub* 'hobune hirnub'. Hiiumaa lääne- ja lõunapoolses osas on sõnaalguline *h* juba ammu kadunud. Ei mäleta isegi kõige vanemad inimesed, et nendegi murdes oleks „ohatud“ sõna alguses, nagu teevad pühaleplased. Järgnegu mõni näide *h*-tuteltki murdealadelt: **Kas** *õdè* 'õde', *äljä-dop* 'käterätik', *adrilmv* 'haarama', *è* 'hea'. **Käi** Villemi *iglast* 'hiidlased', *öljè* ~ *öljez* 'õis', *a,èà* *èrrèd*

Joonis 36. /// Sõnaalgulise *h* esinemisala.

'aia latid', *älcpn* 'pühin'. **Ena** Viiterna *õispa* 'lodjapuu', *jähiljõks* 'jäi hiljaks', *ukkoz azl* 'korrast ära asi'. Sõnaalguline *h*- on kadunud ka Kärdla linnamurdest. Kao ja püsi esinemise kohta vt. kaarti 36.

Millal just on hakanud *h*- kaduma, ei saa öelda. Vanades kohanimeses 17. sajandist on *h* üldiselt alles väljaspool **Phl** piiregi, näit. Ehtlendisches Inqvisitions Buch ueber den District Wieck, Riigi Keskarhiiv ERKkA A-36 aastast 1688 **Käi Handi Micko Tõnnis**, *Hinþo Lülle Bendt* (lk. 1504), *Harofellje Mattß* (1509); **Ena Hakapähby** (1618); **Rei Heicke Pafwel**, *Hotsta Nygo* (1527), *Honitj Mattz* (1528), *Hirmuft Oloff* (1531); **Kas Herma Herm** (1585). Sõnaalguline *h* püsib ka hiljemini kirja pandud kohanimeses peajoontes kuni meie päevini, olles muutunud ortograafiliseks traditsiooniks. Rikkalikku siia kuuluvat materjali on allakirjutanu kirjutises „Ort-

namnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö“, Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj-d. Sõnaalgulise *h* kadumine on omane paljudele keeltele. Eriti tuntud on see romaani keeltest. Läänemere-soome keeltest on eesti keelega sarnaselt arenenud ka vadja ja liivi keel. Nähtuse füsioloogilisefoneetilisest taustast vt. lähemalt Panconcelli-Calzia teost EPhA 46 jj-d.

b. Sõna sees. Alg-eesti seisukohalt vaadates on hiiu murretes sõnasisene *h* arenenud samal viisil nagu üldiselt põhja-eesti murretes. Sellepärast pole põhjust lähemalt vaadelda endisi muutusi. Huvitava ääremärkusena võib vaid mainida, et kaugemal sõna sees on *-ht-* > *h* ~ *ht*; *mā mälēdɔp* ~ *mälēttɔp* 'mäletan', *müni mälēttuzē ā sēz* 'minu mälestuses', *mā unudɔzē* ~ *unūtɔzē* 'unustasin', *murattɔn mēk* 'natuke hapu maik' jne. Need näited on toodud **Phl**-st, aga mujalgi on sama olukord. Nooremail on muutumas üldiseks *-st*-lised kujud. Tähelepandav on aga sõnasisese *h* praegune esindus, sest see pakub huvitavat valgustust *h* esinemise arenemisküsimuses üldse. Intervokaalne 1. ja 2. silbi vahel esinev *h* on õige „vokaalne“, s. t. tema moodustamisel on nurk häälehuulte vahel väga väike, nõnda et ainult õige lühikesel ajaüksusel ei ole häälehuuled foneerimisasendis ega tekita vönkeid. Akustiline mulje niisugusest *h*-st on selline, et see häälik on õige lühike ning vaevalt märgatav vahehõngus ehk hiatus. Toodagu selle kohta mõni näide: **Phl** Sääre *jõ h ä n* 'Juhan', *tahēks* 'tahedaks', *tahältē* 'tahate'. Sageli on *h* ka täiesti kadunud, nii et seda ei kuule kõrv ega näita tema olemasolu aparaatki: **Phl** Sääre *lēvā, h* 'lähevad' (uuem kuju murdeomase *lāhtvɔp* kõrval), *lēp tülīks* 'läheb tüliks, riiuks', *kogūduz on vēgenā* 'kogudus on väike' (muidu *vehegenā*), *panēvad rā kokku* ja *ostvɔp* 'panevad raha kokku ja ostavad', *kālnā kihgond* 'Käina kihelkond'; Kuri *lēmē kâ* 'mingem ka, läheme ka', *sedā, āi tohē tēā* 'seda ei tohi teha', *puāz* 'puhas', *rōēltsɔp* 'rohelistad' jne. Viimasena esitatud juhtudel on kadunud *h*-ks vajaline häälehuulte vaheline nurk ka hääliku keskosa moodustamisel, nõnda et säilib kogu aeg foneerimisasend. — Muidugi kuuldu ka küllalt sageli täiesti selget *h*-d, eriti just lühikestes sõnades. Ühiskeelestki ja muudest murretest leiab lühikese intervokaalse *h* n.-ö. vokaliseerumist, näit. *läüb* 'läheb', *taan* 'tahan' jne. Hiiu murrete kohta mainitagu veel, et **Käi** murdest saab sageli niisuguse akustilise mulje, nagu oleks lühikese *h* asemel velaaralataalne heliline ahtushäälik *ɣ*, mis kuuldu samuti õige nõrgalt, näit. Villemi *vayēst* 'vahest', *tāyēndɔp* 'tähendab'.

Kogu eesti keelele on omane see artikuleerimise omapära, et mida kaugemale minna pearõhust või kõige pikemast silbist, seda lühemaks muutuvad konsonandid. Ühtlasi muutuvad helitud konsonandid üha helilisemaks. See hääldusseadus on keeles valitsenud juba ammust aegu (EK 1933, 73 jj-d, 170 jj-d). Muuseas on selle tendentsiga seletatav järgsilpide intervokaalse *h* kadu Hiiust ning enamatest muudestki eesti murretest. Praegugi kaob samade eeldustega *h* liitsõnadest, kui liitsõna üksikud osad on tihedasti liitunud teineteisega: *peidmēgv* 'peigmehega', ka *peidmehegv* ja *peidmēgv*.

Sõna sees konsonandi ees on *h* esindus mitmesugune. Allakirjutanu on osutanud EK 1938, lk. 62 jj-d, et eesti keeles muutub *h* seda helitumaks, mida pikemaks ta läheb. Samuti mõjub helituseks kaasa naabruses olev helitu konsonant. Nõnda kuulduv hiiugi murretes helilise *h*-ga *lehmāD* 'lehmad', *paĥlāD* ~ *paĥlāD* 'pahlad, orad', *taĥmā, pēā* 'tungaltera' (**Phl** Kuri), *koĥvī* 'kohvi', *raĥvāz* 'rahvas'. Teiselt poolt on taas helitu *h*-ga *taĥk* 'tahk', *raĥtmāD* 'härja ikke rahkmed' (**Phl** Nõmba), *leĥm* 'lehm', *maĥl* 'mahl', *ōĥtō* 'õhtu', *raĥfvd* 'rahvad'. Pandagu tähele, et helitu geminaat *h*-ga on ka interjektsioon *ōĥĥō* *heldegene* (**Phl**). — See helitu *h*-gi on täiesti kõrisõlme häälik, mille varjund oleneb häälehuulte pilu suurusest. Et nendes keeltes, mis on avaldanud eesti keelele häälduslikku mõju, nimelt saksa ja vene keeles, ei tunta helitut larüngaali *h*-d, vaid seal on omane akustiliselt lähedane velaar-palataalne ahtushäälik *χ*, saksa keeles ka palataalne *ç*, siis võib linlastegi eesti keeles sageli kuulda *kaĥt* 'kaht', *leĥm* 'lehm' jne. Nagu mujalgi Eestis, nõnda ei ole Hiiumaalgi *χ* ja *ç* murdeomased. Ainult Kärldas, kus vabriku meisterkonna tõttu on saksa keelel olnud võimalusi eesti keelt mõjustada, võib üksikute isikute suust kuulda mainitud velaar-palataalseid ahtushäälikuidki. Selle hääliku moodustamise kohta vt. lähemalt § 48.

Asjaolu, et *h* võib olla helitu ja heliline, on põhjustanud mitmesuguseid huvitavaid häälikumuutusi. Näeme *h* kadu, mida on põhjustanud heliline naabus ja teiselt poolt naabruse muutumist helitu *h* mõjul. Vanema põlve keeleuususel kohtame niisugust suhet algupärasest või sekundaarsetes *-hj-* sõnades, nagu osutavad järgnevad näited **Phl**-st: Palade *tūhāD* 'tühjad', *ahūD* 'ahjud'; Sääre *merē pohāst* (vanem) ~ *pohāst* (noorem) 'mere põhjast', *tōhāks* 'tühjaks' (isikuti on ka gen. *tūhī*), *ahū pēlv* 'ahju pealt'. Samade sõnade partitiive võib aga kuulda järgmisel kujul: Sääre *sē ollē omēttē kaĥju* 'sellest oli ometi kahju', *aĥju* 'ahju'. Siia

kuuluvad veel inessiivid *aĥjuz*, *tüĥjuz* ja infinitiivid *teĥjõ* 'teha', *näĥjõ* 'näha'. Kirjeldatud **Phl** vaheldust, mille järgi tugevas astmes on *ĥj*, nõrgas aga üksnes *h*, kohtab muudiski hiiu murretes. Nähtus on üldiselt kadumas. Selle asemele on ühiskeelest tulnud suhe: *ĥj* ~ *ĥj*: **Phl** Sääre *lahjä* nom. ja gen., s. o. nõrgaski astmes on *j* alal: **Phl** Sääre *hülçə ohjä*_D 'nöörid, mis on hülgevästra küljes', *ahjüd* 'ahjud'; **Rei** Pihla *põhjalse põlv* 'põhja poolt'. Esineb ka vastupidist olukorda, et tugevast astmest on kadunud *j*: **Phl** *palju kahü* 'palju kahju', *ahüz* 'ahjus'. Segiminekuud on võimaldanud niisuguste kujude tekkimist, nagu *lohjakkvz* 'lohakas' (**Phl** Sääre). Suhe *ĥj*: *h* esitab ilmselt algupärast olukorda. Tugevas astmes oli pika helitu *ĥ* kõrval helitul lühikesel *j*-l võimalust säilida, kuna helilise *h* kõrval on ta n.-ö. vokaaliseerunud samal viisil kui intervokaalseltki (vt. peatükki *j* kohta). Ka niisugune arenemiskäik on foneetiliselt võimalik, et nõrgas astmes kaob *h*, nagu muuseas leivu murdes, kus öeldakse *tüĥjä*, kuid nõrgas astmes *tüjä*. AES-i murdekogud).

Pikk helitu *ĥ* on mõjunud järgnevale helilisele konsonandile helilisust kaotavalt. Häälehuuled ei ole üksnes *h* artikulatsiooni ajal avaasendis, vaid püsivad seal ka järgneva konsonandi kestusel. Äsja on ülevalpool esitatud siiakuuluvaid näiteid *maĥl*, *paĥn* jne. Kui aga helilisele konsonandile järgneb vokaal, ei ole helitus pääsenud kehtima: *maĥlv*, *paĥnv*. Muuseas on hiiu murretes tugevas astmes *aĥf*, nõrgas aga *ahvl*, samuti ka *raĥfvz* ~ *raĥvzvz* (iness.), *raĥváz*. Niisugusest ootuspärasest olukorrast lähtudes on põhja-eesti murretesse tekkinud uus kiiresti leviv häälikumuutus *ĥf*: *ĥv* > *ff*: *ff*.

Teise silbi alguses olnud *h* on eelneva konsonandi järelt kadunud, nagu näiteks sõnadest **Phl** *nürĥ* 'nüri', *sulä*_{nə} 'talumeesteenija', *völü* 'nõid, pahategija', *kulä* 'piimakulp' (~ sm. *kulha*), *vanä* 'vana' jne. Siingi on olnud *h* kadumise põhjustajaks helilisus. Helilise konsonandi järel olles on *h*-gi moodustamisel muutunud foneerimisasend üha ilmekamaks, kuni *h* on täiesti kadunud.

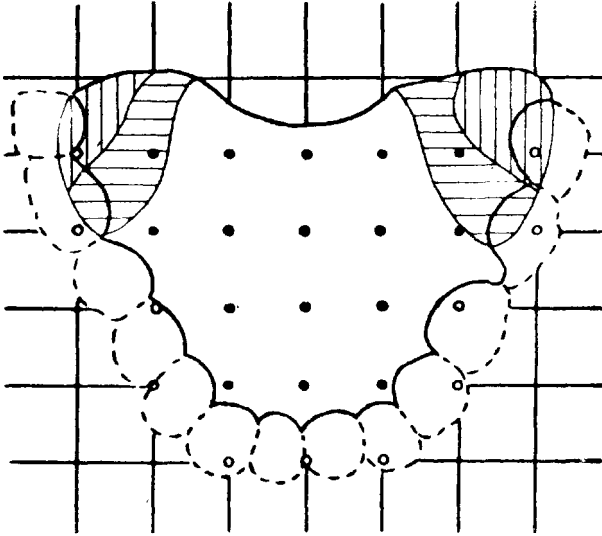
Suuhäälikud. — Oraalid.

Velaarsed konsonandid.

ç-häälikud.

48. Äsja on öeldud (§ 47b), et helitu *h* asemel võib eesti keeles kuulda oraalset ahtushäälikut *ç*-d. See häälik on võõras häälduslikult korrektsele eesti keelele. Ühiskeeles ta on haritlaste

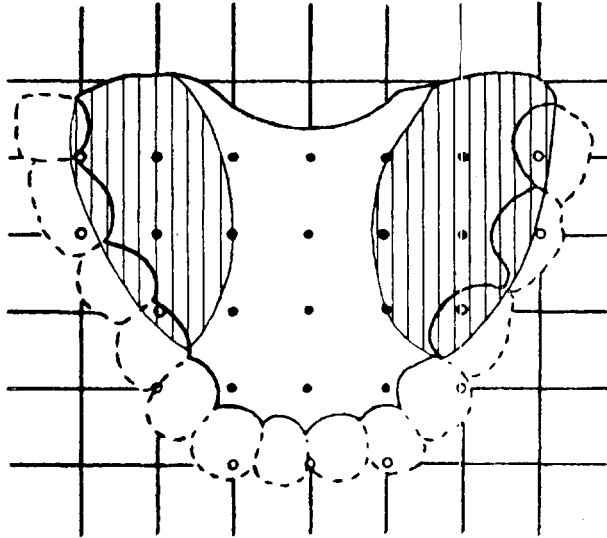
seas häälduspahena levinud saksa ja vene keele mõjul, näit. *naʒk* 'nahk', *toʒtima* 'tohtima', pro *naak*, *tohtima*. Allakirjutanutl katselis-foneetiliselt kasutada olnud hiidlastel puudus ζ . Seepärast toodagu selle hääliku kirjeldus ühiskeelest, mille kohta on olemas ohtrasti ainekku. Palatogramm 37 näitab ζ -d ühendites *uʒ* ja *iʒ*. Pala-taalne puudutus on mõlemal juhul postpalataalne. Kui ζ -i ees on *u*, on palataalne puudutusala väikesem; *i* naabruses on see suurem,

Joonis 37. Palatogramm ühiskeelee ζ -st ühendites *uʒ* ja *iʒ*.

sest *i* esivokaalina on viinud kogu ühendi artikulatsioonikoha ette-polee. Peale palataalse puudutuse on olemas muidugi ka velaarne. Nõnda et kõnesolev ζ on velaarpalataalne suuahtushäälik. Häälik on helitu. Teda artikuleerides on häälehuuled hõngusasendis. Kopsudest tulevale õhuvoolule on ahtusest läbipääsuks jäetud õige avar kanal. Kanali avarus on tegur, mis annab häälikule omase mündi. Huuled on ζ -i moodustamisel täiesti kõrvalise tähtsusega. Harilikult on nad õige avatud, nagu *h*-d moodustades. Peamine vahe ζ -i ja *h* vahel ongi vaid see seik, et ζ eeldab ahtust kuskil suukoopas. Peale velaarpalataalse ζ võib Kärldlas (ja mujalgi, kus ζ esineb) kuulda ka täiesti palataalset vastet ζ -i. Palatogramm 38 osutab niisugust palataalset ζ -i, kus velaarne artikulatsioon on muutunud kõrvalasjaks. Artikulatsiooni peakoht on meediopalataalne. Sinna on moodustunud ahtus, mis on *j* ahtusele õige lähedane, *i* omast on ta aga õigegi lahkuminev. ζ -i ahtuse kitsaim koht on suhte-

liselt siiski üsna lai. — See häälik võib esineda esivokaalide järel *H* asemel: *leχ̄M* 'lehm', *leχ̄tt* 'lehti', *tiχ̄ti* 'tihti' jne. Eesti *χ* ja *χ̄* artikuleerimisviis on saksa *ach-* ja *ich-*hääliku moodustusega enam-vähem sama (vt. Jespersen LPh 87, 133; Viëtor EPh 212 jj-d).

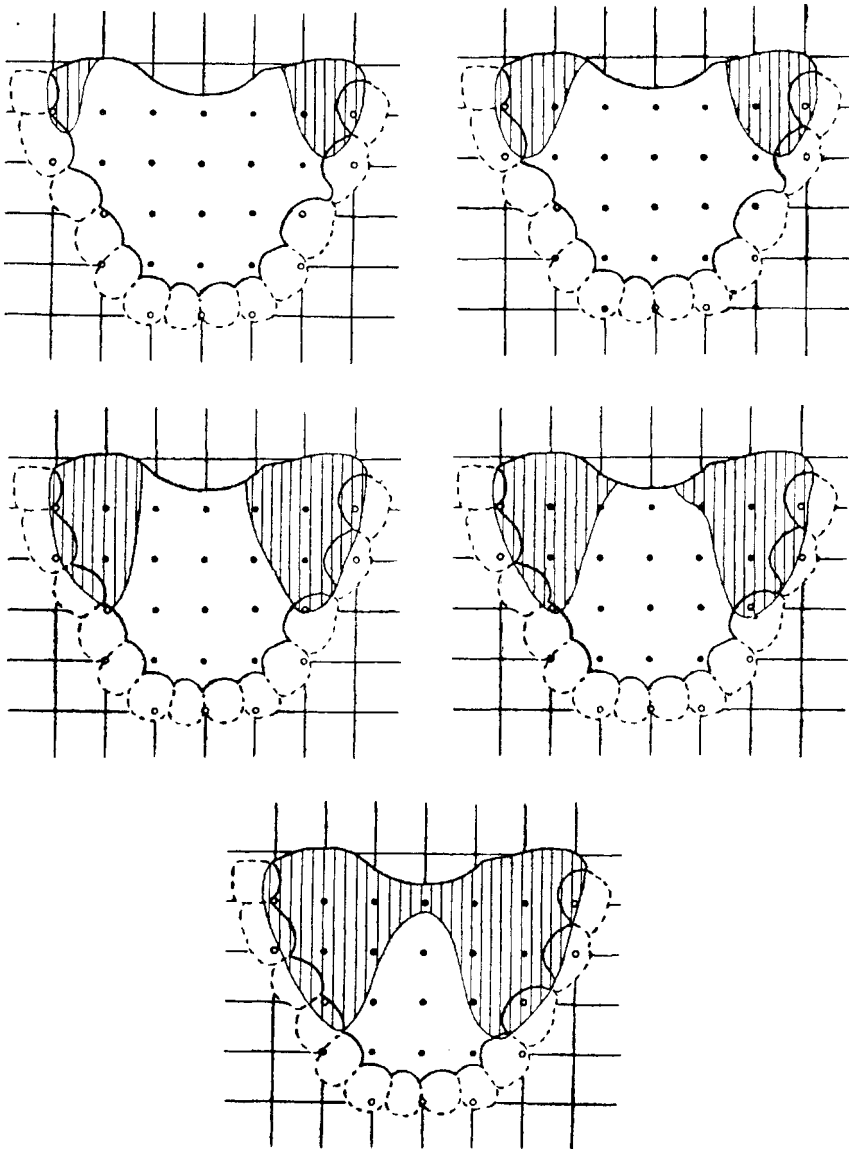
Joonis 38. Palatogramm ühiskeeel *χ̄*-st.

k-häälikud.

49. Hiiu murrete ja üldse eesti keele sulghäälik *k* on väga huvitav artikulatsioonikoha poolest. Nagu näitavad palatogrammid, ei ole ühelgi teisel häälikul naabruse mõju nõnda suur kui *k*-l. Oluline on just avahäälikute ehk vokaalide mõju. Sulghääliku moodustamiseks vajaline sulg võib olla tunduvalt ees- või tagapoolsem selle järgi, kas mõjuavaldav vokaal on velaarne või palataalne. Kuidas eesti ühiskeeles varieerub *k* moodustamine, osutab tabel 39. Tagavokaalseis ühendes moodustatakse *k* nõnda, et keeleselja tagaosa tõuseb peamiselt pehme suulae vastu. Palaatum tuleb siin arvesse üksnes kõige tagumises osas. Tabelil on esimene palatogramm nõnda moodustatud *k*-st sõnas *ka*. Sulghääliku moodustuskoht on velaar-postpalataalne. Teine palatogramm on ühendist *kē*-. Siin on moodustuskoht samuti velaar-postpalataalne, kuid puudutusala on veidi suurem. Järgmised palatogrammid ühenditest *kä*-, *ke*- ja *kivl* osutavad velaar-meediopalataalset sulghäälikut. Mida eespoolsem ja kõrgem on vokaal, seda eespoolsemalt on moodustatud

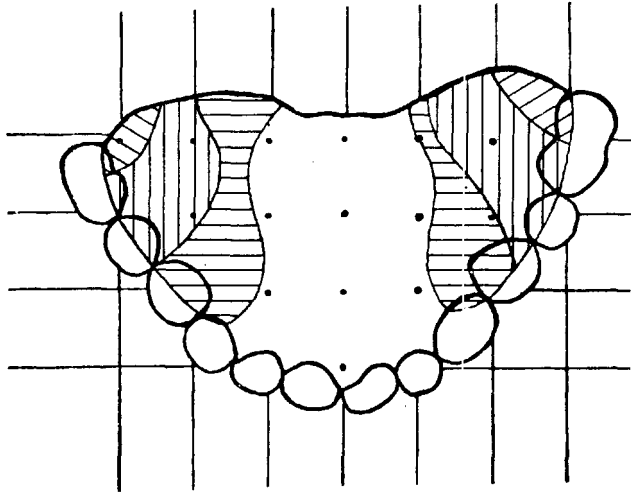
k-ki. Joonisel 40 on reigimurdelised palatogrammide *σ*-st sõnades *aga* 'aga', *äge* 'äge' ja *ike* 'ike'. Neist paistab, et siingi on *k* artikuleerimine nihkunud üha ettepoole mida eespoolsem on vokaalnaabrus.

Klusiili *k* artikuleerimisel tuleb peale naabruse mõju ilmekalt esile see nähtus, et kui sulg- või ahtushäälik on lühem, siis avaldab

Joonis 39. Palatogrammide ühiskeele *k*-st ühendites *ka*, *ke*, *kä*, *ke*, *ki*.

temale suuremat mõju järgnev vokaal; kui aga klusiil on pikem, on eelneva vokaali mõjustus silmatorkavam. Palatogramm 41 on **Phi** sõnadest *makki* '(part.) vorsti' ja *makki* '(gen.) vorsti'. Esimese sõna klusiili *kk* osutavad püstjooned. Klusiil on siin hääldatud velaar-postpalataalselt. Teises sõnas, kus *kk*-le järgneb poolpikk *i*, on see kvantiteedilt pikem häälik muutnud *k* artikulasioonikoha velaar-mediopalataalseks. Kui *k* ees ja järel on sama klusiil, nagu

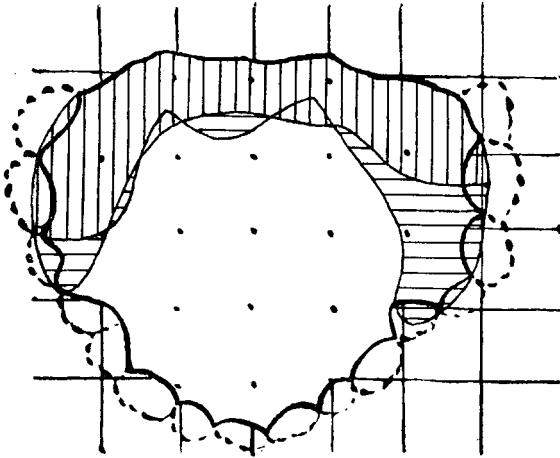

Joonis 40. Palatogramm *c*-st sõnades /// *aca*, || *aga* ja | *igi*.

palatogramm 40 sõnas *aga* ja palatogramm 42 sõnas *akku* 'hakka', võib tähele panna teist, eesti keelele õige olulist seika. Kvantiteedilt pikemat häälikut moodustades on puudutatud kõva suulage enam kui lühikest vastet artikleerides. Sõnas *aga* on puudutusala palaa-tumil kõigest 0,75 cm², sõnas *akku* aga 2 cm². *k*-d artikleerides on peaorganiks keel, mille selg peab tõusma sulu moodustamiseks vastu kõva suulage. Kui *k* on pikem, avaldub intensiivsem artikleerimine selles, et keel tõuseb enam ja seega siis puudutatakse suurem ala kõvast suulaest. — *k* artikleerimiskohale avaldavad mõju ka naaberkonsonandid. Selle mõjustuse kohta on otstarbekohasem sõna võtta hiljemini, nimelt *t*-d vaadeldes (53b).

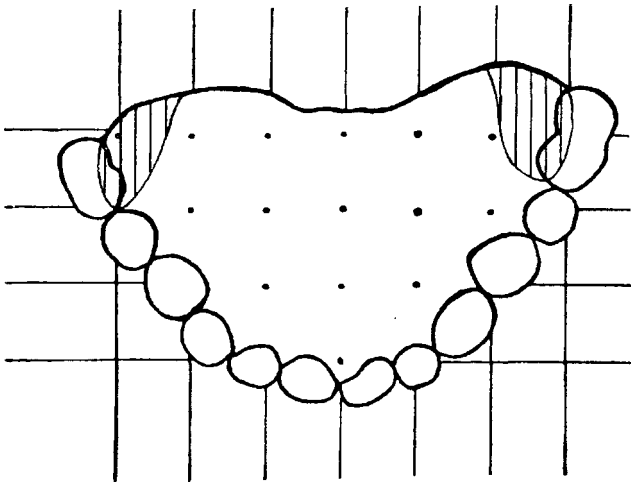
Et *k*-d käsitledes tuleb kohe alguses hakata vaatlema üheskoos seda klusiilirühma, mida ortograafias märgitakse kolmel viisil: *g*, *k* ja *kk*-ga, peab siinkohal selgusele jõudma, mis vahe on *g* ja *k*, *kk* ning muidugi siis ka *b*, *p*, *pp* ja *d*, *t*, *tt* vahel. Harilikult

kutsutakse neid klusiile helituteks või poolhelituteks, poolhelilisteks meediateks. Seega tahetakse öelda, et neis häälikuis on helilisuse aste olulise tähtsusega. Poolhelitud või helitud oleksid nad sellepärast, et harilikust meediast eeldatakse absoluutset

Joonis 41. Palatogrammid *k*-st sõnades *makki* ja *ma^hkki*.

helilisust, aga eesti *g*-l ja *b*-l, *d*-l on üks osa häälikust helitu. Neile on vastandiks *k*, *p*, *t*, mida on harjutud nimetama teenuisteks ja millest eeldatakse enam-vähem täielikku helitust. Eesti keele nn. meediate ja teenuiste helilisuse suhted on õige keerulised. Heli-

Joonis 42. Palatogramm *k*-st sõnas *akkv*.

lisuse poolest pole võimalik tõmmata kindlat piirjoont nende rühmade vahel. Absoluutses alguses ja absoluutses lõpus on niihästi *b*, *d*, *g*-ga kui ka *k*, *p*, *t*-ga märgitud häälikud helitud. Enamasti on helitus absoluutne. Sõnadevaheline intervokaalne teenuis on poolheliline ja ka pikad või geminaatsed teenuised on teatud määran helilised. Seega siis eesti keeles on „heliline“ meedia vägagi helitu ja „helitu“ teenuis võib olla üsna heliline. Järelikult ei ole helilisus oluliseks teguriks eesti meediate ja teenuiste eristamisel. Nagu äsjatoodud palatogrammid *k̄k*-st ja *g*-st osutavad, on teenuist artikuleerides keele puudutusala suulael ulatuslikum kui meedial, mida nõuab kvantiteedilt pikema klusiili intensiivsem moodustamine. *t*-d ja *p*-d vaadeldes selgub, et ka neid häälikuid hääldatakse intensiivsemalt kui *d*-d ja *b*-d. Intensiivsus avaldub mitmel eri viisil, kuid alati on tagapõhjaks ikka sama nõue, et artikuleerimisala suurenegu ehk, teisiti öeldes, artikuleerivad organid olgu tegevuses suuremas ulatuses. Terminid meedia ja teenuis eeldavad mõõdupuuks helilisuse skaalat, nagu on öeldud. Et aga eesti klusiilide peaaristajaks on intensiivsus, siis ei ole need oskussõnad küllalt täpsed. Eesti häälikutest kõneldes on õigem tarvitada termineid *leenis* ja *fortis*, mis on foneetikakirjanduses tuntud võrdselt eelmistega. (Vt. lähemalt Ariste, Eesti sulghäälikud *k*, *p*, *t* ja *b*, *d*, *g*, EK 1933, 73—82, 170—181; id. Eesti *b*, *d*, *g* ja *k*, *p*, *t* suhteist, ÕEST XXX, 65 jj-d.).

Leenisklusiil *g*.

50. a. Hiiu murrete leenisklusiil on arenenud vanemast *k*-st või *k̄k*-st peajoontes samadel eeldustel kui eesti ühiskeeles (Kettunen EKÄH 24, 45 jj-d). Konsonantide poolest on hiiu murded omavahel väga ühtlased. Seepärast esitatakse siin ohtrasti näiteid üksnes **Phl**-st: Nõmba *rugl-lil* 'rukkilill', *licè* 'pori', *tõügüd* 'tõugud', *võigüt kaŗdõlid* 'vanaaegsed roosad kartulid', *peļoméz* 'peigmees', *võgè* 'vaagen' (tugevas astmes on nasaalsuse tõttu *g* kadunud: *vânõd*; *â* on tugevasti nasaleeritud), NB. ka *huñdõd ulõuvad* 'hunnid uluvad'; Palade *vigat* 'vikat'; Sääre *rogì* 'kidi', *nicèl kaš* 'vilets kass', *jõgì* 'jõgi', *võgã* 'viga', *pañnün härjãd igèze* 'pannud härjad ikkesse', *kļõu* '(nom.) väikese lapse kiik', *hiļipst* 'hiidlased', *kaŗcõ* '(gen.) muru', *kuŗgũ meri* 'see koht maade või madala mere vahel, kust laevad lähevad läbi', *mãŗgẽn* 'mänginud', *sacrið* 'sajajalgsed'; Kuri *racèzi* 'raheteri', *piçì vilì* 'kasvtoores vili', *sõi kalũ piçild* 'sõi

kalu toorelt, ilma keetmata', *ogä*, 'okas' (vanemail; nooremail on *okkáz*, pl. *okkäd*). Eriti pandagu tähele imperatiive: *tulg mittä 'ära tule'*, *miḡ mittä* = *ärä, miḡ 'ära mine'*, *ärä, tulg 'ära tule'* = *ê tulg*. *g*-ga on ka emfaatiline lõpp *-gêD*, kui ta liitub vokaalile või helilisele konsonandile: **Phl** Sääre *mêDä.gêD* 'midagi'; **Käi** Villemi *äi olê nüint kedä.gêD* 'ei (ole) näinud kedagi'; **Emä** Viiterna *polê möl änam sedä ašjv üntêgêD* 'pole mul enam seda asja sugugi'; **Rei** Rootsiküla *polê oḷDgêD* 'ei olnudki' jne. Toodud näited suudavad vaevalt pakkuda midagi uut eesti keele arenemise seisukohalt, välja arvatud need juhud, kus hiiu murded on algupärasemate suhetega kui ühiskeel või mõned teised murded (*rugêD, igêze*).

b. Huvitavamad on need juhud, kus *g* esineb kaugemal peärõhust algupärase rõhutu või kaasrõhulise silbi järel: **Phl** Sääre *kadä.gêD* 'kadakad, kadakaid, kadakat' (nom. *kadä.k*), *mäzi.gêD* 'maasikad, maasikaid, maasikat', *müzi.gêD* 'muulukad, muulukaid, muulukat', *tüdrê.gêD* 'tüdrukud, tüdrukid, tüdrukut', *huni.gêD* 'hunnikud, hunnikuid, hunnikut', *harä.gêD* 'harakad jne.', *ka.êä.gêD* 'kajakad jne.', *kerê.gêD* 'kirikus' (kõige vanemailt võib kuulda *keḡgüz*), *latê.gêD* 'latikad jne.', *koḡpê.gêD* 'kopika', *ämbrê.gêD* 'ämbliku', *kaššv.gêD* 'kasakate', *rištlê.gêD* 'ristikujulised nõöbid', *vazä.gêD* 'vasakul poolel', *hômê.gêD* ~ *hômê.gêD* 'hommikul', *taldrê.gêD* *mêDê* 'taldriku moodi', *hallê.gêD* *mušt* 'hallikas-must', *naljä.gêD* 'naljakas', *malä.gêD* 'malakas'. **Kas** *kälê.gêD* 'kaalikad', *palä.gêD* 'voodilinald, linald', *pällê.gêD* *sälḡpêD* 'suvised rasvased säinad', *sônê.gêD* *lätḡpêD* 'sõnnikut laotama'. **Käi** Nõmme *tařjä, kaḡni.gêD* 'istmekannikad', *aḡpi.gêD* 'oblikad, oblikaid, oblikat'. **Emä** Viiterna *vanê.gêD* 'pastlas', *kurê.gêD* 'kurikad'. **Rei** Kidaste *vařzi.gêD* 'angervaksad, angervaksu, angervaksa'. Algupärase rõhutu silbi järel esinev *g* võib põlvneda *kk*-st või vastata *ḡ*-le; algupärase kaasrõhulise silbi *g* < *kk*. Esitatud näidetes on *g* üldiselt omane vanemale sugupõlvele ja neile nooremailegi, kes kõnelevad puhast murret. Murde nooremas uususes on *g* asemel *kk*: **Phl** Sääre *kerê.kk* *eḡpetta.êad* 'kirikuõpetajad', *lohjä.kk* *z* 'hooletu, lohakas, ropp', *kašvandi.kk* 'kasvandikuks', *nöüvakkamad* 'jõukamad', *kerê.kk* *allv* 'kiriku juurde', *jültü.kk* 'jutukas', *polê mettä harä.kk* 'pole olemas harakaid', *ohä.kk* 'ohakad, ohakaid', *muštê.kk* *kumad* 'mõistlikumad', *jänêv* *ollê keičê künstê.kk* *pêv* 'jaanipäeval oli päev, kus peeti ja tehti kõige rohkem kuntse', *tüdrê.kk* ~ *tüdrê.kk* 'tüdrukud'. **Käi** Villemi *jälä.kk* 'jalakas' (vanemail murdekõnelejail on *jalä.êvz*), *oni.kk* ~ *oni.kk* 'mesi' (< saksa *Honig*); Luguse *tülê.kk* 'ema-

nõgesed, piimnõgesed', *õmmikkõ* 'hommikul', *kõrtsmëkkõd* 'kõrtsmikud', *madarikkõ punäst* 'madarapunast', *uakõz a.éav õppsakkile* 'uhkus ajab upakile'. **Rei** Rootsiküla *pücalikkõd makkiõd* 'suurtest sooltest vorstid'. Hiiu vanavarakoguja on kirjutanud *wanugad* (H II 41, 109) jne. Enamasti on sel hiidlasel siiski *k*: *happikod* (115), *libleka ufs* (209), *keelikas* 'janu', mida võib nähtavasti pidada kirja-keele ortograafia mõjuks. — Algselt on *c* tekkinud muidugi kinnisesse silpi ja sealt siis üldistunud ka mujale. Üldistus on läbi läinud järk-järgult, sest praegugi võib mõne vanema inimese käest kuulda suhet **Phl** Sääre *malà,çvz* pl. *malàkkvõd*. Peale Hiumaa kohtab kõnesolevat leenist lõuna-eesti murretes (Kettunen EKÄH 49, 76) ja Saaremaa läänepoolses osas: **Mus** *uhagad*; **Khk** *nal'jacas* gen. *nal'jaca*, *leñmicud*, *ohagad*; **Ans** *ohacas*; **Jäm** *õhagad*, *ohagad*, *mäsicud* 'maasikat, maasikad' (AES; Saareste EMA I, kaart 6 ja 7).

Eriti juhitagu tähelepanu *-kene*-diminutiivi murdeomasele vas-tele, kus esineb ka *c*: **Phl** Sääre *laügene* 'vanaegne puutaldrik', *vehegezed* 'väikesed', *poizigene* 'poisike', *leügene* 'lõoke'. § 26 b on osutatud, et *-gene*-lõpuga paralleelselt esineb *-geina* ~ *-geina*: *vehegeina* ~ *vehegeina*.

c. Praeguse *c* vanema vaste *k* nõrga vaste *ç* esindus on hiiu murretes sama, mis mujal põhja-eesti murdealal (*küljõd* 'küljed', *kaõwà* 'kaua', *ài nè* 'ei näe', *hàijà*, *topš* 'käterätik', *hävõn* ~ *avõn* jne. 'havid', *tà* ~ *tâ* 'taha', *mättõz-rõdõd* 'magamisriided' (**Phl**), *viház* gen. *vihakv* '(sea) kihv' (**Käi**). Hiiu murretes on siiski oht-rasti sõnu, kus tugev aste on üldistunud. Üldhiuliselt öeldakse *lugõd* 'lood', *tegõd* 'teod', *tagõb* 'taob', *ligüz* 'leos', *ticõd* 'teod', *sugüst* 'soost'. Foneetilisest seisukohast on tähelepandavad sõnad *lugõ*, *puõ*, *sugõ*. Neis võib *c* asemel üsna sageli kuulda *ç*-d: *suçüst*, *kanà puçüz*, *luçü kaõppp* 'tükikaupa'. Praegusel *ç*-l ei ole ehk midagi ühist oletatava algse *ç*-ga, sest nüüd võib *ç*-d kuulda ka seal, kus algselt oli *k*: nom. *luçü*. Nendes sõnades on *c* vägagi homorgaanse vokaali *u* vahel. Larüngaalses artikulatsioonis erineb *c* moodustus *u* omast sellega, et *c* puhul on häälehuulte vaheline pilu suurem. Suulises artikulatsioonis tõuseb keeleselg *c*-d moodustades enam, et kujundada sulgu. Homorgaanne naabus or. mõjunud, et eristavad vahed on üha taandunud. Häälehuuled on ikka enam lähenenud teineteisele, kuni nad on asetunud foneerimisasendisse, ehk, teisiti öeldes, *c* on muutunud täiesti heliliseks. Oraalselt ei ole keel tõusnud küllaldaselt: sulu asemel on üksnes ahtus. Ent võimatu pole

ka seda oletada, et *suγüst*, *luγūd* on väga vanu hääldusjooni < *suγūsta, *luγūt. Täiesti homorgaanse vokaali vahel *γ* on võinud säilida ja hiljemini üldistuda tugevassegi astmesse. Praegu käib võitlus *γ* ja *g* vahel ning näib varsti lõppevat *g* kasuks.

d. Lõpuks peab mainima huvitavat juhtu, kus *g* võib esineda. Kui liitsõna teine osis algab fortisklusiliga ja see klusiil satub helilise konsonandi või vokaali ette, muutub fortis leeniseks: **Phl** Sääre *met̄s oln̄ liz̄igõrd̄vz* 'mets olnud lähedal', *aīñ̄ercal̄v̄d on kall̄ed* 'angerjad on kallid', *sȭmagoõra* 'söömakorra, söömaaja', *vez̄ic̄v̄r* 'lääs', *mā̄gv̄r* 'ida', *nȭlagõdv̄* 'nõelatops Käina naiste rahvariiete küljes', *v̄ē-gõn̄ed* 'veekaaniid', *reh̄ē-goit̄v̄* 'rehealla', *kūlagõõna lõmā_D* 'külakonna veised', *rȭit̄si gūla* 'Rootsiküla', *kih̄elgõõn̄v̄d* 'kihelkonnad', *v̄i r̄e ḡv̄r e* 'Viirekare'. Ka siis võib fortis muutuda leeniseks, kui fortisega algav sõna on lauserõhutu: *s̄ē pol̄ē sen̄ē-gā̄rraḡv̄ v̄ēl j̄ēnd* 'see pole selle korraga veel rahule jäänud' (**Käi**). Olgu siinkohal öeldud, et ka fortised *t* ja *p* muutuvad leenisteks samadel eeldustel: **Phl** Sääre *volbr̄é_{v̄v̄} p̄ēv̄* 'volbripäeva päev', *põllūd̄ō-r̄istu* 'põllutööriistu', *vaht̄r̄ē_{v̄v̄l̄d}* 'Vahtrepalt' (< *-*pältä*), *p̄iū-dā_{v̄ē}* 'peotäie', *kāl̄bud* 'kaelpuud, kaelkoogud', *emā_{bu}* 'laeva kiil'. Sama nähtust kohtame ka *z*-st: *puz̄ärk* 'puusärk', *kȭr ḡā-zar̄ā* 'Kõrgesaare'. — Fortise muutumine leeniseks on üks näide eesti keelele omasest sandhist. Sandhikeelena ei või eesti keel fonoloogiliselt lubada, et täiesti helitu ja heliline häälik oleksid teineteisega kõrvu. Progressiivset sandhit ei saa eesti keeles pidada kuidagi võõraks jooneks, mis oleks tekkinud mõne naaberkeele mõjul, vaid just vastupidi, eesti sandhi on siirdunud muussegi keelde, nimelt eesti-rootsisse. Eesti-rootsi on häälduslikult üldse olnud väga tugevasti eesti keele mõju all. Et eesti-rootsis on olemas täiesti helilisi meediaid, siis tuleb seal sandhi ilmekamalt esile, kui eesti keeles eneses (vt. Danell, Nuckömålet; N. Tiberg, Dialekt- och folkklivsforskning bland Estlands svenskar, Svio-Estonica 1936, 141 jj.-d.; Folkmålsstudier från Kors socken, Svio-Estonica 1938, 58 jj.-d.). Eesti keeles esineb ka regressiivset sandhit, mille kohta võetakse sõna allpool (74b). Kettunen EKÄH 21 on öelnud selle nähtuse kohta: „Yhdyssanaisissa päivännimissä on sananalkuinen klusiili voinut kehittyä samanlaiseksi kuin heti alempana puheeksi tuleva sanan sisäinen, esim. (murt.): *pühäva* (myös *pühävä*) 'sunnuntai, pyhäpäivä' (kirjak. *pühapäev*)... Samoin (Kihelkond:) *om̄bu* 'omenapuu' (kirjak. *õunapu*)). Tällaisen kehityksen asemesta näemme kuitenkin hyvin yleisesti gemi-

naattaa: *õgnäppu*, kuten myös *saräppu* (tahi *saräp*) 'pätkinapuu', *mařgäppu* 'puntari'; vieläpä (esim. Haaps.:) *lauppa* 'lauantai'. Näissä tapauksissa kuten myös edustuksessa *sõšsär*, *kurēšsär* yms., vieläpä sellaisissakin kuin *alläppölē* 'alaspäin', *väljäppölē* 'ulospäin', *siššēppölē* 'sisäänpäin', näyttäisi geminaatta selittyvän sananlop-puisen konsonantin assimiloitumisesta alkukonsonanttiin. Kuitenkin on todennäköisempää (eräissä sukukielissä ilmeistä), että myös sananalkuisen klusiilin energinen artikulatio ja erittäinkin edellä käyneen sanan luja vokaalilopuke on yhdyssanoissa synnyttänyt geminaatan“. Autor on sama kysimust puudutanud ka teises teoses LUKD 67 jj. (vt. ka Setälä YSAH 1 jj-d). — Ei ole tõesti põhjust arvata, et praegune geminaat põlvneb sellest, et sõnaalgulise klusiiliga on assimileerunud mingisugune eelnev konsonant. On olemas kohanimesid, kus liitsõna esimene osis vaevalt on võinud lõppeda konsonandiga, kuid kus praegu esineb siiski geminaat, näit. Torma külanimes *Punassoo* (= *punašsō*) küla. Kettuse teine väide on kõigiti usutavam, kuid kysimust võib selgitada veelgi teisel teel. Eesti keel ei tunne peale väheste rannamurrete fortisklusiili intervokaalses asendis. Kui liitsõnas sõnaalguline fortis satub vokaali ette, peab ta muutuma kas leeniseks, nagu algupä-rane sõnasisene fortis, või gemineeruma, sest geminaatklusiil ja geminaat-s on selles asendis fonoloogiliselt võimalikud. Sama nähtust võib kohata võõr- ja laensõnade klusiilide hääldamises. Näiteks hääldatakse laensõna *tarakan* kahel viisil: *taračkañ* ja *taragañ*.

e. Leenisklusiili *g* vaatlusel satume tahtmatult kysimuse ette, miks on eesti keeles üldse fortised muutunud leenisteks. Kettunen EKÄH 28 arvab, et „koko tämä klusiiliartikulation heikentymisilmiö olisi vieraasta vaikutuksesta johtuva“, kuigi peab möönma, et juba algsome murretes on võinud esineda fortised „heikompivivahteisina“. On vaevalt põhjust otsida võõrast mõju. Arvesse võiks tulla saksa keel, kus aga *k*, *p*, *t* on aspireeritud ja olid seda tõenäoliselt ka alamsaksa ajajärgul, sest sulghäälikute hõngamine on eriti omane just Põhja-Saksamaale. Saksa helilised meediad on taas nõnda kaugel nendest *k*, *p*, *t*-st, mis eesti keeles tänapäev esinevad häälduslikult kohati konservatiivsemates rannamurretes, et nende assimileeriv mõju ei saa kysimusse tulla. Klusiilide ja *s* lühenemine on käinud kaasas eesti keele kvantiteedisüsteemi arenguga. Soome ja vadja keelega võrreldes on eesti üksikhäälikud üldiselt lühemad. Mida lühem on aga klusiil seda enam on tal võimalust muutuda helilisemaks ja artikuleeruda

vähema intensiteediga. Leenised on vähemalt Lääne-Eestis suhteliselt vanad. Parimaks vanuse kriteeriumiks on eesti-rootsi murded, kus klusiilid on arenenud samas suunas kui eesti keeles. Vanimas kirjakeeles on ka ilmseid näiteid selle kohta, et eesti klusiilid on saksa omadest tunduvalt erinenud, sest muidu ei oleks *g, b, d* tarvitamine kirjaviisis seletatav. Vaadatagu selleks Kõlli katekismusetõlget: *podw, pörkwhawda, parambal, fundma, leby* (Saareste-Cederberg VEKVM 353 jj-d). Lelowil on *yfande, poduth* (ibid. 1 jj.).

Võõrast mõju hiiu *g* ja teiste leenisklusiilide arenemises võib enam-vähem juhulikult kuulda mõne **Rei** Rootsiküla vanema põlve esindaja suust. Ühelt Kidaste küla vanaperenaiselt, kes põlvnes Rootsikülalt, on registreeritud *kadaga* 'kadaka', *māzlgud* 'maasikad'. Helilise meedia esinemine rootsi mõjul ei olegi väga ootuspärane, sest nagu öeldud, on eesti rootsis olemas ka *g, b, d*. Heliliste meediate esinemine on siis kõigiti puhtindividuaalne joon. Nagu allakirjutanu on võinud tähele panna, tarvitavad rannarootslased eesti keelt kõneldes helilisi klusiile peamiselt üksnes rootsi keelest tulnud laensõnades.

Fortisklusiil *k*.

51. a. Lühikese *k* esinemine on hiiu murretes ja üldse eesti keeles väga piiratud. Tema pea-esinemisvõimalus on sõna alguses: **Phl** Sääre *kaš* 'kas; ka', *kippõmp* 'liikuma', *kõlštõmp* 'koristama', *kanõšõt* *kõerastõmp* 'koeraseid kanepist välja kiskuma'. **Kas** *külzlahvõd* 'adru lehtedes olevad põied', *kärmõsõd* 'kärbsed', *kurü* 'karjamaa mere ääres, kus niidud ja põllud on maa pool ees', *kulkkõzē* 'luiki', *kirõvü* 'katla-ahelate põikpuu (paargus)'. **Käi** Nõmme *kihãgõb* 'vanaaegne pikk käisteta kuub'; Villemi *kikkõrdõmp* 'püherdama', *kurõ-bõll* 'kirbuhein', *kār* 'kangavõll ja -pakk'; Luguse *kõri* 'hingelõõr', *kurk* 'söömalõõr', *kibē valõ* 'torkiv, põletav valu'. **Ema** Viiterna *kibã-lõõg* 'lõng, mis kangakudumisel ei käi teistega seltsis', *rehē kodã* 'rehealune', *kõl-valgõ* 'videvik (õhtul)', *kolludõmp* 'lõngu maarjajääga keetma enne kollaseks värvimist', *kãlmã jē* 'ajujää'. **Rei** Pihla *kõlkkuma* 'lahtuma'; Kidaste *kõzē-mēzicõv* 'kollased jaanililled'. Hiiu murretes võib *k* sõna alguses esineda täiesti üldiselt ka *l, n* ja *r*-i ees: **Phl** Nõmba *klavõmp* 'ringi jooksmata', *krãssõz jũzõd* 'käharas juuksed', *krãñkkõmp* 'haiglane olema', *kõer klukksõb* 'koer haugatleb', *laõv lõks krunttē* 'laev lõks karile', *klubõn* 'kolin',

kreiz mehenimi < *Gregorius*, *knāp* gen. *knōbi* 'lauaklamber', *knākkps* *pū* 'jändrik puu'; Kuri *knōbō* 'nööbid', *klāvrā. mā* 'porine, pehme maa', *krās* gen. *krāšši* 'väike rahu', *krūttsimp* 'ristlema, loovima'. **Käi** Villemi *perēt* *krubāz* 'talud hunnikus', *klē* 'ristikhein', *kradimp* 'ronima' jne. Wiedemann EWb tunneb Hiiu maalt *knāpp* gen. *knāpa* 'Knopf', *knōp* gen. *knōbi* 'Knoten'. — Nagu kõik sõnaalgulised klusiilid võivad kronaaliseeruda teatud tingimustel, nõnda esineb ka *k*-. Selle nähtuse kohta on võetud sõna hiljemini vastavas eripeatükis (75).

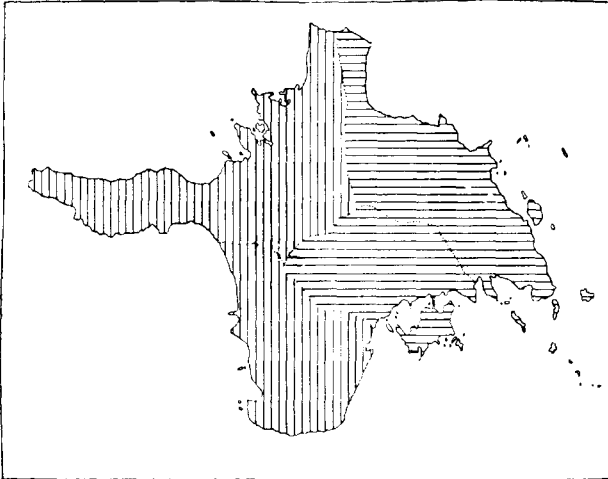
Kaugemal sõna algusest esineb lühike fortis *k* helitu konsonandi järel: **Phl** Sääre *naħkəz* 'tael', *uħkə* 'uhke', *kazə toħk* 'kase toht', *uškə* 'uskuda; usku', *ärə. teħk* 'ära tee', *ära. nāħk tühjə va.əvəp* 'ära näe tühja väeva', *heħk* 'hing, õhk'.

b. Poolpikk *k̄* esineb sõna lõpus pika pearõhulise silbi järel ja kaugemal sõna lõpus: **Phl** Sääre *nōk̄* 'surnu', *sōdik̄* 'pulmanete tantsitaja pulmas', *riħk̄-māħg* 'ringmäng', *hellik̄* 'hellitatud, õrn', *lēhōnek̄* 'lihunik'; Kuri *huñd̄i tuvə. k̄* 'üheksameherohi', *vañnük̄* 'pastel'. **Kas** *maštik̄* 'nastik', *püçā. lēk̄* 'sälguline'. **Käi** Luguse *körtsmēk̄* 'körtsmik', *va. çā. k̄* 'kadunud, otsas, puudu', *orik̄-sēçā* 'orikas'. **Emā** Viiterna *ärk̄* 'pudrumänd', *vōik̄* 'võik'. **Rei** Rootsi-küla *kirik̄* 'kirik', *vabrik̄* 'vabrik, Kärkla linr'. Üldhiiuliselt esineb poolpikk *k̄* mitmusekujudes *härktə ~ ärktə* 'härgade', *jalktə ~ jalktə* 'jalgade' jne. (40a). Viimastes näidetes on poolpikk *k̄* < *ç*. Hiiu murretes ei või kõrvu esineda *ç* ja *v*, küll aga *k* ja *t*. Kolme konsonandi ühendis, kui keskmiseks konsonandiks on klusiil või *s*, on keskmine konsonant ikka poolpikk. Mujal on *k̄* < *kk*.

c. Lühikese pearõhulise silbi järel on sõna lõppu sattunud algupärane *-kk-* > *k̄*: *kāk̄* 'kakk', *sāk̄* 'kott', *māk̄* 'küngas, mätas', *ko k̄* 'saad', *puk̄* 'pukk, sokk', *mak̄* 'vorst' (üldhiiulisi näiteid).

d. Lõpuks peab mainima veel üht juhtu, kus esineb üksik-*k*, nimelt *-ks-*ühendit kaugemal sõna sees või sõna lõpus. Siin on *k* väga lühike. Ühiskeele kõnelejale tundub peaaegu nagu oleks hääl-datud *-çz-*: **Phl** Sääre *elā. k̄siv* 'elaksid', *terētān kraħvi k̄s* 'teretanud krahvinimega', *sōludp̄k̄sə* 'sõelutakse', *veñnā. k̄səv* 'vennaksed', *äi muistā. sōnā. k̄s üt̄təlvəp* 'ei oska sõnadega väljendada'. **Rei** Pihla *līnnā. k̄səv* 'linnased' (uue sõna), *omā. k̄səv* 'omakseid'. Vahel võib klusiilaines täiesti kaduda. Isikuti on allakirjutanu **Phl**-s mainitud esindusega kõrvuti kuulnud ka *tallūt̄tvz* 'tallutatakse', *rēçivəzə* 'räägitakse', *ōlvəzə* 'öldakse', *sūrēs. kašvvn* 'suureks kasvanud'. Praegust *k̄s* > *ç*, *š* tuleb lahus hoida omaaegsest, kus teatud sõnatüüpides on

klusiil kadunud (*varèzəv*). Vt. selle kohta lähemalt Kettunen EKÄH 39 jj-d. Kõrvalmärkusena öeldagu, et hiiu murretes on klusiilita ka *kahèzv* 'kaheksa', *ühìzv* 'üheksa', *jõzmp*, *jõzèB*, *jõzéz* 'jooksma, jookseb, jooksis'. — Hiiu murded on siis arenemisteel, kus *ks* on muutumas $> s$. Vanemad klusiili kaod on toimunud samal teel; *s*-i ees on *k* üha lühenenud, kuni ta on täiesti kadunud. Käesolevas ühendis tuleb peatuda impersonaali preesensi tunnusel. Ida-Hiiu-

Joonis 43. || *kuutsüdv*; — *kuutsüdvksə*.

maal **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s on *-dvks(ε)*, *-ttvksə* jne.: *anttvksə*, *leigevakksə* 'lõigatakse', *kirjudvksə* 'kirjutatakse'. Lääne-Hiiumaal on vastav verbivorm järgmine: **Ema** Viiterna *pēdv* 'peetakse', *tōdv* 'tuuakse', *olltv* 'ollakse', *teatv* 'tehakse', *kuutsüdv* 'kutsutakse'. **Rei** Ogandi *tōdā* 'tuuakse'; **Rootsiküla** *teatv* 'tehakse'; **Paopa** *tulttv*, *minttv* 'tullakse, minnakse'. See impersonaalitunnus on taas neid nähtusi, mis seovad hiiu murdeid Põhja-Eesti rannikumurretega. Usutav on, et algselt on see passiiv olnud omane **Rei**-le, mille kaudu on rannikumurrete mõjustusi tunginud Hiiumaale ja **Rei**-st levinud lõuna poole **Ema**-sse (vt. joonis 43). Noorsoo seas on Lääne-Hiiuski levimas idamurrete esindus. Sealjuures kaldutakse aga ületaotlusse ja öeldakse eita-vaski impersonaalis *äi leigevakksə* 'ei lõigata', *äi kirjudakksə* ~ *kirjuttakksə* 'ei kirjutata'.

e. **Geminaadid**. Kui pikk klusiil on kas vokaalide või vokaali ja mõne mittesulghäälikulise konsonandi vahel, siis on selgesti kuulda klusiili kolm moodustumomenti: implusioon, oklusioon

ehk tenüü ja eksplosioon. Tegelikult on kuulda ainult implosioon ja eksplosioon, sest oklusioon on nende vaheline paus. Mida pikem on oklusioon, seda ilmekamalt saab teineteisest eraldada hääliku implosiivset ja eksplosiivset osa. Hääldades *g*-d ja *k*-d ei suuda kõrv kinni püüda nende häälikute üksikuid moodustusosi, sest need on lühemad kui see ajaüksus, mida vajatakse nende tajumiseks (Panconcelli-Calzia EPhA 124). Sellepärast tajub kuulja ainult seda akustilist resultaati, mida tekitab plosioon. Kümograafi-rullile saadud kurvid *g*-st ja *k*-st näitavad, et neid artikuleerides on olemas niihästi implosioon, kui oklusioon ja eksplosioon. Kui hääliku implosioon ja eksplosioon on selgesti kuulda, on harjutud häälikut pidama kaheks. Sama häälik oleks kahekordistunud ehk gemineerunud. Seega siis on geminaat puhtpsüühiline nähtus, millel ei ole füsioloogilis-foneetiliselt erilist geneetilist tausta. Teatud juhtudel võib eesti keeles siiski esineda geminaate, s. o. sama hääliku kordumist nõnda, et mõlemal häälikul on oma implosioon, oklusioon ja eksplosioon, näit. siis kui *k*-lõpulisele sõnale lisatakse emfaatiline partikkel *-ki* (hiiu murretes *-kid*): *kukki*, *kokki* jne. Eesti nn. geminaatide ja foneetiliselt tõeliste geminaatide kohta on H. Just kirjutanud laiaulatuslikuma uurimuse, „Kas hääldatakse eesti keeles geminaate?“, mis on talletatud EKA kogudesse (520). Vt. ka Grammont TPh 52 ja Panconcelli-Calzia EPhA 115. Tähelepanдав on ka see, mida Kettunen LUKD 24 arvab eesti geminaatidest: „Es ist allerdings nicht endgültig dargetan, ob die kodaferschen und estnischen als kurze geminatae angegebenen laute überhaupt als wirkliche geminatae gelten können; es dürften experimentelle hindeutungen auf bloss lange konsonanten vorliegen. Ich habe leider keine intensitätsproben anstellen können, aber nach dem direkten gehörseindruck möchte ich eine schwache diskontinuität der druckstärke im anfangsteil des lautes wahrnehmen“.

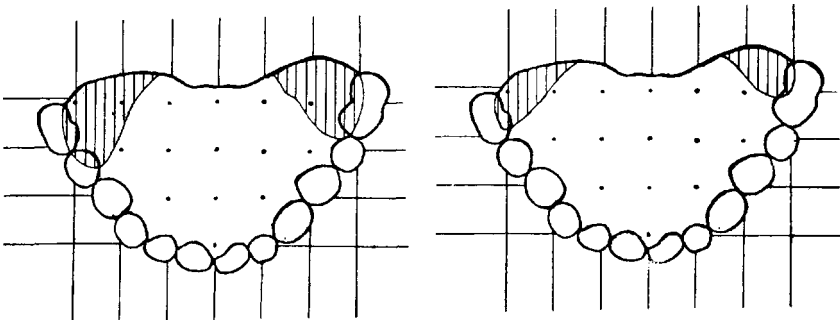
Nn. geminaadid esinevad hiu murretes samadel tingimustel kui mujal põhja-eesti murdealal, välja arvatud juhud, kus hiu murretes on leenis (50b; Kettunen EKÄH 45 jj-d). Järgnevu siinkohal vaid mõni näide: *Phl kok kokkps kihne* 'saad saos kinni', *õhtõ hämmarëkköz* 'õhtuhämarikus', *kukkëD* 'kuked', *hak-käDi* 'hakati', *miikkë* 'mille', *rug-i-leikköz* 'rukkiõikus', *hãřcã vanhkar* 'vanaaegne härjavanker', *kalü rōkkëmø* 'kalu puhastama'. *Käi tak-kispü* 'kuslapuu', *pōikkäl* 'peitel', *kōrtismëkkö* 'kõrtsmikku', *vaikkäD* 'matid, külimitud', *pukke* '(part.) sikk, pukki'. — Pika klusiili implosiivset ja eksplosiivset osa ei kuule üksnes siis, kui klusiil on

kahe vokaali vahel, vaid väga selgelt ka siis, kui klusiili ees on heliline konsonant: *palkkē* 'palki', *korkkē* 'saapakontsa, korki', (*jē*) *paṅkkv* 'jäätükki' (**Phl**). Samuti kuulub implosiooni ja eksplosiooni, kui klusiil on vokaali ja mittekluusielse konsonandi või kahe mittekluusielse konsonandi vahel: **Phl** *eḱksiduzəD* 'eksitused', *pū oḱksä_D* 'puu oksad', *pū oḱksv* (part.), *valkkse tulèzid* 'valetulesid' jne. Esitatud juhtudel on implosiooni ja eksplosiooni eraldamine võimalik üksnes pearõhu järel, sest kaugemal sõna sees on häälikute üldpikkus muutunud sedavõrd lühikeseks, et üksiku osa eraldamine on praktikas võimatu.

Foneetiliselt võttes on *o*, *k̄k* ja *k̄k* üks häälik, või õigemini sama hääliku nüansid. Fonoloogiliselt on aga tegemist mitme foneemiga, nagu on juba mainitud § 38a. Sõnades *vacā*, *vaḱkā*, *vaḱkv* on foneemi piiritlejaks kvantiteet. Kui *vacā* asemel hääldatakse *vagā*, ei häiriks see sugugi kuulja arusaamist. Arusaadavus kannataks aga ilmsesti, kui muudetaks klusiili kvantiteeti. See väike üksikasi osutab, et eesti keeles peab fonoloogilisteski vaatlustes väga sageli lähtuma just kvantiteedi seisukohalt.

η.

52. Oraalselt on *k* artikuleerimiskohaga enam-vähem sama η-hääliku artikuleerimiskoht. Nasaal η-i artikuleerimiskoht varieerub samuti nagu *k* oma. Tagavokaalses ühendis on η velaar-

Joonis 44. η sõnades *aṅc* ja *paṅk*.

postpalataalne ja esivokaalses ühendis prevelaar-meediopalataalne. *k* ja η-i moodustamine läheb mõnes suhtes omavahel siiski lahku. Palatogrammid *-ṅk-* ja *-ṅc-* ühenditest sõnades *paṅk* ja *aṅc* (joonis 44)

näitavad, et nasaalist jääb kõvale suulae.e tunduvalt suurem puudutusala kui klusiilist. Sõnast *agà* oli samal katsealusel *g* puudutusala 0,75 cm² (palatogramm 41) ja sõnast *akkv* 2 cm² (palatogramm 43). *ŋg*-ühendist on puudutusala 3,25 cm² ja *-ŋk*-st 2,25 cm². Suurema puudutusala põhjuseks ei ole see, et *ŋ*-i moodustus oleks üldse kuidagi esipoolsem, vaid erinevus on tingitud nasalisatsioonist enesest. Et kõik ninakoopasse avaneks, selleks peab pehme suulagi koos nibuga nihkuma eemale neeluseinast ja laskuma veidi allapoole. Pehme suulae madalama asendi tõttu peab keel liikuma natuke ettepoole.

ŋ esineb hiiu murretes, nagu ühiskeeleski, homorgaansete klusiilide ees: **Phl** Sääre *vaŋcéz* 'vangis', *vaŋkɛər* ~ *vaŋkɛr* 'vanker', *heŋc* ~ *hiŋc* 'hing', *riŋk* 'ring' jne. Nn. geminaadina võib *-ŋŋ*- olla ka iseseisev, ilma järgneva klusiilita: **Phl** Sääre *aŋŋɛr* gen. *aŋŋɛri* 'angerjas', *kiŋŋàɔ* 'kingad', *lõŋŋàst* 'lõngast', *heŋŋɛɔ* ~ *hiŋŋɛɔ* 'hinged', *laiŋŋùɔ* 'mehe ja naise vanemad omavahel', *mäŋŋi* '(imper.) mäangi'. **Kas** *aŋŋɛrcalɔɔ* 'angerjad', *säŋŋi* 'säangi'. **Käi** Villemi *laiŋŋù jõɔùl* 'mehe ja naise vanemate ühisjoodul pärast pulmi', *vaŋŋiɔ* 'vangile'. **Em**a Viiterna *raiŋŋiɔ* 'rangid'. **Rei** Pihla *iŋŋɛɔ* 'hinged', *kaŋŋasjalɔɔ* 'kangaspuud'. *-ŋŋ*- esineb *-ŋg*- nõrga astmena ainult pearõhu järel. Kaugemal sõna sees on ikka *-ŋɔ*: *kunŋcɔɔz*, *mazŋcɔɔ* 'masinad'. Rõhutu silbi järel on *-ŋg*- omane üksnes nooremale. Vanemal murdekõnelejal on *kunŋk* 'kuningas', *penŋk* 'vanaaegne peakate'. *-ŋŋ*- on kiiresti muutumas ebapopulaarseks. Nooremail on *kaŋŋàz*, *hiŋŋɛɔ* ~ *iŋŋɛɔ* peaaegu ainuvalitsevad ja vanemalgi murdekõnelejal ei ole *-ŋŋ*- enam täiesti üldine. Peale Hiiumaa ja Põhja-Eesti ranniku murrete on *-ŋŋ*- omane ka keeleliselt Hiiumaale lähedasele Saaremaale: MT 233, 8 **Muh** *mäŋŋi*; AES 84,58 **Pha** *aŋŋɛ*, *liŋŋù*, *lõŋŋà*; AES 58,97 **Khk** *kaŋŋaspùɔ*, *aŋŋuɔ*, *aŋŋɛ*; AES 48,30 **Jäm** *õŋŋɛl*, *lõŋŋà*, *kaŋŋiɔ* jne. (vt. ka Kettunen EKÄH 58, 107). Mõnes **Käi** külas on *-ŋŋ*- asemele arenenud omapärane vokaalide nasalisatsioon. Selle kohta vt. lähemalt § 43c.

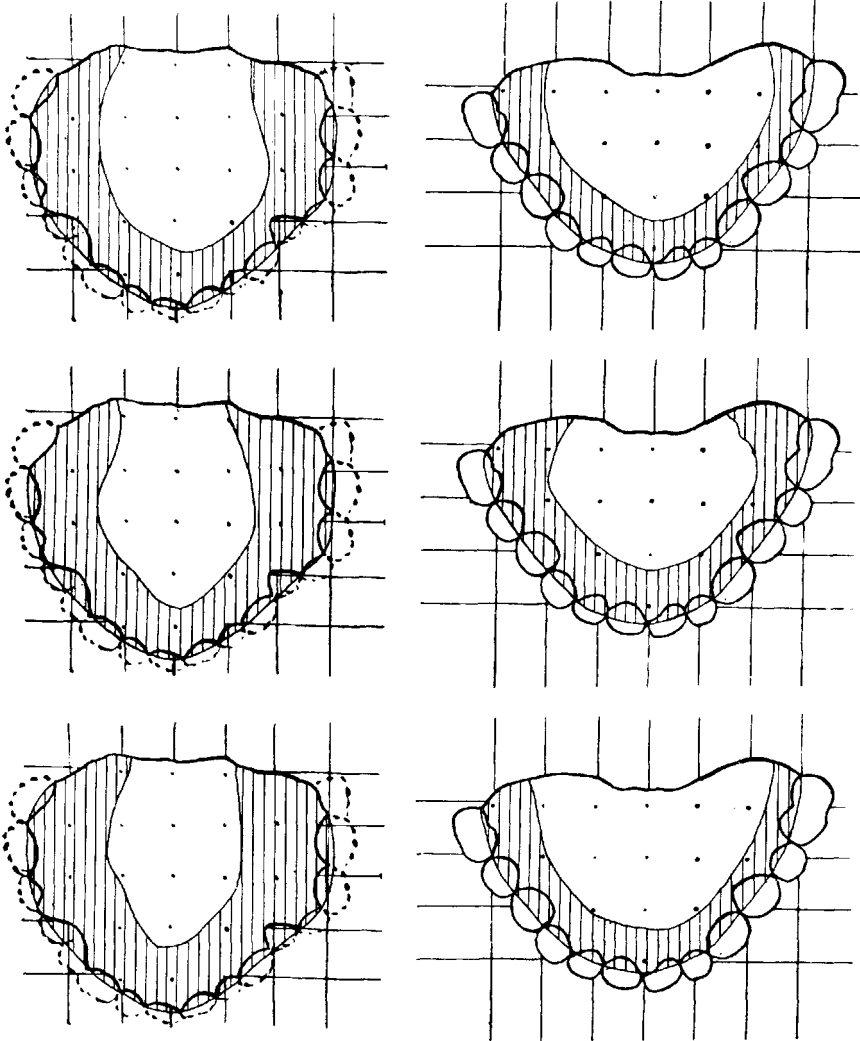
Teame, et koartikulatsiooni mõju on seça suurem mida lühem on häälik. Pikem häälik ei allu intensiivsema artikuleerimise tõttu nõnda kergesti naabruse assimileerivale mõjule. Hiiu murrete praeguste kujude *kaŋŋàz*, *kiŋŋàɔ* vanemaist oletatud lähtevormidest on **ŋg*-ühend kaotanud klusiili samadel põhjustel, nagu **lindun*-sõnas on *-nd*- > *ñn*. Lühikest klusiili on artikuleeritud ikka enam nasaleerides, s. o. klusiili moodustamisel on kõik ninakoopasse sulgunud üha loiumalt, kuni kadus täielikult klusiiliks

vajaline sulg (EK 1938, 143): *kaŋàs* > *kaŋǵàs* > *kaŋǵáz*. Intensiivsema artikulatsiooniga *k* on suutnud vastustada nasaali assimileerivat mõju.

Palataalsed konsonandid.

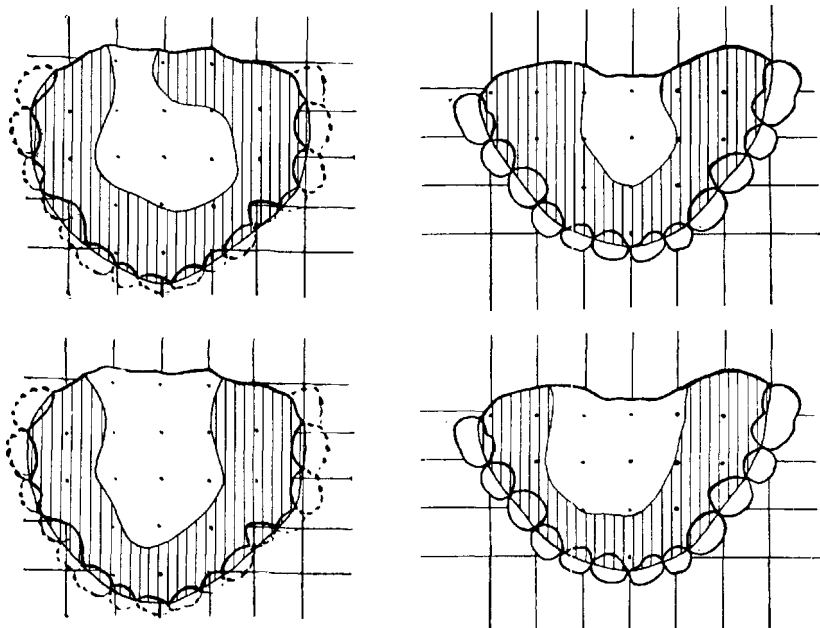
t-häälikud.

53. a. Kuigi *t* artikuleerimisel pole ümbrusest olenevalt nõnda palju kõikumusi nagu on *k*-l, on siiski ka sellel klusiilil

Joonis 45. Palatogrammide õ-st Pühalepa ja Reigi sõnades *õdä*, *udä*, *hädä* ~ *ädä*.

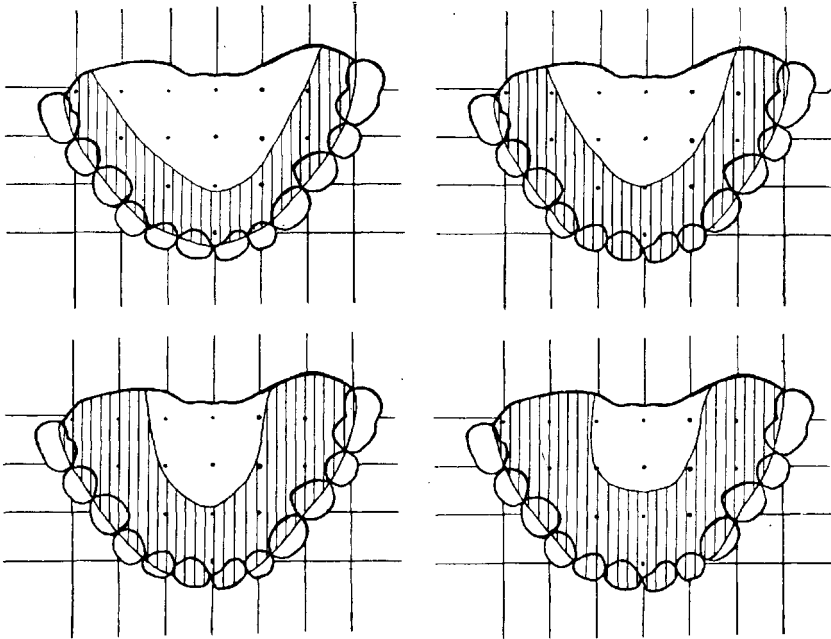
artikuleerimiskoht tagavokaalseis ühendsis tagapoolsem kui esivokaalseis ühendsis. Tabel 45 toob palatogrammid **Phl** (vasakul) ja **Rei** (paremal) *v*-st sõnades *odà* 'oda', *udù* 'udu', *hädà* ~ *ädà* 'häda'. Tabelil 46 on sõnad *kidì* 'kõdi', *üdi* 'üdi'. Kahest esimesest sõnast ilmneb, et *u*-lises ühendis on natuke enam puudutatud kõva suulage kui *v* olles *o* ja *a* vahel. Reigi katsealusel tuleb vahe esile eriti ilmselt. Õige erinev on puudutusala ühendites *ädà* ja *idì*. Esime-

Joonis 46. Palatogrammid *v*-st Pühalepa ja Reigi sõnades *kidì* ja *üdi*.

sel juhul on **Phl** katsealusel puudutusala 12,5 cm² ehk 0,625 kogu kõvast suulaest, **Rei** katsealusel on vastavad arvud 4 cm² ja 0,25. Ühenduses kõrge vokaali *i*-ga on pühaleplasel puudutusala 13,75 cm² ehk 0,69 kõvast suulaest ja reiklasel 12 cm², resp. 0,79. Vokaale käsitledes on mainitud, et labiaalsed *o* ja *ü* on artikuleeritud keeleselja madalama asendiga kui nende labialiseerumatud vasted *e* ja *i* (35a). Siin toodud sõnade *kidì* ja *üdi* palatogrammid näitavad seda omapära väga selgelt. *ü* naabruses *o*-kogu ühendi artikulatsioon nõndapalju madalam, et pühaleplasel on puudutusala ainult 7,5 cm² ehk 0,47 suulaest ja reiklasel 7,5 cm², resp. 0,58. Kohe allpool tuleb vaatlusele rida näiteid, kuidas *t* artikuleerimiskohale mõjub konsonantnaabus. Enne seda peab konstateerima üht teist

tõsiasja *t* artikulatsioonist. Vaadeldes *k*-d on öeldud, et siis, kui häälik on pikem, on kõval suulael puudutusala suurem (vt. palat. 40 ja 42). *t* artikulatsioonis näeme sama. Tabelil 47 olevad *t* palatogrammid **Rei** sõnadest *roŕti* 'roti' ja *roiti* 'rotti', *ãDã* 'naisenimi Aada' ja *maïtv* 'matta, katta' näitavad, et peale vokaalnaabruse on *t* moodustusele mõjunud hääliku enese pikkus. Sõnas *roŕti* on *ŕt*-d artikuleerides puudutusala 9 cm² ulatuses, sõnas *roiti*

Joonis 47. Palatogrammid *tt*-st ja *D*-st sõnades *roŕti* (üleval vasakul), *roiti* (paremal üleval), *ãDã* (all vasakul) ja *maïtv* (all paremal).

on *ŕt* puudutusala 10 cm². Niisama tuleb artikulatsiooniala vahe esile *D*-st sõnas *ãDã* ja *ŕt*-st sõnas *maïtv*. Esimesel juhul on arv 6 cm², teisel 7 cm². Tegelikult on vahe lühikese ja pika *t* artikulatsiooni alas veelgi suurem. Kui moodustatakse lühikest *D*-d, on peaartikulatsioonikoht alveolaarne (või harvemini ka prepalaalne), s. o. keeleots moodustab täieliku sulu vastu hammastevalli. Kvantitatiivselt pikema klusiili *ŕt* puhul on artikulatsiooni keskus postdentaalne; keeleots on moodustanud sulu vastu ülemisi hambaid. Kui on moodustatud veelgi pikem *ŕt*, on hääliku artikulatsioon interdentaalne; keeleots on surutud tugevasti hammaste vahele, kus ta moodustab sulu. Kuidas on keeleotsa asend

ɒ ja *it* moodustamisel, võib näha piltidelt 48 ja 49. Pildil 48 on ühiskeele sõnas *paɒà* hääldatud *ɒ* nõnda, et keeleots on vaevalt nähtav. Sõnas *paɪta* (pilt 49) on *it* artikulereimise ajal keeleots õige kaugel väljas. Keeleotsa ettepooleniikumine kvantiteedilt pikemat häälikut moodustades oleneb taas sellest nõudest, et pikemat

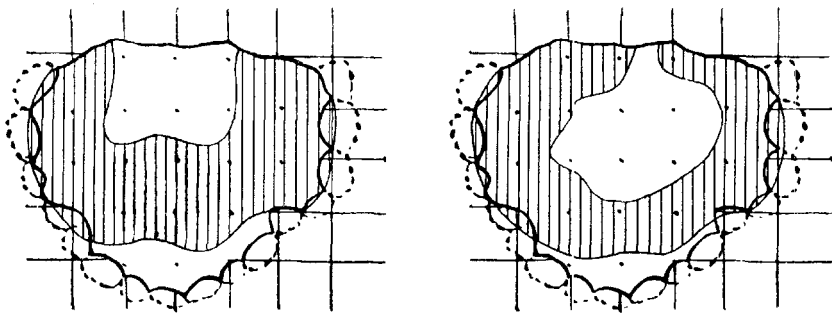
Pilt 48. Keeleotsa asend *ɒ* moodustamisel.

Pilt 49. Keeleotsa asend *it* moodustamisel.

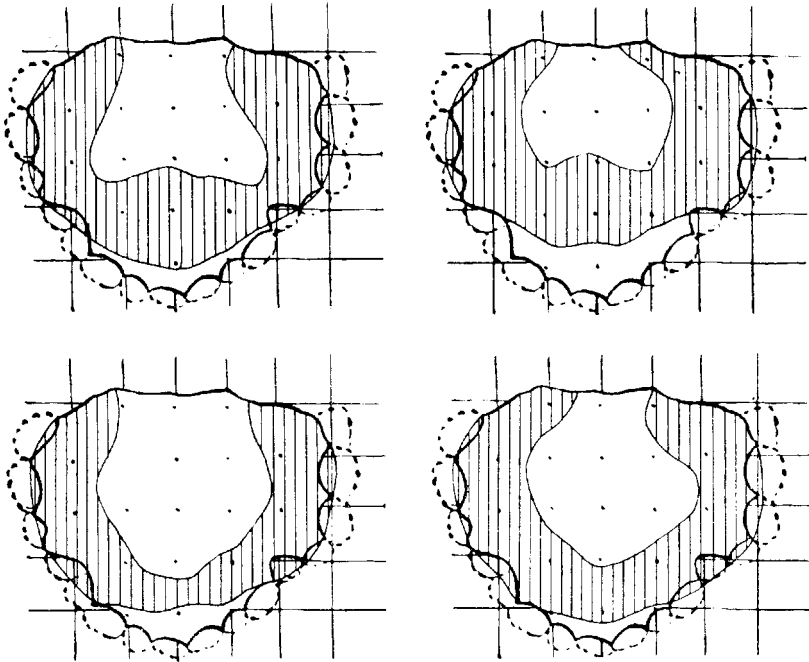
häälikut moodustatagu intensiivsemalt. Eespoolsemalt on keelel enam võimalust suuremal alal sulgu moodustada.

b. Hiiu murrete ning üldse eesti keele *ɒ* ~ *it* ~ *it* on dentaalne üksnes vokaalses ühendis ja muidugi ka iseseisvalt. Ühenduses nende konsonantidega, mille artikulatsioonikoht on *t* omast tagapoolsem, hääldatakse ka *t* tagapoolsemalt. Joonisel 50 on nii-

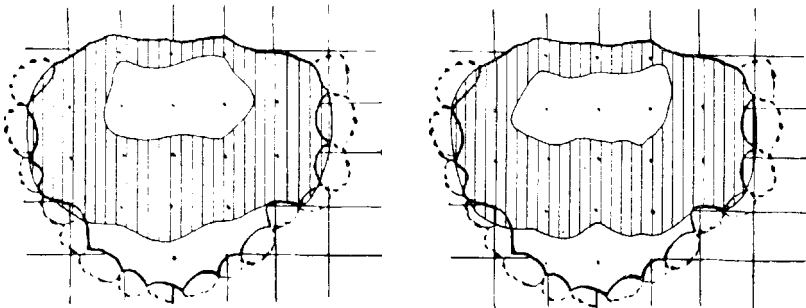
Joonis 50. Palatogrammide *aɒɒ*-st sõnas *aɒɒ* ja *it*-st sõnas *vilt*.

hästi sõnas *añdɔ* 'anda' kui ka *villí* 'vilt' lühike *ɔ* ja poolpikk *i* prepalataalsed. Prepalataalne on *ɔ* ja *i* joonisel 51 toodud *r*-listes ühendites: *oɔrɛ* 'otre', *puɔrú* 'puder', *kaɔɔ* 'brokaadpael vanaaegse küütkuue allääres' ja *pari* 'part'. Sõnas *puɔrú* on *ɔ* taga-

Joonis 51. Palatogramm *ɔr*-st sõnades *oɔrɛ* ja *puɔrú* (üleval), *ɔɔ*-st sõnas *kaɔɔ* ning *ri*-st sõnas *pari* (all).

poolsem, sest peale *r*-i on siin avaldanud koartikulatsioonilist mõju ka *u*. *ɔ* sõnas *kaɔɔ* on tagapoolsem kui *i* sõnas *pari* sellepärast, et pikem klusiil suudab rohkem vastustada naabruse assimileerivat

Joonis 52. Palatogramm *i*-st sõnades *putk* ja *sõtku*.

mõju kui lühike. Kõige tagusem on *t* ühenduses velaar-palataalse klusiili *k*-ga, nagu osutavad joonisel 52 olevad palatogrammid ühendist *ik* sõnades *pu̯k* 'kirn' ja *sõ̯ku*. 'sõtkuda'.

Esitatud vaatluste tulemusena võib siis konstateerida, et sulghäälikutel on artikulatsioonikoht väga muutuv. Ka ahtushäälikute artikulatsioonikoht võib muutuda, kuid mitte kunagi nõnda palju kui sulghäälikute oma. Sulghäälikust saab sarna akustilise varjundi, kui hääliku moodustamine püsib teatud piirides. Ala kahe piiri vahel on aga õige suur. Ahtushääliku iseloomustav nüanss oleneb täpsemini piiritletud alast, nagu näeb allpool, nõnda et artikulatsioonikoha suured varieerumised ei ole võimalikud.

Leenisklusiil *ɒ*.

54. a. Hiiu murrete leenisklusiil *ɒ* esineb samadel eeldustel nagu velaarpalataalne *g* (50a jj.): **Phi** Sääre *izè m̄ɒpè* 'isemoodi', *hõɒɒɒ* 'õied', *id̄ɒ* 'kirre', *lad̄ɒ* 'saar (teisejärgulise suurusega)', *pad̄ɒ* 'pada', *kad̄ɒ* ja *tiḡɒ* *inim̄est* 'kadedad ja tigidad inimesed', *lõɒɒst* 'lootust', *vidamātta* 'vedamata', *võɒɒɒ* 'vaatad', *õɒɒɒ* 'ootad', *kaɒɒɒz* 'redel', *valvaskala p̄ūɒ* 'valaskala-püük', *vaiɒ* 'vait', *kǖɒɒɒ* 'vanaaegsed triibulised seelikud', *v̄ɒɒ* 'väart', *āɒɒɒ* 'anda', *kūɒ* 'kuld', *id̄ɒm̄ɒɒ* 'igemed', *m̄alɒɒ* 'maaler', *h̄ad̄ɒ-rīst̄m̄ɒɒ* 'hädaristsed', *t̄ɒt p̄id̄ɒ* 'teed mööda', *kǖɒɒɒ* 'põleda, küdeda', *luḡɒɒɒ* 'lugeda', *lõɒ* pl. *lõɒj̄ɒɒ* 'lameda põhjaga küna, millega sõidetakse paadi juurde', *adr̄ɒ*, *vāɒɒɒɒ* 'adra vandad', *ted̄ɒɒ* pl. *ted̄ɒɒɒ* 'teder', *nõɒɒɒɒ* *j̄ɒ* 'nõrk jää', *ved̄ɒɒɒ* 'vetrub', *palj̄ɒ p̄õɒɒɒ* 'palju põtru', *lad̄ɒ* 'latv', gen. part., ill. *lad̄ɒɒ*. **Kas** *tǖɒɒɒ* 'tütar', *ud̄ɒ* gen. *ud̄j̄ɒ* 'latt, millega aetakse noota jää all edasi', *kūɒ* 'ku'. **Käi** Luguse *šȭɒɒɒ* 'silda, maanteed', *sūnõ pud̄ɒɒ* 'matuseputru', *pan̄ɒp kāñ̄ɒst n̄id̄ɒ* 'paneb kangast niide'. **Rei** Kidaste *m̄ä nǟid̄ɒ* 'näitan', *tǖɒɒɒ*; **Rootsi**-küla *n̄ǟid̄ɒ-kēl* 'ajanäitaja-kell (vastandina löögikellale)', *m̄ēɒɒ* 'meie', *tēɒɒ* 'teie', *m̄ēid̄ɒɒ*, *tēid̄ɒɒ*, *merj̄ɒ*, *tēvj̄ɒ* id. jne. jne. Üldiselt on *ɒ* areng ja esindus samasugune ühiskeele omaga. Hiiu murretes võib *ɒ*-d siiski kohata veel mõnel juhul sealgi, kus ühiskeeles on teissugune esindus. Kõigepealt peab mainima singulari partitiivi, kus *ɒ*-lõpp *t* vastena on laiaulatuslikum. Et kogu saarel on sama esindus, tuuakse siingi näiteid peamiselt vaid **Phi**-st: Sääre *veh̄ɒm̄ɒɒ* 'vähe-mat', *hȭlētt̄um̄ɒɒ* 'hooletut', *suk̄r̄ɒɒ* 'suhkrut', *k̄aks t̄ɒnd̄r̄ɒɒ* 'kaks teenrit', *leh̄ɒɒ om̄ä v̄ard̄ɒɒ* 'läheb oma hoogu', *maḡɒɒ* 'linnased', *mǖtt̄ü ǟst̄ɒɒ* 'mitu aastat', *āñ̄ɒɒɒ* 'angerjat'; **Kuri** *tub̄ɒɒɒ* 'tubakat', *pol̄ɒ k̄ǟpt̄ɒn̄ɒɒ ol̄n* 'pole kaptenit olnud'; Sarve *tēl̄n̄ɒ p̄õl pāpp̄in̄*

'teisel pool kiriklat' (nom. on *pappi*, s. o. genitiiviline kohanimi). Pandagu eriti tähele partitiive Sääre *sûrd* 'suurt', *kêld* 'keelt', *mêld* 'meelt', *ištënd* 'istet', *südâ.nd* 'südant', *küinâld* 'küünalt', *sammâld* 'sammalt', *tüdâ.rd* ~ *tüttâ.rd* 'tütart' (vt. Kettunen EKÄH 26 jj-d; Setälä YSÄH 15). Viimasest partitiivi rühmast on -D siirdunud mujalegi: Sääre *seltsê nâdâ.D*; Palade *praêt kaŗduld* 'praetud kartulit', *meil polê koerd* 'meil pole koera', *mazind* 'masinat'; Kuri *nõld* 'nõela', *kaeld* 'kaela', *pabêrd* 'paberit'. Partitiivitunnuse -D liitumine konsonanttüvele on hiiu murretes kiiresti levi-
mas. Algkoolide õpetajad on korduvalt kinnitanud, et *koert* ~ *koerd*, *paelt* ~ *paeld* jne. olevat tavalisimaid õigekeelsusvigu, mida teevad Hiiu lapsed. -D esineb ootuspäraselt ka preesensi partitiibi partitiivis: **Phl** *pois olêvvd haicæ*; **Kas** *olêks mõl prillid olêvvd*; **Rei** *sâl tõp äi teŗtvvvd* jne. — Vahel võib -D-d kuulda ka sõnust *põlê talvê.D* 'pool talve', *kui jumâl elüd añnâb* 'kui jumal elu annab', *mâ nâgî izâ.emâ.D* 'nägin isaema' (kõik näited on **Phl**-st), kus hari-
likum partitiiv on *talvæ*, *elü*, *emâ*. Edasi kohtab -D-d ablatiivi lõpus: **Phl** Sääre *tâ tullê s̄rê.mal.D* 'ta tuli Saaremaalt', *keŗguld* 'kirikult, kiriku juurest', *enêmpld õtte* 'varevalt, vanemal ajal oeldi', *pêld* 'pealt'; **Rei** Pihla *uŗküt oli laijâld* 'uhkust oli laialt', *mehê.D tulid merêld* 'mehed tulid merelt'. Ühiskeeles *kodunt*, *tagant* asemel on Hiius *koŗund*, *tagâ.nd* ~ *tagând*. Lõpuks tuleb juhtida tähelepanu mitmusetüvedele: **Phl** Sääre *sûrdæ* 'suurtes', *sêrdæl* 'säartel', *sêndæz* 'seentes', *koêrdæle* 'koertele' jne.

b. Ülalpool on (§ 50b) näidatud, kuidas G võib kaugemal sõnas olla kõigepealt -kk-, kuid osalt ka -kk- jätkajana. Samuti on D -tt- ja -tt- jätkajana. **Phl** Nõmba *sûr nurjâdu* 'nurjatu (ilmatu) suur'; Sääre *mei olêmæ tagerõpê.D* (nom. *tagerõt*) 'meie oleme hiidlased', *kiüzâ.Dõz* 'kiusatus', *õbê.Dust* 'õpetust', *râmâ.Duz* 'raamatus' (noorem kuju, vanemal on *rõmândõz*), *kiŗõiduz* 'kingitused' (nooremalt murdekõnelejalt saadud sõna); Harju *eŗksiduz* 'eksitus'; Kuri *amê.Did* 'ametit'; Aruküla *kaBê.Dê.D* (nom. *kaBêt*) 'sokid; sussid'. — -D-line on ka kausatiivsete jne. verbide tunnus: **Phl** Sääre *kirjûdan* 'kirjutanud', *paŗssê.DpB* (sic!) *ülêz* 'paistetak üles'. **Kâi** Villemi *eŗksidpB* 'eksitab', *keŗguld* 'kergitab'; Luguse *kêl õlâ.DpB* *ülê* 'keel (keeleoskus) ületab (muud oskused)'. **Emâ** Viiterna *põê.Dmv* 'punuma'. **Rei** Pihla *tanŗtsidmv* 'tantsitama', *tanŗtsidpB* *vâlpB*; Rootsiküla *rõŗtsi kêlê lêri.DpD* 'rootsi keeli leeri-
tatud'. Impersonaali preesensi tunnus on -daķse ~ -daķs. **Phl** Sääre *luizâ.Dpķse* 'luisatakse', *kaŗtsudaķse* 'katsutakse', *sõvi.Daķsæ* 'soovi-

takse', *řěštivakše* 'ristitakse'. **Kas** *vīnp oštēvōksē* 'viina ostetakse', *prūginakše* 'tarvitatakse', *vařbavvōksē* 'pekstakse', „*varppvōev*“ reht'. **Kāi** Luguse *uiga kō,ēōvōks vōrkkō* 'uiga kootakse võrku', *treivōksē* 'treitakse'. **Ēma** Viiterna *rabavvōksē* 'rabatakse (reht)', *lōēvōksē* 'loetakse', *sōlvōksē* 'sõelutakse'. **Rei** Ogandi *lōigēvōksē* 'lõigatakse'; Paopa *tehedakše* 'tehtakse', *tracivōksē* 'otsitakse laevrikku, tõmmatakse välja'. Siin on esitatud näiteid ainult niisugustest juhtudest, kus ühiskeeles on *t. v* on muidugi ka seal, kus ühiskeeleski on *d*: *ōlvōksē* 'öeldakse'. Ka impersonaali imperfektis on *-d-*: **Phi** Nõmba *tūlā,vi* 'tuulati', *jahūvi* 'jahvatati', *kēpēvi* 'keedeti'; Palade *raijūvi* 'raiuti'; Sääre *pekksēvi* 'peksti', *rabā,vi* 'rabati reht', *māittvvi* 'mā-dandati', *tagūvi* 'taoti', *uzūvi* 'usuti'; Kuri *hōkkā,vi* 'hakati'; Kere-maa *ihūvi terā,vvōks* 'ihuti teravaks', *luizāvi vicā,t* 'luisati vikat', *prāššivi* 'pressiti'. **Kas** *elā,vi sēz* 'elati sees', *sjūvi* 'seoti', *kogūvē* 'koguti', *kuittsūvi* 'kutsuti', *akkkēvi* 'hakati'. **Kāi** Villemi *āēvi* 'aeti', *jēvi* 'jäeti', *pēvi kiinnē* 'peeti kinni'; Nõmme *pōēvōvi lāvi* 'punuti läbi', *kahjā,vi* 'värviti mustaks', *takkistvōē* 'kinnitati'. **Ēma** Viiterna *varastvvi* 'varastati', *tahēvi* 'taheti'. **Rei** Pihla *akkkvvi tegēmv* 'hakati tegema', *talūvi* 'taluti, kanti', *kujūvi* 'kujuti'; Rootsiküla *vēvi* 'võeti', *hakkēvi* 'hakati', *tehēvi* 'tehti'. Lõpu *-di* vokaalist peab ütleva, et kõikjal võib *i* asemel esineda ka *ē* ja *ī*. *-d-*d leiab muidugi ka impersonaalides *pañvē* 'pandi', *ōlvē* 'öldi' (**Phi**). Edasi pandagu *-d-*listest verbivormidest veel tähele **Phi** Palade *oštēvōv rāttigōv* (kuid *rāttigōv on oštēi*); Harju *ūmbv pirā,vōv* 'ümber piiratud'; Sääre *kūlvōv* 'kuulutatud', *polē laulā,vōv* 'pole laulatatud', *harivōv mēz* 'haritud mees', *taimēvōv nahā,št sāppv* 'pargitud nahast saapad', *valivōv* 'valitud', *āi karvēv* 'ei kardeta', *sedā āi kūziv* 'seda ei küsita', *āi kēpēv* 'ei keedeta'. Muudelt murdealadelt on rohkesti samasuguseid näiteid. Lõpud *-vakše*, *-vi*, *-vōv*, *-vō* ei ole üldised. Nende asemel võib esineda ka *-ttakše*, *-tti*, *-ttōv*, *-ttv*. Selle kohta vaata lähemalt veidi allpool fortisklusiilide käsitluste osas (55c). Praegune *-d-* võib vastata ka algupärasele *-ht-*ühendile: **Phi** Nõmba *vicā,vē lūzī* 'vikati lüsi'; Kuri *vūcā,vēt kē* 'vikatid käes'; Sääre *mā āi mālēv* 'ma ei mäleta'.

c. Lühidalt mainitagu, et sandhinõuete tõttu kohtab *d-*d liit-sõnades ja ka iseseisvates sõnades, kus *t* on sattunud otseselt eelneva vokaali ette: *karjā,vārv* 'karjaaed', *krōnū-vēnistōz* 'kroonuteenistus, sõjaväeteenistus', *tjū-duba* 'teotuba mõisas, kuhu teolised kogunesid hommikul ja õhtul', *mānvē* 'maantee' (näited on **Phi**-st) jne. (vt. ka 50d).

Fortisklusiil *t*.

55. a. Kõneldes velaarpalataalsest klusiilist *k* on nimetatud, et üksikklusiili esinemine on väga piiratud (51a). Toodagu siinkohal mõni sisuliselt huvitavam näide: **Phl** Sääre *kĩgĩ tavàm kēl* 'kõige õigem, korralikum keel', *tahē lihā* 'tailiha', *tallēz* 'lambatal', *tĩrn* gen. *tĩrni* 'keedetud ternes', *tihā,ne* 'varblane', *tĩškōz* 'armulaua-taldrik', *ostsēn sūrē tiŋŋĩgōv* 'ostsin suure kauplemisega', *ōūnā tramp* = *kařnule tramp* 'kartulipuder', *trēōōv* 'jooned kompassil', *trĩp* 'joon', *trōñmĩ-ōs* 'pärasool', *trōm* 'mõõn ja tõus meres, merevoolus', *trōmŋmŋ* 'aelema, vedelema', *tōrĩ* pl. *tōřvēv* 'karjapasun', *trĩzũtŋmŋ* 'piuksuma', *laēvā vaim trĩzũvŋv nat lēñv* 'laevavaim piuksub nagu lind'. **Kas** *jōzēz tōhā,ĩ neljŋ* 'jooksis tuhat nelja', *ōljē treĩ* 'õle pahn, sased, närused õled', *tĩvēvilttō* 'vildakult, kallakult', *tāōzā panēmv* 'tallele, täosse panema', *taplōz* 'taplus, riidlemine'. **Kāi** Villemi *takkĩspũ* 'kuslapuu'; Siberi *pũhĩ-trāzũ* 'käterätt', *kařjā ā trāškē* 'virtsalomp karjaaias'; Luguse *ťũl* pl. *ťũllĩv* 'tilder', *sũr tōũ* 'suur hulk, jõuk', *tulĩk* 'piimanõges, emanõges', *tōbĩv* 'meekärje rakud; tobid'. **Ēma** Viiterna *tallābũv* 'sõtkelauad', (*ařv seĩv kiñnē*) *trĩvĩmv* '(hõredat seina kinni) toppima', *terĩz* 'tervis'. **Rei** Rootsiküla *tĩlā* 'volt', *tĩlavēgv kũb* 'vanaaegne volti-dega kuub', *tařpiũz* 'tapmine', *tantĩz* 'tahtis', *laštĩ kuřpā* 'lasti kuppe', *lañbut pešt* 'lambaid pestud', *mũttũ vōřstv* 'mitu versta', *ruoĩst* 'rukist', *sai tublĩst řĩlkkũ* 'sai tublisti silku', *meřtsvst* 'metsast' jne. — *t* võib sõna lõpus esineda ka sandhi tõttu: **Phl** *nelĩgũñment* *koĩm āštŋ* '43 aastat', *tubā,git polē oĩn* 'tubakat ei olnud', *kartpenĩk* 'vanaaegne brokaadiga (*kařv*) kaunistatud pärg', *sinā tahāt talĩnā minŋv* 'tahad Tallinna minna'.

b. Poolpikk *t* esineb sõna lõpus *tt* vastena pika pearõhulise silbi järel ja kaugemal sõnas: *vōt* ~ *vāt* ~ *vāt* 'vaat', *nĩt* 'niit', *solnāt* '(veneaegne) sõdur', *vart* (nom. *vařs*) 'vart', *kurā,ĩ* ~ *kurāt* ~ *kōrā,ť* 'kurat' (üldhiilised sõnad). Lühikese pearõhulise silbi järel on silbi lõppu sattunud *tt* > *t*: *koĩ* 'kott', *vēĩ* 'vett', *kařmv* 'katma' jne. Eriti tuleb tähele panna partitiive, mis üldhiiliselt esinevad järgneval kujul: *řĩjēĩ* 'riiet', *kařēĩ* 'muru', *kuřēĩ* 'kubet', *vahēĩ* 'vahet, teravat', *terē loũnāt* 'tere lõunast', *sũrũt* 'suurust', *piřkũt* 'pikust', *laijũt* 'laiust', *ōĩgũt* 'õigust', *haĩgũt* ~ *aĩgũt* 'haigust', *pařksũt* 'paksust', *řĩkkũt* 'rikkust'. See partitiivkuju on omane vanema-moelist murret kõnelevalle isikuile. Ikka enam tungivad sisse -*st*-lised vormid: *haĩgũst* ~ *haĩčōst*, *laijũst* ~ *laijōst* jne. Õige

vanadelt inimestelt võib harva kuulda lugemist *üks-kolmät* '21', *kolm-neljät* '33'. Nooremail on *sēmēt* 'seemet', *ištēt* 'istet' üldised, vanemal esineb *sēmēnd*, *ištēnd*. Lõpuks toodagu eraldi veel sõnad *olūt* 'õlu, õlut', *püzūt* 'natuke' (nom., part.), *neļtsi* 'neitsi, neitsit'. Isikuti võib ka ülalpool esitatud rühmades olla -D: **Phl** Sääre *vōdā imēD* 'vaata imet', *neļtsiD* jne. — Lõpuks esineb -i partitsiibi-tunnusena: **Phl** *ai olē kaštēt* 'ei ole kastetud', *rijet ai olē oštēt* 'riiet ei ole ostetud', *sai vāljp vizāt (sōidēt, nāidēt)* 'visati välja (soideti, näidati)', *sai jūttustpī* 'jutustati', *ōā sup, lihā, sissə rajjūt* 'oasupp liha sisse lõigatud', *tōgv ārā, taṣpēt* 'tööga ära vaevatud', *vezi sai vāljp puṣbāt* 'vesi pumbati välja', *azi on rikkuūt* 'asi on rikitud', *kui paljō sai kiṣcē sōtkūt* 'kui palju sõtkuti kingi (= käidi)', *ārā, krōgūt kāizēD* 'kroogitud käised', *paṣgūt nahāD* 'pargitud nahad'. **Rei** *iṣṣēD ārā veštēt* '(ukse) hinged ära võetud', *on jubā mahā maēi* 'on juba maha maetud', *jūre tehēt* 'juurde tehtud'. Isikuti võib siingi kuulda -D-d: *paṣōiD nahāD*, *kuṣtsūD* 'kutsutud'. Pearõhulise silbi järel esineb pikem lõpp: **Phl** *senēgv lōdōD* 'sellega loodud', *vanūk sai tagant kōkkō vēdōD* 'pastel võeti tagant kokku'. **Rei** *sai olttuD ja ištūt* 'sai oldud ja istatud', *teṣtuD* 'tehtud'. **Emā** *tōdōD* 'toodud', *lōdōD* 'loodud'. Kaasrõhu järel on pikemad vormid *kiṣjuṣtuD* 'kirjutatud', *laūlaṣtuD* 'laulatatud' harilikumad kui *kiṣjuṣpī* ~ *kiṣjuṣp*, *laūlaṣpī* ~ *laūlaṣp* jne.

c. Geminaat. Pearõhulise silbi järel esinev geminaat-*tt* pakub vähe huvitavat, sest hiuu murretes on samasugune esindus, nagu ühiskeeles: *hāttū* ~ *āttū* (gen.), *hāttō* ~ *āttō* ~ *aitu* (part.) 'vanaaegne naiste peakate', *ōttū aēc* 'aeg enne videvikku', *kaṣsi tāttar* ~ *taṣṣ* 'kassitapud', *laēv lāks krunttē* 'laev läks karile', *varitēgv* 'vartega', *tīdē-vilttō* 'viltu, libamisi'. Eriliselt peab rõhutama, et *tt* esineb ka konsonandi ees, kui järgnev konsonant ei ole mõni teine klusiil: **Phl** Sääre *viṣtsp* (part.), *viṣtsā* (gen.) 'vits', *ai viṣtsi plāṣtsiōv rajjō* 'ei viitsi kiiniga raiuda', *kiṣisūk* 'vilets', *hāṣtsēz* pl. *hāṣtsēD* 'kakar', *lōūnttsə kīrūz* 'lõunaeelne kiirus', *kiṣtsēD* 'kiudsed'. Geminaati on kuulda ka kolme konsonandi ühendis: *kolltsēD hōidēD* 'kollased õied', *malṣtsāD* 'maltsad', *hārttsvṣm* 'uhkem, toredam, härralikum'. Muudes murretes on geminaadi esinemine sarnane. Velaar-palataalsest geminaadist kõneldes (51e) on öeldud, et pearõhust kaugemal on konsonantühendeis esinev klusiil nõnda lühike, et kuulaja ei suuda tajuda implosiooni, oklusiooni ja eksplosiooni, nõnda et pole põhjust rõhutada geminaatide esinemist siingi: *laṣṣēD vōriṣēvṣp* 'lapsed võõristavad', *pōhjaṣē pōlD* 'põhja poolt'.

Ka *-tl-* ja *-tr-*ühendis võib isikuti kuulda nn. geminaati: *ütləmp* 'ütlemata', aga et siin on üldisem pikk konsonant: *ütləmp*, on kõikjal esitatud ainult viimane võimalus. *-ttr-* võib esineda üksnes ühiskeele mõjul pro *-dr-*: *puttru* 'putru'.

Ülalpool (54b) on öeldud, et mitmesuguste *-d-*liste verbivormide kõrval võib esineda ka *-tt-*lisi. Toodagu kõigepealt mõningaid siiakuuluvaid näiteid: **Phl** Sääre *terəttən* 'teretanud', *kōlittən* 'koolitanud', *ōppəttən* 'õpetanud', *huizüttə* 'hõõtsutab, hõljutab', *puřjuttə* 'purjetavad, purjutavad', *valə* näittə, *miš pimə on tein* 'valges tulevad pimeduses tehtud kuriteod ilmsiks', *sā kükklittə* 'kükitad', *hořjüttə* hunttežə 'hurjutad hunte', *tülüttən* 'tuulanud', *kiřjätta* 'kerjata', *lērittə* 'leeritas', *pōlettə* 'põletavad'; Kuri *pōūwə a.əg kōřvəttə* keik ärə. 'põuaaeg kõrvetas kõik ära', *kükklittə* mahə. 'kükitas maha', *laūlattə* 'laulatama', *tantsittə* 'tantsitas, viis tantsima', *sūnnittə* 'sünnitama'. Algupärase lahtises silbis on *-tt-* kõigiti ootuspärane, samuti nagu *-d-* on arenenud algupärase kinnise silbi kvantiteedilt lühemast vastest. Praegu ootaks seaduspärase esindusena järgmist suhet: *kiřjuttə, *kiřjuttən 'kirjutanud', *kiřjütə* 'kirjutan, kirjuta', *kiřjütətə* jne., nagu esinebki peajoones. Nõrgaastmelise vaste üldistumine ka vormidesse *kiřjütə*, *kiřjütən* jne. seletub sellega, et keelevaist on tahtnud lihtsustada kvantiteediasmette pooldest keerulist paradigmat. Lihtsustamiseks on mõjunud kaasa muud verbid, kus ei esine niisugust kvantiteedivaheldust: *ārməttə*, *ārməttən*, *ārməttə*, *ārməttətə*, *kuməttə*, *kuməttən*, *kuməttə*, *kuməttətə* jne. Vt. käesoleva kohta ka 50b, kus on näiteid *c* üldistumisest algupäraselt lahtise silpi. Seda tuleb pidada taas ühiskeele mõjuks, et isikuti, eriti just nooremate seas, on *-tt-* üldistunud: *mā kiřjuttə* 'kirjutan'. Deverbaalseisse noomeneisse ei ole üldiselt nõrk aste *-d-* tunginud, vaid üldhiiuliselt kuuleb *ōppəttə.ə* 'õpetaja', *kiřjuttə.ə* 'kirjutaja', *taləttə.ə* 'vallavanem', *kuluttə.ə* ~ *kuluttə.ə* 'kulutamine' jne. Tähelepandavad on impersonaali imperfektid *kulvəttə* 'kuivatati', *sōtkuttə* 'lasti tallata (reht)', *kuřruuttə* 'kurrutati', kus teiste verbide põhjal ootaks vorme *kulvəttə, *sōtkuttə, *kuřruuttə. Impersonaali preesensis on *-d-* ootuspärane ning üldine. Ainult nooremate keeleuususes võib kuulda *paənuttəttə* 'painutatakse', *ōppəttə* 'õpitakse, õpetatakse'. Impersonaali imperfektis ootaks tegelikult *-tt-*d. Praegune nõrgaastmelisus on tekkinud ilmselt preesensi mõjul. Niihästi impersonaali preesensis kui imperfektis on siis enamasti *-tt-*, kui tunnused liituvad praeguse pea-

rõhulise silbiga: **Phl** Palade *hüittõksə* 'hüütakse'; Sääre *püittõksə* 'püütakse', *võttə nui kättə* 'võeti nui kätte'; Kuri *antõksə* 'antakse', *antte* 'anti', *lõittə* 'leiti', *kõttə* 'köeti', *hoittõksə* 'hoitakse'; Sarve *hüittə* 'hüüti, nimetati'. **Käi** Nõmme *tultõksə* 'tullakse', *mintõksə* 'minnakse'. **Emä** Viiterna *pēvov mintti tühə* 'päeval mindi töhe'. **Rei** Pihla *kalltə vīnv* 'kallati viina'; Rootsiküla *panttə* 'pandi', *neñvə kuñ joõtti* 'nõnda kui jõuti'. Samuti esineb *sis_põlə ənəm nõõttov* 'siis ei ole enam nõutud', *võttov* 'võetud' (**Phl**). Ometi võib kuulda ka *pañvə, miñvə, vəvə* 'võeti'. Kui pearõhulises silbis on algupärane pikk vokaal, esineb -v-: *sāvi ~ sāvə* 'saadi', *tõvi ~ tõvə* 'toodi' jne. Olgu siinkohal öeldud, et hiiu murretes on arenemas niisugune printsiip, et muudelgi võimalustel eelistatakse kvantiteedilt pikemat t-d pearõhulise silbi järel, kui see ei tekita sisulisi arusaamatusi: *māttəz-rīvdəv* 'magamisriided', *üks vanə ja vettə, teinə nõr ja juattu* 'üks vana ning väeti, teine noor ning jõuetu'. Eriti huvitavad on pronoomenite *mei* 'meie' ja *tei* 'teie' genitiivid ja neist tuletatud muud käänded. Vanemal põlvel on *meivə, teivə*, nooremal on aga -tt- üldine: **Phl** *meittəl ~ meittal, teittəl ~ teittal*. **Käi** *meittə, teittə*. **Emä** *meittə, teittə*. **Rei** *meitte ~ meittə, teitte ~ teittə*. -vuz-lõpuliste substantiividega esineb kõrvuti ka -ttuz ~ -ttöz-lõpuliselt, näit. **Phl** Nõmba *lālattuz* 'laulatus'; Palade *kāñnattuz* 'kannatus'; Sääre *varəstə kohultöz* 'varestehirmutis', *muistəttöz* 'mõistatus' jne. — Verbi pluurali teise persooni tunnus on üldiselt -tte ~ -ttə. Sääre külas tarvitas üks vana keelejuht kuju *kirjuvõvə* 'kirjutate', *lālattvəvə* 'laulatate' jne. muude keeleuusususe *kirjuvõvttə, lālavõvttə* asemel. Siin on tegu individuaalse metateesiga. Ka mõnel muul juhul on allakirjutanu võinud konstateerida, kuidas isikuti esineb ümbrusest erinevat hääldusuuusust. — Järgsilpide -v- ~ -tt- vaheldusest kõneldes tuleb veel peatuda kariitiividel. Isikuti kuulub ootuspäraselt *hõlèvə gen. hõlèttõmv* 'hooletu', *nuřjāvə gen. nuřjāttõmv* 'nurjatu, kõlvatu; väga, õige'. Üldisemas uusus on aga kõikjal -tt-: *õññittə* 'õnnetu', *jalūttə* 'jalutu', *kāzittə* 'käteta; saamatu', *hõlèttə*. Geminaat on harilik abessiivitunnuses. Rõhutu silbi järel on geminaat lühialguline, kuid kaasrõhulise silbi järel võib esineda ka pikaalguline geminaat: *keřgū-pūhiitv* '(naisest) kirikus käimata pärast lapse sünnitamist', *sarūttv puļli* 'sarvitud pullid' (**Rei**), *viðamāttv* 'vedamata', *hambāttv* 'hambata, hambutu', *jəpkət_tõmāttv* 'jääbki toomata'. Geminaadiga on ka järgmised adverbid: **Phl** Nõmba *põigiltə* 'põigiti', *püüttə* 'pikuti'; Palade *sõrviltə* 'serviti', *kāziltə* 'käsitsi'; Sääre *eziltə* 'esiti', *kūliltə* 'küliti';

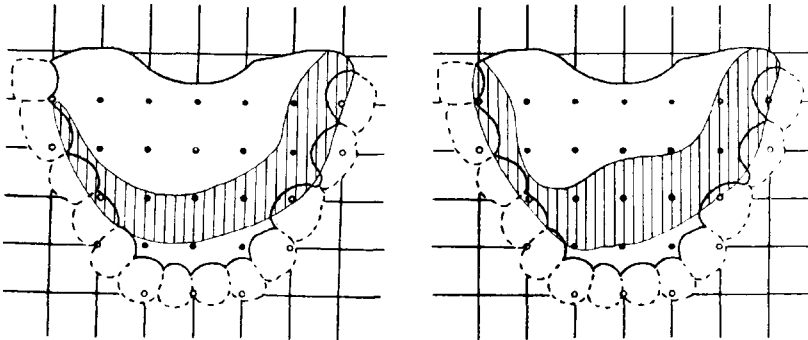
Kuri *paraëättè* 'parajasti', *kukkus põlvittè mahà* 'kukkus põlvile maha', *viimättè* 'viimaks, viimati'. **Käi** Luguse *põlittè* 'põlvili' jne. Kontraktverbide harilik infinitiiv on *vaštältv* 'vastata', *tõmmältv* 'tõmmata', ent selle esinduse kõrval võib kuulda ka *vaštãdv*, *tõmmãdv* (näited on **Phl**-st).

56. Dentaali *t* vaatluste lõpus tuleb puudutada veel mõningaid konsonantühendeid, kus esineb see klusiil. Hiiu murded ei tunne *ɔ ~ ĩ* (ega ka *ɔ ~ ĩ* ja *ɔ ~ ĩ*) vaheldust, kui klusiil on algupäraselt helilise konsonandi ees: *ladvã* ~ *ladvã* 'latv', *udjã* ~ *udjã* 'udi', *puvru* 'puder', *advã* ~ *advã* 'ader', *põvru* ~ *põvru* 'põder' on niihästi genitiiv kui partitiiv (samuti ka *sõbrã* ~ *sõbrã* 'sõber', *kabjã* ~ *kabjã* 'kabi', *müuri* 'mutt'). Setälä YSÄH 143 jj-d; Kettunen EKÄH 36 jj-d.

Pearõhulise silbi järel on hiiu murretes *-tk-* säilinud kõikjal: *kõer-putkëz* 'koerputk', *põtkalena* 'pikaldane, vedel'. **Käi** *putkũ-pũ* 'pakkтары', *katkẽ* 'katki', *sõtkã-lavã* 'kangaspuude sõtkelauad', *piik* 'pikk' (vt. Kettunen EKÄH 31 jj.). **Rei**-s on kohati *katki* asemel siiski *katti*. Ka **Phl** Kuri on kirja pandud *kattẽ*. Nooremail hakkab ühiskeele mõjul üldistuma *piik* pro *piik*.

II.

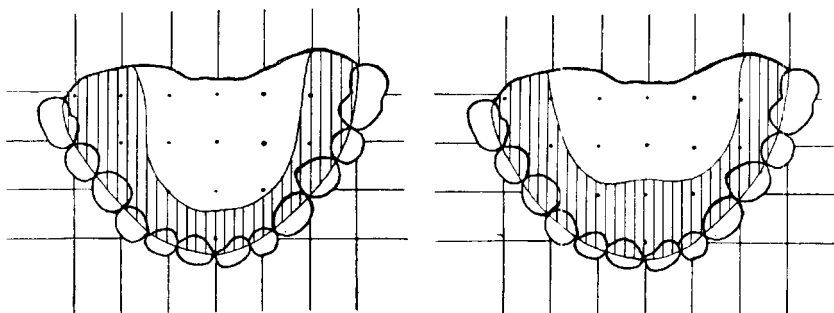
57. a. Kettunen LUKD 5 ütleb *n*-i moodustamisest: „Derverschluss wird, wie auch in fig. 16 (*onẽ*) und 17 (*Anẽ*) ersichtlich, regelmässig gegen die alveolen gebildet, die von dem zungenblatt

Joonis 53. Palatogrammud ühiskeele *n*-st sõnades *anna* ja *enne*.

ganz bedeckt zu werden scheinen. Eine postdentale artikulation ist seltener, mit ausnahme von fällen, wo ein dentalklusiil folgt, wie z. B. *panttũ* 'gelegt', *raũ* 'strand'“. Kodavere murde hääli-

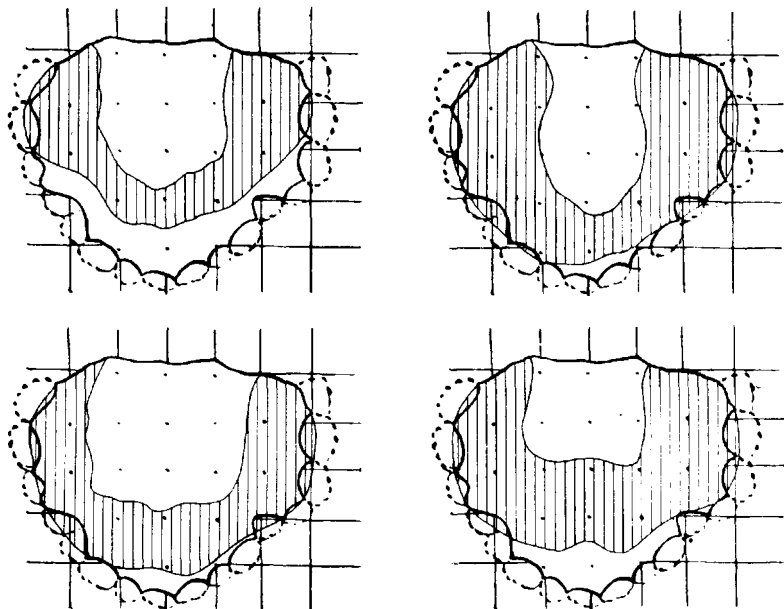
duse kohta tehtud otsus maksab ka ühiskeeles ja hiiu murretes. Joonisel 53 on palatogrammid ühiskeele sõnadest *aännä* 'anna' ja *eñne* 'enne'. Mõlemal juhul on *n*-i artikulatsioonikoht prepalataalne. Esivokaalses naabruses on ta natuke eespoolsem ja tagavokaalses ühendis tagapoolsem. Kettunen konstateerib üsna õieti, et isikuti võib esineda ka postdentaalselt artikuleeritud *n*-i. Muuseas on nõnda moodustatud *n* olnud omane **Rei** keelejuhile, nagu ilmneb joonisel 54 toodud palatogrammidest sõnadest (*äi*) *unü* '(ei) unune' ja *aännä*.

Joonis 54. Palatogrammid *n*-st sõnades *unü* ja *aännä*.

Mõlemal juhul on keeleots surutud vastu üliahambaid. Vahe on vaid selles, et kvantiteedilt pikemat *ñn*-i moodustades on puudutatud suurem pindala kõvast suulaest. Nagu on osutanud allakirjutanu mitmeaastased tähelepanekud, on postdentaalne *n* palju haruldasem kui tagapoolsemalt artikuleeritud vaste. Võib pidada normaalseks eesti keele *n*-iks seda varjundit, mis artikuleeritakse prepalataalselt või isikuti ka puht-alveolaarselt. Joonisel 55 on neli palatogrammi **Phi** katsealuse *n*-ist. Esimesel palatogrammil esitatakse lühikeses *n*-i moodustamine sõnas *unõ* 'Uuno'. Moodustuskohd on täiesti prepalataalne. Samuti on moodustatud ka *ñn* neljandas sõnas *aännä*. Kui *n*-i naabruses on esivokaalid, on moodustuskohd alveolaarsem. Seda näeb ka palatogrammist 2 ja 3, kus on hääldatud sõnad (*h*)*iännä* ja *eñne*. Viimase nelja palatogrammi suhtes pandagu ka seda tähele, et pikemat häälikut moodustades on keele puudutusala suurem (vrd. *n*-i ~ *-ñn*-i ja *-ñn*-ga). Miks siis eesti keeles on *n*-i artikulatsioonikoht nõnda tunduvalt lahkuminev homorgaanse *t* artikulatsioonikohast? Siin peab taas meelde tuletama seda eesti keelele omast artikulatsiooni-põhimõtet, et kui mõne hääliku moodustamisel on kaks artikulatsioonikohta, siis teine neist peab taanduma kas sel viisil, et vastavad hääldusorganid toimivad harilikust

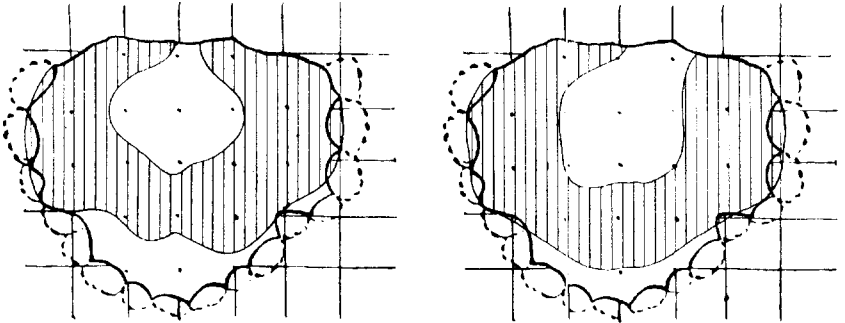
loiumalt või vähema tähtsusega artikulatsioonikoht läheneb olulise-
male. Käesoleval juhul on väga oluline nasaalne artikulatsioon,
sest selle kaudu eraldatakse *n* oraalset homorgaansest *t*-st. Oraalne
artikulatsioon on siis muutnud oma tavalise koha ja siirdunud taga-
poolsemaks, nasaalsele artikulatsioonile lähedasemaks. Taandumine
on sündinud sel teel, et kogu keel on tõmbunud tahapoole. Ling-

Joonis 55. Palatogrammid *n*-st sõnades *unõ*, *hiinä*, *enne* ja *aännä*.

vaalne artikulatsioon toimub siingi keeleselja esiosaga — predorsu-
miga. Paljudes teistes keeltes ei tunta *t* ja *n*-i artikulatsioonikoha
lahkuminekut. Vt. selleks Jespersen LPh 32; Viëtor EPh
309 jj-d. jne. Palatogrammid *n̄D*-ühendist sõnades *un̄D* 'und' ja *hiñD*
'hinda' (joonis 56) näitavad (vt. ka palat. 50), et hiiu murretes ei ole
D-lises ühendis *n* hääldatud postdentaalselt, nagu Kodaveres, vaid
siin on *D*-gi artikulatsioonikoht muutunud prepalataalseks. Et *n*-i
artikulatsioonikoht mõjustab *t* oma, seda on allakirjutanu regist-
reerinud ka ühiskeelest. Kodavere hääldusjoont võib pidada harul-
dasemaks kui mitte just individuaalseks. Normaalselt on *n* heli-
line, kuid helitu hääliku järel võib ta olla ka helitu, nagu näit.
sõnades *pañN* 'pahn', *kiñN* 'kest, kesi', *ülze töüşN* 'üles tõusnud',
visteišN '15' jne. Heliliste konsonantide helituksmuutumise kohta
on sõna võetud allpool erilises peatükis (74a).

b. Hiiu murretes esineb *n* ja *nn* enam-vähem samadel eeldustel kui ühiskeeles ja mujal põhja-eessti murdealal. Toodagu siinkohal mõni näide **Phl**-st: Sääre *inime* 'inimene', *õhün* ~ *õhüno* 'õhuke', *tuñnido* 'tunnid', *pañnido* 'pannud', *küñnap* 'künnap', *käiz vañnömvz* 'käis vannet andmas', *oln* 'olnud', *jõzõp-señnv* ja *täñnv* 'jookseb sinna ja tänna', *üznä* 'täiesti, otse õige', *havèndv* 'habe-med', *sõlune* 'sõlg', *nü pakksõnõ* 'nii paks', *nü vaænõnõ olu* 'nõnda vaene olnud', *mihinõ perõ* 'pere, kus on palju mehi', *henzeldõ* 'enesele', *heñesteldõ* 'enestele' jne. Tähelepandavad on mitmed sõnad,

Joonis 56. Palatogrammide *nn*-st sõnades *unn* ja *hinnv*.

kus võib vahelduda *n* ja *nn*, nagu näit. *senõ* 'selle' (**Phl** Sääre, Nõmba, Palade; **Käi** Villemi) ~ *señnõ*, *señnõcv* 'sellega', *añnä señneldõ* (**Phl** Sääre, Sarve); *kenõl*, *kenõldõ* 'kellel, kellele' (**Phl** Sääre, Nõmba), *kinõ* 'kelle' (Kuri) ~ *kiñnõ* (Sääre), *keñnõl* (Keremaa). Vanavarakoguja Tikerpuu kirjutab *kennega*, *fennega* (H II 41, 109). Neis pronoomenites võib *n* ja *nn* vahelduda täiesti isikuti, ilma et saaks tõmmata mingisuguseid murdepiire. Ehk küll üsna noortelgi on neis sõnus nasaal üldine, näikse siiski ühiskeelest *-ll-* hakkavat sisse tungima. Isikuti võib siis kuulda *millõ* ja *killõ*. Muud sõnad, kus võib kohata üksiknasaali ja geminaadi vaheldust, on *vañnük* pl. *vañnücõv* ~ *vanük* pl. *vanücõv* 'pastel', *peñnük* pl. *peñnücõv* ~ *penük* pl. *penücõv* 'vanaaegne karraga ilustatud naiste peakate', **Rõi**-s tuntud *räspenük* 'litter rõhkudel' on harilikult ikka lühikese *n*-iga. Üldine on *sõnik* 'sõnnik', kuid **Phl** lõunaosast on registreeritud ka *sõñnik* gen. *sõñnücõv*, *sõñnücõv*. **Kas**-st on kirja pandud *enõm* 'enne, ennem' mujal esineva *eñnõm* asemel. **Käi**-s võib *mesi*-sõna vaste esineda mitmel kujul: *onük*, *oñnük*, *onñcõv*, *oñnñcõv*, *onñcõvz*, *oñnñcõvz*; Wiedemann EWb esineb hiiu

sõnana *onnikas* gen. *onnika* 'Honig'. Vanemal põlvel on *kunik* gen. *kunig* 'kuningas', nooremail esineb *kunig* kõrval ka *kuñig* gen. *kuñig*; *hunik* ~ *unik* 'hunnik' on allakirjutanu kõikjal registreerinud *n*-iga. AES 85,67 esineb **Phi**-st siiski ka *huñnik*.

c. Sõnalõpuline *-n* on hiiu murretest kadunud suuremas ulatuses kui ühiskeeles, nimelt on vanemal põlvel ainsuse esimese persooni lõpp enamasti ka ilma *n*-ta: **Phi** Sääre *mā vāttse ~ vāttse* 'vaatasin', *mā heittse pētkälē mahā* 'heitsin pikali maha', *ku mā sā, siz mā tulē* 'kui saan, siis tulen'. **Kas** *mā izē lōē* 'loen ise'. **Kāi** Nõmme *mā külē kül* 'kuulen küll', *mišsā, ütled* 'mis sa ütled?', *mā aūculvzē tedā* 'noomisin teda'. **Emā** Viiterna *mā āiv korra üle* 'pühin korra üle', *mā ālvizi āra vōrvz meitvz* 'eksisin ära võõras metsas'. **Rei** Ogandi *mā lehē meitvz* 'lähen metsa'; Rootsiküla *mā õppezi teid* 'õpetasin teid'. Et oleviku ainsuse esimene isik ja ainsuse teise isiku imperatiiv langevad vormiliselt kokku: *tulē, aānā* on 'tulen, annan' ja 'tule, anna', sellepärast ei esine ainsuse esimene isik peaaegu ilmaski ilma personaalpronoomenita, kui verbil puudub persoonitunnus. Väga sageli on personaalpronoomen ja verb hääldatud täiesti üheks sõnaks, seda eriti just siis, kui verb on ühe- või kahesilbiline: *māvulō* 'tulen', *māzv kü:l* 'saan küll'. Nooremas keeleuususes on persoonilõpp *-n* üldine, sest teda peab keelevaist vajalikuks elemendiks. *-n* on olnud olemas ka möödunud sajandil. Vanavarakoguja Tikerpuu kirjutab — *küll mina vana fant pean aga kaend ilmaaego füid kannatama* (H II 41, 189), *Laalan aga kõrtfi laava päel* (201). Ka Mustonen VERL tunneb *n*-i: *Pilliga viin magama(ie)*, *Kanneliga viin ma kambri* (21); *Mina jään sandi saksa alla*, *Mina magan voodi sees* (43); *Ja elan ilma mureta. Ma soovin sulle pealegi* (44) jne. 1906. aastal on „Postimehe“ Lisalehes keegi tundmatu avaldanud üsna õige ülevaate hiiu keelest. Kõnesoleva küsimuse kohta ütleb kirjutaja: „Tegusõna muutmises jäetakse häälik „n“ harilikult ainsuse esimese tegija olevikus ja minevikus välja: *ma tee(n)*, *ma tuli(n)*“ (lk. 107). AES-i poolt Hiiumaale saadetud murdeuurijad on samuti tähele pannud, et *-n*-i kadu ja püsi on kõikuv. E. Paas ütleb **Phi**-st, et „esimeses isikus harva võib kuulda ka *n* esinemist“, mida uurija peab kirjakeele mõjuks (AES 85, 70). **Rei** Tahkuna sõnalõpulisel *-n*-i kaost kõneldes kirjutab A. Raudsepp: „Siia hulka kuulub ka prees. ja imperf. I isik. Siin esinevad aga *n*-lised ja *n*-ta vormid paralleelselt“ (AES 89, 48). Sama konstateeritakse **Rei**-st ka AES 91, 33 jj. Kui jätta kõrvale rahvalaulud,

mille keel võib olla vanamoeline või harjumata kogujate poolt halvasti paberile märgitud, siis muud andmed kõnelevad ometi selle poolt, et *-n* on olnud tarvitusel juba enne suurt ühiskeele mõju algust. Pole võimatu arvata, et püsi kao kõrval on veelgi vanem, et tänapäevani on säilinud olukord, kus mõlemad võimalused esinevad kõrvu, mis teatavasti on omane vanemale kirja-keelele (vt. muuseas Setälä YSÄH 377 jj-d; Kettunen EKÄH 106). Lisatagu veel, et mõnel õige vanalgi inimesel, nagu ühel **Käi** Nõmme küla keelejuhil, ei esine *-n*-i kadu üldse (*mā tulèn, tulìn, surèn*). — Nagu osutavad AES-i häälikuloolised ülevaated, võib väljaspool Hiiumaadki kohata *-n*-i kao ja püsi segiesindust. **Hää** kohta kirjutatakse, et „preesensi 1. isik on suuremal määral ilma *n*-ita“ (AES 39, 63). Teine segiala, mida võiks mainida, on **Saa** (AES 96, 100).

Peale verbi esimese isiku on lõpp *-n* kadunud ka mujalt peale mõne üksikjuhu. Nagu ühiskeeleski, on ka hiiu murretes genitiivi *n*-iga liitsõna *māndi, mândē* 'maantee'. **Phi**-s on allakirjutatu kuulnud Harju *kümmenāstpn* 'kümneaastane', Sarve *kümmenāstazεD*, Keremaa *miḡā părăst* 'mispärast, riiks'. Wiedemann EWb tunneb Hiiust *kulistin* 'Schelle'. Praeguses keeleuusus on see sõna *kulisti* nagu ka *kärīsti, kārvasti* jne. — Genitiivi lõpp *-n* on kõige enam säilinud kohanimedes kas niisugusena või $n > m$: **Phi** *Lõhembē* (*lõvèmbv*) küla < *loppēnpān, *Soonlepa* (*sõnleppv*) asundus < *sõnleppān, *Tempa* (*temppv*) küla < *tēnpān jne. (vt. Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj-d). — Siia kuulub veel *pahemede, pahemida* 'pahempidi', kus sõnalõpuline *-n* on p ees > m .

Sõnalõpulise *-n*-i kaojuhtudest toodagu mõni huvitavam näide: **Phi** Palade *hulcā lamvōD* 'palju lambaid'; Sääre *õhegoŋra* 'korra', *võidū* 'võidu', *ühē vanā* 'samavanune', *pidi* 'piki', *venē kēlē rēgītē kā* 'vene keeli räägiti ka' (instr.), *řēstpmēzē* 'ristamisi', *aḡḡarjvz lāin vōḡkkvmēzē* 'angerjas läinud loogeldes'; Keremaa *olē rahu* 'ole rahul'. **Rei** Rootsiküla *rōḡtsi kēlē lēriDad* 'rootsi keeli leeritatud' jne. Paarilt õige vanalt inimeselt on registreeritud pronoomeni *kes* vastena *kē* (< *ken). Ka Tikerpuu kirjutab *ke'p tule* 'kes ei tule' (H II 41, 218). Sõna *on* kõrval esineb paralleel'selt *ō, õ* ja *ō, ā* jne. Mainitud vanavarakogujal on *Mool aa ka* 'mul on ka' (ibid. 113). Lõppkao tõttu sõna lõppu sattunud *n* on kadunud ka sõnades *vāōē, vōōē* gen. *vāōnv, vōōnv* ja *vānv* 'vaagen', *ākēē* gen. *ākēnv* 'aken', *rāppē* gen. *rāpnō, rāpne, rāpnv* = *rāpnā-aiḡ*

(~ *oük*) 'auk, kust suits läheb saunast või rehetoast välja' (~ soome Lõnnrot SRS *reppänä* 'rökfång i taket, öppning i taket för röken'), *ahvè* gen. *ahvèny* 'ahven' (~ soome *ahvena* = *ahven*). Selles sõnarühmas on *n*-i kadu peale Saaremaa omane ka **Muh**-le, **Khn**-le ja ühele osale läänemandrist (**Rid**, **Kse**, **Kir**, **Saa**, **Tõs** jne.). Siia kuuluvad ka järgmised nimed: *jürì* gen. *jürny* (< alam-saksa *Jürgen*), *kārì* gen. *kårny* (< rootsi *Karin*), *kerštì* gen. *kerštny*, *keršny* (< rootsi *Kerstin*), *astè*, *ištè*, *sēmè* ja teised siia tüüpi kuuluvad sõnad on selle poolest tähelepandavad, et neis ei ole sõna sees olev *-n* assimileerunud järgneva klusiiliga: *ištènd* 'istet', *ištènda* 'istmete', *polè rugì sēmènd* 'pole rukki seemet', *kòer tēb azènd* 'koer teeb aset', *azènda vanàd õljèd* (**Rei**) 'asemete vanad õled', *mā oītsin vejtind* 'otsin võtit', *tal polè sūdànt_sēz* 'tal pole südant sees'. Siia rühma on kohandatud ka laensõna *ámènd*, *ámənd* 'aamen'. NB. ka *kolmànt_sui* 'kolmat suve', mida allakirjutanu on kuulnud **Käi** Nõmme külas. Nooremal põlvel on üldiselt *sēmēt*, *ištēt*, *azēt* jne. (56b).

d. Siinkohal tuleb peatuda ka essiivitunnusel. See on jäljetult kadunud ja ainult sõnatüve esinemine tugeval astmel lubab oletada tema olemasolu mõnedes sõnades: *sì* 'siin' (< *sīnā), *pi-nā.vny* *õ pulmny* 'peavad öösi pulma', *pühā.bā õ* 'pühapäeva öösi' (< *ōnā), *pēvny* ~ *pāvny* 'päeval' (< *pāivānā), *talve* ~ *talvə* 'talvel' (< *talvena), *suve* 'suvel' (< *suvena), *humìcy*, *humìcu*, *òmìcò*, *òmìcy* jne. 'hommikul' (< *hommikkona) jne. Essiivi rudimendid on hiiu murretes üldiselt haruldased ja esinevad ainult esitatud temporaalses tähenduses. Lisatagu siinkohal, et haruldane on ka terminatiiv, mida leiab üksnes mõnes kõnekäänus või kindlaks kujunenud lauses, nagu **Phl** *pimèst pimèné* 'hommikust õhtuni', *surmàné* 'surmani', *lõunyné* (*õntsyné*) *on tük a.ēcy* 'lõunani (õhtuni) on hulk aega' jne. Harilikult väljendatakse terminatiivi ja essiivi funktsioon perifrastiliselt: *kārdast sättè*, *kārdə jure väljv* 'Kärdlani', *kuì mā nõr ollè*, *nõrèst pēšt* 'noorena' jne. Terminatiivi asemel on väga sageli elatiivgi: *kūb ollè põlèst sērèst* 'kuub oli poole sääreni', *vezì on rünnüst* 'vesi on rinnuni' (**Phl**).

e. Sõnalõpulisel *-n* kadu esineb väga mitmetes keeltes, ilma et need keeled oleksid omavahel suguluses või territoriaalselt naabrid. Praegu on ta kadumas hollandi keelest. Skandinaavia keeltes on kadu ammu läbi läinud (A. Noreen AIGr³ 192 jj.). Seda tunnevad ka soome murded (Kettunen SM II passim), vadja keel (Kettunen VKÄH² 96 jj-d), liivi (Kettunen LW XXXVI jj.)

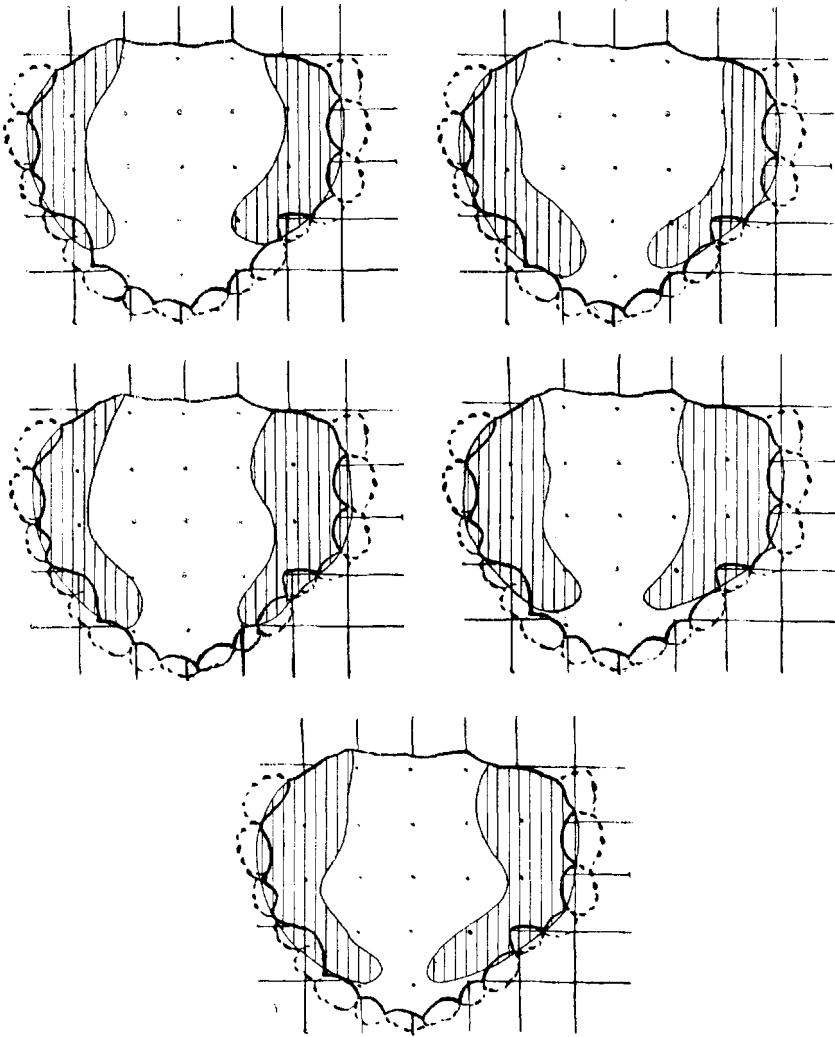
jne. (Setälä YSÄH 371 jj-d). Kadu on tekkinud sel teel, et suu-artikulatsioonis on sulu moodustamine muutunud üha lõdvemaks, s. o. oraalne artikulatsioon on taandunud nasaalse peartikulatsioonikohta kasuks, kuni *n*-i moodustamisest oli säilinud ainult viimane artikulatsioon. Hiljemini on kadunud ka nasaalsus.

f. Sõnasisene *n* on kadunud *s*-i eest, nagu peaaegu kõikjal mujal eesti keelealal. Algupärastel *-ns*-ilistel sõnadel on järgmine esindus: **Phl** Sääre *kâz*, gen. *kânè*, part. *kânt*, *ôz* ~ *ôn* 'õõs', *lêne* 'edel', *túl* *ô* *lêne* *põrn* 'tuul on edelasse pöördunud', *lês-túl* 'edela-tuul', *sõrmè* *küin*, gen. *küinè* 'sõrme küüs', *mā* *leikka* *küinè* 'lõikan küüsi' (Palade külas on kuulnud ka *küüz*, nom. sg.), *māzik*, pl. *māzicov* 'maasikas', *põzáz* 'põõsas', *āzik* ~ *ōzik*, pl. *āzicov* jne. 'varn' (< *ansikko). **Kas** *kâz*, gen. *kânè*, part. *kāl*, *küüz*, gen. *küinè*, part. *küit*, *lân*, gen. *lânè* 'laas'. **Käi** Nõmme *kâz*, gen. *kânè*, part. *kāl*, *ōzā_v* 'aasad' jne. **Emä** Viiterna *küin*, gen. *küinè*, part. *küimè* *küin_v*, *katlv* *kān*, pl. *kān_v*, part. *kān_v*, *lēstül* ~ *lêne* *túl* 'edela-tuul', *lêne* *bole* *läks*, *lêne* *ma* 'Läänemaa'. Kolmanda isiku possessiivsufiksi jätkajana esineb *-ze* mõnes adverbis: *nimel_{DEZE}* 'nimeldasa, nime poolest', *näül_{DEZE}* ~ *näöl_{DEZE}* 'näoldasa'. *n*-i *n*-õ. vokaliseerumine *s*-i ees on nähtus, mis samuti esineb paljudes keeltes. Teatavasti leidub teda peale läänemeresoome keelte (Setälä YSÄH 360 jj-d; Kettunen LW XXXVI; Kettunen VKÄH² 92 jj. jne.) õige laialdaselt germaani keeltes (Norøen AIGr 102). Ülalpool (19d) on kirjeldatud *n*-i kao foneetilist tagapõhja.

s-h äälikud.

58. Tabelil 57 on esitatud palatogramme **Phl** keelejuhi *s*-st ja *z*-st sõnades *āzā* 'aasa', *ozā* 'osa', *izā* 'isa', *süzl* 'süsi', *sô* 'söö'. Tabelil 58 on näidatud **Rei** *z* sõnades *izè* 'ise', *ozā* ja *süzl*. Kõik need palatogrammid kõnelevad sama keelt: alveoolide vastu moodustab keeleselja esiosa ahtuse. Toodud **Phl** palatogrammidest saab välja lugeda järgmisi üksikasju eesti *s*-i moodustamisest. Kõigepealt näeb, et *s*-i artikulatsioonikoht muutub vokaalnaabruse järgi. Tagavokaalses ühendis on *s*-i artikulatsioonikoht tagapoolsem, mida näeb ilmselt sõnas *āzā*, kus artikulatsioonikoht kipub olema prepala-taalne. Esivokaalses naabruses on *s*-i moodustuskohd eespoolsem. Sama tõsiasi võib näha **Rei** keelejuhi palatogrammidest (58). Edasi näeme, et ühenduses kõrgete vokaalidega on puudutatud kõva suu-lage suuremas ulatuses kui ühenduses madalate vokaalidega. Tabe-

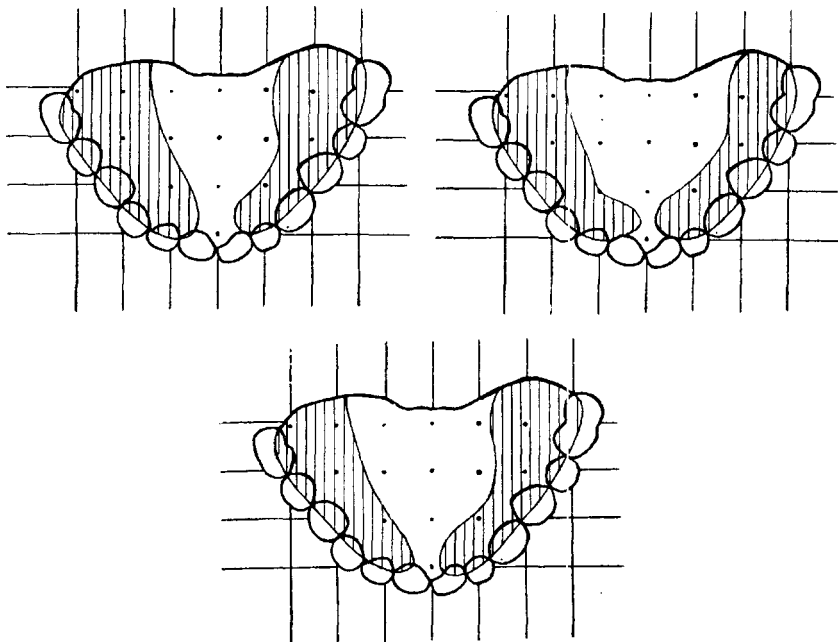
lil 59 on **Phl** keelejuhilt $\check{s}$ s sõnas *kašši* ja $\check{s}$ s sõnas *kašsi*. Kui võrdleme nende sõnade s-i puudutusala näiteks tabelil 57 oleva sõna *izà* s-i puudutusosalaga, siis märkame, et pikemat s-i moodustades

Joonis 57. Palatogrammide s-st ja z-st sõnades *āzà*, *ozà*, *izà*, *sāzà* ja *sō*.

on puudutusala natuke suurem. Sõnas *izà* on puudutatud 9,5 cm², sõnas *kašši* 12 cm² ja sõnas *kašsi* samuti 12 cm². s-i artikuleerimisel on oluline ahtus alveoolide ja keele esiosa, nimelt koroona vahel. Ahtuses takistatakse õhuvoolu nõndapalju, et tekib hõõru-

mine — sisi. Mida kitsam on ahtus ehk kanal, kust kopsudest tulev õhuvool pääseb läbi, seda enam on selle hääliku moodustamisel kuulda sisi. Saareste TEFA 32 on öeldud eesti *s*-ist: „Pikk *s* (II-s ja III-das vältes) ei ole eesti keeles mitte nõnda terav ega energiline kui vene või saksa keeles. Ennemini võib ta pisut *sch*-le (*š*) ligineda“. Käesolevate ridade autor ei ole seda joont konstateerinud ei ühiskeeles ega hiiu murretes. Eesti *s*-i moodustusviis on nimelt just vastuoksa õige tugevasti erinev *š*-i omast. Pea-

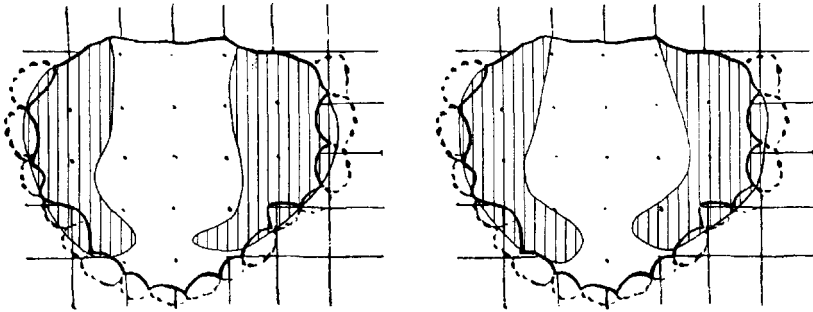

Joonis 58. Palatogrammide *z*-st sõnades *izi*, *ozä* ja *süzi*.

põhjuseks on siin see, et eesti *s*-i moodustatakse üldiselt õige esiselt. Mõne teise keele, eriti just vene *s*-st läheb meie oma selle poolest lahku, et keeleselg ei ole tõusnud eriti kõrgele ega ole ahtus seega väga kitsas.

Allpool näiteid esitades on *s*-i tähistamiseks kasutatud kaht märki: *z* ja *s*. Eesti keele *s* on teatavasti samades kvantiteedi-, sonoriteedi- ja intensiteedisuhetes kui *k*, *p*, *t*. Mida lühem on häälik, seda vähema intensiteediga ta on moodustatud. Intensiteet ja sonoriteet on klusiilide ja *s*-i artikuleerimisel vastuproportsionaalsed: mida lühem on häälik, seda helilisem ta on. Allakirjutanu on

näidanud EK 1933, 73 jj-d ja 170 jj-d, et absoluutses alguses ja lõpus on niihästi leenis- kui ka fortisklusiilid helitud. Intervokaalselt ja mujal helilises naabruses on fortisklusiil osalt ka heliline, kuid helilisus on siiski nõnda väike, et niisugust klusiili võib pidada helituks. Leenisklusiil on intervokaalses asendis või vokaali ja helilise konsonandi vahel vägagi heliline. Helilisus on aga õige kõikuv. See võib olla 0—10, s. o. kõigutakse absoluutse helituse ja absoluutse helilisuse vahel. Kõikuvuse põhjusteks võivad olla individuaalne hääldus, lause rõhuolud, eelneva vokaali kvantiteet jne. Üldisemaid põhjusi on aga see, et mida kaugemal pearõhust aset-

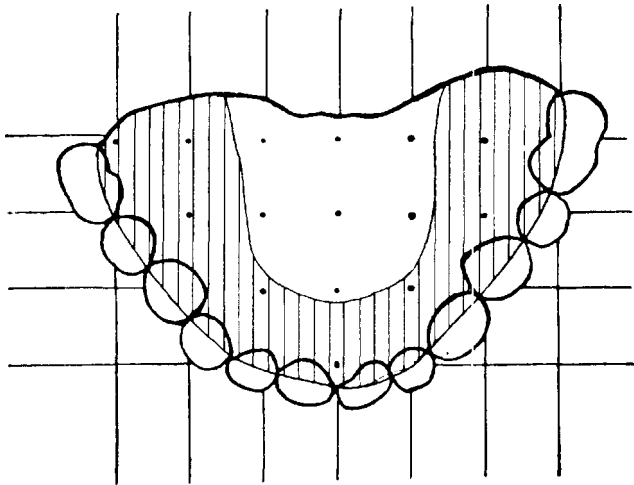

Joonis 59. Palatogammid *ss-st* sõnades *kašši* ja *kašsi*.

seb leenisklusiil seda helilisem ta on. Kolmandas, neljandas jne. silbis võib täiesti eestipäraselt hääldavail isikuil esineda üksnes helilisi leeniseid. Allakirjutanu katsed eesti ühiskeeles ja hiiu murrete *s-i* kohta on andnud tulemusi, mis on võrdsed klusiilide kohta käivate andmetega. Sõnaalgune ja sõnalõpune *s* on normaalselt täiesti helitud. *šs*, *ss* ja *šš* on intervokaalselt vähe helilised. Helilisus kõigub 0 ja 5 vahel. Intervokaalsel lühikesel *s-l* on helilisus 0—10. Kõige harilikum helilisus on umbes 5. Seega on see *s* poolheliline ehk poolhelitu häälik, samuti nagu eesti *b*, *d*, *g* on poolhelilised ehk poolhelitud. Sellepärast on käesolevas töös tähistatud seda poolhelilist *s-i* erilise *z*-märgiga. Mainitagu siinkohal, et *Wiedemann* eritleb oma teostes targu *z-d* ja *s-i*. Esimese märgiks on tal *z*. Ka *Hurt* on leidnud vajalikuks leenis-*s-i* tähistada *z*-ga. Kummagi *s-tüübi* eristamiseks võetakse siin tarvitusele samad terminid, mida tarvitatakse klusiilidest, nimelt fortis ja leenis, sest nende peavaheks on häälduse intensiivsus. Sõnalõpus on lühike *s* täiesti helitu, kuid kõrv eraldab siiski teda sõna alguses olevast. Esimene

neist on vähema intensiivsusega ja teine suuremaga. Seepärast siis on sõnas *sõz* 'soos' võetud tarvitusele mõlemad märgid (vt. ÕEST XXX, 65 jj-d). Meile enam tuntud vöörkeelis on *s-i* artikulationisuhthed tunduvalt teissugused. Vt. selle kohta Jespersen LPh 33 jj., 132 jj., 83 jj., Äimä YFOK 118 jj., Bogoroditski ФРЯ 136 jj-d, Grammont TPh 58 jj., Panconcelli-Calzia EPhA 78 jj-d, Gutzmann PhStSp 183.

Normaalselt moodustatud *s-i* kõrval kuuleb eesti ühiskeeles ja ka hiiu murdes nn. pudikeelset *s-i* ehk sigmatismi. Eesti keeles

Joonis 60. Palatogramm sigmaatilisest *s*-st sõnas *izä*.

esinev sigmatism avaldub selles, et alveolaarselt ei ole ahtust, kanalikest, vaid keele esiosa on surutud vastu ülemisi hambaid (postdentaalne sigmatism) või hammaste vahele (interdentaalne sigmatism). Õhuvoolu läbipääsuks on jäänud ahtus keeleelja esiosa ja hammaste vahele või üksnes need loomulikud praod, mis on üksikute ülemiste hammaste vahel. Seega hääldatakse tegelikult inglise keelest hästi tuntud *th* (*thick, tooth*). Sigmaatiline *s* on eesti keeles levinud rohkem, kui võiks arvata ilma vastavate tähelepanekuteta. Ka Hiiumaal on eriti laste seas pudikeelsus võrdlemisi tavaline hääldusviga. Ka **Rei** katsealune, kellelt on tehtud palatogramme, kaldus vahel sigmatismi, nagu osutab palatogramm 60 sõnast *izä*. Näeme tüüpilist *t* palatogrammi. Artikuleerides on vaid dentaalse sulu asemel olnud samakohaline ahtus.

Leenis-z.

59. a. Ülalpool (58) kirjeldatud z-i kohta järgnegu mõni näide: **Phl** *kālüz* 'kaelus', *kõeráz* 'isane kanep', *raññi rüñnüz* 'rangirinnus', *lizi*(*dpl*) 'lähedal', *vazà,kè käzi* 'vasak käsi', *varézad* 'varesed', *naítuze* 'natuke, vähe', *sukka.pöizel käimv* 'sukis (ilma saabasteta) käima', *äi ozà*. 'ei oska', *rõzà pīmàst rōōsast piimast*, *jōzēttēdi* 'jahvatati', *tuřzà,d* (nom. *turs*) 'tursad', *kozláz* (pl. *košlvd*) 'koskel', *ezmassə* 'esmaspäev'. **Kas** *püzüt* 'vähe, pisut', *mā_lazē* 'lasen', *ajō-kōiz* 'köis võrgujäda otsas vastu laeva', *lazīnd* 'labidad', *ühedeize pēle* 'üksteise järele, vahet pidamata', *ūznā*. 'üsna'. **Kāi** Villemi *jāhīd allēz* 'jäid alles', *ülēze* 'üles', *kūzēd* (nom. *kūšk*) 'kuusk', *izū pīl* 'piksepilv', *taēvā,z eūttēv* 'virmalised vehklevad'; Luguse *rōz* pl. *rōzīd* 'toalill, aialill', *viház* 'kihv', *äljā-trazō* 'käterätik', *vařz* 'vars'. **Emā** Viiterna *varéz* gen. *varēze* 'vares; riistapuu, millega aetakse kangast sukka', *teizē pivi* ~ *teizēbidi* 'teistpidi', *razvāne* 'rasvane', *kazūb* 'kasvab'. **Rei** Pihla *vařzik* pl. *vařzicəd* 'angervaks', *pōřzáz* gen. *pōřzv* 'põrsas'; Rootsiküla *sē õppez meid* 'see õpetas meid', *tařpüz* 'tapmine'. Lõpuks esitatagu mõni sandhinäide, kus algupäraselt sõnaalguline *s > z*: *jōzuz* 'jõesuus' (ka kohanimi), *kōřgazarə* 'Kõrgesaare' jne. Hiiu murretel on eriline tendents üldistada *-ez*-lõppu. Esitatagu siinkohal mõni näide: **Phl** Sääre *tūmēz* gen. *tūmē* 'tuum', *kīvēz* gen. *kīvē* 'kiivitaja', *sēnēz* gen. *sēnə* ~ *sēne* 'seen', *kōērabūtkez* gen. *kōērabutkə* 'koerputk', *hāittsēz* gen. *hāittsə* 'kakar' (~ *Wiedemann EWb ätse, ätses, ärtse, ärtses* 'wilde Kamille'), *sōrmēz* gen. *sōrmə* 'ninasõõre', *kōmēz* gen. *kōmə* 'kööme'; Värsu *tāllēz* 'tall'. **Kas** *tūmēz* 'tuum', *pāhēz* gen. *pāhkə* 'pähkel', *añjōēz* gen. *añgə* 'lumehang', *putkēz* gen. *putkə* 'putk'. **Kāi** Villemi *kēvēz* gen. *kēve* ~ *kēvə* 'kääv, pool', *ōijēz* gen. *ōidə* 'õis'; Luguse *ōittsēz* gen. *ōittsə* 'õis'. **Emā** Viiterna *kūtkēz* gen. *kūtme* ~ *kūtmə* 'kütke', *nīškēz* gen. *nīškə* 'puukäsn, töötlemata tael (*taēlā* ~ *tālā* - jne. *tūk* on tulelõõmiseks valmistatud tael)'. **Rei** Kidaste *leikēz* gen. *leikkə* 'kaalikas', *vērē* gen. *vērdə* 'äär, veer, ääris' jne. *Wiedemann EWb* tunneb Hiiumaalt *tāimes* 'taim', *oimes* 'oim', *pilwēs* 'pilv'. Väheamas ulatuses kohtab ka lõpu *-az* (< *-as*, < *-äs*) levimist: **Phl** Nõmba *tōlláz* gen. *tōllv* 'töld'; Sääre *liññū tīvā,z* gen. *tīvə* 'tiib'; Kuri *nūā teráz* 'noa tera', *nōláz* gen. *nōlttsv* 'nõel', *tōlláz* gen. *tōldv* 'töld'. **Emā** Viiterna *kukčkē ařjáz on kukčkē pēz* 'kuke hari on kuke peas'. **Rei** Pihla *taumēne vōlláz* 'võll kangaspuudel, millel on lõim', *pōláz* gen. *pōlv* 'pool, kääv' (uuem sõna,

vanem on *käävèz*). Toodud näited on enam-vähem üldhiulised. Lõppude *-es* ja *-as* levimine on omane ka Saaremaa murretele ja Loode-Eestile. Hiiu murretes ei ole just vastuoksa *-as* lõpp omane algupärastes *-ikka-*, *-ikkä-*lõpulistest sõnades ja mujalgi teise silbi järel (*määzik* 'maasikas', *labik* 'labidas', *kunik* ~ *kunig* 'kuningas').

b. Käänetest, kus esineb *z*, kohtab kõigepealt inessiivi. Siin torkab silma tugeva astme esinemine, mida teatavasti võid kuulda õige laialt põhja-eesti keelealal (Kettunen EKÄH 95). **Phl** Nõmba *üks kaks hävõz* 'ühe-, kahekaupa', *selõvz* 'seljas', *vazàõs* ~ *külõõz* 'vasakus küljes'; Sääre *mulõvz* 'mullas', *nälõvz* 'näljas', *kokõvz* 'heinasaos', *üksõõd lukkèz* 'üksed lukkus', *kèhèlõõõõvz* 'kihelkonnas', *lehtëz* 'lehes, ajalehes', *merè põhjõz*, *õüwèz* 'õues', *èrez* 'ääres', *košõvz*; samas on tarvitatud nõrka astet: *lehèz* 'lehes', *üks-hõvõz* 'ükshaaval', *emà hõ jürèz* 'tädi juures', *põüwèz* 'põues', *nõrès* ~ *põlvõz* 'noores põlves', *tõõz* 'toas', *sõõz* 'sõjas', *põõõz* 'pojas'; Kuri *häm̄marikkõz* 'häm̄maras'; Keremaa *ühèz kùz* 'samas kuus, ühe kuuga', *õüwèz* 'õues', *õitsõvz* 'otsas', *kerkkuz* 'kirikus'. **Käi** Villemi *taõõz jürèz* 'targa juures', *pü jürèz* 'puu juure sees', *kõhõz* 'kohas'; Nõmme *kõlèz* 'koolis', *õüwèz* 'õues'; Luguse *põnkõz* 'põhus', *ukõvz* 'otsas, hukkas, rikki'. **Emä** Viiterne *santtès* ~ *tujõz* 'halvas tujus', *meitsõvz* 'metsas', *nurkkõvz* 'nurgas', *põõõz* 'pojas', *aèõvz* 'ajas' (näit. *sõà aèõvz* 'sõja ajal'), *välõvz* 'väljas'. **Rei** Pihla *külõõz* 'küljes', *kuõõvz* 'voldis'; Rootsiküla *mei käizime èštì kèlèz lèriz* 'käisime eesti keeles leeris', *põlvõz ruõõvz* 'põllul rukist lõikamas', *nõrès* ~ *kùz*. Hiiu murretes on siis tugevaastmeline inessiiv üldine kõikjal seal, kus võib esineda tugeva ja nõrga astme vaheldust. Et mõnes sõnas siiski võib kohata nõrka astet (*jürèz*, *hõvõz*) seletub osalt sellega, et need sõnad hääldatakse ikka rõhutult, peaaegu nagu eelneva sõna järgosiseks. Et tugevaastmelist inessiivi ei kohta kahesilbistes sõnades, kus esineb klusiili kadu (*tõõz*, *sõõz*, *kèz*) ja üksikuis muis sõnus, võib seletada ehk mitmesuguste analoogiatega. Peamiseks mõjustajaks on võinud olla teised lokaalkaasused, mis esinevad nõrgal astmel. Osalt on ka ühiskeel avaldanud oma mõju. — Tugev aste eeldab, et hiiu (ja muude põhja-eesti murrete) inessiivilõpp lähtub lühikesest *s*-st < *-sa*, *-sä*. Seda oletust toetab *siin*-sõna vaste, mis kõige vanematel inimestel on *täzà* (< *täsä) Hiiumaal ning lähedalolevais Saaremaa ja Muhu murdeis. Peale vadjä keele (Kettunen VKÄH² 76 jj.) tunnevad lühikese *-s*-list inessiivi ka soome murded (vt. muuseas Kettunen SM II 10 jj.; Setälä YSÄH 410 jj-d; Rapola SKH 190 jj-d). —

Hiiu rahvalauludes esineb peale selle *kuzà*: *kuzà verigon vôi veitã_D?* 'kus verikonn või võtad?' (**Kas**).

Tugevaastmelise inessiivi ja illatiivi tõttu on **Rei**-s, **Ema**-s ja **Käi**-s ka elatiiv muutunud tugevaastmeliseks: **Rei** *loittvst* 'laudast', *meitvst* 'metsast', *tõdã põdist* 'tuuakse poest'. **Ema** *tulè nurkvst väljv* 'tule nurgast välja', *õuwest* 'õuest'. **Käi** *kõlèst* 'koolist', *selõpst* 'seljast', *ühèst õitvst* 'ühest otsast'. See nähtus on kohati levimas ka **Phi** piiridesse. Nõmba külas, kust käib läbi emastlaste ja käinlaste tee Kärda linna, võib nõrga astme kõrval kuulda ka *lõõõpst* 'lõngast', *vaõvst* 'vaevast' jne.

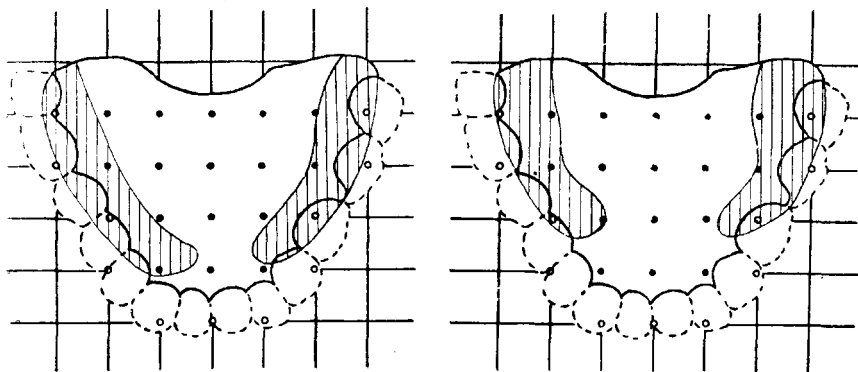
c. Illatiivitunnuse -sse vaste on hiiu murretes kahesugune. Saare idapoolses osas on -ze, -zã, läänes on -sse, -ssã: **Phi** *lãin tülze* 'lainud tülli', *külãze* 'külasse, külla', *talüze* 'talusse', *lapèze* 'lademesse', *pezã,peze* 'pesadesse', *ligüze* 'likku', *rõmãndõzã* 'raamatusse'. **Kas** *verèze* 'verre', *külãze* 'külasse', *tarãze* 'karjaaeda'. Selle kõrval võib vanemaltki põlvelt kuulda ka *külãssã*, *tarãssã*, *pezãssã* 'pessa', *kohtõssã* 'kohtusse', *perèssã tullè jüre inimeizi* 'peresse tuli juurde inimesi', mis on noorem, sissetungiv esindus. **Käi** *torüze* 'torru', NB. ka *ülèze* 'üles', *perèze*, kuid selle kõrval ka *külãssã*, *talüssã*. **Ema**-s on üldine -sse, -ssã: *põdelèsse* 'pudelisse', *sürè sadamassã* 'Suursadamasse', *maèassã* 'majja', *künassã* 'künasse'. **Rei**-s kui vanamoelisema keelega kihelkonnas on *talüze*, *perèze*, *püüze* 'peosse', *külãze*. Mitmes eri kohas on võimalik olnud tähele panna sama tõsiasja, mida võis konstateerida klusiilidest, et pearõhulise silbi vokaali järel eelistatakse kvantiteedilt pikemat konsonanti. Nõnda siis võib isik, kellel on harilikuks illatiivilõpuks -ze, öelda siiski *püüssã ~ pöössã* 'peosse, pihku' (**Kas**), *tã-mãsse*, '«tahamaasse», s. o. Ameerikasse' (**Rei**) jne. Üldiselt võib kõnesolevast illatiivilõpust öelda, et algselt on -sse olnud omane **Ema**-le, kust ta on praegu levimas ida poole. Levimiseks aitab kaasa muidugi ka ühiskeel. Lõpuks tuleb mainida, et kõikjal võib isikuti või lauserõhust ja sandhinõuetest olenevalt kuulda ka ilma vokaalita illatiivi lõppu: *tulì ~ tullè külãz ~ külãz* 'tuli külla', *lãks maèãz ~ maèãz* 'läks majja' jne. või *külãs*, *maèãs* jne. **Ema**-ss-line esindus ei ole kuidagi ootuspärane, sest selle kihelkonna lähima naab-ruse murded tunnevad üksnes lühikesõ konsonandiga illatiivi: **Mus** *jãuse* 'jaosse', *püüse* 'pihku' (MT 109, 4); **Krj** *merèze*, *majãze*, *ülèze* (Mt 148, 14 jj-d); **Põi** *sülèsã* 'sülle' (MT 231, 1); **Vii** *kajüsã* 'kaevu' (MT 235, 8); **Muh** *pezãze*, *majãze* (MT 233, 3, 27) jne. **Mus**-s tuntakse ka vokaalitut illatiivi, mis lõpeb samuti pool-

geminaadina (*tuššiga, tušši, affiššiv*). Seega siis on hiiu murretes *maššin ~ maššinç* 'masin' (< *maššin*). Kui laensõnas on pearõhk teisel silbil, siis võib tähele panna, et eesti keeles on pearõhk kantud esimesele silbile ja esimese ja teise silbi vahel olev konsonant on pikenenud, näit. *pišsukkar* gen. *pišsukre* 'tollirevident' < saksa *Besücher*, *meššan-puri* < saksa *Mesänsegel*, *kaššak ~ kaššak* 'kaskas' < vene *козак*.

š.

61. a. Ühenduses alveolaarse ahtushääliku *s*-ga tuleb peatuda ka š-l. Eesti ühiskeeles on see häälik saanud fonoloogiliselt oma-seks paljude laensõnade kaudu, ent ka murretes pole ta enam täiesti tundmatu, kõnelemata leivu murdest ja mõnest setu all-murdest, kus algupärane *s* > š mõningatel juhtudel. Hiiu noorema

Joonis 61. Palatogramm ühiskeelee *z*-st ühendis *azä* (vasakul) ja *š*-st ühendis *ašä* (paremal).

põlve keeles kuuleb š-i sõnades, nagu *šik* 'tore, hästirõivastatud', *iššijaz* 'ishias', *maššin* 'masin', *iššinär* 'insener', *šurnäl* 'žurnaal' jne. Vanemal põlvel on neil juhtudel ikka *s*, kui see sugupõlv üldse tunneb niisuguseid sõnu, kus *š* võiks esineda. Hiiu murrete š-i kohta allakirjutanul ei ole katselisfoneetilisi vaatlusi, kuid subjektiivsel vaatlusel on võidud konstateerida, et hiiu ja ühiskeelee š-i moodustamine on sarnane. Tabelil 61 esineb vasakul ühiskeelee *z* ühendis *azä*, paremal pool on š ühendis *ašä*. Nagu näeb *z*-i palatogrammist, ei ole hiiu murrete ja ühiskeelee artikulatsiooni koha ja viisi vahel mingisugust silmatorkavat erinevust (vt. tabel 57 ja 58). š-i palatogramm on aga *z*-i omast tunduvalt lahkuminev.

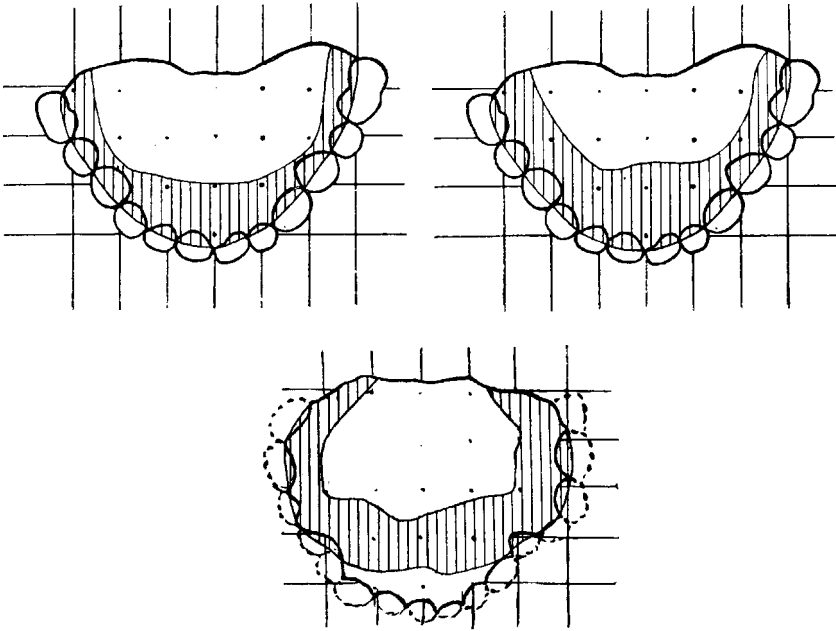
š-i artikuleerides on nimelt keel tõmbunud tahapoole, nõnda et spirantsust iseloomustav ahtus moodustub täiesti prepalataalselt. Eesti s-i artikuleerides ei liigu keel märgatavalt ei ette- ega tahapoole, vaid tõuseb indiferentsest jõudeasendist otse ülespoole. š-i artikuleerimisel ei ole peale selle ahtus kunagi nõnda kitsas nagu s-i puhul. Suuartikulatsiooni kõrval on eritlejaks veel huulteartikulatsioon. š-i moodustades on huuled lükkunud ettepoole ning kergesti ümmardunud. s-i artikuleerides oleneb huulte asend naabrukes olevaist vokaalidest. Eestlane on š-i häälduse saanud kõigepealt just sakslaste ja venelaste käest. Sellepärast on loomulik, et meie š-i moodustamine peab olema sarnane saksa ja vene š-i moodustamisega. Kuigi võiks arvata, et saksa keel, millel on olnud suur häälduslik mõju eesti keelele, oleks olnud pea-eeskujuks š-i artikulatsiooni õppimisel, näeb siiski, et eesti š ja vene š on niivõrd erinevad kui ka labiaalse artikulatsiooni poolest lähedasemad. See tõsiasi võib oleneda juhuslikkusest, kuid ei tohi ka unustada, et laiad rahvahulgad on saanud š-i hääldusega tuttavaks ikkagi vene keele kaudu (Viëtor EPh 224 jj-d; Gutzmann PhStSp 196 jj.; Bogoroditski ФРЯ 139 jj.). — š-i helilist vastet ž-i ei ole allakirjutanu kuulnud hiu murretes.

b. Kui Hiiu noorem põlv tarvitab *tš*-afrikaati, on kogu afrikaat prepalataalne, nagu ühiskeeleski. Juba *t-d* artikuleerima hakates tõmbub keel tahapoole, nõnda et moodustatakse alveolaar-prepalataalne klusiil.

l-häälikud.

62. Kodavere murde kohta käivas foneetilises sissejuhatuses ütleb Kettunen: „Das kodafersche wie überhaupt das nordestnische *l* macht — sogar im vergleich mit dem ostsuomischen *l* — einen sehr hellen eindruck auf das ohr. Diesem akustischen eindruck entspricht auch die artikulatorische beschaffenheit des konsonanten. Die seitenöffnungen sind ausserordentlich schmal, wie das auch experimentell bekräftigt wird: der zungenrücken ist so hoch gehoben, dass seine ränder wenigstens den grössten teil des harten gaumens neben den zahnreihen berühren. Das vordere artikulationsgebiet, das des zungenblattes, fällt auf die mittleren oder hinteren alveolen“ (lk. 6). Kettuse otsused Kodavere *l*-st kehtivad ka eesti ühiskeele ning hiu murrete vaste kohta. Enam-vähem üldeestiliselt moodustatakse *l* õige kõrge keeleselja asendiga. Keeleselja esiosa tõus võib isikuti olla erinev.

Tabellil 62 on kahel esimesel palatogrammil **Roi** keelejuhi *l*-i artikulatsioonikoht, mis on postdentaalne. Postdentaalne ja prealveolaarne *l* on haruldasemad. Tavalisemalt on keeleots surutud vastu alveoolide taguosa või prepalaatumit ning kogu keel on tõmbunud tugevasti tahapoole. Tagapoolsemat *l*-i esindab **Phl** keelejuhi hääldusuuus (tabel 62, palat. 3). Vt. ka pilti 63, kus on näha keele

Joonis 62. Palatogramme *l*-st.

tahapooletõmbumine ja keeleotsa suundumine alveoolide poole. Niihästi hiiu murretes kui ka ühiskeeles võib kombinatoorselt kuulda ka vene π -le lähedast häälikut, seda nimelt siis, kui *l* on kahe *u* vahel: *kulüb, ulümь* 'uluma'. *u*-d artikuleerides on keeleselja taguosa suunatud veelumi poole ning keeleselg on tõusnud õige kõrgele. Keeleselja tõus säilib ka siis, kui kahe *u* vahel artikuleeritakse *l*-i, nõnda et *l*-l on kaks lingvaalset artikulatsioonikohta. Kahe tõusu vahele jääb lohk, mis on tüüpiline nn. vene π -i artikuleerides (Bogoroditski ФРЯ 141 jj-d, tabel 62). Vene π -st läheb eesti *u*-de vaheline *l* selle poolest lahku, et keeleots on eesti keeles enamasti alveolaarselt või prepalataalselt, kuid vene keeles on eespoolne artikulatsioon normaalselt postdentaalne.

Normaalselt on hiiu (ja üldse eesti) *l* ikka bilateraalne, s. o. õhukanalid on mõlema ülemise hammasterea ja keele vahel. Isikuti võib esineda ka monolateraalne *l*, millel on vaid üks õhukanal emmal-kummal poolel. Üsna sageli kohtab niisugust artikuleerimisviisi, et ühel pool on kanal laiem ja teisel ahtam. Akustiline mulje eri lateraalsusega *l*-idest on enam-vähem sama.

Gutzmann PhStSp 197 jj. on öelnud saksa *l*-st: et „Unser deutsches *l* gehört seinem Klange nach überhaupt nicht zu den

Pilt 63. Keelotsa asend
l-i moodustamisel.

Konsonanten, wie wir das auch schon früher auseinandergesetzt haben. Wir hören bei dem *l* in der Tat keine Spur von irgend einem Reibgeräusch und keine Spur von irgendwelchem Geräusch überhaupt“. Seepärast ütleb autor, et tema tarvitab ainult puhtgrammatilistel põhjustel sellegi hääliku kohta nimetust konsonant. Eesti keeles on *l*-i artikuleerides keel tõusnud enam kui saksa keeles või mõnes teises keeles, nagu on l. c. konstateerinud juba Kettunen. Selle tõttu on kahel pool vastu ülemisi hambaid olevad õhukanalid väga ahtad, nii et kanalitest läbivoolav õhk on külaliski takistatud. Paljagi kõrvaga võib isikuti või kombinatoorselt kuulda nõrka kahinat, mis käib *l*-ga kaasas (vt. ka

Stumpf SpL 120 jj-d). Eesti *l*-i kõrgemat artikulatsiooni põhjustab keele üldine tahapoole tõmbumine. Harilikult on hiiu *l* heliline, aga sõna alguses ja helitus naabruses võib kohata ka poolhelitut või täiesti helitut *l*-i. Selle kohta vt. erilist peatükki (74a).

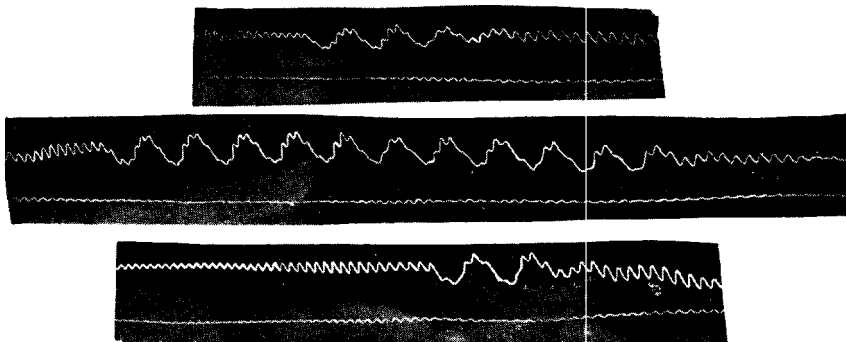
Hiiu murrete *l*-i esindus on üldjoontes sarnane ühiskeele ja põhja-eesti murrete omaga, nagu osutavad järgnevad näited (vt. ka Kettunen EKÄH 110 jj-d.). *Phl* Nõmba *perè perèld* 'pereperelt', *ezmäld* 'esiteks', *talluttõz* 'tallutas', *on aläl* 'on alles'; Palade *keldr* 'kelder', *talèttõp* 'vallavanem', *säppv tal* 'saapatald', *tulè valül* 'tulest valge, tuld täis'; Sääre *mullik* 'mullikas', *vaštald* 'järjesti', *tihèld* 'tihedasti', *haügülvõz* 'noomis', *põld ~ peld* 'põld', *naljv* 'nalja', *pêleinv* 'vanaaegne loor, mis kattis pulmas pruudi pead', *valimv* 'valima', *valivõv* 'valivad', *talìn* 'Tallinn', *illõgæ tül* 'hoo-kaupa puhuv tuul', *lèp* 'lipp', *kolì ~ kol* gen. *kolli* 'scrotum', *talü-*

õpmp ~ *tallüõpmp* 'tallutama'; Kuri *jõhvigol* 'jõhvikail, jõhvikaid korjamas', *sē polē munēn nādā.l kahēl* 'see kana pole munenud kahel nädalal', *kuī zā nōrēlv va.ēv̄v nēv, siz magā.v vanālv pēh̄mā sāññi bēl* (vanasõna). **Kas** *lazī-aūk* 'auk jääs, kust noot sisse lastakse', *nainē on jällä lõttōzaz* 'naine on jälle rase'. **Kāi** Villemi *iglāst* 'hiidlased, hiidlast', *tol* gen. *toļļi* 'tatt'; Nõmme *vallalēzlina* 'vanaaegne valge pealina', *tihēlvē* 'tihedasti', *māleizē kašk* 'nõrgus okstega kask', *levā. laš̄n* 'leivalabidas', *lām̄mē leib* 'soe leib'. **Emā** Viiterna *lap̄pselēne perē* 'lapserikas pere', *leigōõpmp* 'loigutama', *ligē* 'pori', *al* 'hall', *muřrēldi toimne* 'toimne riie, kus kolm lõmkoõdv on üstē pidi ja kolm lõmkoõdv teizē pidi'. **Rei** Rootsiküla *lōmā kel* 'kiriku kell', *lāk* gen. *lākkū* 'luht', *liņcuz* 'lontis', *uūkūt oli laijalv* 'uhkust oli laialt', *mullik-mari* 'muulukas'. Et *l-i* ja *r-i* artikulaatsioonikohad on enam-vähem samad, siis esineb eesti keele alal näiteid selle kohta, kuidas *l* ja *r* võivad vahelduda. Osa vaheldusi on nn. dissimilatoorsed, s. o. püütakse vältida samas sõnas sama hääliku mitmekordset esinemist sel teel, et kohati asendatakse *l* *r*-iga või vastupidi. Üldhiuliselt on *haul* gen. *haulū* (**Phl**) ~ *aul* gen. *aulū* 'aur', *nēlugeine* ~ *nēlugeñ* jne. *nēlugeist* 'neer', *kārnel* ~ *kārñal* 'aednik', *korttel* ~ *korttal* 'korter', *āmbrēk* ~ *āmbrīk* gen. *āmbrīcō* ~ *āmbrīv* 'ämblik', *višpar* ~ *višp̄r* gen. *višp̄rē* 'vispel'. **Rei**-s esineb kõrvu *tohlēv* ja *tohrēv* 'kartulid'. Pandagu veel tähele **Phl** Sääre *paralaiikka* 'balalaika'; Keremaa *palbariltsiv* (< saksa *Berberitze*) 'berberis vulgaris'; Aruküla *kikkēl* ~ *kikkal* gen. *kikkē* 'kiiker'; Sääre *pärmutr* 'pärlmutter'; Kuri *malkkaronēv* 'makaronid', kus on nähtavasti ka rahvaetümoloogia etendanud oma osa, toetudes sõnale *malk*. W i e d e m a n n EWb tunneb Hiiumaa sõnana *ledr* gen. *ledri* 'Leiter'. Allakirjutanu on kuulnud üksnes *revel* gen. *reoll*.

r-h ä ä l i k u d.

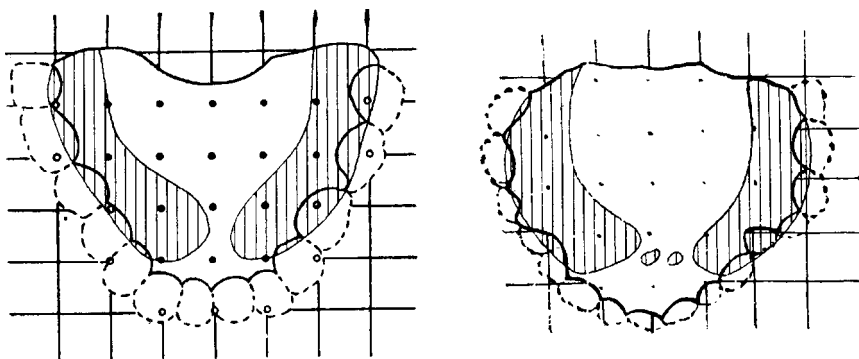
63. Hiiu murrete ja üldse eesti *r-i* moodustatakse nõnda, et keeleots lükatakse vastu alveoolide taguosa või prepalaatumi esiosa. Keeleselg ise on natuke lohus. Keeleotsa lükkumisega vastu alveoole või prepalaatumit ja sealt tagasitõmbumisega tekkivaid vibratsioonid on eesti keeles suhteliselt vähe. Seepärast jätab eesti *r* mannetu mulje, võrreldes vene, saksa või soome *r*-ga (Bogoroditski ФРЯ (140 jj. ja tabel 62; Viëtor EPh 254 jj-d, Gutzmann PhSpSt 198 jj., Äimä YFOK 121 jj.). Pildil 64 näeb kümograafi abil hangitud suukurve **Phl** sõnadest *terā* 'tera', *mērrā*

'merre' ja *kêrimv* 'käärima'. Lühikest intervokaalset *r*-i (sõnas *terà*) artikuleerides on vibratsioone olnud 3. Kui lühikese *r*-i eel on pikk vokaalaines, on *r* lühem ja ühtlasi mannetum. Vastavast kümogrammist näeb, et sõnas *kêrimv* on *r*-l ainult 2 võnget. Gemi-

Pilt 64. Suukurvid *r*-st sõnades *terà*, *meirä* ja *kêrimv*.

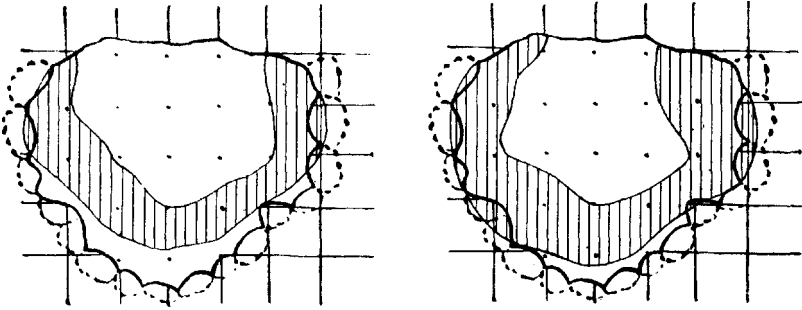
naat-*r*-l sõnas *meirä* on 11 võnget (vt. ka Kettunen LUKD 7). — Tabelil 65 on toodud vasakul palatogramm ühiskeelee sõnast *arä*, paremal on sama sõna **Phl** murdest. Mõlemal juhul on ahtus alveolaarselt. Kohal, kus tekivad vibratsioonid, ei ole siis keeleots

Joonis 65. Palatogramm ühiskeelee (vasakul) ja **Phl** *r*-st sõnas *arä*.

täiesti surutud vastu alveole, vaid keeleotsa keskossa on jäänud väike õhukanal. **Phl** keelejuhil võib selle normaalse artikulatsiooni kõrval esineda ka teissugust moodustusviisi. Keeleots lükkub täiesti vastu alveole või prepalaatumit. Peavibreerujaks ei ole keeleotsa keskosa, vaid küljed, kust voolab läbi ka rohkem õhku

kui keeleotsa keskkoha kohalt. Tabelil 66 on palatogrammid nõnda moodustatud *r*-st sõnades *arà* ja *surra*. Niisugusest lateraalsete vibratsioonidega *r*-st jääb mulje, nagu oleks samaaegselt hääldatud *r* ja *l*. Hääldusveana on lateraalne *r* niihästi eesti keeles kui hiiu murretes võrdlemisi levinud. Foneetiliselt normaalse *r*-i kõrval võib hiiu murretes ning üldse eesti keeles kohata veel säärast *r*-i, mille moodustamisel ei vibreeru keeleots, vaid keeleselja esiosa, ja

Joonis 66. Palatogrammid *r*-st sõnades *arà* ja *surra*.

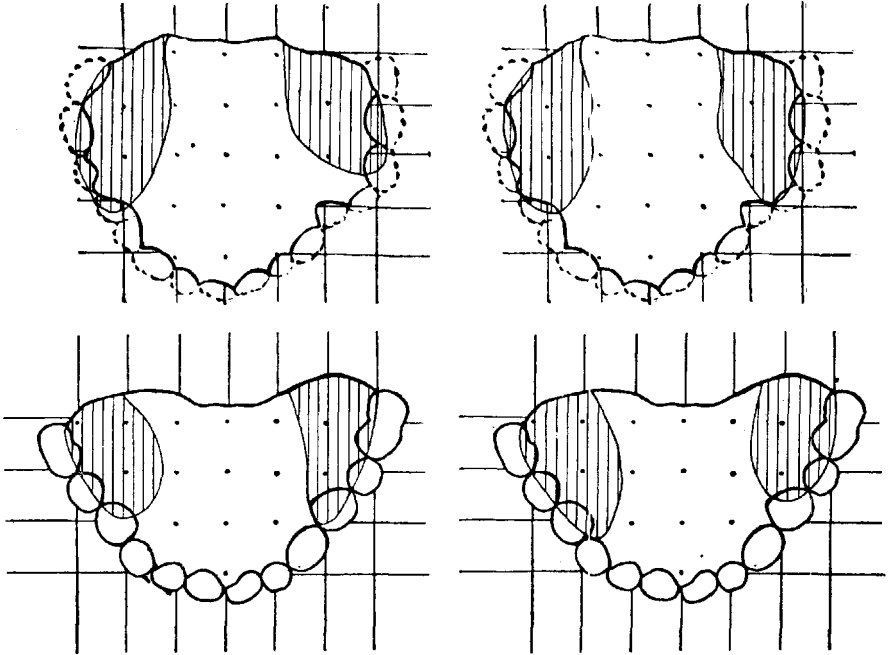
uvulaarset *r*-i, kus keel ei võta artikulatsioonist osa, vaid võnked tekitatakse nibuga.

Järgnegu mõni näide hiiu *r*-i esinemisest: **Phl** Sääre *kiřz* 'õhuke jääkord', *pabèrd* 'paberit', *pařz* pl. *pařrèd* 'pars', *kuřrułtõzid* 'kurrutasid, voltisid, plisseerisid', *üñmarõõp* 'naisteenija talus, sakste juures jne.', *viřrè* gen. *viřdà* 'kurnatud, käärimata õllevedelik', *řèstlènd* 'ristpart', *varùd* 'varrud, ristsed', *varùõpp* 'varrukad', *tuř* gen. *tuřri* 'vurr', *põřzõd* 'põrsad', *kikkèrdõn* 'püherdanud', *sorèz* (*júzèd*) 'siledad, lokkimata (juuksed)', *ürè* pl. *ürdàd* 'uure' jne. Mujal Hiius on *r*-i esinemissuhted samad. Sõnas *pèřtar*, *pèřtř* ei ole *r*-i sõnaalgulise *p* järel, kuigi hiiu murretes on sõnaalguline *pr*- fonoloogiliselt täiesti võimalik. Siin on meil tegemist huvitava dissimilatsioonijuhuga. Ainult **Ema**-st on allakirjutanu registreerinud *kedèrvařz* 'kedervars', mujal on selle asemel *kedèvařz*.

j-häälikud.

64. a. Foneetiliselt seisukohalt vaadates kohtame hiiu murretes mitu *j* varianti, kõigepealt n.-õ. vokaalsemat ja konsonantsemat. Konsonantne ehk spirantne *j* (käesolevas töös on seda varjundit tähistatud *j*-ga) esineb absoluutses alguses, konsonandi ja *i* järel. Tunduvalt madalam varjund (siin märgitud *j*-ga) esineb

sõna sees kõrgevokaalsetes ühendites. Kahe madala vokaali vahel on etümoloogiline *j* artikuleeritud nõnda madalalt, et seda peab õigupoolest arvama vokaaliks (siin tähistatud *ê-ga*). Tabelil 67 on esimeses reas mõlema keelejuhi palatogrammid sõnast *ujù* 'uju' ja teises reas palatogrammid sõnast *heijê* ~ *eijê* 'heie'. Madalamat varjundit moodustades on keeleots suunatud prepalataalselt või ka

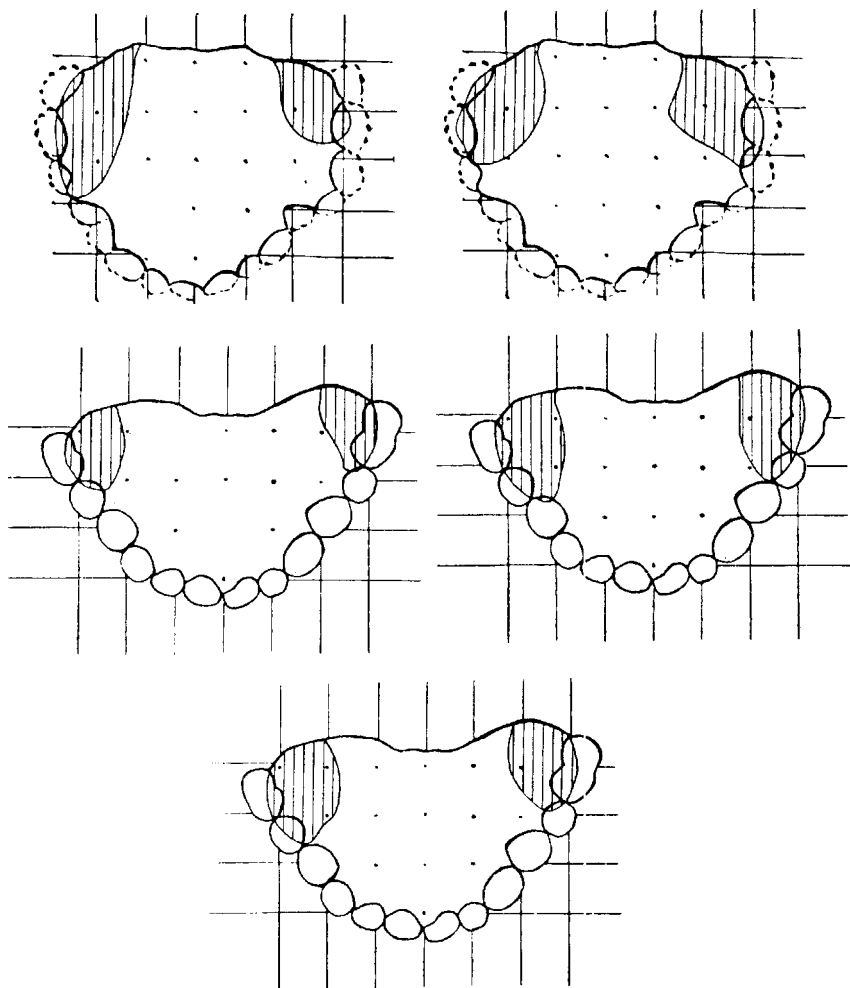
Joonis 67. Palatogrammid *j*-st sõnades *ujù* ja *heijê* ~ *eijê*.

postalveolaarselt. Enam-vähem meediopalataalselt on moodustatud ahtus. Kahelt poolt on keeleselg tõusnud vastu külghambaid ja nende vastu olevat kõva suulage. Keele tõus on aga nõnda väike, et õhuvoolu takistav ahtus on õigegi lai. Selle tõttu ei ole madalalt artikuleeritud *j*-l spirantset hõõrumist (vt. ka Kettunen LUKD 7). Järgnegu kõigepealt mõni näide selle *j* kohta: **Phl** Sääre *kujù* 'koju', *kâjuz* 'kaevus', *mujà,ᶑᶑ* 'mudaga'. Kõrgem *j*-varjund esineb järgmistel juhtudel: **Phl** Sääre *jõhkᶑ* 'jõhker', *jütlamᶑ* 'ütlemata' (kõige vanematel), *tehjᶑ* 'teha', *lüijᶑ* 'lüüa', *laijä,ᶑ* 'laiad', *vijülᶑ* 'viulid'. **Käi** Villemi *jülü* 'sõnakuulmatu, kangekaelne (peamiselt härjast)', *õijê* ~ *õijez* 'õis', *miñjä,ᶑ* 'miniad'. **Rei**

Kidaste *jāni-vaḱkū maks* 'maks, mis maksti mõisale jaanipäeval', *jõulu-pois̄* 'eriline jõululeib, millele tehti sõrmkübaraga auke peale ja mis seisis jõulu ajal laual', *nāhjv* 'näha', *õljèD* 'õled', *kaŗjumv* 'karjuma'. Palatograafilisel teel registreeritud puudutusala on sõnades *ujū* ja (*h*)*eiḱè* enam-vähem võrdne. Kõrgemat varjundit artikuleerides on puudutusala läbisegi vaid 0,5—1 cm² võrra suurem. Olulisemaks vaheks on see, et kõrgema varjundi puhul on meediopalataalne ahtus kitsam, mis tekitab suuremat õhuvoolu hõõrumist ja annab seega häälikule enam spirantsust. Niihasti hiiu *j* kui ka *j* on üldiselt nõnda vähese hõõrumisega, et neid võib tõeliselt pidada nn. poolvokaalideks. Tugevasti spirantne *j* võib eesti ühiskeeles ja hiiu murretes esineda üksnes interjektsioonides, nagu *jān*, *jūmal kül*, *oj̄* jne. Harilikult on *j* siis pikk. — Nagu juba on öeldud, on etümoloogilise *j* asemel madalvokaalseis ühendes *é*, mis koos järgneva vokaaliga moodustab diftongi: **Phl** *põ,èà,D* 'pojad', *va,èà,k̄* 'vaja, puudu', *ma,èà* 'maja', *mā a,èà* (~ *a,èà,N*) *lehmät_kujū* 'ajan lehmad koju'. Tabelil 68 on *é* **Phl** keelejuhi häälduse järgi sõnades *a,èà* 'aja' ja *o,èà* 'oja'. **Rei** keelejuhilt on sama hääliku nüanss sõnades *a,èà*, *o,èà* ja *mā,èà* 'mäda'. Palatogrammidest näeb ilmselt, kuipalju vähem on keel tõusnud *é-d* artikuleerides võrreldes *j* ja *j-ga*. — Mis siinkohal on öeldud hiiu *j* suhetest, see kehtib ka eesti ühiskeeles ja murrete enamiku kohta. — Hiiu murretes on sõna lõppu sattunud *j > i*, nagu mujalgi eesti keele alal. See häälikuareng on olnud võimalik selle tõttu, et juba enne lõppkadu on etümoloogiline *j* olnud väga vokaalne. Praegused kujud *nal̄i*, *kar̄i* jne. eeldavad otseseks lähtekohaks häälikute kvaliteedi suhtes *nal̄ja*, *kar̄ja* ehk *nal̄,èa*, *kar̄,èa*.

b. Tuleks veel tähele panna mõnd seika, kus hiiu murretes on omapärane *j*-esindus. Klusiili *t* nõrga astme esindajana on hiiu murretes tavaliselt mingi *j*-varjund, näit. **Phl** *ko,èà*, *laè al* 'rehealuse lae all', *pa,èà,D* 'pajad', *sa,èà,B vihm̄v* 'sajab vihma', NB. ka *nāhjv* 'näha', *tehjv* 'teha', *mujā,Gv* (vanemal, nooremal on *mudā,Gv*) 'mudaga', *mā,èàD* 'mädad' (vanemal, nooremal on *mādāD*). Selle kõrval esineb aga *sōā,D* 'sõjad' ja ka vanadelgi paralleelkujuna *māā,D* 'mädad', *māā,Ndv̄mv̄* 'mädandama'. Klusiili *k* nõrga astme praegune vastavus on sarnane sellele arengule, mida tunneme ühiskeelest (Kettunen EKÄH 55 jj-d): *kül̄jè* 'külje', *hāijā,Dè* ~ *āijāni* 'pühiiti' (~ *hāiçmv̄* ~ *āiçmv̄*), *rahvā,St* *õijèndv̄z* 'rahvas seletas', *raudreīja roh̄l* (< **rautarei;ān*) 'raudrohi, verihein', *kāŗjèD* 'kärjed', *mēD* ~ *mād* 'mäed' jne. (üldhiiulisi sõnu). Vähemate erine-

vustena oleks mainida paar juhtu. Vanemal põlvel ja vanamoe-
lisema keelega külades on praegu üldise *särjē* (nom. *sārġ*) asemel
sārē; kõige üldisem on see vorm **Kas**-s. Sellel laiul esineb ka

Joonis 68. Palatogrammid *e*-st sõnades *a,ēā, o,ēā* (Pühalepa) ja *a,ēā, o,ēā, mā,ēā* (Reigi).

jārēst 'järjest', *jālēD* 'jäljed', mis sõnu allakirjutanu on mujal regist-
reerinud ikka *j*-listena: *jārjēst*, *jäljēD*. Vanemal põlvel on *ōljēD*
'ōled' (**Phl**-s on see kuju praegu õige haruldane üldise *ōlēD* kõrval),
kuid siiski *sōlēD* 'sidepuud' (ühiskeele *sōle* vasteks on *sōlünē*).

Üldiselt on *kurè* 'kurg' niihästi nom. kui gen. **Phl** Palade külas tarvitata üks õige vana keelejuht segamini *kurè* ~ *kuřjè*, *kurèD* ~ *kuřjèD*, mis peaks ehk osutama, et praegused *j*-tud vormid on hilisemad, kui ei ole tegemist individuaalse analoogiakujuga. Kettunen l. c. tunneb **Rei** Tahkunast *māřG* gen. *mārà*. Selles sõnas ei ole allakirjutanu kuskil kuulnud *j*-tut kuju. Võib arvata, et tegemist on eksitusega. On ju AES-i Tahkuna murdekogus üldse palju küsitavusi ühe ebakriitilise koguja andmete tõttu. Esitatud varieeruvused on liiga napid selleks, et püstitada oletusi omaaegsete häälikuseaduste kohta. Siin ühendis tuleks lühidalt peatuda veel *-lj*-ühendil. Hiiu murretes ei ole assimileerunud *ll*-iks või *ll*-iks ei algupärane *-lj*-ega *-lj* < *-ly*- (*naljãD*, *näljã*, *paljõ*) juba selle tõttu, et neis murretes ei esine palatalisatsiooni, mis muudaks esiteks *l*-i artikulatsioonikoha *j* omale lähemale ja siis põhjustaks uut assimilatsioonit vastupidises suunas. Paljutarvitatud sõnadest *väljp* 'välja', *paljõ* 'palju' võib küll kuulda kujusid *väl*, *vällj*, *pal*, kuid siin ei ole tegemist artikulatsioonikohtade teineteisele lähenemisega, vaid otsese kulumisega.

Pandagu veel tähele *j*, *j*, *e* esinemist järgmistel juhtudel: *äi ho.äã*. 'ei hoia' (~ *hoimv*), *kuju aeg* 'kuiv aeg', *laju pël* 'laiul' (~ *laid*), *paneme ojüks* 'paneme naljaks' (~ *oid* 'mõistus') jne. (toodud näited on **Phl**-st). Siin on *j* madal artikulatsioon madaldanud ka *i* artikulatsiooni: *lajju*, *kuuju* > *läjju, *kuējju, kuni *e* ja *j* artikulatsioonikoht on sulanud täiesti ühte.

c. Nagu Kettunen EKÄH 114 on öelnud, on Hiiumaal eriline tendents *e* kaoks madalate vokaalide vahel. Peale mainitud näite *määD* ~ *mä.äãD*, kus esineb kõrvu *e* (< *ø*) ja kadu, on harilikult ilma *e*-ta *ämp* 'ajama', *avvD* 'ajavad', *avpkse* 'aetakse' (**Phl**, mujal on see tüvi *aè-*: *aèmp*, *aèzid*, *aèvvd* jne.), *mã* pl. *mãD* 'maja', *ãl* 'ajal', *ãst* 'ajast', *ã* 'aia'. — § 47b on seletatud, miks esineb *j* kadu sõnades *tühãD* 'tühjad', *ahuv* 'ahjud', *meri pohãst* ~ *pohãst* 'mere põhjast'.

Huulhäälikud. — Labiaalid.

Bilabiaalid.

p-häälikud.

65. Seni on olnud kõnet neist sulg- ja ahtushäälikutest, millel peaarikulationikoht on olnud oraalne. Huulteartikulation on samal ajal olnud täiesti kõrvaline tegur. Normaalselt oleneb see

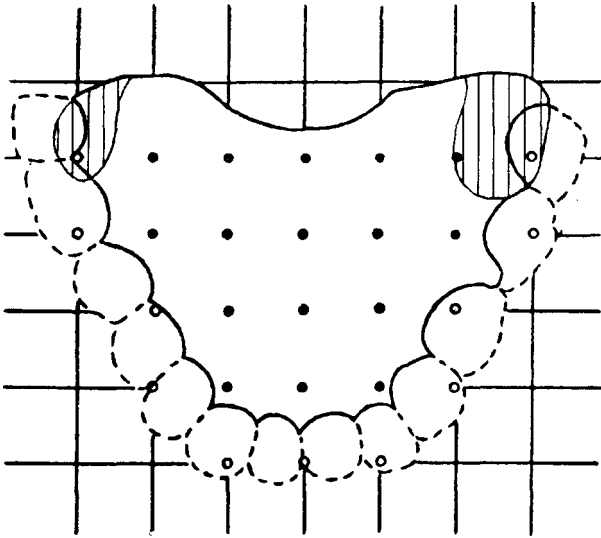
naabervokaalist. Allpool võetakse vaatlusele need hiiu murrete konsonandid, kus peartikulatsioon on labiaalne. Kõigepealt tuleb peatuda sulghäälikul *p*. Siin kohtame sama vahet leenise ja fortise vahel, mida on üksikasjalisemalt kirjeldatud *k*-d käsitledes. Siingi on leenise ja fortise eristajaks artikulatsiooni intensiivsus. Pildil 69 on vasakul pool ülesvõtte **Phl** keelejuhist *B* moodustamise ajal sõnas *tabà* 'tabalukk'. Paremal on fotografeeritud *pp* moodusta-

Joonis 69. Huulte asend *B* moodustamisel sõnas *tabà* (vasakul) ja *p*-st sõnas *tappv* (paremal).

mine sõnas *tappv* 'tappa'. *B*-d artikuleerides on surutud huuled kokku, ilma et oleks märgata eriti tugevat huulte- ja põselihaste tegevust. Kvantiteedilt pikema *pp* moodustamise ajal on huuled surutud kokku vastuoksa vägagi tugeva lihaste tegevusega. Nagu pildist näeb, on kogu nägu tugevasti pingutatud. — Hiiu *p* on bilabiaalne sulghäälik, millel ei ole mingisugust mainimisväärtset oraalset artikulatsiooni. *p* moodustamiseks on oluline huultega tekitatud implosioon, oklusioon ja eksplosioon. Eksplosiooni tugevus on ka oluliseks jooneks *p* määramisel fortiseks või leeniseks. Kui häälik on kvantiteedilt pikem, võib siingi eraldi kuulda implosiivset ja eksplosiivset osa, nõnda et on võimalik kõnelda geminaadist. Niihästi **Phl** kui **Rei** katsealuselt võetud palatogramm ei anna *p*-st endast mingisugust palataalset puudutusala. Ühenduses mõne vokaaliga on saadud palatogramm sama, mis iseloomustab vokaali, kui see on üksi omaette. Vaatlused ühiskeele *p*-st on aga näidanud,

et eesti keeles võib see labiaalne häälik mõjustada ka oraalset artikulatsiooni. Joonisel 70 on palatogramm Tartu haritlase hääldatud sõnast *paḗ*. Postpalaatumis on näha mõlemapoolset väikest puudutusala, mis on umbes sama suur kui *ç*-l. Sama katsealuse *a* üksi hääldatult ei ole aga kunagi andnud palataalset puudutusala. *p*-lises ühendis on *a* artikulatsioonikoht järelikult eespoolsem. See tõsiasi ei ole sugugi ootusvastane, sest ülalpool on mitmele korrale juba

Joonis 70. Palatogramm ühiskeele *a*-st ühendis *paḗ*.

puutunud kokku selle nähtusega, et kui on naabruses olevail häälikuil erinevad artikulatsioonikohad, siis häälduse hõlbustuseks need kohad muutuvad, lähenedes teineteisele. Huulteartikulatsioonil ei ole organite paindumatus tõttu nõnda kerge oma asendit muuta kui oraalset artikulatsioonil, mis on siis nihkunud ettepoole huulteartikulatsioonile lähemale. Kuigi huultel on keskne ülesanne *p* moodustamisel, ei ole neil siiski kindlat kuju, vaid huulte kuju oleneb vokaalnaabrusest.

Leenisklusiil *B*.

66. Labiaalse leenisklusiili *B* esinemistingimused on võrdsed juba esitatud *G* ja *D* omadega. **Phl** Sääre *pajū tibūd* 'paju urvad', *sabā*, gen. id. 'saba', *tõbè* gen. *tõbè* 'tõbi', *ā teibḗḗ* 'aia teibad', *lavā*, gen. id. 'lava; koonlalaud', *viḗḗ* 'oks, hagu, vits', *nāḗḗ* 'naaber'.

tubl̄ist 'tubl̄isti', *kõr̄bid* *hob̄uzed* 'kõrvid hobused', *num̄bār̄d* 'numbrit', *kā̄ibij̄p* 'käija', *kan̄ēbēst* 'kanepist'. **Kas** *abr̄āz* 'habras', *tō̄b* 'toob', *kā̄bā* 'männikoor; võrgupull', *sō̄bēr* 'sõber', *av̄ū* pl. *av̄ūd* 'õlg, piht', *sō̄bā* gen. *sō̄bā* 'vanaaegne ruuduline tekk'. **Kāi** Nõmme *vārbāz* gen. *vārb̄p* 'varvas', *sēmblā̄k* 'semu, seltsimees', *tāv̄ār* 'vilets, halb, halva iseloomuga'. **Emā** Viiterna *kiv̄ā-lō̄ng* 'lõng, mis kangakudumisel ei käi teistega kaasas', *tul̄ē tuv̄ā* 'tule tuppa', *uv̄ā-rok̄* 'oasupp'. **Rei** Ogandi *kav̄lā* 'peen rämps, puru', *kir̄jūd̄v* 'kirjutab', *tul̄i av̄īks* 'tuli appi' jne. Esitatud näidetest paistab, et hiiu murretes on eriline tendents üldistada *B*-d algupärasesse nõrka astmesse. Võib kohata ka vastupidist üldistust, kus nõrk aste on tunginud tugevasse (vt. 71b). Kuigi hiiu murded ei tunne *v* > *B*, on kõige vanemal põlvnel nooremate *or̄ā.v* ~ *or̄āv* asemel siiski *or̄ā.bō* ~ *or̄āvu* 'orav'. Vaevalt võiks arvata, et meil on siinkohal tegemist endise häälikumuutusega. Nagu sõnas *vārbāz* seletub *B* tugeva astme üldistumisega, nõnda peab arvama, et ka käesolevas sõnas on *B* algupära saanud alguse mingisugustel eri põhjustel, mida ei või praegu läbi näha. Esitatud huvitavad murdekujud eeldavad lähtekohaks << *oravoi. — *v* > *B* on omane Läänemaa mandrimurretele. Vt. selleks muuseas SaaberK VMP 17. Sandhinõuete kohaselt kuulub *B*-d järgmistel juhtudel: **Phl** *tōā.bōis* 'toapoiss', *kir̄i-bāl* 'vanaaegne kirju meeste vöö', *em̄āvu* 'laeva kiil', *ār̄givāneleib* 'igapäevane rukkileib', *vōi-būftid* 'võipütid', *hūšsi kun̄ic̄p̄ll* *on kult* *kr̄ōn lāgi* *bēl* 'ussi kuningal on kuld kroon pealael', *tūr̄nābūd* 'türnapuud', *kuz̄i-bōiz* 'põis', *sē bolē ānām laps ōl̄v* 'see ei olnud enam laps', *tor̄ūvil* 'torupill', *tō̄mbu* 'toomingas', *kir̄ē-bū* 'ristpuu paargus, kus on katlaketid küljes', *or̄ibū* 'murispuu'. **Kāi** *kūnā.bō kak* 'kraapekakk', *ō̄m̄bū* 'õunapuu', *mar̄ibū* 'kreegipuu', *sar̄ā.bū* 'sara-puu' jne. NB. *pūhā.bēv*, *pūhā.bē* jne., mis **Phl**-s esineb ka kujul *pūhā.vē*, *pūhāv̄vne* 'pūhapäevane'. Usutavasti ei ole *v* siin sandhiliseks vasteks, vaid ta põlvneb otse *v*-st, nõnda et algupärane *-pāi*-silp on sõnast välja kulunud: ess. *pūhāpāivānā >>> **pūhāv̄va* > *pūhā.vē*.

Hiiu murretele on iseloomulikud tegijanimed *v̄ibij̄p* 'viija', *kā̄ibij̄p̄tē* 'käijate', *sō̄bij̄p* 'sööja; sööja-haigus, vähk', *sā̄vij̄p* ~ *sā̄vij̄p* 'saaja', *tō̄bij̄p* 'tooja, tiine', *lō̄bij̄p* 'lööja; lööve, igasugune naha punetushaigus', *mū̄bij̄p* 'müüja'. Niisuguseid vorme tunnevad peale Hiiumaa Saaremaagi murded ja soome vanem kirjakeel: *iocu Wipia, olet Lain ylitze kieupi axi tullut, woipiat Waldakunnat*. Mägiste, kelle uurimusest on võetud esitatud Agricola näited,

on avaldanud arvamise, et eesti ja soome vormid ei ole omavahel ilmses suguluses, vaid on arenenud iseseisvalt. Mägiste peab neid vorme liitvormideks (vt. EK 1935, 53 jj.).

Hiiu murded ei tunne astmevaheldust sõnades, kus *B* esineb teise konsonandi eel: *sõbèr* gen., part. *sõbrà*, *kabì* gen., part. *kabjà*, *kubjà* gen. *kubjà*, *lubì* gen., part. *lubjà*, *lubjàmʷ* 'lupjama' (vrd. 54a, 56).

Lühialguline geminaatklusiil on hiiu murretes üldse väga lühike, võrreldes ühiskeelega. **Phl** Sääre küla kandis võib *-pp*-asemel esineda koguni leenis: *lõbèttʷ* 'lõpetada', *või-puiküü* *ollèt* *kabì oitʷz* 'võikirnud olid kapi otsas', *õbèdòst* 'õpetust', *kabè* pl. *kabèddʷ* 'vanaaegsed pätid ehk sussid, millega käidi talvel' (~ *kappè* pl. *kappèddʷ*). Oraalsetest klusiilidest ei ole allakirjutanu kuulnud, et needki lüheneksid kvantiteedi poolest lühikese pearõhulise silbi järel, kuigi ootaks, et kõikide klusiilide esindus oleks ühtlane. Sama isik, kes hääldas *kabèddʷ*, tarvitab sama mõistet tähistavas sõnas *pättä* *õpʷ* ikka *-tt*-d. See asjaolu osutab, et hiiu murretes on labiaalne klusiil artikuleeritud õige lõdva huulte tegevusega. AES-i murdekoguja A. K u k k on allakirjutanule lahkesti teatanud, et ka Saaremaal võib kuulda õige nõrka *p*-d *pp* asemel. *tt* ja *kk* püsiavad niisugustena.

Fortisklusiil *p*.

67. Üldjoontes esineb fortisklusiil *p* lühikesena, poolpikana, pikana ja geminaadina samadel eeldustel nagu esinesid *k* ja *t*. Sellepärast toodagu siinkohal üksnes paar huvitavamat näidet: **Phl** Sääre *plì* 'pliiats' (< alamsaksa *bli*), *plìnrè pù* 'leedripuu' (< saksa *Flieder*), *plõttʷmʷ* 'vahvasti või sörkides käima' (*sè pizine tulèB neñnà plõttʷdèz* 'see väike tuleb nõnda sörkides'), *oìnàs plukkséz inimezè* 'oinas puksis inimesi', *plāvā* 'muda, pori', *miš_sā präkkiv* 'mis sa vusserdad', *prēkkidʷ* 'askeldada', *pītk* 'pikk', *peks* 'peks', *mināp rēci* 'mina ei räägi' (< *minā ep*), *hāppè* 'häbi' (vanemal inimesil, nooremail on *hāvì*), *kamppʷz* 'karjakaupa, kambas', *koppèl* gen. *koplè* 'koppel', *lõppən* 'lõpnud', *uʷs* pl. *uʷpsūd* 'kult'. **Kas** *pludā* 'parv', *plättā* 'koeraraki', *plāštiovine* 'pääsuke', *parāmból* 'paremal pool', *lapʷs* part. pl. *lappšè*, *õppèdòst* 'õpetust', *pīškoʷp* gen. *pīškoʷpi* 'piiskop'. **Käi** Villemi *plivēməd* 'looma rupskid ehk kalduid', *kamppsón* 'kampsun', *peʷttiz* 'petis', *künarnuʷ* 'küünarnukk', *paʷp* gen. *paʷpi* 'kirikuõpetaja (heas tähenduses)'. **Ema** Viiterna

prõzihc gen. *prõzihcv* 'tõrvalõuend', *tõp* 'toop', *selppõ* 'koormapuu' (< *selkäpü), *koõpudvmv* 'koputama'. **Rei** Pihla *võõpsik* 'haspel', *põgã-pãl* 'vanaaegne meestevõõ', *toõ* gen. *toõppi* 'pühkerätt ehk -kalts', *plẽz* gen. *plẽzì* mehenimi (< rootsi *Bläs* < *Blasius*), *kanẽp* 'kanep' jne. Sandhinähtusena esineb *p* ka niisugustel juhtudel, nagu *tã* *tõp* *pĩmv* 'ta toob piima' (~ *tõB*), *sãp* *kũl* 'saab küll' (~ *sãB*), *lãm* *p* *pois* 'lambapoiss, lambur' (~ *lãmB* *pois*). Kui *m* on sisekao tõttu sattunud *s*-i ette, on *m*-i ja *s*-i vahele tekkinud *p*: *hermũz* ~ *erãmũz* 'hirmus', gen. *hermpõsv* ~ *errmpõsv*, *võimõpsõst* 'võimsalt'. Klusiili areng on sündinud sel teel, et *m*-i artikuleerimise lõpus on juba hakanud sulguma kõik ninakoopasse, sest järgnev *s* ei ole nasaleeruv konsonant. Ninakoopa käigu avaolek on järkjärgult ikka enam taandunud, kuni kõik ei ole üldse avanenud ja *m*-st on säilinud üksnes labiaalne osa artikulatsioonist ehk *p*. Praeguses keeleuusususes ongi üldisemad *m*-tud kujud, nagu *herpõpsõst* ~ *erpõpsõst* 'hirmsasti', *vorpõsẽ* *mihẽd* 'Vormsi mehed'. — Mainitagu siin veel kord tõsiasja, millel on peatunud ülal, et kui homorgaanne sulghäälik ja nasaal on kõrvu, säilivad nad teineteist assimileerimata, kui nad on kvantiteedilt ja seega ka moodustamis-intensiivteedilt enam-vähem võrdsed. Kui klusiil on lühem kui nasaal, nagu näit. *lãm* *mãz*-sõna oletatud algkujus *lãmãs, siis on klusiil samm-sammult ikka rohkem nasaleerunud, s. o. *b*-d moodustades on kõik ninakoopasse esiteks jäänud avatuks ka *b* artikuleerimise alguses ja hiljemini on avatus üha suurenenud kuni kadus täiesti *b*-ks vajaline ninakoopa käigu sulg.

m.

68. a. Nasaali *m* moodustades on huulteartikulatsioon sama kui *p*-d ja *b*-d artikuleerides. Ka suuartikulatsioon on sama, nagu osutavad palatogrammide. Pehme suulagi ning nibu on *m*-i puhul langenud aga madalamale kui *ŋ*-i ja *n*-i moodustades, nõnda et kõik ninakoopasse on avaram. Selle tõttu on *m*-i nasalisatsioon tugevam ja naabruses olevaile vokaalidele ta avaldab suuremat nasaleerivat mõju kui *ŋ* ja *n*. *m*-le järgnev vokaal on hiiu murretes sageli peaaegu sama tugevasti nasaleerunud kui prantsuse ja poola nasaalvokaalid, näit. sõnas *omã*, *kuĩmã* jne. Vt. selle kohta § 43 a. Bilabiaalne nasaal *m* on normaalselt täiesti heliline häälik, kuid helitus naabruses ta võib esineda ka helituna. Sel juhul ei ole *m*-i sageli üldse kuulda, vaid ainult silm võib näha, kuidas huuled

sulguvad (näit. sõnas *leEM*). Heliliste konsonantide helituse kohta vt. eripeatükki.

b. *m*-i esinemine hiiu murretes on kõigepealt sarnane üldpõhjaeestilise esindusega, nagu näitavad **Phl**-st toodud näited: *mētte midāD* 'mitte midagi', *mēttsv* 'metsa', *viEM* gen. *viĥmā* 'vihm', *emāstə* 'Emaste', *paSM* 'pasmas', *tuM* gen. *tuĥmī* 'tumm, keeletu', *sakksēm* gen. *sakksēmṽ* 'peenem, toredam', *ülemplē* 'kõrgemale', *sammald* 'sammalt', *õmmēloud* 'õmmeldud', *viM* gen. *viĥmā* 'vimma-kala', *uMB,aid* 'aiaga piiratud põld', *rēstvmēzē* 'ristamisi', *alcmene* 'algus', *aĥmū* 'ammu', *maĥmuspu* 'ribes alpinum'.

Erilist tähelepanu väärib deverbaalsete substantiivide tuletamine lõpuga *-m*, gen. *-ma:kāim* 'käimine, käik', *kāimā inimene* 'inimene, kes on juba nõnda vana, et teda võib usaldada väliste teotustele või töödele', *kāimā-tōrz* 'tõrs, milles õlu käib', *mūlm* 'müük, müümine', *mūlmā-rīdāD* 'riided, mis on müüa ehk müügil', *sōm* 'söök, söömine', *lōunv-sōma a,ēal* 'lõunasöögi ajal', *sōmā rānD* 'söömalaud' (**Rei**), *sōmā kāzi on pik*, *lōmā kāzi on lühikkē* 'sööjal on pikk käsi, lõojal on lühike käsi' (vanasõna, **Kas**); *lōm* 'löömine, löök', *lōmā-kēl* 'löögikell' (vastand *nāidū*, s. o. ajanäitajale kellale, **Rei** Rootsiküla); *lōm* 'loomine', *kū lōm* 'kuu loomine', *jōm* 'joomine, jook', *vīnajōmalē* 'varrudele', peale selle on *vīna-jōmad* ~ *vīna-jōmad* 'peigmehe kosjatulek pruudi poole', *jōmāks olūt kül* 'joogiks õlut küll'; *sām* 'saamine', *pūškō arusāmagṽ* 'vähese mõistusega' jne. Praegu liitub *-m* peamiselt vaid pearõhulise silbiga, mis lõpeb pika vokaali või diftongiga. Mõningad näited osutavad, et varemini on selle tuletise tarvitamine olnud produktiivne muudegi verbitüüpide suhtes, vrd. *kañdṽm* gen. *kañdṽmṽ* 'seljatäis, sületäis, kandam', *hānā-rištṽmṽ* 'hädaristsed'.

Puhast murret kõnelevail isikuil on *-ttoin*-lõpuliste adjektiivide genitiivis ja sellest tuletatud käänetes alles *-ma:kēlētōmṽ* 'tummad, keeletud', *hōlētōmṽ* 'hooletud', *mūin pīmā tilgaitumaks ära*, 'müünud piima ära viimse tilgani' jne. — Numeraalide *kahēzv* ~ *kahīzv* (vanemail) ~ *kahēksv* (nooremil) ja *ühīzv* ~ *ühēksv* genitiivid on *kahēzṽmṽ* ~ *kahēzṽm* ~ *kahēksṽmṽ* ~ *kahēksṽm*, *ühīzṽmṽ* ~ *ühīzṽm* ~ *ühēksṽmṽ* ~ *ühēksṽm*.

-me-tuletisega noomenitel ei ole hiiu murretes seda liidet, vaid öeldakse *lavē* gen. *lavē* 'lade', *kubē* gen. *kubē* 'kube', *ištē* gen. *ištē* 'iste', *aštē* gen. *aštē* 'aste'. Seega on see rühm sõnu siirdunud teise sarja, nimelt nende sõnade hulka, millel on algupäraselt olnud lõpp **-eh*, **-ek* või **-es* (*kaštē* gen. *kaštē* 'kaste', *imē* gen. *imē* 'ime').

Nooremaile on *ištma*, *lavðeme* jne. sisse turgimas. Mõnes sõnas on *-me*- siiski murdeomane: *süda,me* 'südame' (NB. interjektsiooni *süda,me aeg* 'oh sa taevas'), *idðməd* 'eod' (nom. *idð*).

Lõpuks pandagu tähele mõningaid sõnu, kus *m* vaheldub mõne teise konsonandiga, ilma et selleks oleks foneetilisi põhjusi: *malv* gen. *malvi* 'malm' ~ Wiedemann EWb *mal'm* 'Gusseisen'; *Malvaste* (= *malvástε*) küla **Rei**-s < rootsi *malmas* (Svio-Estonica 1938, 36); Wiedemann EWb tunneb Hiiumaalt *kīm* gen. *kīma*, *kīma*, *kīmas* = *kīw*, *kīwa*, *kīwas* 'schiefe Richtung' jne., *maštik* ~ *nastik*; Wiedemann EWb *pīpu mopsima* 'schmauchen (bes. spöttisch von Kindern)' ~ *piipu popsima*. Sõnalõpuline *-n*, mis liitsõnas on sattunud labiaalse klusiili ette, on muutunud *m*-ks: *oūmbu* ~ *oūbō* ~ *ōūmbu* 'õunapuu', *sūdambāk* (vokil).

c. Rohkem kui mõne teise konsonandi puhul leidub *m*-i vaadeldes sõnu, kus lühike üksik häälik vaheldub pikaga või geminaadiga. **Phl** Sääre *ūñmarvõ,ea* 'naisteenija talus või sakste juures' ~ **Rei** Rootsiküla *ūmārda*, transl. *ūmārdaķs*; kõikjal on ühe *m*-ga *ūmarune* 'ümmargune', *ūmarene*, *ūmārik* id., *hiñmū* ~ *iñmū* 'himu', *hiñmustvmp* 'himustama', **Phl** ~ ka *himūstvx* 'himustas'; *kañ* gen. *kañmi* = *kamēl* gen. *kañlē* 'kammeljas', tavaliselt on *homik* ~ *humik* ~ *omik* ~ *umik* ja ess. *homigv* ~ *humigv* ~ *omigv* jne. ühe *m*-ga, kuid **Phl** on hästi levinud ka *hoñmigv* ~ *hoñmīgō* 'hommi-kul'; *samā*, *sañmā* 'sama' ~ *sesa'mma* 'seesama', *nōñnā sañmuñtē* 'niisamuti'. Geminaat-*mm*-ga on *hāñmārik* ~ *āñmārik* 'koit või videvik', *kañmāl*, *kañmalōgv* 'kamal', *ühē jāñmūzεD* 'ühejämehed'. Vastuoksa on lühikese *m*-ga *omēñtē* 'ometi', *tā olē umistuzεz* 'tal oli kõht kinni' (**Phl**) jne. § 66 on öeldud, et *pp* > *B* selle tõttu, et labiaalsete klusiilide artikuleerimine ei ole nõnda intensiivne kui muude klusiilide oma. *m* ja *mm* laialdane vaheldus osutab samuti, et ka *m*-i moodustades ei ole huulte tegevus väga intensiivne, mis asjaolu võimaldab igasuguseid kõikuvusi.

Ahtushäälikud *w* ja *β*.

69. Nende häälikute kõrval, mille kujundamisel huuled moodustavad täieliku sulu, on hiiu murretes muidki bilabiaalseid konsonante, nimelt ahtushäälikud *w*, *β* ja *ʷ*. *w* on nn. poolvokaal ehk poolkonsonant, mille kujundamisel huuled on tugevasti ettepoole lükatud ning ühtlasi ümmardatud. Huulte vahele on jäänud avaus, mis tuletab meelde hernest. Samal viisil on moodustatud ka *u*.

Vahe *w* ja *u* artikulatsiooni vahel seisab selles, et *w*-d artikuleerides on huulte ettepoole lükkumine ja ümmardumine intensiivsem. Palatogrammide näitavad, et *w* puhul tõuseb keel samas suunas, kus ta on *u*-d moodustades. Siingi on erinevus selles, et *w* artikuleerimise ajal on keele tõus intensiivsem, s. o. suurem.

w võib Hiius esineda üksnes *u* järel siirdehäälikuna, kui järgnev häälik on taas vokaal: *kaũwà* ~ *koũwà* 'kaua', *kũwèD* 'kuued; seelikud', *tũwɔ* 'tuua', *õũwéz* ~ *õũwəz* 'õues'. Eesti ühiskeeles on *w*-l samad esinemisvõimalused, näit. *kaũwà*, *aũwàz* 'hauas', *gũwèst* 'õuest', *jũwa* 'juua' jne. Hiius on allakirjutatuna kuulnud *w*-d veel **Rei** rootsi algupäraga perekonnanimes *kwarnström* ~ *kwarnstrēm* 'Kvarnström', kus *kw*- võib põlvneda otse eesti-rootsi substraadist. Ehk *w* on küll kombinatoorne häälik, on ta siiski niihästi hiiu murretes kui ka ühiskeeles foneetiliselt olulise tähtsusega, liiatigi et tema kaudu on läinud läbi häälikumuutusi. Teatavasti on peamiselt lõuna-eesti murretele omased vormid *kaũvâ*, *tuũvâ*, *gũvèn* jne. Siin on -*ũv*- arenenud just -*uw*-st -*uv*- vahendusel. Vokaalile *u* järgneva poolvokaali *w* artikulatsiooniviisi on järk-järgult muutunud üha lähemale *v* omale, s. o. bilabiaalse *w* asemele on alguses tulnud samuti bilabiaalne *β* ja siit on vähehaaval mindud edasi labiodentaalse *v*-ni. Üleminekud on selle tõttu olnud eriti hõlpsad, et *β* on n.-õ. vahehäälik *w* ja *v* vahel. Nagu juba öeldud, on *β*-gi bilabiaalne häälik. *w*-st läheb ta selle poolest lahku, et tema kujundamisel ei ole keeleselja tõusu velaarises suunas ja huuled ei ole ümmardunud ega lükkunud ettepoole, vaid nad on enam-vähem otse jõudeasendist asetunud artikuleerimisasendisse, jättes endi vahele pikliku ning kitsa pilu. Samasugune piklik kitsas pilu on *v* moodustamisel alumise huule ja ülemise hammaste-rea vahel. — *β* ei esine hiiu murretes ei fonoloogilise ega kombinatoorse häälikuna, kuid teda võib siiski kuulda hääldusveana. Nimelt moodustavad paljud vanad inimesed, kellel puuduvad ülemised hambad, labiodentaalse *v* asemel selle bilabiaalse hääliku. Nõnda näit. hääldas üks **Phl** Aruküla 90-aastane keelejuht pea-aegu järjekindlalt *keβâ* *vè* 'kevad', *jè βiz βäinäst hũlced ka s-sarè lahèze* 'jää viis väinast hülged Kassari lahte'. Et ka teisel selle küla keelejuhil esines *β*, tekkis alguses niisugune eksitav mulje, nagu oleks Helterma sadama ümbruses *v* > *β*. Alles hiljemini sai selgeks selle häälikumuutuse füsioloogiline individuaalne taust. Peale Aruküla on *β*-d registreeritud Nõmbas ja Paladel: *kõβâ* 'kõva', *käzi-kibi* 'käsikivi'. Lehitsedes AES-i murdekogusid torkab

silma, et mõnigi murdeuriija on langenud selle orgaanidefekti resultaadi ohvriks ja arvanud, nagu leiduks murdes β . Näiteks on kaks AES-i murdekogujad 1938. a. suvel pannud **Mar** Haekas kirja üksnes v -lisi vorme (MT 242 ja MT 243). Kolmandal kogujal esineb aga samast kohast ka β : MT 241, 2 *taēβašsə* 'taevasse', 4 *minēβā sui* 'mineval suvel', 6 *pāβā* 'päeva' jne. **Phi**-s on Sääre, Kuri ja Sarve külas nooremad inimesed väitnud, et vanasti olevat öeldud *kōbā* 'kōva', *kibī* 'kivi', *vārā_B* 'värav', *lebā_Bgot* 'leivakott', *krā_B* 'kraav' jne. Allakirjutanu ei ole aga oma kõrvaga kuulnud B -d pro v isegi kõige vanematelt ja kõige vanamoelisema keelega hiidlastelt. Hurda hiiumurdelised vanavara kogujad Tikerpuu ja Mey, kelle keel on inimpõlv vanem sellest keeleuususest, mis on pandud kirja käesoleval sajandil, kirjutavad ikka v : *kōwasti* (H II 41, 114), *toower* 'toober' (122), *laawale* 'lavale' (124), *ke-wade* (142), *jahukiwi* 'käsikivi' (24). Sellepärast võib arvata, et $v > B$ ei ole hiuu murretes kunagi esinenud. Noorte teated vanade B -st on lähtunud usutavasti β -st. On kuuldud häälikut, mis erineb v -st ja on kuidagi lähedane B -le, mis siis identifitseeritakse B -ga. — Nendel eesti murdealadel, kus B esineb kõikidel sugupõlvedel (AES 44, 114 **Juu**; AES 54, 47 **Kse**; AES 71, 162 **Mär**; AES 88, 118 **Ris**; Saaberik VMP 26 **Vig** jne.), või kus v asemel on $B \sim p$, võivad häälikumuutuse algatajaks ning levitajaks olla olnud just hambutud vanakesed. Ei tohi unustada, et vanaemadel ja vanaisadel lapsehoidjatena on üsna suur mõju lastelastele¹⁾.

Niihästi w kui β on helilised häälikud.

Huulte vönkehäälik ψ .

70. a. Kirjeldatud bilabiaalsete ahtushäälikute kõrval kohtab veel üht haruldast häälikut, nimelt seda, mida üldeestiliselt tuntakse hobuse ptruutamisest. Hiuu murretes esineb ψ järgmistes sõnades: ψ , ψ 'ptruu, ptruu (hobuse peatamine)', $\bar{\psi}p\psi m\psi \sim \bar{\psi}p\psi m\psi \sim \bar{\psi}p\psi m\psi$ 'ptruutama', $\psi\psi\bar{e}$, $\psi\psi\bar{e}$ 'lehmade juurdemeelitus', $\bar{v}\bar{i}\bar{s}\bar{s}\bar{e}$ $\bar{v}\bar{i}\bar{s}\bar{s}\bar{e}$ $\psi\psi\bar{e}$, $\bar{v}\bar{i}\bar{s}\bar{s}\bar{e}$ $\bar{v}\bar{i}\bar{s}\bar{s}\bar{e}$ $\psi\psi\bar{e}$ id. Samast tüvest on verb *lehmē $\psi\psi\bar{e}p\psi m\psi \sim \psi\psi\bar{e}p\psi m\psi$* 'lehmi $\psi\psi\bar{e}$ öeldes kutsuma'. Peale hiuu murrete on ψ tuntud kogu keelealal. Eesti ψ moodustatakse nõnda, et kopsudest tulev õhuvool surub suletud huuled ette ja murrab viimaks takistava sulu ning

1) Torma ja Laiuse kihelkonna piiril on allakirjutanu kohanud väikese tütarlapse, kes kõneles üksnes kõige puhtamat kodavere murret. Põhjuseks oli see asjaolu, et ta hoidjaks oli toodud vanairimene Kodavere Kokorast.

moodustab väljapääsu-pilu. Elastsuse tõttu tõmbuvad huuled tagasi endisesse asendisse, kuni uus õhusurve sunnib neid uuesti avanema. Huuled peavad kogu pilu aja säilima sedavõrd lähedal teineteisele, et ei teki alalist avaust. Avanemine ja sulgumine toimuvad tõhusalt ning õige kiirelt. Huuled on ettepoole lükatud ning ümmardatud umbes samasse asendisse, nagu *u*-d kujundades. Mõnikord võib *ψ*-le järgneda ka vokaal *u*, kuid vajaline see ei ole, vaid hääliku artikulatsioon võib lõppeda kohe siis, kui lõpeb tremulatsioon ning huuled sulguvad samasse asendisse, milles nad on *p* moodustamisel. Niisuguses asendis on huuled ka enne tremulatsiooni. Selle tõttu jääb kuuljal mulje, nagu oleks *ψ*-ga ühenduses hääldatud ka *p*. Kümograafiline kurv *ψ*-st näitab, et kõigepealt ongi implosioon, siis järgneb oklusioon ja eksplosioon; nende järel tuleb niisuguseid kurve, mis iseloomustavad *r*-i tremulatsiooni (vt. joonis 64). Ongi *r* ja *ψ* peamine moodustus sama; vahet on ainult selles, et ühel juhul võngub keeleots ja teisel huuled. *ψ*-hääliku huulte võngete arv on kõikuv. Kõikuvuse olulisemaks põhjustajaks on kvantiteet. Tavaliselt on sulghäälikute *D* ja *G* ees olev *ψ* lühike, umbes 1—3 võnkega. Iseseisev või vokaali ees käiv *ψ* on vastuoksa tunduvalt pikem. Kõige enam võnkeid on aga interjektsioonil, millega väljendatakse külmatunnet: $\hat{\psi}$, $\hat{\psi}$. Viimasest interjektsioonist peab mainima veel, et tema alguses ei ole *p*-line sulg moodustatud nõnda tõhusa ilmekusega kui näiteks hobuse peatamise sõnas.

Kirjakeeles tarvitatakse *ψ* edasiandeks ühendit *ptru*, mis eeldab, et peale bilabiaalse sulu, tremulatsiooni ja huulte ümmardumise tajutakse veel oraalset *t*-list sulgu. Pärast seda, kui huuled on sulgunud, liigub keel koos surutava õhuvooluga ettepoole. Selleks ajaks, kui huuled avanevad piluks, on keeleots omaltki poolt kujundanud sulu vastu alveole või ülemisi hambaid, nagu *D* ja *t* puhul. Isikuti või tõhususe järgi võib sulg olla moodustatud kas natuke eespoolsemalt või tagapoolsemalt. Keeleotsa sulg vastu igemeid või hambaid ei ole *ψ* hääldamisel püsiv, vaid see katkestub koos huulte sulu avanemisega ning keeleots võngub samal ajal kui huuledki. Keele võnkumine on loid.

Kümograafitrumlile võetud larüngaalsed kurvid kõnelevad kahesugusest kõrisõlme tegevusest *ψ* moodustamisel. N.-õ. *p*-line osa *ψ*-st on helitu. Helilisus tekib siis, kui algussulg on avanenud ning algavad huulte võnked. Kui lõpevad huulte võnked, lõpevad ka häälehuulte võnkumised, kui *ψ*-le ei järgne mõni heliline häälik.

Lõppkokkuvõttes võib siis öelda, et hiiu murrete ning üldse eesti keele ψ on heliline bilabiaalne võnkehäälik ehk vibrant kaaskäiva loiu keeleotsa-vibratsiooniga. Hääliku alguses on kahekordne sulg: bilabiaalne ja lingvo-dentaalne või lingvo-alveolaarne; sulu osa häälikut on helitu, muu aga heliline. — ψ on eesti keeles haruldane häälik, kuid siiski keelehäälik, millel on kindel fonoloogiline funktsioon. Tema esinemise ja foneetilise tagapõhja kohta vt. lähemalt Ariste, Huulte võnkehäälik eesti keeles (ACUT B XXXIV. 2. Tartu 1935).

b. Peale kirjeldatud liithääliku ψ esineb hiiu murretes veel teine labio-oraalne liithäälik, nimelt pt , näiteks interjektsioonides *ptüi*, *ptüh*. Selle hääliku kujundamisel on samaaegselt keeleots surutud hammaste vahele, kus ta moodustab sulu, ja huultega moodustatakse teine sulg; ühtlasi on huuled nõrgalt ümmardatud ning ettepoole lükatud. Dentaalse ja labiaalse sulu implosioon, oklusioon ja eksplosioon on enam-vähem samaaegsed.

Labiodentaalsed häälikud.

v.

71. a. Kettunen LUKD 7 jj. ütleb Kodavere *v*-st: „In der regel ist der in rede stehende laut in dem kodaferschen dialekt sowie meistens auch anderswo im finnischen ein reiner konsonant, ein leiser stimmhafter labiodentaler spirant, für den die benennung „halbvokal“ nach keiner richtung hin angemessen ist.“ Sama võib öelda hiiu murrete *v*-st, et see on tõeline konsonant, kuigi eesti *v* on üldiselt väga lõdvalt hääldatud. Oraalselt ei ole *v*-l kindlat artikulatsiooni, vaid keele asend ning suund oleneb sellest, missugune on vokaalnaabras. Huulteartikulatsioon toimub nõnda, et alumise huule siseäär läheneb ülahammaste välisääre vastu. Huule ja hammaste vahele jääb eesti keeles võrdlemisi lai pilu, mille tõttu *v* ei ole artikuleeritud nõnda tugevalt, nagu soome, vene või saksa keeles, nagu allakirjutanu tähelepanekud on osutanud.

b. Niihästi algupärane *v* kui $v < \beta$ on hiiu murretes esindatud üldjoontes sarnaselt ühiskeele *v*-ga: *P_{hl} vallä_llè: laps jähi vallä_llè mahà* 'laps jäi isata ja emata maha', *valù* 'valu, valgus', *vél* 'vill', *v_ēn_D* 'vend', *viřv_äD* 'oksad, vitsad, haod', *riDv_äD* 'ridvad', *tül jē_B vac_äv_pk_s* 'tuul jääb vagusaks', *jê kahv_ä* 'jäähunnik merel',

teřvəD 'terved', *kavà.lòz* 'kavalus', *sařvèD* 'sarved', *ořv* gen. *ořvà* 'ahjukapp', *sřvà.D* 'saavad' jne. Teistel murdealadel on täiesti samasugused suhted. Mõnedes sõnades on nõrk $\beta > v$ üldistunud: *halv* gen. *halvà.*, part. *halvř* 'odav', *hâv* gen. *hřvà.* 'haab', *třvà.z* gen. *třvř* 'tiib' kõrval esineb *třv* gen. *třvà.* ja kohati (Reikama) ka *sřv* gen. *sřvà.* (näited on **Phl**-st). Hiiu omapärasusi *v* esinemises on õige mitu. Kõigepealt kohtame *v*-d intervokaalselt, kui algupärase diftongi järelt on kadunud klusiili nõrk vaste: *hâvà.D* ~ *avàD* ~ *ovàD* 'hauad' (: *haùD* ~ *aiùD* ~ *oiùD*), *křvèD* ~ *křvèD* 'kõied' (: *kõiz*), *jřvà.B* ~ *jovàB* 'jõuab' (: *jõùDmř* ~ *joùDmř*) jne., mille kohta on ülalpool eri kohtades (näit. 19c) toodud rohkeid näiteid. Siia rühma kuulub ka *provà.* ~ *provà* 'proua' (keskealiste sõna, vanematel on *prũvà.* ~ *prũvà* ja nooremad ütlevad *proũvà*). — Siirdehäälikust *w* on arenenud *v* sõnasse *avà.vòz* 'avaus' (< **avà.wòz* < *avadus); sõna ise näikse olevat laen ühiskesleest. *w* kaudu on saadud *v* ka komparatiivi *õhvèm* 'õhem' (< *õhwèm << *ohu-dẽmpi), positiivi nom. *õhũne* 'õhuke'. Kalanimes *valvaskala* 'valaskala' on *v* tekkinud sõnna arvatavasti rahvaetümolooia kaudu, mis on toetunud sõnale *valvà.z* 'valvas, ärgas, virge'. — Sõnalaguline *v* on Hiius säilinud, siiski on aga *hõlimř* 'voolima', *hõlřD* 'voolid' (**Phl**, mujal muidugi *õlimř*). Kuju *võlima* kõrval esineb Lääne-Eestis laialt *õlima*, mida konstateerib juba W i e d e m a n n EWb.

c. Sõna sees on konsonandile järgnev *v* kadunud, kui *v*-le järgnes *i*: *přlř* gen. *přlvè* 'přlv', *izũ-břli* 'piksepřlv', *hřri* ~ *řri* (gen. *hřřvè* ~ *řřvè*) 'hřrv', *řřDmř* ~ *řřvřDmř* 'řřvitama', *põli* (gen. *põlvè*) 'põlv, põli', *põlřtẽ* 'põlvili', *põlřD* 'põlvede', *jãri* 'jãrv', *salř* 'viljasalv', *ka.ẽũ sãlřnòz* 'kaevurakked', *tõri* (gen. *tõřvè*) 'karjapasun', *talř* 'talv', *talřne* 'talvine' (**Kãi**), *sũřtẽbũhad* 'suvistepũhad', *sarř* 'sarv', *sarřtř* *pullřD* 'sarvitud pullid', *tarřst* 'tarvis', *terřz* 'tervis', part. *terřt*, *vř terřzřD* 'vř tervisi' (*v*-ta on ka *terè*, *terẽtřmř* ~ *terẽDmř*). Nooremates laensõnades ei esine *v* kadu: *vãřvřD* ~ *vãřvřD* 'vãřviti', *salřvẽmř* ~ *salřvimř* 'salřvima'. Kao põhjustajaks on olnud *i* artikuleerimisviis. *i*-d moodustades on huuled tõmbunud tahapoole ning on kaugel hammaste äärtest, jättes oma vahele pika pilu. Hüpe *v* artikulatsioonikohast *i* omasse on võrdlemisi suur. Eesti keeles on praegu maksimas üldine tendents, et huuled on artikuleerides tegevuses võimalikult vähe. Hiiu murretes on näiteks peaaegu kogu kõne aeg huuled enam-vähem ühtlases poolümmardunud asendis. Huulte loiu tarvitamise alged ulatuvad tagasi kaugesse

minevikku, nagu osutavad mitmed häälikumuutused ning praegu mainitud *v* kadu ja samuti *v* kadu labiaalsete vokaalide eest ja järelt. Labiaalseid vokaale kujundades on huuled tublisti lükatud ettepoole ning ümmardatud, mida ei ole *v*-d moodustades. Siin on samuti välditud liiga suurt hüpset huulte tegevuses ja *v* moodustus on muutunud vähehaaval ikka enam labialiseerituks kuni arvatavasti *w* vahendusel on kadunud igasugune huulte tegevuse erinevus. Järgneva mõningaid näiteid selle kohta, kuidas hiiu murretes *v* on kadunud labiaalvokaalide naabrusest. Toodud näidete hulgas on niisuguseid, kus *v* kadu on väga vana ja ka niisuguseid, kus kadu on läinud läbi kõige hilisemal ajal, mis osutab, et mõni väga vana foneetiline tendents võib edasi kesta tänase päevani — *vāi* 'väi', *kāiz* 'käis', *kāib* 'käib', *aüz* 'aus', *kazü* 'kasu, kasv', *kazüvvd* 'kasvavad' (< **kasvu-*), *kazüjv* 'kasvaja', *karüne* 'karvane; kare, karm' (< *karvunen), *karubidē kokkō läin* 'karvupidi kiskuma läinud' (< *karvoin), *arü* 'arv, aru', *püşkō aruzm̄pov* 'pisikese arusaamisega', *harü* 'harva' (< *harvoin), *harü keññel ollē r̄mā. n̄v̄v̄* 'harva, kellel oli raamatuid', *körüne* 'leivakõrvaline' (< *korvunen), *körultē* 'kõrvuti', *suü* 'suvi', *tuü* 'tuvi', *tüü* 'tüvi', *külü* 'külv', *l̄üçene* ~ *l̄öüçene* jne. 'lõoke', *toüttuz* ~ *töüttöz* 'töötus', *noüttuz* ~ *nöüttöz* 'nõutus', *üä.*, *õä.* (**Phl, Kas, Käi**) ~ *üä.*, *õä.* (**Emā**) ~ *üä.* (**Rei**) 'iva', mille kõrval esineb ka *v*-line kuju, näit. **Phl** Sääre *üvä.*, **Käi** Luguse *õvä.*; *tōr* gen. *tōri* (**Phl, Rei**) ~ *tōri* (**Kas**) 'toober' ja **Phl** Sääre *tōv̄r* gen. *tōv̄ri*, Tikerpuul on *toower* (H II 41, 122); *krūmv* 'kruvima', Tikerpuul l. c. 217 *kruuma* = *kruuvima*, **Phl** Kere-maa *krūv-jahü* 'kroovitud jahu'; *ka.ēü* ~ *ka.ēö* 'kaev' (nom., gen., part.), *kāju* ~ *kājō* (ill.), *kājuz* ~ *kājöz* (iness.). Siin pandagu tähele ka sõna *hea* vasteid, mis vanemal põlvel on *hē* (**Phl**) ~ *ē* (**Kas, Käi, Emā**) ~ *â* (**Rei**), samuti *hēstē* ~ *ēstē* ~ *āstē* 'hästi'. Nooremail on *hēä.* ~ *ēä.* ~ *ää.*

Silbi lõppu sattunud *v* on konsonandi järel muutunud *u*-ks: *lavü* gen. *lavvā.* 'latv' (kuid nom., gen., part. *rivvā.* 'ritv', **Käi**-s esineb ka *lavē.* gen. *lavē.* part. *lavēv.* ill. *lavēze*; seega on see sõna morfoloogiliselt viidud samasse rühma, kus on *lavē* 'lade, kiht'), *razü* gen. *razvā.* 'rasv', *karü* 'karv', *körü* gen. *körvā* 'körv'. Sama saatuse osaliseks on saanud *v* sõnas *kuļjü* gen. *kuļvā.* 'kuiv'. Kadu esineb üldiselt üksnes pearõhulise silbi järel, sest hiiu järgsilpides pole neid ühendeid.

Kaasrõhulise silbi järel on algupärane *v* ja *v* < *β* säilinud (*lihäv* ~ *lihāv.*, *vävēv.*, *tucēv.*, *väräv* ~ *värāv.*) peale sõna *palä.* ~

palà 'palav', mis on enamasti ikka *v*-ta: **Phl** *palà*, *pêv* 'palav päev', *palà-haiçε* 'soetöbi'. Lääne-Hiius, peamiselt **Ema**-s, on suurem tendents *v* kaoks kui mujal. Siin võib *v* kaduda ka pearõhulise vokaali järelt: *ävà ja vaè* 'häda ja vaev', *laè* 'laev', *kaè* 'kaev', kuigi **Phl**-ski võib kuulda *la.è ~ la.è*. — Ülalpool *j-d* käsitledes (64a) on mainitud, et sõna lõppu sattunud *j > i* eriti just selle tõttu, et *j* on pidanud olema õige vokaalne. Sama võib öelda *v-st*. Praeguste kujude *razù*, *kõrù* otseseks lähtekohaks tuleb pidada **raswa*, **kerwa*. Ka sõnalõpune *v* on pidanud kaduma *w* ja selle lõdvasti hääldatud edasiarengu *w* kaudu. — Siia ei kuulu *pêv ~ pâv* 'päev', mis liitsõnades harilikult kaotab *v*: *jñnibe*, *laùppe* jne. Selles sõnas on *v* n.-õ. ära kulunud, nagu ka sõnas *pällik* (< **päivälikko*): *pällicò säinvd* (**Phl, Kas**) 'suvised säinad', *va.ène*, *va.ene* 'vaene', *veškè* 'veega või auruga töötav veski'. **Käi**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s ei ole *v-d* mitmuse kolmandas isikus ja preesensi partitsiibi partitiivis: **Käi** *Villemi tulà.D* 'tulevad, tulevat', *nat.tegå.D* 'teevad, tegevat'; **Ema** *Viiterna olà.D* 'olevat', *nägà.D* 'näevad, nägevat'. **Rei** *tegå.D luiskvzi* 'teevad luiskusid'; **Tikerpuul** on sellest kihelkonnast *tulad* 'tulevad' (H II 41, 27), *olad* 'olevat' (191), *oleks feda weel olad* 'oleks seda veel olevat' (119), *kloppid* 'klopiavad' (139). **Phl**-s ja **Kas**-s on *v* püsinud, näit. **Phl** *jüškù polèks inimene olèvvd*. Sääre külast on kirja pandud kaudne kõneviis järgmisel huvitaval kujul: *rahväs-surèv nälqv* 'rahvas surevat nälga', *ükskord olèv oln* 'kord olevat olnud' jne. Samas Sääre külas on kuulnud ka *tegå.D heřmsat.tegå.D* 'teevad hirmsad teod', mis vorm on usutavasti laen naaberkihelkondadest.

Lõpuks ei ole *v-d* sõnades *põü ~ pou* gen. *põüwè ~ pouwè* 'põu', *õü ~ ou* gen. *õüwè ~ ouwè* 'õu', *sau ~ sou* gen. *sauwè ~ souwè* 'savi'. Neis sõnades arvatakse murdeti olevat olnud geminaat (vt. näit. Kettunen EKÄH 116, id. VKÄH² 118) *ww*, *wv* või *vv*, mille vastu foneetiliselt seisukohalt ei ole midagi öelda, nõnda et *u < ww < vv*.

d. Hiiu murretes kohtab omapärast *v* lausefoneetilist esinemist. Kui sõna algab labiaalse vokaaliga, võib selle ja eelmise sõna lõppvokaali vahele tekkida *w* või *v*: *pimè õ vollè* 'pime õ oli', *onš-se voitsvz juvà* 'kas see on otsas juba?', *tä wollè ~ vollè* 'ta oli'. Kõige harilikum on *v* siis, kui eelmine sõna lõpeb *u* või *w-ga*: *sür tõü_vollè kõz* 'suur hulk oli koos' (vt. ka **P a a s**, Häälikulooline ülevaade Pühalepa kihelkonnast, AES 85, lk. 81). Samuti tekib ka *j* vokaali ette, kui eelmine sõna lõpeb *i-ga*: *äi_jotè* 'ei ole'.

Olgu siinkohal öeldud, et sama nähtust esineb ka liivi keeles, mida on juba mitmes kohas võrreldud eesti saartemurretega, vt. Ket-tunen LW XXXVII: *vuozà* 'anteil, fleisch', *voļc* 'halm', pl. *voļgāv* jne., mille kohta ütleb autor: „Es handelt sich eigentlich um die entwicklung $o > uo > vø$ “.

f.

72. Normaalselt on *v* heliline häälik, kuid helitu konsonandi järel võib ta olla ka helitu: *koŋv*, *rašv* (nooremal). Helilise *v* ja helitu *v* vahel ei ole muud artikulatsioonivahet peale selle, et ühel juhul esineb helilisus ja teisel juhul seda pole. *f*-i moodustamine läheb aga *v* omast mõnes suhtes lahku. Esiteks on *f*-ki helitu häälik. Labiaalselt kujundatakse ta samuti nagu *v*, s. o. alumise huule siseäär suundub vastu ülemiste hammaste välisäärt, kuid pilu moodustamine on teissugune. *v*-d moodustades on pilu nõnda avar, et huule ja hammaste vahelt pääseb õhk läbi voolama. Eesti *f*-i moodustades on huul surutud täiesti vastu hammasterida, surve on pealegi õige tugev, nõnda et õhk pääseb välja üksnes hammaste vahel olevaist loomulikkudest vahedest ja huultenurkadest, kus sulgu ei ole moodustatud. Seega siis on *v* ja *f*-i moodustamise peavahe intensiivsuses ega mitte helilisuses. Artikuleerimise intensiivsuse poolest on *v* ja *f* samades suhetes nagu *b* ja *p*. Ka fonoloogilised esinemistingimused on samad. Intervokaalselt võib *f*-ki olla ainult geminaatselt, vrd. eesti ühiskeele *eŋfekt* 'efekt', *affiš* 'afišš', *raffaz* gen. *raffa* 'rahvas, rahva' jne.

Hiiu murretes esineb *f* kahel juhul. Esiteks kohtab teda sõna sees niihästi omades kui ka laensõnades. Siin on *hf* arenenud algupärasest *hv*, *hv* < *f*, *uh*; **Phl** *koŋf* gen. *koŋvi* 'kohv', *kraŋf* gen. *kraŋvi* 'krahv', *jõŋf* gen. *jõŋvi* 'jõhv', *viŋf* gen. *viŋva* 'kihv', *küŋfal* 'kühvel', *rahvaz* gen. *raffv* 'rahvas, rahva'. Toodud näidetest selgub, et *f* < *v* pika *h* järel. Teatavasti on kvantiteedilt pikem *h* helitum või täiesti helitu. *h* helitus on mõjunud, et järgnevi häälik on helitu. Lühikese helilise *h* järel säilib heliline *v*, kuigi harva võib isikuti kuulda ka *vaifä* 'vahva', *kaifä* 'kahvatu' pro üldisem *vahvā*, *kahvā*, nagu isikuti võib olla ka *rahvāz* gen. *raffv* (vt. 47b). Teatavasti on *hv* laialt Põhja-Eestis ja ka ühiskeeles muutunud *f*-ks või on praegu muutumas: *raffaz* gen. *raffa*, *kaffäitu* 'kahvatu', *affēn* 'ahven', *vaffä* 'vahva', *vaffuz* 'vahvus'. Niisugune esindus on saanud alguse just *hf*-lisest tugevast astmest,

mis on praegu omane hiiu murrete hääldusuuususele. — Pandagu tähele, et *h* järel ei ole sõnalõpuline *v* muutunud *u*-ks.

Teiseks võib *f* harukorral esineda sõnaalguseski mõnedes merisõnades, nagu *fōk-pūjêd* 'fokkpurjed', *fallpmv* 'üles vinnama'. Sel viimasel juhul on *f* fonoloogiline häälik, mis on kätte õpitud võõrkeelte kaudu. Muidu on hiidlasele *v* ja *f* fonoloogiliselt sama häälik nagu paljudele ühiskeelt kõnelevaile eestlastele, kes ei oska eraldada *f*-i *v*-st. Eesti standard-ühiskeeles on aga *f* saamas fonoloogiliselt iseseisvaks häälikuks.

Ülevaade hiiu murrete konsonantidest.

73. Eelnenud käsitlustest näeb, et hiiu murretes on järgmised konsonandid: larüngaalid *ʔ*, *h*, *u*, velaarpalataalid *ç*, *γ*, *ç*, *k*, *ŋ*, meediopalataalid *j*, *j*, prepalataal-alveolaarid *n*, *n*, *z*, *s*, *š*, *l*, *l*, *r*, *r*, alveolaar-dentaalid *d*, *t*, bilabiaalid *b*, *p*, *m*, *m*, *w*, *β*, *ψ*, *pt*, labiodentaalid *v*, *v*, *f*. Peale selle esinevad koronaliseeritult *k*, *ŋ*, *ç*, *l*, *ç*, *ç*, *p*, *m*, *v*. Konsonantide jaotus on olnud füsioloogilis-foneetiline. Fonoloogiliselt vaadates on suhted tunduvalt teissugused, sest mitte kõik foneetiliselt iseseisvad häälikud pole ühtlasi ka foneemid. Kombinatorsete häälikutena langevad kohe välja *γ*, *ç*, *j*, *w*, mida hiidlane ei taju iseseisvaks häälikuks. *γ* on hiiu murde kõnelejaile *c* või *h*, *ç* on *h* ja *j* nüansside vahesid ei käsitata iseseisvaiks häälikuiks. *w* tajutakse eelneva *u* lõpposaks. Kombinatorne häälik on enam-vähem ka *f*, mida samastatakse *v*-ga. Niisamuti on kombinatoorsed helitud *n*, *l*, *r*, *m*, *v* ja koronaliseeritud konsonandid. *β* esinemine on tingitud kõneorganite defektist. Kuulja peab teda *v*-ks, mis ongi tema asemel normaalse organismiga murdekõnelejail, või *b*-ks. *š*, *ç* ja osalt ka *f* on laenhäälikud, mida leidub ainult üksikuil. Lõpuks võib normaalsete keelehäälikute hulgast maha arvata *ʔ* ja *pt*, sest neid kohtab ainult interjektsioonides. Seega jäävad fonoloogiliste häälikutena järele *h*, *c*, *k*, *ŋ*, *d*, *t*, *n*, *j*, *z*, *s*, *l*, *r*, *b*, *p*, *m*, *ψ*, *v*. Foneeme on murdes aga palju enam. Vokaalide ülevaates on näidatud (38a, b), kuidas eesti keeles on tähtsaks lähtekohaks foneemi määritlemisel häälikute kvantiteet. Kindel fonoloogiline funktsioon on lühikesel ja pikal konsonandil ning nn. geminaatide eri astmel. Arvesse võttes niihästi häälikute kvaliteeti kui kvantiteeti saab hiiu murretest järgmised konsonantfoneemid:

<i>h</i> (~ <i>h̄</i>)	(<i>H</i>)		
<i>g</i> ~ <i>k</i>	<i>k̄</i> (~ <i>k̄</i>)	<i>kk</i>	<i>kk</i> ~ <i>k̄k̄</i>
<i>d</i> ~ <i>t</i>	<i>t̄</i> (~ <i>t̄</i>)	<i>tt</i>	<i>tt</i> ~ <i>t̄t̄</i>
<i>b</i> ~ <i>p</i>	<i>p̄</i> (~ <i>p̄</i>)	<i>pp</i>	<i>pp</i> ~ <i>p̄p̄</i>
<i>η</i> (~ <i>ñ</i>)	(<i>ñ</i>)	<i>ñη</i>	
<i>n</i> (~ <i>ñ</i>)	(<i>n̄</i>)	<i>ñn</i>	<i>ñn</i>
<i>m</i> (~ <i>ñ</i>)	(<i>m̄</i>)	<i>ñm</i>	<i>mm</i>
<i>z</i> ~ <i>s</i>	<i>š</i> (~ <i>š</i>)	<i>šs</i>	<i>šs</i>
<i>l</i> (~ <i>l</i>)	(<i>l̄</i>)	<i>ll</i>	<i>ll</i>
<i>r</i> (~ <i>ř</i>)	(<i>r̄</i>)	<i>řr</i>	<i>řr</i>
<i>j</i>			
<i>v</i>	(<i>f</i>)		
<i>ψ</i>			

Lühikesed *k*, *t*, *p* on õigupoolest *g*, *d*, *b* kombinatoorsed varjundid, esinedes sõna absoluutses alguses ja helitute häälikute naabrukses: *acà* ~ *kaš*, *lañka*; *sòdà* ~ *taš*, *kaštì*; *tudà* ~ *poiš*. Ka pikad *k̄*, *t̄*, *p̄* on tegelikult kombinatoorsed häälikud. Eesti keele fonoloogiline struktuur ei luba, et lühikese ja pearõhulise vokaali järel esineks *g*, *d*, *b* või *k*, *t*, *p*. Selles asendis esineb ainult pikk konsonant. Sama võime öelda *s*-st. Ainult konsonantühendeis võivad *k̄*, *p̄*, *t̄* olla omaette foneemid: *pītkv* 'pikka' ~ *piṭkà* (vt. selle kohta altpoolt). Foneemina esinevad *h*, *ñ*, *ñ*, *m̄*, *l*, *ř* ka üksnes konsonantühendeis. Poolpikad *k̄*, *t̄*, *p̄* on vastuoksa täiesti omaette foneemid, vrd. *sâg* 'saag' ~ *sāk* 'saak', *vâd* 'vagad' ~ *vât* 'vaat', *tôb* 'toob' ~ *tôp̄* 'toop'. Et *k̄k̄* ja *kk* jne. on omaette foneemid, on selge juba selle tõttu, et neil on tähtis morfoloogiline ülesanne: *kuk̄k̄è* ~ *kukkà*, *koṭṭì* ~ *kottè*, *paṭṭi* ~ *pappè*. Sama kehtib *šs* ~ *šs*, *ñn* ~ *ñn*, *m̄m* ~ *mm*, *ll* ~ *ll* ja *řr* ~ *řr* kohta. *kk*, *tt*, *pp*, *ss*, *nn*, *mm* jne. on *k̄k̄*, *t̄t̄*, *p̄p̄*, *ñn*, *m̄m* kombinatoorsed nüansid. — *η* läheb lahku teistest nasaalidest selle poolest, et tema esinemine on piiratum. Üksik *η* on õigupoolest kombinatoorne häälik, sest klusiili eel tohib esineda üksnes homorgaanne nasaal: *ñk*, *nt*, *mp*. Iseseisvalt *η* ei esine.

Nagu diftongid on hiu murretes ning eesti keeles omaette foneemid (38b), nõnda peab ka neid konsonantühendeid pidama omaette foneemideks, millel on morfoloogiline või leksikaalne ülesanne, näit. *ñj* ~ *ñf* (*rañvâz* nom., *rañfvz* iness. 'rahvas'), *ñj* ~ *ñj* (*põñjâ*, gen., *põñjv* part., ill. 'põhi'), *lj* ~ *lj* (*naljâ*, *naljv* 'nali'), *řj* ~ *řj* (*mařjâ*, *mařjv* 'mari'), *řv* ~ *řv* (*kõřvâ*, *kõřv* 'kõrv'), *lv* ~ *lv*

(*salvè*, *salvə* 'salv', *salvi* imper. sg. II pers., *salvè* part. < *salv* 'salv, vōie'), *řm* ~ *řm* (*ařmü*, *ařmò* 'arm'), *řm* ~ *řm* (*sřlmä*, *sřlmv* 'silm'), *řc* ~ *řc* (nooremail; *vařcä*, *vařcè* 'vang'), *řc* ~ *rkk* (*tařcä*, *tarkkv* 'tark'), *řc* ~ *řkk* (*räřcä*, *räřkkv* 'ränk'), *řg* ~ *řkk* (*palcä*, *palkkè* 'palk'), *řv* ~ *ntt* (*kořvü*, *konttè* 'kont'), *řk* ~ *řk* (*piřkä*, *piřkv* 'pikk'), *řts* ~ *řts* (*meřtsä*, *meřtsv* 'mets'), *řks* ~ *řks* (*okřsä*, *okřsv* 'oks'), *řps* ~ *řps* (*pařpsä*, *pařpsè* 'kirikla') jne. jne.

Heliliste konsonantide helitusest. Sandhi.

74. a. EK 1933, lk. 73 jj-d ja 170 jj-d on allakirjutanu poolt ilmunud „Eesti sulghäälikud *k*, *p*, *t* ja *b*, *d*, *g*“, milles on lähemalt selgitatud ühiskeelee sulghäälikute helilisussuhteid (vt. ka § 49). Ühiskeelee klusiilide helilisussuhetega on võrdsed hiiu murrete klusiilide helilisussuhted. Sama võib öelda *z*-i ja *s*-i sonoriteedist. Käesolevas ühendis tahetakse lähemalt peatuda nende konsonantide helilisusel, mida oleme harjunud pidama täiesti helilisteks, nimelt *l*, *r*, *m*, *n* ja *v*. Teatavasti ei ole eesti keeles sonoriteedil mingisugust fonoloogilist ülesannet. Sonoriteet on väga suurel määral kombinatoorne. Kui täiesti heliline häälik asendada helituga või vastupidi, ei teki eesti keeles selle tõttu arusaamatusi. Halvemal juhul võib keel kannatada üksnes foneetilisel. Ometi ei ole helilisuse ja helituse vaheldumine meelevaldne, vaid selleks on kindlad reeglid. Kõigepealt kohtab hiiu murretes ja samuti ka ühiskeeles huvitavat nähtust, kuidas sõnaalguline heliline konsonant ei ole absoluutselt heliline, vaid konsonandi algosa on vägagi helitu. Toodagu kõigepealt selle kohta näiteid **Rei** keelejuhi häälduse järgi. Näitesõna järel olev esimene arv on sõnaalgulise hääliku üldpikkus sajandikes sekundites. Teine arv tähistab helilist osa samuti sajandikes sekundites. Viimane arv on helilisuse τ . Helituse esinemise τ on *l k k a* hääliku alguses.

<i>lip</i> 'lipp' 10; 3,25 —3,25	<i>lukku</i> id. gen. pl. 10,5; 5 —4,76
<i>lip</i> id. gen. 9,25; 2,75 —3	<i>leib</i> 'leib' 11,25; 4,5 —4
<i>lippude</i> kom. pl. 8,75; 4,25 —4,85	<i>leiv</i> id. part. 10,5; 3,25 —3,1
<i>lap</i> 'lapp' 12,25; 8 —6,53	<i>leigü</i> 'liigu' 12,25; 6 —4,9
<i>lukku</i> 'lukud' 8; 2,75 —3,44	<i>leikku</i> 'liiku' 10,5; 3,75 —3,57
<i>lukku</i> id. ill. 10,5; 7 —6,6	<i>leigēs</i> 'kaalikas' 14; 7,5 —5,36
<i>lukku</i> id. in. 8,5; 4 —4,7	<i>leikkiv</i> 'kaalikaid' 13; 8,5 —6,54
	<i>loul</i> 'laul' 11; 6,5 —5,91

<i>loùlvb</i> 'laulab' 12,25; 7,5 —6,12	<i>nõm</i> 'kanarbik, nõmm' 11,5;
<i>loùlude</i> 'laulude' 10; 3,75 —3,75	5,75 —5
<i>loùlü</i> 'laulu' 10,75; 6,25 —5,81	<i>nitti</i> 'niitu' 13; 6,75 —5,19
<i>radà</i> 'rada' 20,75; 6,5 —3,13	<i>nidi</i> 'niidu' 10,25; 4,25 —4,14
<i>roì</i> 'rott, hiir' 12,75; 5,75 —4,52	<i>nittideov</i> id. kom. 13; 7,25
<i>ruì</i> 'rutt' 11; 5,5 —5	—5,57
<i>roķ</i> 'supp, leem' 13,75; 5 —3,65	<i>nõkki</i> 'surnut' 19,75; 12,75
<i>roķķà</i> id. gen. 14; 2 —1,43	—6,45
<i>räppè</i> 'suitsuauk' 25; 13,5 —5,4	<i>nõgi</i> 'surnu' 19; 11,5 —6,05
<i>merè</i> 'mere' 24,5; 20 —8,16	<i>vagà</i> 'vaga' 15,5; 12,5 —8,06
<i>mini</i> 'piparmünt' 11,5; 4 —3,48	<i>vili</i> 'vili' 16,25; 9,25 —5,55
<i>maïmv</i> 'matma' 19; 14,25 —7,5	<i>vañdv</i> 'vanda' 9,75; 5,25 —5,38
<i>makkiðe</i> 'vorstide' 14; 8 —5,71	<i>veļņd</i> 'võtnud' 4,75; 3,25 —6,84
<i>mõr</i> 'moor' 16; 12,5 —7,81	<i>võrvd</i> 'võõrad' 12,5; 6,25 —5
<i>mõri</i> id. part. 16,25; 12,5 —7,8	<i>või</i> 'või' 11,25; 4 —5,55
<i>mà</i> 'maa' 14; 8,25 —5,89	<i>vaeriv</i> 'vaeraid' 15,25; 9 —5,9
<i>maïmà</i> 'mamma' 13,5; 7,25	<i>vânvd</i> 'vaagnad' 16,25; 12,75
—5,37	—7,85

Toodud näited osutavad, et sõnaalguline nn. heliline konsonant on suurel määral helitu. Helilisus on õige kõikuv. Käesoleval juhul ta kõigub 1,43 ja 8,16 vahel, resp. helitus kõigub 1,84 ja 8,57 vahel, s. o. häälik on olnud kas peaaegu täiesti heliline või vastupidi peaaegu täiesti helitu. Seega võib sõnaalgulist *l*, *r*, *m*, *n*, *v*-d nimetada poolheliliseks ehk poolhelituks häälikuks. Et helitus on siin täiesti kombinatoorne ning üldine, ei ole seda märgitud teoses esitatud näidetes. Katselisfoneetiliselt läbitöötatud keelejuhtidel on vaid harukorral absoluutses alguses esinenud täiesti heliline konsonant. Kui eelnev sõna lõpeb vokaaliga, on vastuoksa heliline konsonant just üldine. Mõnedel hiidlastel ja saarlastel on sõnaalguline helitus nõnda tugev, et kuuljale jääb mulje, nagu oleks hääldatud *hrahà*, *hlañmàz*, *hvagà*, *hmà*, *hnēv* 'raha, lammas, vaga, maa, need'. Eesti keel võib siin seista häälikumuutuse eel, et sõnaalgusesse võib areneda tõeline *h*. Mis on siis selle helituse põhjustajaks? Kõneldes lausast lõpust (42b) on öeldud, et sõnalõpuline *ə* või *h* tekib selle tõttu, et häälehuulte ja oraalne või labiaalne artikulatsioon ei lõpe üheaegselt. Häälehuulte artikulatsioon kestab nimelt edasi veel peale seda, kui muu artikulatsioon lõpeb. Absoluutses alguses näeme samasugust larüngaalse ja oraalne või labiaalse artikulatsiooni ajalast ühtimatust. Oraalselt või labiaalselt

artikuleeritakse juba *l*-i, *r*-i, *n*-i, resp. *m*-i ja *v*-d, kuid häälehuuled ei ole veel asetunud foneerimisasendisse, vaid säilib hõngusasend. Häälehuulte foneerimisasendisse asetumine ei ole seega järsk, vaid toimub pikkamööda. Mõnel juhul on võidud konstateerida, et ka sõnalõpulise helilise konsonandi asemel võib olla poolhelitu, ilma et see oleks mõjustamas helitut naabrust, näit. sama keelejuhi järgmistes sõnades:

ul 'hull' 27,75; 25 —9

põl 'põll' 29; 24,25 —8,35

kel 'kell' 29; 26,75 —9,22

nõmmel 'nõmmel, kanarbikul' 18; 15 —8,33

nař 'narr' 23,5; 20,5 —8,76

Esitatud näidetes esimene arv osutab hääliku üldpikkust, teine helilise osa pikkust ja kolmas helilisuse π -d. Helitu on hääliku lõpposa. Helitus võib kõikuda 0,78 ja 1,77 vahel. Käesolev helitus on enam-vähem juhuslik. Teistel hiiu katsealustel allakirjutanu ei ole seda kohanud. Ka ühiskeelele või muudele murretele pole ta üldiselt omane, vaid võib esineda isikuti. Üldine on aga sõnalõpuline helitu *L*, *R*, *M*, *N*, *V* helitu konsonandi järel: **Phl** *makki paHL* 'vorstipulk', *sařvõ toHL* gen. *tohli* 'sarvetohl', *taHM* gen. *tahma* 'tahm', *võHM* 'vihm', *kiHN* gen. *kihna* 'kest, kesi', *ülẽze tõũSN* 'üles tõusnud', *vĩsteiřSN* 'viisteistkümmend', *kũsteiřSN* 'kuusteistkümmend', *leHM* 'lehm'. **Kai** *paHN* gen. *pahna* 'pahn', *kařtũze lařN* 'õlgkatuse tegemisel tarvitav labidas', *leHM*, *paHL*, *korřL* 'korter; kortel', *vaņķR* 'vanker', *koHV* 'kohv', *aHV* 'ahv'. Samasuguseid näiteid võib ohtrasti saada ka **Kas**-st. **Ema**-s ja **Rei**-s on neil juhtudel enamasti švaavokaal lõpp- ja eelneva konsonandi vahel. Kui sõnalõpuline *L* või *R* on helitu või helitu lõpposisega konsonantühendi järel, moodustavad nad harilikult omaette silbi. Seega siis võib helitugi konsonant olla silbi kandjaks. Muudel juhtudel on enamasti nõnda, et kui sõnalõpulised *l*, *r*, *m*, *n* moodustavad omaette silbi, siis on nad helilised ja ka eelnev konsonant (*h*) võib olla heliline: *leh̃ni*, *pahl*, *visteiř̃ñ*. Ka kahe helitu konsonandi vahel on helilise ahtushääliku asemel helitu: **Phl** *kiñLTõz* 'kihlus'. Käesolevas töös juba mitu korda mainitud Äimä kirjutises VV häälehuulte asendist *p*, *s*, *š*, *f* ja *n* artikuleerimisel on näidatud, et nende helitute häälikute puhul on häälehuuled teatavi nurgi hõngusasendis. Võib arvata, et samasugune on häälehuulte asend ka klusiilide *k* ja *t* artiku-

leerimisel. Hõnguasend ei lakka olemast kohe pärast seda, kui klusiili, *s* või *n* artikuleerimine on lõppenud, vaid kestab edasi kuni on artikuleeritud ka järgnev ahtushäälik. Kui *l*, *r*, *m*, *n*, *v* helitu hääliku järel ei ole absoluutses lõpus, vaid mõne vokaali eel, astub jõusse vokaali assimileeriv mõju. Häälehuulte hõnguasend lõpeb kohe helitu konsonandi artikuleerimise lõppedes ning tekib foneerimisasend. Helituid ahtushäälikuid tajutakse sageli puhtpsüühiliselt või nähakse üksnes nende moodustamist, sest igakord ei ole neid üldse kuulda. Eriti kuuldamatu on *m*. Kui isikule, kes ei oska eesti keelt, hääldada sõna *leem* nõnda, et ta ei näe ütleja huultetegevust, annab ta kuuldu edasi *leɲ* kujul. Mõnes eesti murdes on sõnalõpuline helitu ahtushäälik võinud kaduda üsna reeglipäraselt, näit. leivu murdes, kus öeldakse *paḱ* gen. *paḱtə* 'pael', *kaḱ* gen. *kaḱtə* 'kael'. Hiiu murretes võib näit. **Phl**-s kaduda partitsiibi lõpp *n*: *ist* ~ *istn* 'istunud', *vet* ~ *vetn* 'võtnud'. Vähenõudlikumas ühiskeeles võib ka kuulda *veṭ* 'võtnud', *ost* 'ostnud'.

b. Ülalkirjeldatud helilise ahtushääliku helituksmuutumised on tegelikult sandhinähtusi. § 50d on nimetatud, et eesti keel on sandhikeel ja, et talle on iseloomustuseks eriti just progressiivne sandhi, kuid ka regressiivne sandhi ei ole tundmatu. Kuidas progressiivse sandhi tõttu on helitud klusiilid ja *s* muutunud poolhelilisteks, või, õigemini öeldes, fortised on muutunud leenisteks, selle kohta leidub rohkeid näiteid §§ 50d, 54c, 66. Käesolevas ühendis tahetakse tuua lisanäiteid sellest, kuidas leenis muutub fortiseks järgneva helitu hääliku eel ehk, teiste sõnadega öeldes, kuidas esineb hiiu murretes regressiivset sandhit. **Phl** *jalk* *tē* ~ *jalktē* 'jalgte', *lök* *sai* *māṛjāḱs* 'loog sai märjaks', *valk* *koṭti* *sēz* 'valge koti sees'; *neligümmənt* *kolm* *āštə* '43 aastat', *tubā* *cit* *polə* *olṅ* 'tubakat ei olnud', *karipenik* 'vanaaegne brokaadiga kaunistatud pärg', *rit* *toṗpi* *siṣse* 'riidetopi sisse'; *tā* *tōp* *pīmp* 'ta toob piima', *sāp* *kül* 'saab küll', *lāmp* *poṣ* 'lambapoiss, lambur'; *vīs* *taḱāzə* 'viis tagasi', *sārəs* *tōāz* 'suures toas' jne.

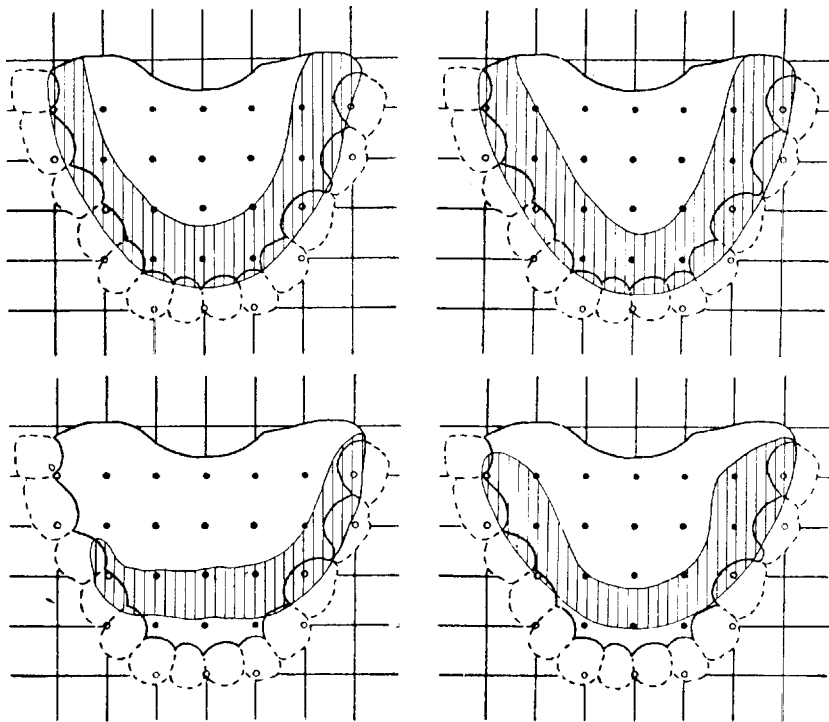
Hiiu murrete ja üldse eesti keele suhtes pandagu eriti tähele, et helituse põhjustajaks võivad olla ka keele fonoloogilised nõuded. Hiiu murretes ei või olla kõrvuti kaks leenist. Kui nad sisekao tõttu või mõnel muul põhjusel satuvad otseselt teineteise kõrvale, muutuvad nad mõlemad fortiseks: *hārḱtə* 'hārgade', *jalktə* 'jalgade', *pōḱtōz* 'pōlgus', *jūḱtōz* 'julgus' jne.

Palatalisatsioon ja koronalisatsioon.

75. a. Eesti ühiskeecele ja enamaile murdeile omane palatalisatsioon on Hiius täiesti tundmatu. Isegi kaua ja intensiivselt ühiskeelega kokkupuutunud hiidlane ei ole enamasti võimeline palatalisatsiooni kätte õppima ja õieti tarvitama. Mõned maaharitudlased, kes üritavad ühiskeelega *l*, *n*, *s*, *t*-d jälitada, ütlevad õige häälduse asemel *il*, *in*, *is*, *it*: *toil* 'toll', *kaih* 'kann', *kais* 'kass', *koit* 'kott' jne. Seega kohtame huvitavat foneetilist nähtust, kuidas samal ajal toimuv tegevus analüseeritakse osadeks ja asetatakse osad kronoloogiliselt üksteise järele. On ju eesti keele palatalisatsiooni olemuseks see asjaolu, et hääliku normaalsele moodustuskohale lisaneb artikulatsioonikoht palaatumil umbes samas kohas, kus artikuleeritakse *i*-d ja *j*-d. Et palataliseeritud konsonant analüseeritakse osadeks *i* või *j* + konsonant, resp. konsonant + *i* või *j*, see on üldine nendele keeltele ja murretele, kus ei tunta palatalisatsiooni. Vokaale käsitledes on lähemalt mainitud, kuidas hiiu kõrgete keskkõrgete vokaalide $\hat{e} \sim \tilde{e}$, $\hat{o} \sim \tilde{o}$, $\hat{ö} \sim \tilde{ö}$ asemel on harjumatu uurijakõrv tajunud *uò* ~ *uõ*, *iè* ~ *ië*, *üö* ~ *üõ*, analüüsides seega siingi samaaegselt toimuvad tegevused kronoloogiliselt üksteisele järgneviks (19 b).

Ühel juhul võib hiiu murretes siiski kuulda õige nõrka palatalisatsiooni. Nimelt siis, kui palataalsele ja alveolaar-dentaalsele lühialgulisele geminaatkonsonandile või konsonantühendile järgneb *i*, näit. sõnades *poiti* 'poti' (kuid *poiti* ~ *poitè*), *kalliz* 'kallis' (gen. *kalli* ~ *kallé*), *kaš'si* 'kassi' (*kaš'si* ~ *kaš'sé*), *pañ'nì* 'panni' (~ *pañni* ~ *pañné*). Esitatud juhtudel on palatalisatsioon nõnda nõrk, et käesolevas töös pole teda enamasti märgitud. Kui teda on märgitud, on tarvitatud koronalisatsiooni märki (vt. allpool). Eriti nõrk on palatalisatsioon konsonantühendeis. Isikuti võib ta üldse puududa. Miks just lühem konsonantaines kaldub palataliseeruma, seletub sellega, et lühem häälik on teatavasti artikuleeritud hääldusorganite intensiivsusest vähema tegevusega. Mida lühemalt ning lõdvemalt moodustatud on häälik, seda enam mõjub temale koartikulatsioon. Sõnas *poiti* on seega siis *ti* nõrgalt palataliseeritud, mitte aga sõnas *poitè*, kus *it* on kvantiteedilt tunduvalt pikem ning suudab vastustada *i* palataliseerivat mõju. Hiiu nõrk palatalisatsioon on arenemas iseseisvalt, lahus muu keeleala palatalisatsioonisüsteemist. Saaremaa murretes on palatalisatsioonisuhted järgmised: kui konsonandile järgnevad *i* ja *j* on alles, ei ole pala-

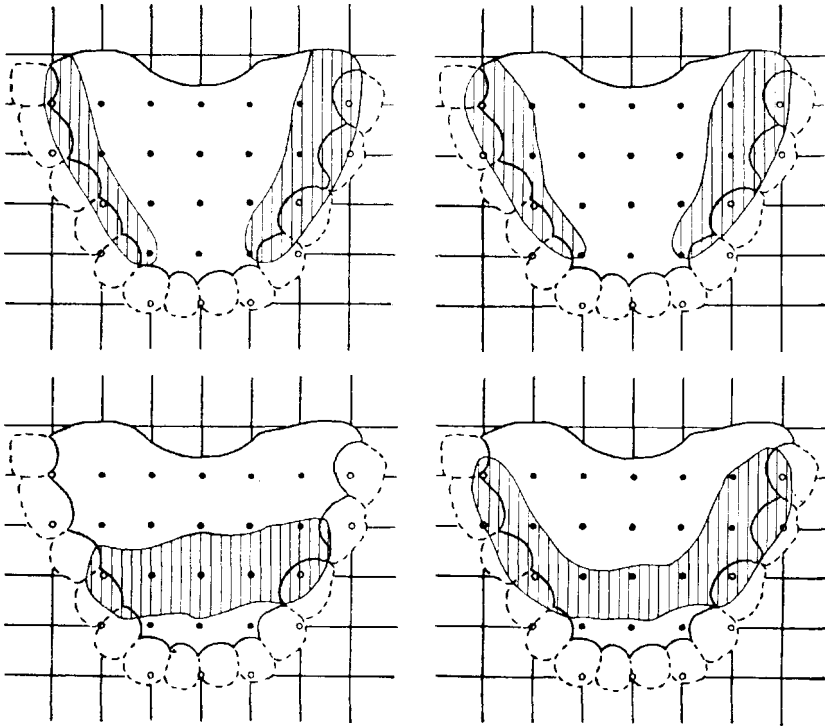
talisisatsiooni. Kui i ja j on kadunud, esineb palatalisatsioon, näit. *poī* gen. *poīti*. Ühiskeeles, kus palatalisatsiooni juured ulatuvad väga kaugele minevikku, on praegu olukord just vastupidine hiiu murrete suhetele. Mida pikem on palataliseeruv konsonant seda enam on ta palataliseeritud. Tavaline eesti palatalisatsioon toimub

Joonis 71. Palatogrammid ühiskeeles d -st ja n -st (vasakul) ning $\acute{d}$ -st ja $\acute{n}$ -st (paremal).

nõnda, et hääliku harilikule moodustuskohale tuleb lisaks artikulationi kõval suulael. Tabelil 71 on kõrvu ühiskeeles palataliseerimata (vasakul) ja palataliseeritud (paremal) $d \sim \acute{d}$, $n \sim \acute{n}$, 72 on $z \sim \acute{z}$ ja $l \sim \acute{l}$. Ilma mõõtmatagi on näha, kuidas palataliseeritud hääliku puhul on kõva suulage puudutatud enam. Suurem puudutusala saavutatakse sellega, et keeleselg kumerdub ning tõuseb kõva suulae suunas. Et eesti ühiskeeles võivad palataliseeruda üksnes esised konsonandid, siis kumerdub ning tõuseb predorsum vastu prepalaatumit või meediopalaatumit. Peale keeleselja esiosa võtavad artikulationist osa ka koroona ja keeleots. Eesti keele

palatalisatsioon on, Ä i m ä terminit tarvitades, apikodorsaalne (keelets = apex) (YFOK 109). Lisa puudutusala põhjustav keeleselja esiosa ei tõuse nõnda kõrgele, et ta suudaks katta kogu suulage, vaid tõusu on üksnes kõva suulae äärtes vastu hammastevalli. Keelets on harilikult samas kohas, kus ta on palataliseerimata vastet

Joonis 72. Palatogrammid ühiskeeles /z/-st ja /l/-st (vasakul) ning /ž/-st ja /l/-st (paremal).

artikuleerides. Paiguti võib ta aga olla natuke eespoolsemalt. Tähelepanv on see, et keeleotsaga on ahtus või sulg palataliseerides moodustatud vähema intensiteediga kui siis, kui häälik ei ole palataliseeritud, resp. keeleotsa puudutusala on väikesem. Eesti palatalisatsioon on üldiselt väga nõrk. Põhjuseks on keeleselja esiosa suhteliselt madal tõus. Vene palatalisatsiooni puhul näiteks on keeleselg tõusnud palju enam, mille tõttu eestlasel jääb vene keele palatalisatsioonist mulje, nagu hääldataks samal ajal vastav konsonant + ž. Võrreldagu selleks eesti sõna *pätt* vene sõnaga *пять*. Vt. ka Bogoroditski ФРЯ 128 jj-d.

b. Ehk küll hiiu murretes ei leidu harilikku eesti palatalisatsiooni peale väheste algete, on sellel keelealal siiski üldine eriline liik palatalisatsiooni, mida ühiskeel ei tunne, nimelt koronalisatsioon. Koronalisatsiooniga on mõeldud nisugust nõrka palatalisatsiooni, kus keeleselja äärmine esiosa — koroona tõuseb vastu prepalaatumit või alveole lisaks hääliku harilikule moodustusviisile. Hiiu murretes tõuseb koroona vastu alveole. Hiiu murrete nõrk palatalisatsioon on sagedasti ka faktiliselt vaid koronalisatsioon. Sellepärast on käesolevas töös tarvitatud koronalisatsioonimärkigi palatalisatsiooni tähistiseks. Koronalisatsiooni peaesinemiskoht on sõna alguses esivokaalide ees. Kõige üldisem on ta siiski *i* ja *ü* ees, nagu osutavad järgnevad näited: **Phi** Sääre *kiitspmõp* 'kitsamad', *temä* *bêlê tikkun* 'tema kallale tikkunud', *kihne* 'kinni', *šivüz* 'sidus', *lütär* ~ *liir* 'litter (rõhkudel)', *liiniv* 'linna (ill.)', *vits* 'vits', *pikk* 'pikk', *mint* 'münt', *rikküt* 'rikkust', *tii* 'imik', *noõttica müts* 'nokaga müts', *šünmöst* 'sündmust', *kümmê* '10', *kümmv* 'kümdma', *tük* 'tükk', *tül* gen. *tüllü* 'tilder', *lühiozet* *pükksiv* 'lühikesed püksid', *leštã* *lestakalad*, *kaks šeltse* 'kaks liiki, kaks seltskonda', *tern* 'keedetud ternes', *vei* 'vett'; *ä* ees on koronalisatsioon haruldane, nõnda et allakirjutanu on teda siin kuulnud mõnel enam-vähem juhuslikul korral (*rättik*). *ö* või *õ* ees ei esine koronalisatsiooni üldse. Koronalisatsiooniga käib enamasti kaasas järgneva vokaali madaldumine: *lep* 'lipp', *reštlend* 'ristpart', *rekkãz* 'rikas', *veãã* 'viga', *meks mette* 'miks mitte', *sõp* *šelkkõ-leibv* 'söõb silku leiba', *veõtsã-kẽmbiud* 'vitsakimbud', *läks metšv* 'läks metsa', *šep* 'sepp' jne. Ka muudel hiiu murdealadel esineb koronalisatsioon samadel tingimustel: **Käi** Luguse *kimãrõz* *eõk lokkõs jãzõv*, *reõvã õõtsõz* 'ridva otsas', *šãld* 'süld', *šãdã* 'süda'. **Rei** Rcotsiküla *šãlõpõz* 'seljas', *reõv* gen. *reõni* ~ *rãõv* gen. *rãõni* 'laud', *lep* 'lepp', *lep* 'lipp', *metšv*, *leštã kalã*, *pãt lekõiv* 'paat jookseb' jne. Kes esimest korda kuuleb hiiu murrete koronalisatsiooni, sellele jääb mulje, nagu poleks tolle häälduse omapärasuse esinemises mingisugust korda, vaid et koronalisatsiooni püsi ja kadu on täiesti meelevaldne, sest samalt isikult võib sõna alguses kõrvu esineda niihästi koronaliseeritud kui koronaliseerimata konsonante. Koronalisatsiooni esinemises on siiski mitmeid kindlaid reegleid. Kõigepealt tuleb mainida, et kui koronalisatsioon üldse esineb, siis alluvad talle kõik konsonandid peale *h*, mis **Phi**-s ei hääldu kunagi *h*-na. Teiseks esineb koronalisatsioon üksnes lühikese esivokaali ees. Kunagi ei ole allakirjutanu

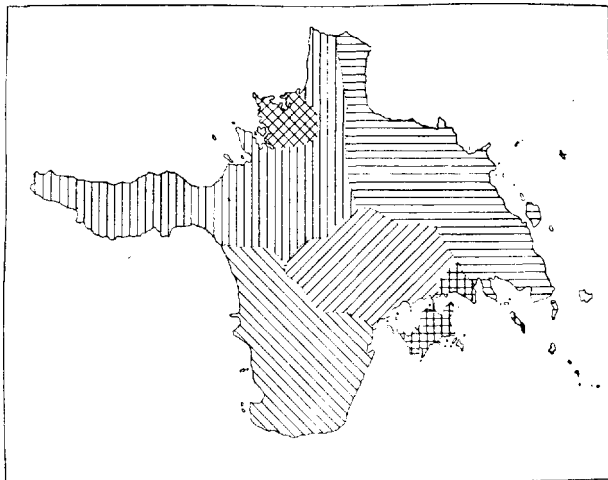
kuulnud *šil, *küit, *tê jne. Mida pikem on konsonantaines esimese ja teise silbi vahel, seda üldisem on koronalisatsioon. Paljudel keelejuhtidel on üsna reeglipäraselt olnud *šelm* gen. *silmä* 'silm', *sidumv* 'siduma', *müts* gen. *müttsi* 'müts', *mürin* 'mürin'. Samas perekonnas võib aga teine isik öelda *šelm*, *šelmä*, *šedumv* jne. Niisuguse kirju esinduse põhjuseks on see asjaolu, et koronalisatsioon oleneb rõhustamisest. Sõnaalguline konsonant artikuleeritakse sedavõrd intensiivsemalt, et koartikulatsiooni mõjul tõuseb ka koroona nõnda kõrgele, et ta puudutab alveole. Kui esimeses silbis on pikk vokaal või diftong, on artikulatsiooni intensiivsus vokaalil ja sõnaalgulise konsonandi moodustamisel on vastavad organid tegevuses tunduvalt lõdvemalt. Peale selle avaldab koronalisatsioonile mõju lauserõhk. Kui mõni niisugune sõna, kus koronalisatsioon võib esineda, on lauses täiesti rõhutu, ei tule harilikult koronalisatsioon esile. Lõpuks on kirjavuse põhjustajaks ka individuaalne hääldusuuus. Isikuil, kes artikuleerivad üldiselt loiumalt, ei ole koronalisatsioon nõnda tugev kui neil, kes kujundavad iga üksikut häälikut suurema täpsusega. Koronalisatsioon ei ole omane ainult hiiu murretele, vaid teda võib kuulda ka Saaremaal ja Muhus. Viimasel alal ta on eriti tugev. (Vt. ka 27f, 28a, 30c, 35d jne.; Äimä YFOK 109, Jespersen LPh 28).

Ülevaade hiiu murretest.

76. a. Eelnenud peatükkides vokaalidest ja konsonantidest on esitatud ülevaade hiiu murrete häälikutest niihästi foneetilisest kui fonoloogilisest vaatekohast. Ühtlasi on püütud selle murde tagapõhjal selgitada eesti ühiskeele häädussuhteid. Hiiu murded ei paku nõndapalju lisavalgustust eesti keele ajaloole kui mõni teine murre, sest suurtes joontes on see keeleala üld-põhja-eestiline. Foneetiliselt pakuvad hiiu murded aga rohkesti uurimisvääraseid arenguid. Vokalism ongi peamine tegur, mis annab hiidlaste keelele omapärase värvingu. Kõigepealt just vokaalnähtuste tõttu peab Hiiumaa jagama mitmeks allmurdeks.

Kõnesoleval keelealal on õige kindlad piirid, sest seda piirab igast küljest vesi, mis takistab liiga tihedasti kokku puutumast naabermurretega. Selle tõttu ei ole ääremaid nn. siirdemurretega. Peale Hiiumaa ehk Hiiu mandri, nagu hiidlased ise nimetavad oma maa peasaart, kõneldakse hiiu murdeid ka idarannikul olevail laidudel: Harilaid (1 perekond), Vohelaid (üle 10 perekonna), Saarnaku (3 perekonda), Hanikatsi (2 perekonda). Kassari oli möödunud sajandi keskpaiku ka iseseisev laid, 1860-tes aastates ühendati ta Hiiu mandriga tammi — *süllä* — kaudu. Tammi ümber on aja jooksul kogunenud mõlemale poole nõnda palju maad, et praegu peab Kassarit pidama poolsaareks. Ka läänenurgas on Kassari muu Hiiumaaga ühte kasvanud, nõnda et Käina laht on muutunud sisejärveks. Kuivadel suvedel pääseb õunakustki kuivi jalu Kassari Vesimaa-nimelisele neemele. Peale Hiiumaa võib kuulda hiipärapast keelt Ridalas Rohuküla ümbruses ja Noarootsis, kuhu on palju hiidlasti välja rännanud. Kuigi hiiu keeleala on isoleerituse tõttu vägagi ühtlane, leidub siiski mõningaid spetsiaaljooni, mis on omased üksnes teatud alale. Kõigepealt on olemas nähtusi, mis piirduvad ühe või teise kihelkonnaga, resp. vallaga (Hiiumaal enam-vähem ühtivad valla ja kihelkonna piirid peale Kassari). Administratiivsete üksuste järgi on allakirjutanu jaotanudki keeleala järgmisteks murreteks: 1. P ü h a l e p a ,

kuhu peale Pühalepa kihelkonna mandriosa kuuluvad kõik ülalmainitud laiud peale Hanikatsi. Välja peab arvama ka Kärkla linlaste keele, milles on ühte sulatatud mitmesuguseid murdeelemente ja kus ühiskeelega nivelleeriv mõju on õige suur. 2. Kassari murre, mida kõneldakse Pühalepa kihelkonda, kuid Käina valda kuulavas Kassari Esikülas, Tagukülas ja asunduses. Samal ajal olev Orjaku asundus on täiesti segakeelega, sest endised mõisa

Joonis 73. Hiiumaa murdeline jaotus. — Pühalepa murre, /// Käina murre, || Emaste murre, || Reigi murre, + Kassari murre, × Rootsiküla murre.

teomehed ja nüüdsed asunikud on tulnud kokku mitmest Hiiumaa osast. Hanikatsi laid kuulub administratiivselt ka Kassari külge (vanasti oli laiul Kassari mõisa kõrts). Laiul kõneldakse siiski enam-vähem iseseisvat murret, millel on niihästi **Phl** kui **Kas** jooni. Harilikult on Hanikatsis see murre mõõduandev, kust on toodud perenaised. Kui perenaine on pärit Pühalepast, on see murre ülekaalus. Kui perenaine on Kassarist, muutub keel lähemaks Kassari keeleuususele. Väljaspoolt oma kihelkonda ei ole harilikult Hanikatsi perenaisi toodud (praegu on teise talu perenaine küll Emastest, kuid ta on kurttumm nagu peremeeski; lapsed kõnelevad naabertalu keelt). Kassari murret võib kuulda veel õunaku asunduses vastasoleval rannal. Asundus kuulus varemaltki Kassari mõisa juurde. 3. Käina murre piirdub Käina kihelkonnaga. 4. Samuti piirdub Emaste murre Emaste

kihelkonna resp. vallaga ja 5. Reigi murre Reigi kihelkonna resp. Kõrgesaare vallaga. Käina ja Emaste murre on kogu kihelkonna alal õige ühtlane. Reigis tuleb aga omaaegse rootsi ala murret pidada eriliseks allmurdeks. Käesolevas töös on seda allmurret nimetatud Rootsiküla murdeks. — Kihelkondadel resp. valdadel on Hiius õige loomulikud piirid. Kus piiriks ei ole vesi, seal on mets või soo eri kihelkondade asustusalade vahel. Kaasasolev kaart 73 osutav Hiiu murdepiire.

Foneetilised ja morfoloogilised nähtused, mille poolest hiiu murded üksteisest erinevad, on järgmised. Kõigepealt märkab vahet Lääne- ja Ida-Hiiumaa vahel. Keeleliselt ning territoriaalseltki kuuluvad läänerühma Emaste ja Reigi. Teises rühmas on Pühalepa, Kassari ja Käina. Nende rühmade omavahelise erinevusena tuleb tähele panna labialisatsioonisuhteid. Hiiu murretes võib konstateerida nimelt kahte, kronoloogiliselt erinevat *a* labialisatsioonitendentsi, vanemat ja nooremat. Vanemaks nähtuseks on see, et algupärane diftong *au* on muutunud *ou*-ks (12f). See häälikumuutus on omane läänepoolsele murdealale. Temast sõltumatult on Ida-Hiiumaal sündinud uus labialisatsioon. Siin on kvantiteet ja labialisatsioon käinud käsikäes. Mida pikem on *a*, seda enam on ta labialiseeritud. Läänes ei ole see uus labialisatsioon võõras, kuid ta ei ole nõnda tugev nagu idas ning ta esinemine on piiratum: **Phl, Kas, Käi** *a_õ*, *óá_õ*, *éá_õ*, *-á_õ*, *á ~ ̄*, **Emaste, Rei** *a_õ*, *óá_õ*, *éá_õ*, *-á_õ*, *á ~ ̄* (1b, c; 2a, b; 4a, b, c; 5b; 6; 19a, b jne.). Vokalisti poolest on lääne ja ida vaheks veel see, et **Emaste** ja **Rei** tunnevad švaad juhtudel nagu *leh_õm*, *pa_õl* (42a), mida idas ei ole (*le_õm*, *pa_õl*). Vahet on ka redutseeritud *a* kvaliteedis. Idas on sel häälikul ilmne *ä*-varjund: *v* (7), mida läänes ei kuule. — Vormiõpetuse poolest on suuri lahkuminekuid impersonaalses preesensis: **Phl, Kas, Käi** *tullä_õkse*, **Emaste, Rei** *tulttv* (51d). Teiseks vaheks on läänerühma tugevaastmeline elatiiv (*nurkk_õst*, *meits_õst*), millele idas vastab nõrgaastmeline (*nu_õgä_õst*, *meitsä_õst*).

Tüüpiliseks ida-hiiu murdeks tuleb pidada **Phl** murret. **Käi** ja **Kas** murded on osalt siirdemurded, milles leidub mõlemapoolseid jooni, s. o. niihästi **Phl** kui ka **Emaste-Rei** omi. Järgmiste üksikasjade poolest on **Käi** lähemal läänele kui idale: **Käi** *lavä_õ* 'laua', *kõv_õ* 'köie', *täv_õ* 'täie' (~ **Emaste, Rei** *lovä_õ*, *kõv_õ*, *täv_õ*), *tulä_õv* 'tulevad, tulevat' (~ *tulä_õv*), *suri* 'suri' (~ id.), *käzi* 'käsi' (pl. part. ~ id.); **Phl, Kas** *lavä_õ*, *kõv_õ*, *täv_õ*, *tuläv_õv*, *sur_õr*, *käss_õ* (1a; 19c; 32c; 37a; 71b). **Käi** ja **Kas** murre lähevad **Phl** omast selle poolest

lahku, et esimesena mainitud murdealadel öeldakse *tubà*. 'tuppa', *jõnd* 'joonud', aga **Phl**-s on *tuppp*, *jõn*. **Käi** ja **Kas** erinevad veel selle poolest **Phl**-st ning muust Hiiumaast, et neis murretes on säilinud vahe algupärase *õ* ja *ē* > *ō* vahel (*ô* ~ *ō* ja *ê* ~ *ē*, 37b). **Kas** murre on algselt ilmsesti olnud lähemal **Phl**-le kui ta on praegu. See asjaolu, et laid on vahetevahel kuulunud Käina kihelkonda ja kuulub praegu Käina valda, on toonud sisse mõningaid käinapärasusi, resp. lääne-hiiu jooni. Otseseks tõendiks **Käi**-st tulnud hilisema uususe kohta on omapärane geminatsiooni esindus. **Phl**-s, nagu äsja on öeldud, on gemineerunud konsonant illatiivides: *tuppp*, *meërä*, *kättä*, *eltä*, *kökkò*, *laitt* 'lattu, küüni', *vettä*, *sekkv* jne. (üldiselt see illatiivtüüp ei ole aga väga populaarne, harilikumalt on genitiiv + *-zä*, *-zē*); imperfektides *ollē* 'oli', *pannē* 'pani', *surrē* 'suri', *tullē* 'tuli', *pešsē* 'pesi', *kussē* 'kusi', *ollēv*, *ollēmā*, *ollētā* jne.; pluraali partitiivides *kässē* 'käsi', *süssē* 'süsi', *vešsē* 'vesi'. Mujal Hiius on *tubà*. ~ *tubā*, *merē*, *kävē*, *evē*, *koov*, *lavü*, *vevē*, *segā*. ~ *segā*; *olī*, *panī*, *surī*, *tulī*, *pezī*, *kuzī*; *kāzī*, *süzī*. **Kas**-s on imperfektis ja pluraali partitiivis geminatsioon alles, kuid illatiivis on geminaadiline kuju asendatud **Käi** uususega. **Käi** mõju peab nägema selleski, et **Kas**-s ei ole säilinud sõnaalguline *h*, mis kõikjal **Phl** kihelkonna piirides on täiesti elujõuline. — **Käi** murre näikse vastuoksa olevat aja jooksul lähenenud ida-hiiu keeleuususele. On ju **Käi** õige tihedas kontaktis **Phl**-ga selle tõttu, et käinlaste väljapääsuteed lähevad läbi viimase kihelkonna maade. **Käi** kuuluvus algselt läänepoolsete murrete rühma on juba sellepärast usutav, et **Käi** ja **Ema** olid möödunud sajandi keskpaigani üks kihelkond. Etnograafiliseltki on **Käi Ema**-le lähem kui **Phl**-le.

Lääne-Hiiu murderühm on õige ühtlane. Peamiseks vaheks **Ema** ja **Rei** vahel on pika *ā* esinemine. **Rei**-s on nimelt *â* ja *ā* säilinud, kuid **Ema**-s esineb *ê* ja *ē* nagu mujal Hiiumaal (32a, b). **Rei** on üldiselt väga konservatiivse keeleuususega kihelkond. Sellepärast võib arvata, et siin säilinud *â* ~ *ā* on omal ajal olnud üldine Lääne-Hiiumaal, kuna idas oli *ê* ~ *ē*. Hiljemini on idapoolne hääldustraditsioon tunginud **Ema**-ssegi. Lisatagu siinkohal veel seda, et **Ema**-s on nõrk labialisatsioongi üldisem kui **Rei**-s, kus paljudelt murdekõnelejatelt võib kuulda üksnes *â* ~ *ā*. — **Rei** läheb **Ema**-st veel selle poolest lahku, et mitmeid huvitavaid omapärasusi (*ā* ja *e* segimine, *h*- säilimine) võib kohata nn. Rootsiküla allmurdes. See murre on arenenud eritingimustel ega häiri Hiiumaa lääneki-helkondade lähedast keelelist ühtekuuluvust.

Esitatud näiteid arvesse võttes võib öelda, et omal ajal on Lääne- ja Ida-Hiiumaa keeleline jaotlus olnud teissugune kui praegu. Varemalt on keset saart läinud läbi teravam keelepiir, mida aja jooksul on tasandatud. Ühel pool vana keelepiiri olid Reigi, Emaste ja Käina, teisele poole jäi Pühalepa ühes Kassariga. Lääne- ja Ida-Hiiumaad keeleliselt eritlev piir peab olema vana, sest need olulised nähtused, millega kumbki nüüdne murderühm läheb teisest lahku, ei ole enamikus värske daatumiga. Mõeldud on *oåk* — *aåk*; *lavà_D* ~ *lavàD* ~ *lovàD* — *lāvà_D*, *kõvè_D* — *kõvèD*, *tävèD* — *tävèD*; *â* ~ *ä* — *ê* ~ *ē*, *tulttv* — *tullä_kse*; *tubà*, *surì*, *käzi* — *tuppv*, *surrè*, *kässè* jne. Kerkib esile küsimus, kas nende vanade murdevahede varal pole võimalik vastata küsimusele, kust on asustatud Hiiumaa. Teatavasti on hiiu murded väga lähedased saaremaa murretele. Sellepärast tuleb silmad tahtes-tahtmata pöörata kõigepealt Saaremaa poole. Saaremaa ja Muhu murdeid vaadeldes näeb, et sealt leiab otseseid vastavusi niihästi Ida- kui Lääne-Hiiumaa esindusele. Diftongi *ou*-d tunnevad AES-i murdekogude põhjal Jämaja ja Anseküla ning Kihelkonna lõunaosa. Mujal Saaremaal ja Muhus on *au*. Jämaja, Anseküla, Kihelkonna lõunaosa ja Mustjala tunnevad paiguti ka lühivokaalseid kujusid *kõvè*, *tävè* jne., kuid väljaspool neid alu on kõikjal *kõvè*, *tävè*. Seega on Lääne-Hiiumaa ja Edela-Saaremaa keele vahel kaks väga olulist vana häälduslikku kokku puutepunkti. Kokkusattumine ei või olla juhuslik, vaid siin peab oletama ühist lähtekohta. On võimalus arvata, et Lääne-Hiiumaa asustus on saanud alguse just Sõrvest ja selle naaberaladelt. Nii-suguse oletuse vastu kõnelevad aga väga olulised faktid, nimelt juba kohanimed, millel on öelda otsustavaid sõnu hiidlaste esivanemate lähteala täpsema topograafia kohta. Sõrve oma viletsa maapinnaga ei ole olnud pealegi nõnda rahvarikas, et ta oleks võinud olla tähtsaks emigratsioonialaks (Eesti VI, 288). Õigem näib olevat arvata, et Lääne-Hiiumaal ja Edela-Saaremaal on tänapäevani säilinud vanad häälikunähtused, mis varemalt on olnud üldised kogu Lääne-Saaremaale. Et vahepealsel alal ei tunta praegu ei *ou*-d ega lühikest vokaali algupärase diftongi vastena, seletub Ida-Saaremaa mõjuga, kust on tunginud sisse *au* püsi ja pikk vokaal. Mainitud vahed Hiiumaa ja Saaremaa murrete vokalismis lubavad kõigepealt arvata, et Lääne-Hiiumaa asustus põlvneb Lääne-Saaremaalt ja Ida-Hiiumaa asustus vastavalt Ida-Saaremaalt või Muhust. Konsonantide gemineerumine illatiivis, imperfektis ja pluurali partitiivis annab võimaluse veelgi lähemalt määritleda,

missugune idapoolne ala on võinud olla Pühalepa ja Kassari emamaaks. Geminaadilisi kujusid *tuppp*, *surrè*, *kässè* ei tunne praegu ükski Saaremaa murre (geminaat esineb üldiselt vaid sõnas *sisse*; ka **Ema**-s, **Käi**-s, **Rei**-s on *sisse* ~ *sissə*). Geminatsioon on aga täiesti omane Muhule. Seega peab arvama, et Pühalepa ja Kassari hiidlased on omal ajal lähtunud Muhust või Muhu lähimast naabrusest. Ühtlasi tuleb oletada, et niihästi geminatsioon kui ka toodud vokalismivahed peavad olema vanemad kui Hiiumaa asustamine keskajal.

b. Et Lääne-Hiiumaa asustus põlvneb praeguse Saaremaa läänest ja Ida-Hiiumaa asustus Muhust ning selle naabrusest, aitab peale keeleandmete otsustada ka ajalugu. Ajaloolise aja alul oli Hiiumaa tühi saar, millest võidi 1228 öelda: *quadam insula deserta, quae dicitur Dageida*. Hiiumaa oli tollal nimelt Saaremaa tagamaaks (Eesti VI, 266). Asustuse saab ta alles pärast sakslaste maaletulekut keskaja jooksul. Peamiseks asukate andjaks oli just Saaremaa emamaana. Kõigepealt tuleb Saaremaalt arvesse võtta põhjakihelkondi, millel on kõige otsesem ühendus Hiiumaaga, nimelt Pöide ja Karja (Eesti VII, 274). Nagu näeb kohe allpool kohanimetid käsitledes, võivad kõne alla tulla ka sisemaa-kihelkonnad. — Kui Saaremaa ja Muhu sattusid uute vallutajate võimu alla, tegid nad läbi tähtsaid administratiivseid muudatusi uute isandate järgi. Muhu saar ja vana *Horele*, s. o. praegune Pöide ja Jaani, said ordule. Ordu maade piir oli üldiselt sama praeguste Pöide ja Jaani piiridega vastu Karja ja Valjala kihelkonda (Eesti VI, 284). Lääne-Saaremaal kuulus ordu valdusesse maa-alu vanast Kihelkonna (*Kiligunde*) kihelkonnast, mis haaras ka osa praegusest Mustjalast (ibid. 283 jj.). Muu osa Saaremaad oli algselt Riia linna (*Carmele*, *Sworve* ning *Kiligunde*'st 100 adramaad) ja Riia piiskopi (*Valdele* ja *Kiligunde*'st 200 adramaad) käes. Hiljemini läksid Riia linna ja piiskopi valdused Saare piiskopi kätte. 1254. aastal oli saarel lõplikult kaks peremeest: ordu ja piiskop. Kuidas olid ordu ja piiskopi maade piirid, osutab kaart 74. Kaardilt ilmneb, et Hiiumaalt kuulusid ordule praegune Pühalepa kihelkond, Kassari laid ja praegusest Reigist Tahkuna poolsaar. Muu osa Hiiumaad oli piiskopi valitseda. Seega jooksis vana piir Lääne- ja Ida-Hiiumaa vahel üldiselt samast, kus on praegu keelepiir lääne- ja idamurde vahel. Ainult Tahkuna poolsaar on hiljemini liidetud Reigiga. See liitumine ei ole aga võinud kuigi palju mõjustada endiste murdesuhete muutumist, sest Tahkuna poolsaar metsa-alana on alati olnud asustatud väga hõredasti. Pealegi on

poolsaare rahvastik olnud rootsikeelne 1781. aastani. Siis rändas rootsi element maalt välja ja asemele tuli eestlasi Reigi kihelkonna läänepoolsetest osadest (A r i s t e, Die Schweden auf Hiiumaa nach der grossen Auswanderung, ÕESA 1937 I, 278 jj-d). Ordu ja piiskopi vaheline maadepiir püsis ordu valitsuse languseni niihästi Saare-

Joonis 74. Hiiumaa ja Saaremaa administratiivne jaotus orduajal
(J. Jensen'i „Eesti ajaloo atlase“, lk. 9 järgi).

kui Hiiumaal. Mainitagu siin veel, et Hiius on rahvamälestuses säilinud väga palju vanu traditsioone ning tõsiasju õigegi kaugest minevikust, sest Hiiumaal ei ole olnud suuri sõdu, mis oleksid rahvaga koos hävitanud ka vanad mälestused. Hiidlased näitavad muuseas praegugi piiri „kahe kuninga maade vahel“¹⁾. — Hiiu-

1) Väga levinud on muistend, kuidas Pühalepa talupoeg lõi maha oma koguduse õpetaja. Karistuse uhal põgenes tapja ordumaadelt piiskopi territooriumile, kus talle armu anti.

maal oli piiskopil oma ametkond, kuid see Hiiu ehk *Allixar*-nimeline ametkond oli administratiivselt ühendatud piiskopi valdustega Saaremaal ja allus sealsele stiftifoogtile (Eesti VII, 270). On loomulik arvata, et Hiiumaa ordumaadele tuli asukaid Saaremaa ja Muhu ordumaadelt ning vastavalt Hiiumaa piiskopimaadele Saaremaa piiskopimaadelt. Õeldut kinnitavad ka kohanimed: Pühalepa vana-
dele kohanimedele leiab direktseid vasteid peamiselt just Pöidest, Jaanist, Muhust ja *Kiligunde*'st, s. o. vanalt kihelkonnalt. Võrreldagu selleks Pühalepa ja Pöide põliseid nimesid, mis elavad praegugi: *Hanikatsi laid* ja *Anikaitse* pank Pöidel, *Harilaid* (*harilaid*) = *Harilaid* kihelkonnal, *Harju* (*harjü*) küla ja *Arjulaht*, *Arjumaa*, *Arjumägi* Pöidel ning *Arju* mõisa Jaanis, *Hellamaa* (*hellamv*) = *Hellamaa* vald Muhus ja *Ellamäe* Pöidel, *Kallaste* pank (*kallästē*) = *Kallaste* küla Muhus, *Keremaa* küla (*keremv*) = *Kerema* niit Mustjalas, *Kukka* küla (*kukkv*) = *Kukaste* mägi ja *Kukastomäe* väin Pöidel, *Kõlunõmme* küla (*kõlunõmē ~ kõlunemē* jne.) = *Kõllu* laht ja *Kõllu* mägi Pöidel, *Randvere* (endine) mõis (*rañdverə*) = *Randvere* küla Pöidel; *Undama* küla (*undvma*) = ? *Ungema* küla Pöidel, ? *Undva* küla kihelkonnal jne. Lääne-Hiiumaa kohanimedele leiab otseseid vastavusi Saaremaa endiselt piiskopialalt: *Hatu* küla (*attü*) Käinas = *Atu* küla Pühas, *Heiste* küla (*eistē*) Reigis = *Eiste* küla Pühas, *Hirmuste* küla (*iřmustē*) Reigis = *Hirmuste* küla Kärlas, *Keskri* küla (*keškrī < *keskivēri*) Reigis = *Keskvere* küla Kaarmal, *Kõpu* (*kõppü*) Reigis = *Kõpu* Mustjalas, *Leisu* küla (*leizü*) Emastes = *Leisi* Karjas, *Lilbi* küla (*lilbì*) Reigis = *Lilbi* küla Valjalas, *Meelste* küla (*mēlstē*) Reigis = *Meeliste* Valjalas talunimedes, *Selja* küla (*seljā*) Käinas = *Selja* küla Karjas, *Tatermaa* küla (*tattärmv*) Emastes = *Taterselja* ~ *Tatraselja* küla Kärla kihelkonnas, *Viiri* küla (*viri*) Emastes = *Viiraküla* Karjas jne. Muidugi leidub Pühalepa kohanimedele vasteid ka Saaremaa piiskopialalt ja vastupidi, nagu Kesk-Pühalepas *Sakla* küla = *Sakla* küla Valjalas ja *Tikka* küla Pühalepas = *Tika* küla Valjalas. Siiski on viimaseid juhte palju vähem, võrreldes otseste maa-alaliste vastavustega. Siin esitatud kohanimed on ainult osa sellest ainekust, mida võiks pakkuda küsimuse üksikasjaline käsitlelu. Kahjuks ei ole seni põhjalikumalt uuritud Saaremaa ega Hiiumaa kohanimesid. Ilmunud teostest oleks nimetada üksnes allakirjutanu kirjutist Pühalepa ja Reigi kohta „Ortnammen i Pühalepa och Reigi socknar

på Dagö“ (Svio-Estonica 1938, 5—57), kust võib leida lisaandmeid käesolevas ühendis esitatud näidetele.

Kui arvesse võtta seda, et Pöidel on *tubà, kàzì, panì*, Pühalepa ja Muhus aga *tuppp ~ tuppa, kàssè ~ kàssi, pahnè ~ pahnì*, peaks arvama, et Pühalepa ja ka Kassari asukad oleksid tulnud just Muhust. Kohanimed osutavad kõige tihedamaid sidemeid Pühalepa ja Pöide vahel. See asjaolu paneb oletama, et Pöide praegune esindus ei ole algupärane, vaid on arenenud läänepoolse naabruse mõjul alles pärast suuri emigratsioone Hiiumaale. Tuletatagu siinkohal veel sedagi meelde, et Kassaris on praegu ka *kàssè* ja *pahnè* kõrval ootusvastaselt *tubà*, sama valda kuuluva Käina mõjul.

Hiidlaste emigratsioon Saaremaalt algas Saaremaa vallutamise järel ja pidi arvatavasti kestma pikemat aega. 16. sajandil oli Hiiumaa asustatud ala üldjoontes sama, mis ta on praegu (vt. mõisade vakuraamatuid 1564—1565, ERKkA (= Eesti Rootsi-aegse Kindralkuberneri Arhiiv) 930 Riigi Keskarhiivis). Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa on olnud omavahel tihedas ühenduses ka pärast Hiiumaa asustamist ja on seda tänapäevani. Nõnda on võinud vastastikuseid mõjustusi olla pidevalt, mis on aidanud kogu saarestiku keelt jääda võrdlemisi ühtlaseks. Sellepärast on raske öelda, kas häälikumuutus $e > \delta$ on toodud kaasa juba Saaremaalt või on see hakanud ühiselt arenema mõlemal pool Soela väina. Allakirjutanu peab usutavamaks siiski arvamist, et $e > \delta$ alged on vanemad kui saarlaste emigratsioon. Lääne- või Kesk-Saaremaal näikse olevat selle tendentsi algkodu. On ju Pöidel praegugi e alles, nagu ka Muhus. Hiiumaal on δ usutavasti seaduspärane üksnes lääneosas. Pöidelt ja Muhust tulnud pühaleplastelt ja kassarlastelt ootaks praegugi e -d, mis aga on kadunud δ kasuks lääne poolt sissetunginud hääldusuuususe tõttu. $e > \delta$ peab saarte murretes olema igatahes vanem kui nn. taga- i kadu. Kui labialisatsioon oleks toimunud alles pärast $i > i$, ei oleks praegu $ü$ -d niisugustes sõnades, nagu *münü* 'minu', *sülü* 'sild, maantee, kai', *rünü* 'rind' jne. (vt. 22; 35b; 36b). Saaremaalt näikse olevat kaasa toodud ka $\bar{a} > \bar{e}$ tendents, mis Hiiumaal on säilinud teatud aladel üldise häälikuseadusena või on siin arenenud üldiseks häälikuseaduseks. Saaremaal ei ole teatavasti kuskil $\hat{e} \sim \bar{e}$ täiesti üldine, vaid kõrgem vokaal esineb üksnes mõningais sõnus, eriti just neis, kus $\hat{e}$ on ikka ülipikk. Nüüdne Saaremaa kirju esindus peab olema tekkinud kahe uuususe, s. o. $\bar{a}$ ja $\bar{e}$ segiminekest.

Hiiu murretes kohtab mitmeid häälduslikke või häälikuloolisi

omapärasusi, mida ei ole Saaremaal ega Muhus, nagu *v* säilimine labiaalsete vokaalide eel (*vok̄, vō̄*), *kâl ~ kâl* Hiiumaal ja *kaël* lõuna pool lahte, palatalisatsiooni puudumine Hiiumaal. Võib arvata, et Hiiumaa on kõrvalisema kohana sageli säilitanud vanaaegsema uususe. Vähemalt labiaalide eel oleva *v* ja palatalisatsiooni kohta võib seda öelda täiesti veendunult. Palatalisatsioon näikse saartel olevat hilisem kui mujal põhja-eesti keelealal. Saaremaal on see tekkinud alles lõpp- ja sisekao läbi minnes. *i*-eelne konsonant on Saaremaa murretes praegugi palataliseerumata. Mõni teine vana häälikunähtus, nagu *kâl* ja *kaël* on kummalgi alal võinud areneda iseseisvalt.

c. Ülalpool on § 51d mainitud, et Reigis ja Emastes on impersonaali preesensis *-dvd̄kse*-tunnuse asemel *-dv, -tv, -ttv*: *pēdv* 'peetakse', *tōdv ~ tōdā* (Reigi) 'tuuakse', *tehtv* 'tehakse', *kuŕtsūdvd* 'kutsutakse', *olttv* 'ollakse', *minttv* 'minnakse' jne. Seda impersonaalitunnust ei leidu Saaremaal ega Muhus, ega ka mujal Lääne- ja Loode-Eestis. Seda tunnevad Põhja-Eesti nn. soomepäraseid rannamurded. Hiiu murretes on muidki jooni, mis viitavad kokkupuudetele põhjaranniku ja Hiiumaa vahel. Pandagu selleks tähele kas-või laensõna *naür ~ noür* 'naeris', mille ootuspärane hiiumurdeline vaste oleks **nâr ~ nâr* ehk **nār̄iz ~ nār̄iz*, *varà, èv* 'vara', verbilõppude liitumist vokaaltüvele (dr. M. Toomse andmeil) jne. Sellepärast allakirjutanu kaldub arvama, et peale saarlaste ja muhulaste on Hiiumaa asustamisest võtnud osa ka Põhja-Eesti randlased. Viimaste osatähtsus on muidugi olnud tunduvalt vähem kui üle väina lõuna poolt tulnute oma. Usutavasti on põhjarandlased maandunud Reigi kihelkonna lääneosas. See ala on olnud tihedasti ühenduses Emastega, kust on saarte keeleuususe järk-järgult tunginud põhja poole. Mõni põhjaranniku joon on aga läinud vastupidist teed põhjast lõuna. Reigi ja Pühalepa vahel on olnud palju vähem kokkupuuteid, sest peale suurte metsade oli kummagi kihelkonna eestikeelse ala vahel rootsi asustus.

d. Reigi rootslaste Hiiumaale siirdumise kohta ei ole meil täpseid andmeid. Üldiselt arvatakse, et Eesti rootslased on tulnud oma praegustele asumisaladele 13. ja 14. sajandi jooksul. Nõnda võib arvata, et Hiiumaa koloniseerimine rootslaste poolt on sündinud umbes samal ajal kui eestlasedki hakkasid saart vallutama. Üks asjaolu paneb aga oletama, et eesti element võib saarel olla vanem kui rootsi oma, nimelt see, et põlisel rootsi alal on ohtrasti eestikeelseid kohanimesid. Pandagu selleks tähele rootsi *Tarrist* (eesti *Tareste*) < **tar-*

haisten (Pühalepas), *Kitas* (eesti *Kidaste*) < *kitaisten, *Kõust* (~ *Kauste*, murdes *koüstə*) ~ soome *Kaustila*, *kotst* (~ *Kodeste*) < *kotaisten, *Koidma* (~ *Koidma*) < *koiittõnmā, *Leimudd* (~ *Lõimaste*, s. o. *lõimastə*) ~ soome *loima* 'hed, sandmo', *Mels* (~ *Meelste*) < *mēlisten, *Motas* (~ *Mudaste*) < *mutaisten, *Takne* (~ *Tahkuna*) < *tahkonenä (Reigi) jne. Ei ole olemas mingisuguseid ajaloolisi andmeid, mis tõestaksid, et nende külade algelanikud oleksid olnud eestlased. Kõige vanemategi teadete järgi on külad ikka kuulunud rootsi vakusesse. Selle olukorra seletamiseks on olemas kaks võimalust. Et rootslastel oli parem juriidiline seisund, võisid nende külade eestlased sulada ühte hiljemini sisse tunginud rootslastega, või nende külade alad olid eestlaste metsastuse ja kalastuse tagamaaks, mis rootslased anastasid enestele. Igatahes on rootslased leidnud eest maa-alu, millel olid juba olemas kindlad eestikeelsed nimed (vt. selle kohta lähemalt Svio-Estonica 1938, lk. 5—57).

Ei ole täiesti kindel, kust on sisse rännanud Reigi ja Pühalepa rootslased. Allakirjutanu loodab ühes tulevases eriuurimuses võida näidata, et pealähtekohaks on olnud Soome lõunapoolsed rootsi alad. Eesti rootslaste keel on lähimal soome rootsiga (O. F. Hultman, De östsvenska dialekterna, Finländska bidrag till svensk språk- och folkliksforskning utgifna af Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors, Helsingfors 1894, lk. 113 jj-d). Ka territoriaalselt on Eesti ja Soome rootsi alad kõige lähemal teineteisele. Suhted Lõuna- ning Edela-Soome ja Hiiumaa vahel on olnud intensiivsed isegi siis, kui eestlaste liiklemisvabadus oli vägagi piiratud. Soomest on ühtlasi saadud otseseid kultuurmõjustusi, mis ilmnevad mitmes etnograafilises joones, mida Eestis tunneb ükski Hiiumaa. Näiteks on Hiiumaal täiesti rahvapärased kiiktoolid (*kīcā-dõlīd* ~ *kīcā-dõllīd*), kappkellad, rüid (neid tunneb küll ka Vormsi), millega on saadud tuttavaks Soomes käies. Etnograafiliste mõjustustega käsikäes on võinud olla ka keelised (vt. Ariste, Nook, EKirj. 1930, 120 jj-d). Niihästi keelised kui etnograafilised soomepärasused viitavad otseselt kokkupuudetele Soome rootslastega. Hiiu murretes võib leida mitmeid ilmselt soome-rootsi laensõnu, nagu *rüi* 'rüi, narmasvaip', *nuk* gen. *nukku* 'rüi narmas', *nõk* gen. *nõci* 'surnu; kodukäija' jne. Tähelepanav on ka see, et Edela-Soome kohanimedest, mida tuntakse, tarvitatakse rootsikeelseid kujusid ega mitte soomekeelseid, nagu *õBÜ* 'Turu' < rootsi *Åbo*. Kindlaid Soome soome mõjustusi ja laenusid ei ole võimalik konstateerida nõnda hõlpsasti. Selle-

pärast ei ole allakirjutanu ka jõudnud veendumusele, et Reigi-Emaste preesensi impersonaal, *naür ~ noür* ja teised nn. soomepärased oleksid saadud Soomest. Soome rootslastega on Hiiumaa võinud suhelda kõige enam siis, kui saare põhjapoolne osa oli rootsikeelne. On ju tänapäevgi Loode-Eesti rootslased tähtsaks kartulite, õunte ja vilja vedajaks Helsingisse ja Turgu.

e. Mitmele korrale on käesolevas töös nimetatud, et hiiu murretes esineb rootsi mõju. See mõju ei ole siiski nõnda suur kui ehk võiks eeldada. Hiiumaal ei ole kummaski kihelkonnas, ei Pühalepas ega Reigis, rootslased moodustanud enamikku, vaid nad on olnud vähemikus, kes on pidanud oskama eesti keelt. 17. sajandist on teada, et Reigi rootslased olid üldiselt kakskeelsed. 1641 tegi piiskop Jhering kiriku lähedal olevaile rootslasile korralduse, et nad käigu ka eestikeelsetel jumalateenistustel, millest nad kõik aru saavad (R u s s w u r m Eib. I, 91). Oletada ka eestlaste massilist kakskeelsust pole olemas alust. Kui võrrelda Hiiu eesti ja rootsi keele suhtlemist, siis märkab kohe, et mõjualuseks pooleks on igal alal olnud rootslased. Rootsi keele mõju on kindlasti ka selle tõttu nõrgem, et 1781. aastal rändas üle kolmveerandi Reigi rootslasi välja Ukrainasse. Rootslaste peamõju eesti keelele avaldub sõnavaras. Hiiu murretes on nimelt üle saja kindla eesti-rootsi laensõna (A r i s t e ERL). Häälduslik rootsi keele mõju tuleb suuremas ulatuses ilmsiks ainult seal, kus rootslased on eestistunud, s. o. nn. Rootsiküla murdes. Muukeelse substraadi mõju on sageli suurem, kui seda harilikult oletatakse. Seda on allakirjutanu võinud muuseas konstateerida Reigi Ogandi külas, kus elanikkond on 1781. aastast alates olnud suures enamuses eestikeelne, kuid mõnede rootsikeelsete perede või õigemini isikute mõjul on järeltulijate keel tänapäevani üllatavalt rootsipärane. Aetakse segi *ä* ja *e*, resp. *äi* ja *ei*, eksitakse õige kvantiteedi ja objekti vastu, tarvitatakse rootsi laensõnu ning tõlkelaenusid enam kui mujal jne. Välja arvatud Rootsiküla murre on Reigi keel lähemal ühiskeelele kui muudes Hiiu kihelkondades, mis osutab omaltki poolt, et rootsi keele osatähtsus hiiu murrete foneetilise ja fonoloogilise süsteemi arengus ei või suur olla. — Üldhiuliselt tuleb rootsi keele arvele siiski seda panna, et hiiu murrete fonoloogiline süsteem lubab sõna alguses esineda enam kui ühel konsonandil. Teatavasti ei ole see võimalik Saaremaal ja Muhus. Hiiumaal on täiesti rahvapärane ka *kn-* (*knäkkpʒ* 'jändrik', *knõbʒ* 'nööbid'). — Hiiu murretest kõneldes on murrete omapära tahetud ikka seletada rootsi mõjuga. Juba

Wiedemann Grammatik 56 ütleb Hiiumaast ja lähemast ümbrusest: „Mehr Eingehen verdient der Unterdialekt im äussersten Westen auf den Inseln (Dagö, Oesel, Mohn und Künö) und der ihnen gegenüberliegenden wiekschen und pernauschen Küste. Dieser Landstrich war früher zu einem grossen Theile von Schweden bewohnt, von denen ein Theil noch jetzt sich erhalten hat, und Einiges in diesem Dialekte, namentlich in der Aussprache mag noch daher rühren, dass das Ehnische hier von einer stammfremden Bevölkerung angenommen wurde“. O. A. F. Mustonen kirjutab oma laulukogu „Virolaisia kansanrunoja — Vihukene eesti rahva laulusid“ eessõnas (Suomi III 7, Helsinki 1893, lk. 4): „Inimesed on siin (s. o. saartel) oma rahvuse hästi alal hoidnud; keel on rikas ja niisama puhas, kui kus tahes mujalgi; paljalt Hiiumaal on Rootsikeel laenatud sõnade ja algu-umbhäälikute poolt mõjunud. Siin on nimelt rahva jutu järgi mõned Rootsi külad muiste seda viisi kadunud, et rahvas Eestlasteks muutus“. Rootsi mõju mainib ka Kettunen EKÄH-s (näit. lk. 127). Allakirjutanugi on oma varemates kirjutistes pidanud rootsi mõju suuremaks kui see on tegelikult („Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane?“, EK 1931, 73 jj-d). Kui asjale lähenemata vaadelda hiiu (ja Saaremaa) murdeid, siis jääb küll niisugune mulje, et siin oleks eesti keel tugevasti kuidagi germaniseeritud või svetitseeritud. See ekslik arvamine tuleb sellest, et hiiu hääldamine on õigegi erinev ülddeestilisest uususest.

f. Foneetilised omapärasused, mis karakteriseerivad hiiu murdeid, on järgmised. Hiius on kogu artikulatsioonibaas ehk hääldusalus nihkunud ettepoole. See tuleb eriti ilmselt nähtavale $\bar{a} > \bar{e}$ ning keskkõrgete vokaalide kõrgenemise puhul ja labialisatsiooninähtustes. Teiseks on hiiu murrete artikulatsioonibaas kõrgem kui ühiskeeles ja enamikus murretes. Kolmandaks on neis murretes õige tugevasti arenenud kvantiteedist olenev tsentralisatsioon, mis on põhjustanud lühikeste silpide reduktsiooni ja mitmesuguseid sandhinähtusi. Assimilatsioonid ja sandhinähtused on võimaldanud ka see tsentralisatsiooniga kaasaskäiv asjaolu, et hiiu murretes on maksimas põhimõtte kasutada hääldusorganeid võimalikult vähe. Ainult kvantiteedilt kõige pikema sõnaosa moodustamisel on organeid tegevus küllaldane. Neljandaks tuleb nimetada dünaamilisest rõhust olenevat kvantiteedivaheldust. Viiesandaks iseloomustab hiiu murdeid tugev nasalisatsioon. Kuuendaks on ühiskeelest erinev intonatsioon. Hiiu murretes on üldjoontes küll samad helikõrguse-

liikumised, nagu mujal eesti keele alal, aga intervallid tõusus ja languses on palju suuremad. Peaerinevuseks on aga see, et küsilause on enamasti tõusev helikõrgus. Eesti keele üldnorm eeldab langevat helikõrgust igasugustes lausetüüpides. Kui võrrelda hiiu murdeid Saaremaa omadega, siis ilmneb, et hiiu häälduslikkudel omapärasustel on olemas otseseid vastavusi Saaremaal, kuigi ükski ülalmainitud nähtus ei tule Saaremaal nõnda ilmekalt esile kui Hiius. Kõrvalisema kohana ei ole Hiiumaa võinud olla tähtsaks lähtemaaks, kust mõjustusi oleks valgunud lõunasse üle Saaremaa. Usutavam on arvata, et vanamoelisem Hiiumaa on säilitanud ning edasi arendanud vanu Saaremaa-Hiiumaa ühisaega kuuluvaid tendentse. Öeldagu siinkohal lõppsõnana veel kord lühidalt, et üldse õige suur osa hiiu murrete omapärasusi on pika eaga, küündides sageli tagasi vanasse iseseisvusaega või ajajärku, kus Hiiumaad hakati koloniseerima.

Eriti vokaalide suhtes on võidud osutada, et Hiiumaa ja Saaremaa murretel ning liivi keelel on mitmeid ühiseid arenguid, mis ei või olla täiesti juhuslikud, vaid kõnelevad tihedatest keelelistest kokkupuudetest mõlema rahva vahel. Osalt võivad ühised arengud olla lähtunud Saaremaalt Liivi randa tulnud siirdlaste käest, osalt põlvnevad need kokkupuudetest merel.

Summary.

The Sounds of the Hiiumaa Dialects.

In the preceding work the author has given a complete review of the vowels and consonants of the Hiiumaa dialects, and described other phonetical facts which occur in them. The Hiiumaa dialects belong to the island dialects of the Estonian language. Owing to isolation these dialects long ago began to develop in their own way. Especially interesting and peculiar developments have taken place in vocalism here.

The vowel system of the Hiiumaa dialects is characterized by the following tendencies. The Estonian common language and the greater part of the dialects recognize no qualitative difference in the formations of long and short vowels. In the Hiiumaa dialects the over-long vowel is formed much higher in pitch than the short and the long is still more highly pitched than the over-long. The vowels inside a word are always reduced if they are not half-long. Besides this, a strong labialization and nasalization is peculiar to the dialects. Among others the tendency to labialization has changed $e > \bar{o}$ and $i > \bar{ü}$. Besides this, it has been established that the whole base of the articulation of the Hiiumaa dialects has moved to the front and therewith given the reason for the change of many sounds. Sandhi is strongly represented in the dialects. As the Estonian language recognizes no abrupt beginning or ending of a word the swarabhakt vowel at the end of a word is developing in Hiiumaa.

In regard to consonants, the Hiiumaa dialects are in several respects in an older stage than the other Estonian dialects. Among other things Pühalepa is the only place in Northern Estonia where the *h* at the beginning of a word is still in existence. The dialects do not recognize the palatalization of consonants typical of the Estonian language. At the beginning of a word all consonants before a palatal vowel may coronalize. Coronization is the reason for the lowering in pitch of various vowels.

Quantity is of great importance in the Estonian language. This fact stands out especially in the Hiiumaa dialects. Based on this group of dialects, we can see how various features characteristic of the Estonian language depend on quantity. The Estonian language has been held to be a strongly centralized language in the belief that centralization depends on the dynamical stress of the word. The author shows that the Estonian language is a strongly centralized one, but that the centralization depends on the quantity of the word. The longest syllable is also then centralized when it is not stressed. Apocope and syncope go hand in hand with quantity. The complicated quantity system of the Hiiumaa dialects and the Estonian language in general developed first, and, as a result, apocope and syncope have taken place.

Much has been written on what a phoneme is. The Hiiumaa dialects show that to define the meaning of the phoneme in the Estonian language one must, beside the sounds, start out from the quantity. In the Estonian language every short, long, and over-long sound is a phoneme in itself. Phonemes are also the strong and weak degrees of the consonant and vowel unions.

The Estonian common language has had a levelling influence on the Hiiumaa dialects, because, as everywhere else, the common language destroys the dialects. Interesting relics are left of several previous changes of sound, as for instance, $\bar{i} > ei$.

Except for the Swedish language no foreign languages have influenced the Hiiumaa dialects. Till 1871 Reigi, the northern part of the island, was Swedish. Then the greater part of the Swedes emigrated, and the remainder became Estonianized. In those villages where the Swedes became Estonianized the influence on the Estonian language of the Swedish pronunciation is strong even now. Swedish influence shows itself, too, in place names and the stock of words.

The Hiiumaa dialects are divided into two groups: the eastern and the western. To the former belong the dialects of Pühalepa and of the Island of Kassari. The rest of Hiiumaa belongs to the western group. The differences in the dialects are very old. They go back to the times the island was colonized. We know that in the 13th century Hiiumaa was still *insula deserta*. The colonists came chiefly from Saaremaa, which at that time had two masters. Part of the land was under the rule of the Order of the Brethren of the Sword and part under that

of the Bishop of Läänemaa-Saaremaa. Hiiumaa, too, was divided into half between these two rulers. It is natural to suppose that the Bishop's lands in Hiiumaa were colonized from his lands in Saaremaa, and correspondingly, the lands of the Order from the lands of the Order. The differences in dialects besides the place names show that colonization had really been done in this way. The western dialect of Hiiumaa is closer to those Saaremaa dialects whose territories in their time belonged to the bishop, because that part of Hiiumaa also belonged to the bishop. The same kind of relationship can be determined between Eastern Hiiumaa that belonged to the Order and the Order's parts of Saaremaa.

It is certain that several characteristic features of the Hiiumaa dialects go back into the joint period of Saaremaa-Hiiumaa. We can also determine that the Liv language and the island dialects of the Estonian language have several developments common to both.

In Reigi, beside the Swedish influence we find various tendencies of pronunciation which are foreign to the rest of Hiiumaa but are quite old all the same. These special features of Reigi belong to developments of pronunciation which can be met in the Finnish language and the coastal dialects of Northern Estonia. Although even till the present day the people of Hiiumaa have been closely in touch with the Finns, it is nevertheless difficult to say whether or not there are Finnish traces in the Reigi dialect. There is more reason to suppose that the Estonian coastal dialects are those with which possibilities of union must be sought. One may suppose that the coasts of Northern Estonia have also taken part in the colonization of Hiiumaa.

In describing the sounds of the Hiiumaa dialects the pronunciation of the Estonian common language and the Estonian language in general has been touched upon.

Mõisteteloend.

Loendisse on võetud need olulisemad mõisted, mida ei ole võimalik kergesti kätte leida sisukorra järgi.

- $\bar{a} > oa$ 66.
ablatiiv 199.
afekt 54, 148.
-*ayl-*, -*ayr-* > -*äl-*, -*är-* 14, 58.
alamsaksa mõju 87.
allatiiv 150, 151, 296.
analoogia 144, 218, 231.
artikulatsioonialus 122, 270.
artikulatsioonide kontsentreerimine 32, 160, 206, 231, 233, 238, 239.
artikulatsioonide ühtimatus 154, 250, 252.
artikulatsioonikoht 198.
artikulatsiooni kõrgenemine 21, 39, 62, 65, 70, 81, 84, 105, 111, 113, 114, 115, 122, 123, 131.
artikulatsiooni lõtvumine 71, 133, 212, 235, 238, 243.
artikulatsiooni madaldumine 40, 43, 76, 87, 88, 94, 97, 98, 108, 124, 128.
aspiratsioon 154.
assimilatsioon (vt. ka koartikulatsioon) 50, 110, 167, 178, 193, 211, 236.
astmevaheldus (vt. ka kvantiteet) 234, 235.
astmeüldistus 243.
- $B < v$ 234.
delabialisatsioon 92, 95, 124, 125, 131.
diftong (diftongeerumine) 14, 17, 35, 36, 37, 39, 40, 66, 84, 103, 110, 128, 131, 165.
dissimilatsioon 83, 227.
e 101.
ë 228, 229.
eh > *ih* (*ëh*) 35, 98, 108.
er > *är* 15, 93.
ebafüsioloogilisi muutusi 81.
ebafüsioloogilisi vaheldusi 81.
eesti-rootsi, vt. rootsi.
elatiiv 219.
emfatiseerimine 170.
endine häälikumuutus 35, 88, 96, 103, 125, 131, 133, 262.
essiiv 211.
eu > *ou* 120.
f 176.
fakultatiivne variant 134, 136.
foneem 134, 135 jj-d, 138, 191, 247, 248.
fonoloogiline ülesanne 134, 137, 163, 242, 246, 247, 252.
fortis 182, 186, 214, 232.

- geminaat (gemineerumine) 147,
 189, 202, 235, 261, 262.
 genitiiv 145, 204.

γ 174, 184.

h 98, 126, 141, 170.
 helikõrguse liikumised, vt. into-
 natsioon.
 helilisus (helitus) 175, 181, 249,
 250.
 helitu vokaal 150 jj.
 huulte tegevus, 11, 14, 19, 33,
 47, 64, 85, 91, 93, 96, 99, 106,
 233, 236.
 hõngusasend 35.
 hääldusviga 153, 239.
 häälikuline laen 82, 247.

i > *ei* 118.
ih > *eh* 36.
 illatiiv 151, 219, 261.
 impersonaal (passiiv) 70, 189,
 199, 203, 260.
 indiferentne asend (vokaal) 24,
 25, 30, 33, 43, 154.
 individuaalsus 204, 207, 231, 257.
 inessiiv 218 jj.
 infinitiiv 205.
 intensiivsus 14, 20, 36, 41, 64,
 65, 68, 78, 90, 98, 148, 160,
 164, 182, 193, 196, 215, 246,
 253, 257.
 intonatsioon 29, 65, 148, 163, 270.

j 72, 142, 176, 245.
 järsk algus 170.

 kahetipulisus 65, 70.
 kakskeelsus 83, 269.
 karjala 29, 102.
 karitiiv 204.
 kaudne kõneviis 22, 245.
 -*kene*-diminutiiv 90, 184.
 kesk-*i* 72, 129, 266.
 keskvokaali labialiseerumine 72,
 129.
 kihnu 129.
 kirjakeel (kirjakeele mõju) 27,
 172, 173, 187, 210.
 koartikulatsioon 16, 31, 78, 98,
 123, 159, 166, 179, 192, 194,
 197, 253, 257.
 kombinatoorne häälik 134, 136,
 137, 239, 247, 248, 249, 250.
 konservatiivne keel 86, 271.
 konsonandi vokaliseerumine 59,
 229, 245.
 kontaminatsioon 23.
 koronalisatsioon 87, 94, 97, 108,
 124, 164, 188.
 kulumine 21, 143, 152, 231, 245.
 kvaliteet 13, 15, 33, 37, 134,
 136, 140.
 kvantiteedimuutus 13, 61, 67,
 82, 114, 117, 138, 141 jj-d,
 235.
 kvantiteet 9, 13, 26, 30, 33, 37,
 65, 99, 134, 136, 140, 145 jj-d,
 148, 159, 179, 180, 191, 195,
 203, 206, 232, 236, 256, 270.

l ja *r* vaheldusi 225.
 labialisatsioon (labiaalsus) 11, 13,
 15, 19, 20, 23, 26, 33, 39, 52,
 53, 55, 57, 73, 99, 109, 118,
 121, 194, 233, 244, 260, 261,
 266.
 lausefoneetika (vt. ka rõhk,
 sandhi) 245.

- lausk algus 154.
 lausk lõpp 154, 156.
 leenis 182, 214, 232.
 leivu 36, 43, 66, 176, 252.
 leksikaalne ülesanne 248.
 liithäälik 240, 242.
 liivi 29, 39, 56, 103, 113, 123, 246, 271.
 lõppkadu 25, 29, 145, 149, 150.
 läänemaa 28, 38, 103.
- m* ja *v* vaheldusi 238.
 -*ma*-lõpulised deverbaalsed substantiivid 237.
 meedia 181.
 -*me*-tuletuslikud noomenid 237.
 metatees 204.
 mitmus 110, 199.
 morfoloogiline ülesanne 248.
 mugavusprintsiiip 21, 23, 32, 40, 49, 132, 203, 270.
- naabruse mõju 35, 212, 219, 231, 245.
 nasalisatsioon (nasaalsus) 17, 23, 54, 157, 162, 163, 192, 236.
 -*nud*-partitsiip 161, 252.
- ññ*- 163.
- o* 19.
o > *e* (> *ö*) 120, 125.
ou < *au* 29, 262.
 ortograafiline traditsioon, vt. kirjakeele mõju.
- palatalisatsioon 36, 49, 84, 123, 267.
 partitiiv 51, 90, 95, 198, 201.
- poolpikk vokaal 41, 146.
 possessiivsufiks 212.
 pronoomen 204.
 psüühilised tegurid 61, 252.
- r* 15, 80.
 rahvaetümoloogia 61, 243.
 rannamurded 18, 50, 267.
 reduktsioon 22, 24, 29, 43, 45, 50, 51, 67, 72, 80, 89, 90, 99, 100, 101, 110, 138 jj-d, 143, 146, 149, 270.
 reduplikatsioon 144.
 risti 112, 121.
 rootsi mõju 33, 38, 39, 79, 81, 83, 86, 87, 88, 95, 112, 122, 123, 172, 185, 187, 261, 268, 269.
 rõhk (lauserõhk) 24, 29, 31, 45, 67, 93, 101, 104, 148, 149, 152, 163, 204, 221, 270.
 saaremaa murded (saaremaa murrete mõju) 14, 28, 31, 38, 56, 82, 90, 101, 103, 108, 110, 112, 121, 126, 133, 184, 192, 219, 220, 234, 253, 257, 262, 266, 271.
 saksa mõju 38, 95, 177, 222.
 sandhi 152, 185, 200, 201, 217, 234, 236, 252, 270.
 segimine 24 jj-d, 27, 44, 67, 80, 83, 102, 109, 116, 176, 209.
 sigmatism 216, 239.
 siirdehäälik 239.
 sisekadu 29, 145, 150.
 soome (scome mõju) 18, 29, 50, 72, 147, 234, 268.
 švaa 153, 251, 260.

teenuis 181.	ω 70, 72.
tegijanimi 79, 234.	
terminatiiv 211.	γ 175.
- <i>tk</i> - 205.	
tsentralisatsioon 29, 270.	$\ddot{a}$ 25.
- <i>ttoin</i> -lõpulised adjektiivid 237.	$\ddot{a} \sim ea$ 21.
	$\ddot{a} > e\ddot{a}$ 66.
v 167, 267.	
$v > u$ sõna lõpus 52.	
valeanalüüs 56, 73, 116, 253.	ε 101.
valetaotlus 93.	
velarisatsioon 36.	ühiskeel 11, 33, 47, 62, 74, 76,
vene <i>a</i> 223.	91, 106, 115, 119, 145, 167,
vene mõju 107, 177, 222.	177, 220, 221, 233, 239, 246,
vokaalharmoonia 31.	252, 254.
vokaalikadu 147, 152.	ühiskeele mõju 21, 38, 44, 54,
vokaali palatalisatsioon 77 <i>jj</i> -d,	73, 79, 82, 84, 92, 94, 96, 99,
130.	124, 130, 201, 203, 238, 243,
vokaalivaheldusi 32, 45, 95, 96,	259.
100.	ületaotlus 39, 55, 73, 93, 124,
vältevaheldus 32, 148.	170, 172, 189.

Etümoloogiliselt käsitletud sõnu.

- āzīk* ~ *ʒzīk* 212
aṗtūk 128
avā.vōz 243
ezmašše 220
harū 244
hīweldama 118
himāl 171
humīçp 211
hölvēt ~ *ölvēt* 123
ilm ~ *ilmp* 144
jülū 130
jürī 211
kārī 211
karu(bidē) 244
karūne 244
kaš 'ka' 220
kaššāk ~ *kaššāk* 221
kazūvṗ 244
Kauste 268
kē 210
keršī 211
keškrī 265
keššigō 220
Kidaste 268
ko.èà.nd 33
knōp 132
Kodeste 268
Koidma 268
kreiz 188
kroūbīd 38
kroūzidṗmp 38
kurenDōze-aīd 46
körūne 244
külmittad 128, 153
lāl (eesti-rootsi) 60
lūd 68
Lō b e m b e 210
Lō i m a s t e 268
lōvil 120
māçarp 102
Malvaste 238
maššin ~ *maššing* 221
Meelste 268
meššan-puri 221
Mudaste 268
muzègant 67
mürima 68
müzik 68
mözünə 130
mööster 132
neh ~ *neh* 140
neljaššə 220
neḡ 92
nēārēd 111
nīzünə ~ *nözünə* 130, 152
noñṗmp ~ *nuñṗmp* 46
nōk 268
nuk 268
nō m B ṗ 139
nōlṗgō 44
nōr 132
ō B ù 268
orābu 234
pārgō ~ *pārgō* 44

<i>paibariltšiv</i> 225	<i>Soonlepa</i> 210
<i>paṣ̄s ~ pāṣ̄s</i> 61	<i>suṽè</i> (ess.) 211
<i>piššukkar</i> 221	<i>sulā, pūi</i> 67
<i>plēz</i> 236	<i>sunttuz</i> 144
<i>plī</i> 235	<i>sūdambak</i> 151
<i>plīdār</i> 118, 234	<i>tā</i> 61
<i>ploumīd</i> 38	<i>Tahkuna</i> 268
<i>pòèdṣṣṣ</i> 41	<i>talve ~ talvə</i> (ess.) 211
<i>poùl</i> 38	<i>Tareste</i> 267
<i>preit</i> 118	<i>teissənə</i> 220
<i>pross</i> 46	<i>Tempa</i> 210
<i>pruṣ</i> 46	<i>tilevon ~ tilehvon</i> 107
<i>pruvā</i> 68	<i>tillegram</i> 107
<i>prāššṣṣ</i> 81	<i>toovima</i> 68
<i>puṣṣānd</i> 46	<i>torū tēnistōz</i> 66
<i>pāilicu sālnṣṣ</i> 82	<i>trikkemṣ</i> 107
<i>pāilik</i> 245	<i>tāōz ~ tāūz ~ tāūz ~</i>
<i>pār-hāk</i> 82	<i>tēūz</i> 84
<i>pêr-hāk</i> 82	<i>tāzā</i> 218
<i>pêṣṣ ~ pāṣṣ</i> (ess.) 211	<i>türü</i> 127
<i>pūhaṽe</i> 234	<i>vezigəṣṣ</i> 102
<i>raūvreija rohi</i> 229	<i>vohilald</i> 141
<i>ravakūldōn vak</i> 153	<i>Vätavald</i> 82
<i>rōēgāz</i> 41	<i>vöršt</i> 123
<i>rānt</i> 81	<i>ārligō kivi</i> 79
<i>rūi</i> 268	<i>ōhvēm</i> 243
<i>selppō</i> 236	<i>ō̇</i> (ess.) 211
<i>sī</i> 211	<i>ō̇dār</i> 132

Tarvitatud kirjandust.

(Loendis on toodud ainult see kirjandus, millest tekstis on tarvitatud lühendit.)

- ACUT = Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B I—. Tartu 1921—.
- AES = Akadeemilise Emakeele Seltsi murdekogud Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- AES 39 = Salme Soosaar, Häädemeeste kihelkonna murde häälikute ajalugu. 1926.
- AES 42 = Keete Lillimägi, Häälikulooline ülevaade Varbla kihelkonna murdest. 1929.
- AES 44 = Karl Mihhels-Mihkla, Juuru konsonantism. 1926.
- AES 48 = Ks. Kurgvel, Jämaja kihelkonna murde häälikajalooline ülevaade. 1923.
- AES 54 = A. Tiitsmaa, Karuse konsonantism. 1922.
- AES 58 = M. Tooms, Kihelkonna khk. konsonantism. 1926.
- AES 71 = Arnold Kask, Konsonantism (näidetes) Märjamaa kaguosast (Valgu, Haimre). 1926.
- AES 84 = V. Kl Lauren, Vätta häälikuloo ülevaade. 1926.
- AES 85 = Elvi Paas, Häälikulooline ülevaade Pühalepa kihelkonnast. 1929.
- AES 88 = J. Väinaste, Risti kihelkonna murde konsonantism. 1924.
- AES 89 = Alide Raudsepp, Häälikulooline ülevaade Rõigi-Tahkona murdest. 1926.
- AES 90 = Mihkel Tedre, Häälikuajalooline ülevaade. Konsonantism. Rõigi kih.
- AES 91 = E. Aidas, Häälikajalooline ülevaade Rõigi kihelkonnast Hiiumaalt. 1925.
- AES 96 = A. Univer, Saarde murde konsonandid. 1924.
- AES 176 = P. Palmeos, Häälikuloolisi andmeid Emastest. 1934.
- AIGr³ = Adolf Noreen, Altisländische und altnorwegische Grammatik unter Berücksichtigung des Urnordischen. Dritte vollständig umgearbeitete Auflage. Halle 1903.
- Eesti = Eesti Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. I—. Tartus 1925—.
- Eib. = C. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. I—II. Reval 1855.
- EK = Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu. I (1922) —.
- EKA = E. V. Tartu Ülikoolile kuuluvad kogud Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 56 = Th. Kaljo, Häälikumuutuste levinemine Jämaja ja Anseküla kihelkonnas. Laudaturseminari töö 1926.

- EKA 197 = Alide Raudsepp, Üksikute keeleliste nähete ulatusest Hiiumaal. Laudatur-seminaritöö 1927.
- EKA 324 = Magnus Kindlam, Häälikuloolisi ja morfoloogilisi erijooni Mustjala kihelkonna idaosast. Eesti keele keskastme seminari töö 1934.
- EKA 441 = O. Peters, Esimese silbi vokalism Jämaja murdes. 1926.
- EKA 529 = Helmi Kits, Saaremaa ja Muhu esimese silbi vokalism. Eesti keele keskastme seminaritöö 1938.
- EKirj. = Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tartu. I (1906) —.
- EKAH = Lauri Kettunen, Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki 1929.
- EMA = Andrus Saareste, Eesti murdeatlas. Tartu. I (1938) —.
- EPh = Wilhelm Viëtor, Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und des Französischen. Sechste überarbeitete und erweiterte Auflage. I—II. Leipzig 1914—1915.
- EPhA = G. Panconcelli-Calzia, Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft. Berlin 1924.
- ERKkA = Eestimaa Rootsiaegse Kindralkubernerī Arhiiv Riigi Keskarhiivis.
- ERL = Paul Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX. 3. Tartu 1933.
- EtWb = Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Achte verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg 1915.
- EWb = Ferdinand Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigiert von Dr. Jakob Hurt. St. Petersburg 1893.
- EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Tartu. I (1925) —.
- FBR = Filologu Biedribas Raksti. Rīga I—.
- FLQW = Björn Collinder, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. Ein Beitrag zur finnisch-ugrischen Stufenwechsellehre. I. Einleitung. Ostseefinnisch. Ostlappisch. Uppsala Universitets Årsskrift 1929. Uppsala 1929.
- FLÖSVd = Ralf Saxén, Finska länord i östsvenska dialekter. Språk-historiska studier. Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv XI. 3. Stockholm 1895—98.
- ФРЯ = В. А. Богородицкий, Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных. Казань 1930.
- Grammatik = F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg 1875.
- H = J. Hurda vanavarakogud Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- HbEF = Olaf Broch og Ernst W. Selmer, Håndbok i elementær fonetikk. Annen gjennomsette utgave. Oslo 1930.

- ID = Volmari Porkka, Über den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors 1885.
- KAÄH = Heikki Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria. Helsinki 1918.
- KodVok = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischer Mundarten. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIV. Helsinki 1913.
- LPh = Otto Jespersen, Lehrbuch der Phonetik. Fünfte Auflage. Unveränderter Abdruck der zweiten Auflage. Leipzig-Berlin 1932.
- LS = Arnold Kask ja Albert Saareste, Lisasõnastik sõnavara käsitlemiseks eesti murretest. Tartus 1930.
- LSJ = I—VI. Lisasõnastiku Jätkud. Tartu 1931—1938.
- LUKD = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIII. Helsinki 1913.
- LVEM = Albert Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI. 1. Tartu 1924.
- LW = Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki 1938.
- MND = Karl Schiller u. August Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bremen 1875—1881.
- MT = Akadeemilise Emakeele Seltsi murdetekstidekogu Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- MT 77 = E. Paas, Murdetekste Rõigist ja Pühalepast. 1929.
- MT 109 = Magnus Kindlam, Murdetekste Mustjalast. 1933.
- MT 148 = M. Kindlam, Murdetekst Karja khk-st. 1935.
- MT 161 = P. Palmeos, Kuuldelisi murdetekste Emastest. 1935.
- MT 170 = N. Kiin, Tekste Risti kihelkonnast, Vilivallast ja Nõvast. 1936.
- MT 174 = Armin Kukk, Murdetekste Saaremaalt Mustjalast. 1936.
- MT 231 = A. Raun, Kuuldelisi tekste Pöidelt. 1938.
- MT 233 = Juhana Arike, Murdetekste Muhust. 1938.
- MT 235 = E. Koit, Murdetekste Valjalast, Kalli k. 1938.
- MT 241 = H. Hagar, Tekste Martna, Haeska. 1938.
- MT 242 = E. Põldre, Kuuldelisi murdetekste Martna kihelkonnast, Haeska külast. 1938.
- MT 243 = L. Kukkas, Martna tekste. 1938.
- Nuckömålet = Gideon Danell, Nuckömålet. Svenska landsmål ock svenskt folkliiv. B. 33. Stockholm 1905—34.
- OESvD = A. O. Freudenthal och H. A. Vendell, Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna. Helsingfors 1887.
- PhStSp = Hermann Gutzmann, Physiologie der Stimme und Sprache. In 2. Auflage bearbeitet von Hermann Gutzmann. Braunschweig 1928.
- Quantitätswechsel = E. N. Setälä, Über Quantitätswechsel im Finnisch-Ugrischen. Vorläufige Mitteilung. Journal de la Société Finno-Ougrienne XIV, 3. Helsingfors 1896.

- SbGEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu 1861—.
- SKH = Martti Rapola, Suomen kirjakielen historia. I. Helsinki 1933.
- SkKk = Joh. Aawik, Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuressaare 1923.
- SM = Lauri Kettunen, Suomen murteet. I—II. Helsinki 1930.
- SpL = Carl Stumpf, Die Sprachlaute. Experimentell-phonetische Untersuchungen. Nebst einem Anhang über Instrumentalklänge. Berlin 1926.
- SRS = Elias Lönnrot, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Helsingissä 1874—1880. — A. H. Kallio, Lisävihko Elias Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan. Helsingissä 1885.
- Suomi = Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen. Helsingfors 1841—1862. Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aineista. Helsingissä 1863—.
- Svio-Estonica = Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet vid Tartu Universitet. — Akadecrillise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat. Tartu 1934—.
- TCLP = Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Prague. I (1929)—.
- TEFA = A. Saaberk, Tegeliku eesti foneetika alged. Tallinn 1920.
- TPh = Maurice Grammont, Traité de phonétique. Paris 1933.
- ULS = Lauri Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII. 3. Tartu 1925.
- VEKVM = Albert Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739. Tartus 1925—31.
- VERL = O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja. Vihuke eesti rahva laulusid. Suomi III 7. Helsingissä 1893.
- VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu. I (1840)—.
- Vir. = Virittäjä. Uusi jakso. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsingissä 1897—.
- VKÄH² = Lauri Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Toinen uusittu painos. Helsinki 1930.
- VMP = Alb. Saaberk, Vigala murde peajooned. Helsingis 1917.
- VokKod = KodVok.
- VV = F. Äimä, Vorläufige Versuche zur Endoskopie der Kehlkopfartikulation der labialen Verschlusslaute sowie der Spiranten *h, s, f*. Festschrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 November 1924. Helsingfors 1924.
- YFOK = Frans Äimä, Yleisen fonetiikan oppikirja. Helsinki 1938.
- YSÄH = E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Helsingissä 1899.
- ÖESA = SbGEG.
- ÖEST = VhGEG.

Joonised ja pildid.

1.	$a\acute{e} \sim a\check{e}$, $\grave{a}$, $\hat{a}$ $\sim \bar{a}$; $a_0\acute{e} \sim a\check{e}$ ($a\grave{e} \sim a\check{e}$), $\acute{a}$, $\hat{a} \sim \bar{a}$ levimisala	14
2.	$a\grave{i} \sim a\check{i}$; $a\grave{i} \sim a\check{i}$ levimisala	16
3.	$ou\grave{D}$, $ma\grave{u}D$; $ha\grave{u}D$, $ma\grave{u}D$; $au\grave{D}$, $ma\grave{o}D$ levimisala	18
4.	Huulte asend o moodustamisel	34
5.	$lou\grave{D}$ ja $la\grave{u}D$ levimisala	38
6.	$s\grave{i}u\grave{B}$, $p\grave{y}\grave{u}$ ja $s\acute{e}\grave{o}B$, $p\check{o}\grave{o}$ levimisala	42
7.	Palatogramm ühiskeelee u -st ja $\bar{u}$ -st	47
8.	Huulte asend u moodustamisel	48
9.	Huulte asend $\bar{a}$ ja $\bar{a}$ moodustamisel	56
10.	$rou\grave{D} \sim rov\grave{a}$, $rau\grave{D} \sim rav\grave{a}$, $rau\grave{D} \sim rav\grave{a}$ levimisala	58
11.	Palatogramm $\acute{o}$ -st	63
12.	Huulte asend $\acute{o}$ -d ja $\hat{u}$ -d kujundades	64
13.	Palatogramm $\hat{u}$ -st	69
14.	Suukurve pikkadest vokaalidest	71
15.	Palatogramm ühiskeelee e -st ja $\bar{e}$ -st	73
16.	Keele asend e moodustamisel	74
17.	Palatogramm ühiskeelee $\acute{a}$ -st ja $\bar{\acute{a}}$ -st	76
18.	Huulte asend $\acute{a}$ kujundamisel	77
19.	Palatogrammid ϵ -st ja $\hat{\epsilon}$ -st (vasakul) ning e -st, $\acute{e}$ -st ja $\bar{e}$ -st (paremal)	85
20.	Palatogramm ühiskeelee e -st ja $\acute{e}$ -st	91
21.	Palatogramm kõrgest i -st	105
22.	Palatogramm madalast $\grave{i}$ -st	106
23.	Palatogramm ühiskeelee i -st ja $\bar{i}$ -st	107
24.	$\bar{\acute{a}}:\hat{\acute{a}}$ ja $\bar{\acute{e}}:\hat{\acute{e}}$ esinemisala	111
25.	Huulte asend $\hat{\epsilon}$ moodustamisel	112
26.	Huulte asend $\bar{e}$ (vasakul) ja $\hat{i}$ (paremal) moodustamisel	116
27.	Palatogramm ühiskeelee $\acute{o}$ -st ja $\bar{\acute{o}}$ -st	119
28.	Palatogramm $\acute{o}$ -st ja $\bar{\acute{o}}$ -st	120
29.	Huulte asend $\acute{o}$ moodustamisel	121
30.	Palatogramm $\hat{u}$ -st	126

31. Palatogramm ühiskeele <i>ü</i> -st ja <i>ǖ</i> -st	127
32. <i>-n</i> -partitsiibi esinemisala	162
33. Palatogramm diftongist <i>ea</i> sõnas <i>heà</i> ja diftongist <i>aè</i> sõnas <i>paè</i>	165
34. Palatogramm diftongist <i>ei</i> sõnas <i>seinà</i> ja diftongist <i>ei</i> sõnas <i>seina</i>	165
35. Palatogramm diftongist <i>ai</i> sõnas <i>laülü</i> ja diftongist <i>ai</i> sõnas <i>laulu</i>	166
36. Sõnaalgulise <i>h</i> esinemisala	173
37. Palatogramm ühiskeele <i>χ</i> -st ühendites <i>ux</i> ja <i>ix</i>	177
38. Palatogramm ühiskeele <i>ž</i> -st	178
39. Palatogramm ühiskeele <i>k</i> -st ühendites <i>ka</i> , <i>ke-</i> , <i>kä-</i> , <i>ke-</i> , <i>kivi</i>	179
40. Palatogramm <i>c</i> -st sõnades <i>acà</i> , <i>ägè</i> ja <i>icè</i>	180
41. Palatogramm <i>k</i> -st sõnades <i>makki</i> ja <i>makki</i>	181
42. Palatogramm <i>k</i> -st sõnas <i>akkv</i>	181
43. <i>kułtsüdv</i> ja <i>kułtsüdvksə</i> levimisala	189
44. <i>η</i> sõnades <i>aŋc</i> ja <i>paŋk</i>	191
45. Palatogramm <i>v</i> -st Pühalepa ja Reigi sõnades <i>odà</i> , <i>udù</i> , <i>hävà</i> ~ <i>ävà</i>	193
46. Palatogramm <i>v</i> -st Pühalepa ja Reigi sõnades <i>kivì</i> ja <i>üvì</i>	194
47. Palatogramm <i>tt</i> -st ja <i>v</i> -st sõnadest <i>rołtì</i> (üleval vasakul), <i>rołti</i> (paremal üleval), <i>ā v à</i> (all vasakul) ja <i>matv</i> (all paremal)	195
48. Keeleotsa asend <i>v</i> moodustamisel	196
49. Keeleotsa asend <i>tt</i> moodustamisel	196
50. Palatogramm <i>-ñv</i> -st sõnas <i>añdv</i> ja <i>lt</i> -st sõnas <i>vilt</i>	196
51. Palatogramm <i>vr</i> -st sõnades <i>odrè</i> ja <i>pādrù</i> , <i>řv</i> -st sõnas <i>kařv</i> ning <i>rl</i> -st sõna <i>part</i>	197
52. Palatogramm <i>řk</i> -st sõnades <i>puřk</i> ja <i>sōřku</i>	197
53. Palatogramm ühiskeele <i>n</i> -st sõnades <i>añnà</i> ja <i>eñne</i>	205
54. Palatogramm <i>n</i> -st sõnades <i>unù</i> ja <i>añnà</i>	206
55. Palatogramm <i>n</i> -st sõnades <i>ūnō</i> , <i>hiñnà</i> , <i>eñne</i> ja <i>añnà</i>	207
56. Palatogramm <i>ñv</i> -st sõnades <i>uñv</i> ja <i>hiñv</i>	208
57. Palatogramm <i>s</i> -st ja <i>z</i> -st sõnades <i>āzà</i> , <i>ozà</i> , <i>izà</i> , <i>süzì</i> ja <i>sō</i>	213
58. Palatogramm <i>z</i> -st sõnades <i>izè</i> , <i>ozà</i> ja <i>süzì</i>	214
59. Palatogramm <i>ss</i> -st sõnades <i>kařsi</i> ja <i>kařsi</i>	215
60. Palatogramm sigmaatilisest <i>z</i> -st sõnas <i>izà</i>	216
61. Palatogramm ühiskeele <i>z</i> -st ühendis <i>azà</i> ja <i>š</i> -st ühendis <i>ašà</i>	221
62. Palatogramme <i>l</i> -st	223

63.	Keeleotsa asend <i>l</i> -i moodustamisel	224
64.	Suukurvid <i>r</i> -st sõnades <i>terà</i> , <i>meèrə</i> ja <i>kêrimv</i>	226
65.	Palatogramm ühiskeelee ja Pühalepa <i>r</i> -st sõnas <i>arà</i>	226
66.	Palatogramm <i>r</i> -st sõnades <i>arà</i> ja <i>sürra</i>	227
67.	Palatogramm <i>j</i> -st sõnades <i>ujü</i> ja <i>heijè</i> ~ <i>eijè</i>	228
68.	Palatogramm <i>è</i> -st sõnades <i>a,èà</i> , <i>o,èà</i> (Pühalepa) ja <i>a,èà</i> , <i>o,èà</i> , <i>mä,èà</i> (Reigi)	230
69.	Huulte asend <i>B</i> moodustamisel sõnas <i>tabà</i> ja <i>p</i> -st sõnas <i>tappv</i>	232
70.	Palatogramm ühiskeelee <i>a</i> -st ühendis <i>paḗ</i>	233
71.	Palatogramm ühiskeelee <i>D</i> -st ja <i>n</i> -st (vasakul) ning <i>D</i> -st ja <i>n</i> -st (paremal)	254
72.	Palatogramm ühiskeelee <i>z</i> -st ja <i>l</i> -st (vasakul) ning <i>z</i> -st ja <i>l</i> -st (paremal)	256
73.	Hiiumaa murdeline jaotus	259
74.	Hiiumaa ja Saaremaa administratiivne jaotus orduajal.	264

Sisukord.

Eessõnaks	3
Vokaalid	
Tagavokaalid — Velaarid (Velaar-palataalid, postdorsaalid)	
Lühikesed ja poolpikad vokaalid	
1. <i>a</i> -häälikud pearõhulises asendis	11
a. Esimese silbi üksik- <i>a</i>	12
b. Diftong <i>ae</i>	13
c. Diftong <i>ai</i>	15
d. Diftong <i>ao</i>	17
e. Diftong <i>au</i>	17
2. a. Diftong <i>ea</i>	19
b. Diftong <i>oa</i>	19
c. Diftongid <i>õa</i> ja <i>öa</i>	19
3. a. <i>ä</i>	19
b. Diftongid <i>ae</i> , <i>ai</i> , <i>ao</i> , <i>au</i>	20
4. a. Diftong <i>éä</i>	21
b. Diftong <i>óä</i>	21
c. Diftongid <i>õä</i> , <i>üä</i>	21
5. <i>a</i> kaugemal sõna sees	22
a. Lühike <i>a</i>	22
b. Poolpikk <i>ä</i>	22
6. Poolpikk <i>ä</i>	23
7. Redutseeritud <i>v</i> ja <i>v</i>	24
8. Tsentralisatsioon eesti keeles	29
9. Vokaalharmonia	31
10. <i>ä</i>	31
11. <i>a</i> vaheldusi muude vokaalidega	32
12. a. <i>o</i> -häälikud	33
b. <i>o</i> esindus <i>h</i> ees	35
c. <i>o</i> velarisatsioon	36
d. Madal <i>o</i>	36

	e. Diftong <i>oi</i>	37
	f. Diftong <i>ou</i>	37
13.	a. Kõrge <i>ó</i>	39
	b. Diftong <i>óà, óà₂</i>	40
	c. Diftong <i>óĕ ~ óĕ̃</i>	41
14.	a. Poolpikk <i>ò</i>	42
	b. Diftong <i>éò</i>	42
	c. Diftong <i>õò</i>	42
15.	a. <i>ó</i> kaugemal sõna sees. Lühike järgsilpide <i>ó</i>	43
	b. Poolpikk <i>ò</i>	45
16.	<i>o</i> vaheldus muude vokaalidega	45
17.	a. <i>u</i> pearõhulises silbis	47
	b. Ühendid <i>-uj-</i> ja <i>-oj-</i>	48
	c. Diftong <i>ui</i>	49
18.	<i>u</i> kaugemal sõna sees	50

Pikad vokaalid

19.	<i>ā</i> -häälikud	52
	a. Ülipikk <i>ā:</i> ; pikk <i>ā</i>	53
	b. Ülipikk <i>ā̃</i> ; pikk <i>ā̃</i>	53
	c. Labialiseerimata <i>ā:ā</i>	57
	d. Vokaal + <i>ns</i> ja <i>nt</i> areng	59
	e. <i>au</i> > <i>ā</i>	60
	f. Pika <i>ā</i> ja lühikese <i>a</i> vaheldusi	60
20.	a. <i>ō</i> -häälikud	62
	b. Keskkõrgete vokaalide kõrgenemise põhjusi	64
	c. Pika <i>ō</i> ja lühikese <i>o</i> vaheldusi	66
21.	a. <i>ū</i> -häälik	67
	b. <i>ō</i> > <i>ū</i>	70
22.	Keskvokaalid — Velaar-palataalid (Meediodorsaalid)	72
	Esivokaalid — Palataalid (Predorsaalid)	
	Lühikesed ja poolpikad vokaalid	
23.	a. <i>ä</i> -häälikud. Pearõhulises asendis	75
	b. <i>ja-</i> > <i>jä-</i>	77
	c. <i>er</i> > <i>är</i>	79
	d. <i>äh-</i> ja <i>eh-</i> ühendite segimine	80
	e. <i>ä</i> vaheldusi muude vokaalidega	81
24.	a. <i>ä</i> diftongides. Diftong <i>äi</i>	82
	b. Diftongid <i>äò, äü</i>	84
	c. Diftong <i>ää</i>	84

25.	a.	ε	84
	b.	$eh > \varepsilon h$	87
	c.	$ei > \varepsilon i$, $\ddot{a}i > \varepsilon i$	88
	d.	Diftongid $a\acute{e}$, $\acute{a}\acute{e}$, $o\acute{e}$	88
26.	a.	$\ddot{a}$ -häälikud kaugemal sõna sees	88
	b.	Diftong ei sõna sees	90
27.	a.	e -häälikud. Pearõhulises asendis	90
	b.	Ühend eh	92
	c.	e püsi η -i ja n -i ees	92
	d.	$e < \varepsilon$	93
	e.	$er < ir$	94
	f.	Madal ε	94
	g.	Diftong ei	95
28.	a.	Kõrge $\acute{e}$	96
	b.	$ih > \acute{e}h$	98
	c.	i reduktsioon esimeses silbis	99
	d.	Labialiseeritud e_0	99
	e.	e vaheldusi teiste häälikutega	100
29.	a.	Järgsilpide e -häälikud	100
	b.	Redutseeritud ∂	101
	c.	Järgsilpide diftong ei	103
30.	a.	i -häälikud. Pearõhulises asendis	104
	b.	$i < e$ nasaalide ees	108
	c.	Madal $\acute{i}$	108
	d.	Diftongides esinev i	108
31.		i järgsilpides	109
Pikad vokaalid			
32.	a.	$\ddot{a}$ -häälikud. Pikk $\ddot{a}$	110
	b.	Pikk $\bar{\varepsilon}$	111
	c.	$\ddot{a}\ddot{u} > \ddot{a}$	114
	d.	$\ddot{a}$ ja $\bar{\varepsilon}$ lühenemisi	114
33.	a.	$\acute{e}$ -häälikud	115
	b.	$\bar{\acute{e}}$ ja $\bar{\acute{i}}$ segiminekuid	116
	c.	$\acute{e}$ lühenemisi	117
34.	a.	$\bar{\acute{i}}$ -häälik	117
	b.	$\bar{\acute{i}}$ ja ei vaheldusi	118
Labiaalsed esivokaalid			
Lühikesed vokaalid			
35.	a.	∂ -häälikud	118
	b.	Keskvokaalide labialiseerumise põhjus	121

	c. $e > \bar{o}$ ja $\bar{o}$ vaheldusi muude vokaalidega	123
	d. Kõrge $\bar{o}$	123
	e. $\bar{o}$ esinemine diftongides	124
	f. $o > e > \bar{o}$	125
36.	a. $\bar{u}$ -häälikud	126
	b. $i > \bar{u}$	128
	c. $ju > j\bar{u}$	130
	d. Diftong $\bar{u}i$	130
	e. $\bar{u} > i_0$	131
	f. $\bar{u}$ diftongis $\bar{o}\bar{u}$	131
Pikad vokaalid		
37.	a. $\bar{o}$ -häälikud	132
	b. $\hat{o} : \bar{o}$	133
Ülevaade hiiu murrete vokaalidest		
38.	a. Üksikvokaalid	134
	b. Diftongid	138
Reduktsioonist		
39.	a. Pikkade vokaalide lühenemine	138
	b. Pikkade vokaalide lühenemine <i>h</i> ees	140
	c. Pikkade vokaalide lühenemine <i>j</i> ees	142
	d. Diftongide reduktsioon	143
Sisekadu ja lõppkadu		
40.	a. Sise- ja lõppkao juhte	143
	b. Sise- ja lõppkao põhjus	145
	c. Hiiu murrete kvantiteedist	148
	d. Sise- ja lõppkadu kulumise tõttu	149
	e. Helitu vokaal	151
Sandhinähtusi vokaalühendeis		
41.	a. Vokaalide sandhi	152
	b. Silbi kadu	152
Švaa		
42.	a. Švaa	153
	b. Lausk algus ja lõpp	154
Vokaalide nasalisatsioon		
43.	a. Vokaalide nasaleerumine nasaalide tõttu	157
	b. Partitsiibilõpu <i>-nud</i> hiiumurdelised vasted	161
	c. $\eta\eta$ muutumine nasaleeritud vokaaliks	163
44.	Vokaalide madaldumine koronalisatsiooni tõttu	164
45.	Diftongidest	165

Konsonandid**Kõrisõlmehäälikud — Larüngaalid**

46.	Kõrisõlmesulghäälik (Larüngaalklusiil)	170
47.	a. <i>h</i> . Sõna alguses	171
	b. Sõna sees	174

Suuhäälikud — Oraalid**Velaarsed konsonandid**

48.	<i>ʒ</i>	176
49.	<i>k</i> -häälikud	178
50.	a. Leenisklusiil <i>g</i>	182
	b. <i>k̄k</i> > <i>g</i> järgsilpides	183
	c. <i>ɣ</i> vasted	184
	d. <i>k</i> > <i>g</i> sandhi tõttu	185
	e. Fortisklusiilide leenisteks muutumise põhjus	186
51.	a. Fortisklusiil <i>k</i>	187
	b. Poolpikk <i>k̄</i>	188
	c. Pikk <i>k̄</i>	188
	d. <i>ks</i> . Impersonaali tunnused	188
	e. Geminaat- <i>kk</i>	189
52.	<i>ŋ</i>	191

Palataalsed konsonandid

53.	a. <i>t</i> -häälikud	193
	b. <i>t</i> moodustamine konsonantühendeis	196
54.	a. Leenisklusiil <i>D</i>	198
	b. <i>D</i> sõna sees	199
	c. <i>D</i> < <i>t</i> sandhi tõttu	200
55.	a. Fortisklusiil <i>t</i>	201
	b. Poo'pikk <i>t̄</i> ja pikk <i>t̄</i>	201
	c. Geminaat <i>tt</i>	202
56.	<i>t</i> ja <i>D</i> vahelduse puudumine	205
57.	a. <i>n</i>	205
	b. <i>n</i> -i esindus hiu murretes	208
	c. Sõnalõpuline <i>n</i>	209
	d. Essiiv hiu murretes	211
	e. Sõnalõpulisel <i>n</i> -i kaopõhjused	211
	f. Sõnasisese <i>n</i> -i kadu <i>s</i> -i ees	212
58.	<i>s</i> -häälikud	212

59.	a. Leenis-z	217
	b. Inessiiv hiiu murretes	218
	c. Illatiiv hiiu murretes	219
60.	Fortis-s	220
61.	a. š	221
	b. tš	222
62.	l-häälikud	222
63.	r-häälikud	225
64.	a. j-häälikud	227
	b. $j < \delta$ ja $< \gamma$	229
	c. j kadu madalate vokaalide vahelt	231

Huulhäälikud — Labiaalid

Bilabiaalid

65.	p-häälikud	231
66.	Leenisklusiil <i>b</i>	233
67.	Fortisklusiil <i>p</i>	235
68.	a. <i>m</i>	236
	b. <i>m</i> -i esinemine hiiu murretes	237
	c. <i>m</i> ja <i>mm</i> -i vaheldusi	238
69.	Ahtushäälikud <i>w</i> ja <i>β</i>	238
70.	Huulte vönkehäälik <i>ψ</i>	240

Labiodentaalsed häälikud

71.	a. <i>v</i>	242
	b. <i>v</i> esindus Hiiumaal	242
	c. <i>v</i> kaojuhte	243
	d. <i>v</i> arenemine sõna algusesse	245
72.	<i>f</i>	246
73.	Ülevaade hiiu murrete konsonantidest	247

Heliliste konsonantide helitusest. Sandhi

74.	a. Sõnaalguliste ja -lõpuliste heliliste konsonantide helituksmuutumine	249
	b. Helituksmuutumine sandhi tõttu	252

Palatalisatsioon ja koronalisatsioon

75.	a. Palatalisatsioon	253
	b. Koronalisatsioon	256

Ülevaade hiiu murretest

76.	a. Hiiumaa murdeline jaotus	258
	b. Hiiumaa koloniseerimine Saaremaalt	263

c. Reigi koloniseerimine Põhja-Eesti randadelt . . .	267
d. Reigi rootslased	267
e. Rootsi mõju hiiu murretes	269
f. Hiiu murrete foneetilisi omapärasusi	270
Summary	
The Sounds of the Hiiumaa Dialects	272
Mõisteteloend	275
Etümoloogiliselt käsitletud sõnu	279
Tarvitatud kirjandust	281
Joonised ja pildid	285
Sisukord	288
Trükivigu.	295

Trükivigu.

			On	Peab olema	
Lk.	12,	16.	r. a.	edasi''	edasi',
„	17,	18.	„ „	'kaob	'kaob'
„	18,	9.	„ ü.	<i>aùD</i>	<i>aùD,</i>
„	21,	3.	„ a.	Käi-s õä.	Käi sõä.
„	25,	16.	„ „	<i>võræD</i>	<i>võræD</i>
„	30,	9.	„ „	kvaliteedi	kvantiteedi
„	32,	5.	„ ü.	<i>sõBéjâ</i>	<i>sõBéjâ,</i>
„	37,	7.	„ „	'jõi'	'jõi',
„	47,	2.	„ a.	<i>udúzæD</i>	<i>udúzæD</i>
„	48,	4.	„ ü.	<i>mujâcv</i>	<i>mujâcv</i>
„	63,	10.	„ „	õ-st	õ-st
„	67,	4.	„ „	õ-st	õ-st
„	111,	6.	„ „	ε : ē	ê : ē
„	137,	17.	„ „	ê	ê
„	149,	1.	„ „	-tε'	-tε,
„	150,	1.	„ a.	adessiiv	allatiiv
„	153,	16.	„ ü.	<i>t u l̄</i>	<i>t u l̄</i>
„	156,	13.	„ a.	l-st	l-st
„	173,	8.	„ ü.	<i>õijez</i>	<i>õijëz</i>
„	174,	13.	„ a.	<i>kokku</i> ja	<i>kokku</i> ja
„	176,	13.	„ ü.	vokaaliseerunud	vokaliseerunud
„	188,	7.	„ „	koronaaliseeruda	koronaliseeruda
„	191,	13.	„ „	<i>vagâ.</i>	<i>vagâ.</i>
„	192,	3.	„ „	41	40
„	192,	4.	„ „	43	42
„	212,	16.	„ a.	AIGr	AIGr ³
„	214,	9.	„ „	kelle.	kelle,
„	238,	15.	„ „	<i>ämmârik</i>	<i>ämmârik</i>
„	252,	1.	„ ü.	Hõnguasend	Hõngusasend
„	266,	15.	„ „	Eesti	Eestimaa
„	280,	8.	„ a.	<i>pühâve</i>	<i>pühâve</i>
„	283,	12.	„ ü.	käsitlemiseks	küsitlemiseks

MURDENÄITEID PÜHALEPA KIHELKONNAST

PAUL ARISTE

MIT EINEM REFERAT :
DIALEKTPROBEN AUS DEM KIRCHSPIEL PÜHALEPA

TARTU 1939

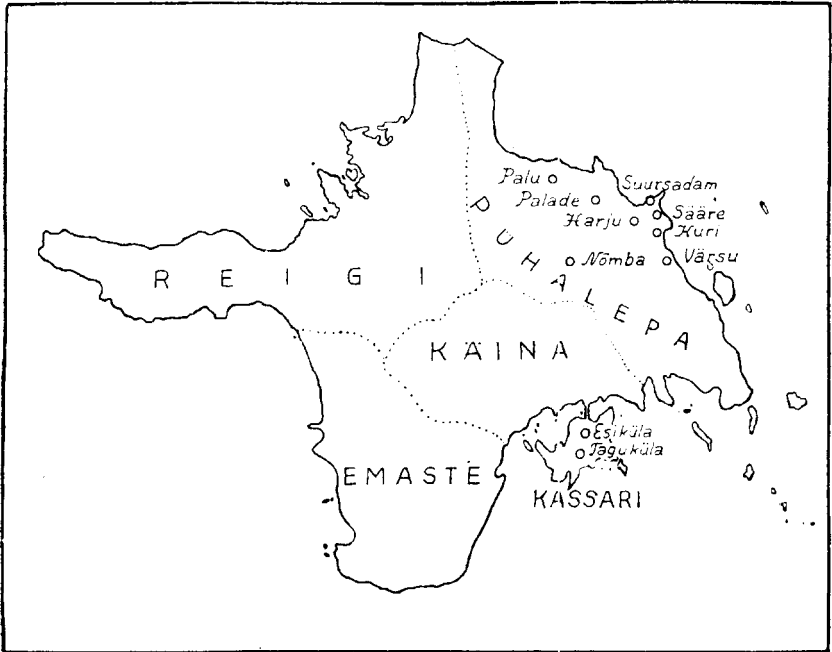
K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartu, 1939.

Eessõna.

Hiiumaa murdeid jälgides on nende ridade autor kirja pannud ka murdetekste nendelt keelejuhtidelt, kellega tuli töötada üheskoos pikemat aega. Kirjapandud tekstidest tahetakse käesolevas kogus avalikkuse ette tuua Hiiumaa idamurrete näited, s. o. need tekstid, mis on paberile märgitud Pühalepa vallast ja Kassari laiult ehk, teiste sõnadega, Pühalepa kihelkonnast. Pühalepa murre esindab tüüpiliselt seda keelt, mille aluseks on olnud Ida-Saaremaa murded, kust omal ajal on tulnud Hiiumaa selle osa asunikkude enamik. Ka Kassari murre kuulub põhiliselt siia. Vähesed erinevused, mille poolest Kassari keeleuusused Pühalepa omast praegu lahku läheb, on tekkinud peamiselt selle tõttu, et Kassari on administratiivselt olnud pikemat aega ühenduses Käinaga, mille murre kuulub algselt Lääne-Hiiumaa murderühma ning põlvneb kõigepealt Lääne-Saaremaalt. Suurim erinevus Pühalepa valla ja Kassari murde vahel on selles, et Pühalepas öeldakse *tuþþ, merre* jne. gemineerunud konsonandiga illatiivis, kuna Kassaris on *tuvà, merè*. Teiseks suureks vaheks on see, et Pühalepas on säilinud sõnaalguline *h*, Kassaris aga on see kadunud, nagu kõikjal mujal Hiiumaal. Kolmandaks võib nimetada Pühalepa partitsiibilõppu *-n*: *läin, küännün*, millele Kassaris vastab *-nd*: *läind, küännünd*. Muud, peamiselt häälikulised erinevused on Hiiu murrete arengu seisukohalt vähema tähtsusega. Igasuguste erinevuste ning üldse hiiu murrete häälikulise arengu kohta vt. lähemalt „Hiiu murrete häälikud“ (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII. 1).

Toodud tekstid on esitatud jutustajate järgi. Kogusse on võetud ka mõned laulud Hiiumaal kõneldavast ühiskeelest, et näidata, kuidas lokaalses ühiskeeles säilib täiel määral murdeline häädus. Hiiumaa on ju viimase ajani olnud neid väheseid Põhja-Eesti alu, kus murre on olnud üldine kõigil ühiskondlikkudel klassidel.

Loodetavasti suudavad tekstid ka folkloristile huvi pakkuda, sest sisuliselt on nad peaaegu kõik sellelt alalt. Tekstidekogu kasutajale võib jääda mulje, et toodud jutustused on kõik katkendiliselt lühikesed. Hiiumaal võib pikki lugusid kuulda ainult mere-

Pühalepa valla ja Kassari laiü külad, kust põlvnevad tekstid.

meestelt, kelle keeles on aga liiga palju võõraid mõjusid. Tavaline hiidlane eelistab lühemaid anekdoodipäraseid jutustusi. Hiiu jutu omapäraks on just lühedus ja teravmeelsus mõne hästi tabava sõnaga. Kuulsad hiiu naljandid koosnevad sageli vaid paarist piltlikust või kahemõttelisest lausest.

Pühalepa.

Keelejuht Ann Oobak, 88 aastat vana (1931). Keelejuht on põline Sääre küla elanik, kus ta on üles kasvanud ja kus ta vallavaesena veetis oma viimased elupäevad Nuudi-Jürna saunas. Keelejuhi mees oli viimaseid Kärddla rootslasi (perekonnanimi Oobak < rootsi Åback), kuid see asjaolu ei ole naise keeleuususesse mingisuguseid võõraid jälgi jätnud. Mõnel määral võib jutustustes märgata aga ühiskeele mõju, sest Ann oli nooremana teeninud Kuris preestrite juures ning oli vananagi innukas kirjanduse lugeja.

1. *sē ollē lēhavede pühā. humigu. seŋkpuš¹ tegi sedazi ezimeze pühā. jütlust keriguz², ei tänā. on sūr rōmū pühā. lōmād ja inimezed³ o keik rōmsad. meiltē häřjā^d hakkvzēt tarā. pēl kařvmp. üks lōi sařvēd üzñā. vanā. kařja-iŋglē perze. — enne seŋkpušsi ollē paštur jān⁴ — sē üzñā vana-a.ēgne azi. — sē tulŋ kerigō, inimezed ōttan tedā. kaūwā. jā inimezed ōttan jubā. ülē löünōnē. siš tā tulŋ, jā jēn kesk kerigud seizm⁵ jā ütlen⁵: terē humigust, kerēma rahvast⁶. kerēma vadri^d, ütlen. siš tā ütlen: püzūt rahvast, püzūt jumā,la-sōnā. kā. išsa-meļjē⁷, kiš sa⁸ olēt ta.ēvz. aū icāvest. āmen.*

11. VI 1931.

2. *seŋkpuš ollē vanā. tolā. kiš seŋkpušsi ēz nuttēs, sē sai keik¹. kerigu sařvōd ollēd. kerigu ko.ēāz ollē sūr piŋk, kuz nad egā. pühāve humigu ištuzēd², kui inimezet kerigu tullēd. mõni aņdiz neile sis kořpiēv. nē³ palūzio² jälle neņde hiŋgede ēšt, kiš⁴ rahā. anttsid. ōhegořra jälle krařv lāln proūwā,gv⁵ keriguze. sařvōd hakkvŋ sēl ulgum^v ja kařjum^v, ja palum^v hiŋjē ēšt. sē ān krařvél sūdā,me tāiz. krařv laškēs sařvōd-piŋgē kerigust välj^v vizada. jā hakkvz izē mõizpst neile aņdm^v. izē pidi ārā. tōm^v. agā. külās kāizit kül kerjpm^v. egā,št perēst pidi tōp*

viljy anttamv. sē ollē kerīgust, vōrmūhōrēd mērazid. krahv aṅdēz mōizpst kâ, sügizē kōlīgōv, kâppsud, òunē. polē nē ilma oḷḷ ūātēd. vanâ, se ḡkp us aṅdēz neṅdele kâ. üks vana_pimē krēṭ ollē. sellēl⁶ vana_se ḡkp us aṅnūn ikkḡ rahâ. ikkḡ hōvē-rublâ.d. siš_tâ ütlen krēdūle, et sa_olēd pimē. sul polē peigmest. et peig-mehed aṅdvad teište tüdrugudele⁶. tüdrīgōv⁷, neil peigmēd. kiš sul⁶ aṅnâv. mâ_aṅna sōle.

11. VI 1931.

3. nān. sē kauḡmēz, sē oḷḷ rēkkās kauḡmēs jaṅ. noṅ. üks mēz oḷḷ meitšps karjvz, jā hakkḡn sēâ.l¹ sōmv. jā hunt tulḡ ta_jüre, jā huḡdī sēlmat tikkun vēt. huḡdīl ollē siš nālg. jā mēs siš taatēn talle leiba aṅdv. nōṅnâ, kuda tā nōâ, oitšpst² leva-tükkī pidān viškḡmv, nōṅnâ vizān leva-tükkī nōâ.gv tükkiis kätte. hunt vētḡ sellē³ leवादükki, jā nōâ. kâ. — se_pēâ.B nōṅna olēmḡ, et_kui jälle nüid huḡdīl nuga. vizadakse, siš_tâ sāv huḡdī amēdist lahtë. sē azi lehēb tā pēlv ärä. sāv inimezeks jälle. — ma_rēgī nüid jälle. kauḡmēz on siš sevamōi oḷḷ siš. sāv sešt huḡdī vēâ.st lahtë. hakkān ūvēstē kauḡme⁴eks jälle. aga_sē nuga, miš talle leva-tükkīgōv vizâ.l, senē³ tā pidān ikkḡ pōēz leṭṭi pēl. jō ḡttan ikkḡ sevâ, kui kevâ.t⁴ tulēb ütlemḡ, et sē temâ. oṅ. jā vimpēs üks mēs tulḡ. hakkān sēl¹ sevâ. nuga. tuḡnistōmv. jā ütlen: se_on egē münü nuga. agâ, kuivâ_se sījv sāv leṭṭi_bele? kauḡmēz rēkkin siš, et temâ on imelikkō vīzi senē azjâ. sāv. et temâ on huḡdīl meitšps leibv viškḡn, jā nuga ò kogēmḡdv seltsēs lāin. kauḡmēs tānān siš senē ēšt. ja_maksḡ, et jälle inimezeks saī. — ja_kui heṛmsad⁵ nōidūst⁶ oḷḷ! nēlg a.ēâ.n käimḡ, ūznâ ma.ēâ.de šisse tulḡ. inimezest huḡdīd hüittān. — üks hunt lāin ūhte ma.ēâ.ze. nālg âs_ta šēnnv. siš hakkān teda sēl pekḡmv. sāv teda kül pekḡsēt, siš inimeze jalâ.d hakkān⁷ huḡdī nahâ. sešt vāljv paistmv, sešt. sē pēâ.B nüid nī olēmḡ⁸, et inimezel huḡdī nahk ūmḡv, jā müd mēdâ.d.

11. VI 1931.

4. si samâ sukkū küzīguz üks mēz lāks sīt lāvi. ja_sīs üks küsk hakkḡs ta seltsēs käimḡ. jā sē teḡi mihēle heṛmu. ja_kūsk on tükki mādv lāin mihē kōrvōs käijez. ja_sīs_ta on_māndē pēâ.le mihē ette lāin. ja_sēâ.l on tulv keik kōhâ.t tāiz lōn. nān! siš ollē oīs. mēz on nī heṛmu tāiz oḷḷ. vadâ, kurivaīm a.ēâ.B

heřmü peä.ē. sē on sedamōdē oļņ. mēz_ ja nainē oļņ humiģu kodu kaņģestē tülz oļņ. ja_ mēz ütlen: kurā.ť vōttāks¹ teit keikki puatpks sīt sēšt. et ai_ peä.ks ōntuks ūnt ainustkēd olēmp.

12. VI 1931.

5. kudaz rahaboī mā sēšt löittud.

ei_ olā¹ (= ollā), ūks mēz on pöllü sēšt rahaboīti löidņ. tařgā.ļ mihēļ oļņ lobā. nainē. sīz löidņ pöllü sēšt rahā. poīti, jā nainē rēkkīn sešt ikķp pēle. vanā.ļ āļ ollē, et mõiznigud veitsit keik omā.ē. naižē jūt lāin vīmōks mõizņ häřrā ette. ja_ häřrā kāškin mõizaze senē rahā. tūwō. mēz_ ja nainē lāin selttsez mõizņ. jā häřrā kūzīn mihēļd: kaš_ sā löittsēd rahā_ poīti? mēz ütlen: ai_ olē löidņ. ja_ nainē ütlen jälle: mēš_ sā valeitpō². sā löittsēd ja. nainē rēkkēs tōt. sīs mēz ütlen sedā_ mōdi: millāl sē ollē, kui_ ma löittsin? — sē ollē, kui ta.ēvpst saiļņ sadā.z. — mēz ütlen sīs jälle: jō_ dē nūit kūleite, mēs jūt ō. — nainē: ja. ūznā mō sülle kukkōz. — nainē_ ja mēz istuzēt seljād vaštameze vaņkrēļ. mēz ostēs kōrītsist saiļņ, ja_ viiskan ūlē pē, naižē sülle. ja_ izē ütlen ikķp sedā_ mōdi: vōdā imēt. tänā. tulēp ta.ēvpst saiļņ. — nainē uškus sedā. kui mēs polēks muistņ ette_ valmistp, rahā. olēks ē kištut tā kēšt.

12. VI 1931.

6. seda_ mā kūli oma lappse_ pōļvez. sē ollē nõnnā. sē l_ hēp pičkāks. nainē surrē ārā. ollē pār tuņdē surnuod¹ oļņ. ja_ sīz härkkpņ ūlēz. jā šīs ütlez, et ta.ēva uķksē tagā kāin. ai_ olē šissā laštūd². tā rēkkīn sedā_ mōdi vēl. ēbreja³ naižēģp nād lāin selttsez. ēbreja nainē on šissā laštūd. temā. on sōdēt vēl mēļt parandpmp. polē kolban ta.ēvp.

12. VI 1931.

7. ūks nainē sātņ ta.ēva omā. mihēle toidūst, ja_ rījēt, rahā. ūks sant tulņ ōhē talū perēze, ja_ hakkāz laulmp¹: ma_ tulēn ta.ēvpst ūlēvpļt². jā perenāne kūzīn: kaš_ sā nāģit ta.ēvpz mō vanamēst kā? sant ütlen: kül nāģin. aģa vanāmel pūdūst kē³ azjāst. — perenāine tōn paljō krāmē⁴ saņdē kätte. rīdēd ja_ toittu ja_ rahā. ja_ kāškēn ta.ēvp mihē kätte vīļņ. sant saē⁵ arū kül. nāin, mõzūne perenāine oļņ.

12. VI 1931.

8. kurà,dè pulmà,d.

vā pīnpēp̄d̄ ò kuradiṭte kēs hobūzeḵs sōittp. nān. sē olṅ sedà,zē. ūḵs sulà,ne lāin oḥegoṛra meṭtsp. ja šis ūḵs hārrà, tulṅ sōittes tā jārèl kahè muštà, hobuzegp. ja šis poiš olṅ ūḵs māḡḡḡ mēz, ja hārrà, pidan kēhnē ja ūṭlen: tulè tānà oṅtp¹ māḡḡimv. mōl_ō pulmà,d. poiš lāin vaḡkrēte. sōīdēl̄ kauwà, ja kauwà, āi tulè eluma,ēa, āi kedà,d. šis oḥè loḡsi eṭts jēn vimpḵs seišmp. vīdut poiš tuppp̄, ja kāstud oṭtp. poiš oṭtp̄n kauwà, aḡgp. šis ūḵskord kuṭtsūt, vīdud pulma-dupp̄p̄. ja poiš nān, eṭ nāḡdē² ūṁmarḡp̄,ēp̄³ olṅ sēl. olṅ prūl-rīdēz, ja pulm hakkp̄n pēle. — sē ūṁmarḡp̄,ēp̄ on ikk̄p̄ sedà, ūṭlen: kuī minà, mihēle āi sà, pōn henēze ūlēz. ja senē āgp, kuī sulà,ne ārà, olṅ, tūdrūk olṅ henēze ūlēs_pōn. — no, šis_ku pulm valmēz olṅ, šis, šis kāstud poiš jālle vaḡkrēs⁴ ištudp̄⁵. sēsa:ma hārrà, neḡdē hōšteḡp̄ sōītp̄ senesa:ma kōhà, pēle, kuš_tà veṭtēz. ja šis hārrà, kūzīn poižē kēšt: kaš_sà tuḡnēd̄ nē hobūzed⁶? poiš ūṭlen: āi tuḡnē. ja hārrà, ūṭlen: tenē ò ūwemōl̄z̄p̄ juḡkkur, ja tenē ò vēnà (= venà) mōizp̄ kub-jà,z⁷. — sōzūzed̄ nē on nūīd̄ nē vanà,t̄ pēksj̄p̄d̄.

20. VI 1931.

9. saṛvē¹ jān, sē pōrgu vīdē, nēn. ūḵs heṛmūs kurī kub-jà,z olṅ, kiš palju tēumihī pēks̄n. jā ūḵs oḡtp̄ paḡḡd̄² vīṭtsà kimbūt sōlp̄, vḡ sišse ligūma. eṭ pidàd³ humīḡp̄ eīgē rōkkēm̄p̄ hakkadamp̄. tiūmehēd̄ oḡssà nuṭp̄, ja palūn jumālād, kuš miḡnp̄. jā oḡssà olṅ ākkīnē mūrīn. tulṅ ukksē eṭte, ja kurà,d̄id̄ vīn kubjā, ārà. polē vanamest pārà,st̄ sedà, ānām nāḡtud̄ eṅd̄. agà, menē kūzī, kuz_nad̄ paḡnēt̄ senē vanà, kerē. ūṭle šis vēl: minà, olē sū jēzuz. minà, olē sū jumāl. minà vōīn šīḡd̄ sūījp̄. minà veīn šīḡd̄ mūījp̄. — ā, kuràt̄ vīz ē. āi sà mēdà,d̄ teḡjp̄. kuràt̄ nāīttā⁴ heḡnast̄ mūt̄mēd̄ mōdē. sī:sa:maz lagē mā pēl olṅ serē külà,z. vōī, sī ollē nūīd̄. sī ollē vanà, haṛjū kōrīs, mē taōà. ja_mehēt̄ kāīzīt̄ sēl jōm̄p̄z. ūḵs vanà, jōḡīk̄ peremēs tulṅ kōrīttsēst̄⁵. olṅ jāw̄p̄ tāīz. ja šis kōrāt̄ pak̄kun talē ikka vīnp̄ vēl. tā polē vaštū veīnēd̄⁶. sē vanamēz rēkkīn sīz: sē kuràt̄ olṅ ne_heṛmūz. rōḡkem̄ kuī sūllà, piṭkūzed̄ haḡb̄p̄p̄ olṅ. koṛd̄ ūlē ol̄n nī heṛmūz⁷. sūr, vāgà, sūr olṅ. — kaz_nat̄ sešt̄ vīnājoma⁸ mahà, jātv̄p̄d̄! āi jāttà!

23. VI 1931.

10. aḥvèndd olḡ müttü äštvt¹ kadùn, et üks äi olè olḡ. mõrrà-mehèt sṽvãd mülmet kalãd, hävìd, laittigvd, hõ-kaikküd — keik äi sõ neid —, aḡḡerãd — jüst valmès huš. sî õ sürè kalü kã, kõhãd, viimãd. sē vãgã harva, kui neit sî merre tulèb. õhegoõra ollè üks sür kalã, sî merèz, miš polè enne näntud eñd. sē läks kadãgv rahva mõrdv. kadãgv perèmez vís senè kãrdè. sakksãd² ošt ärà. sis neñde mõrdv läks hulķ vehèmièd võrèt kalü, meš ollèd hëriḡv³ mõdè. polè siškiid hëriḡved olḡ. hëriḡve sãrüzèd, sãrüzè põlèst. — sis vã leštãd. palju polè olḡ ühtèd⁴. kui tei kãrdv lähètte, kãrdv mehèt püidvvt kül. nüid äi sã senè pärãst leštu, et maiturèd èz vèdãmvz. enne ollèt püipezat tašséz. izè vèttè.

7. VII 1931.

11. painijv ollè sē, et ollè kurivaim. sē polè meñdãd mü olḡ. üks-koõd olḡ ni hërmsvd nõljãd, et hobüzèd õñ õssè lauttvs sedãzi hërnumv jã karjumv hakkvn. siz on sē painijv neid ni rõhùn, et nad üznä libèd ja mãrjãd humìgu olḡ. neñdel ollè ni vaèv. — kahedei'smest õhènè õ tontide käima-tuñd. sis nat tullèd.

11. VI 1931.

12. agã sīt sērè ninãld¹ on jälle ühèd vormpsè² mehèd tahtv kiviõiste oma pãttè pañnv. äi polè laštud vïjv. kolm nõdãld istuzèd sizamas (~ sisamas) sērè ninã külgez. tül ollè vaštu. äi polè laštõd vïjv. sãn rištõd omã kõhã. pèle tagãzè³, sis tül põrvs hääks.

12. VII 1931.

13. ükskord olḡ ni sür huš merèz, miš heitv heñnast üle laèvã, põioittè, jã sis tein jubã inimèstele hërmu. kaõdettè¹, et vèãv laèvã põhjv². jã sis tülrman rajun relliḡve pèlt ta keõvega põlèks. jã sis t_olḡ³ pèle sedã, kaõs kolm kũd hošpidalèz.

16. VII 1931.

14. ühèl vanãst rahã, varastud. jã sis krahv¹ küzìn, kũbalju ollè. mez ütlen: koõ ollè eigè tãiz. — kui sür se_koõ ollè? — ni sür kũ koõttid ikka õñ. — õñ nē koõttid keik ühesuruzèd!

16. VII 1931.

15. p̄azuzelē āi p̄èà, pahà, tegēm̄p. s̄ē p̄èà_B p̄ühà, l̄iñd olēm̄v, jumàla l̄iñd.

15. VII 1931.

16. n̄ōāid̄ εΗκ̄ ōūd¹ azl̄. s̄ē_gū suṛnud̄ ôzel n̄āntp̄k̄se. suṛnu-a.ēa² p̄ēt̄ p̄èà_B n̄āntp̄m̄p̄ ōūd¹ ašj̄p. n̄ēsa³mad̄ n̄ē n̄ōāid̄ ô.

12. VI 1931.

17. p̄âvle üm̄br̄p̄ôrm̄eze p̄êv. p̄âvle p̄êv huš̄ p̄ōrà_p pezà_s teiz̄ē külj̄ē.

23. VI 1931.

18. küindl̄p̄ p̄ēvā_l meh̄ēt̄ tegēvad̄ olūt̄, ja_jōvā_D. küindl̄p̄_vst̄ p̄ēt̄p̄k̄se s̄urd̄ lugū. k̄ēd̄eda⁴k̄se p̄ōl̄ s̄ēà, p̄ē_D. pašm̄arj̄p̄¹ p̄êv k̄ēd̄eda⁴k̄se s̄ēà, jalā_D. r̄üñt̄ k̄ēd̄eda⁴k̄se v̄āstl̄p̄ p̄ēvā_l.

23. VI 1931.

19. ðl̄ēvā (= ðl̄ēv̄p̄) k̄ēd̄ēdi ezim̄ene koṛd̄ ūzē kaṛdul̄ē¹. taṛp̄p̄ēdi lañm̄ās̄ k̄ā. oll̄ē lañm̄ās̄ haige, lubā_{Di}: taṛp̄p̄ā_{me} ðl̄ēv̄p̄ ārà, kuì s̄āp̄ teṛv̄ēks̄.

23. VI 1931.

20. miñkle p̄êv, miñkle_vp̄, s̄ē oll̄ē lugub̄ēt̄tud̄ p̄êv. keñn̄ēl̄ oll̄ē, tegid̄ olūt̄. p̄ēt̄t̄ē p̄ühà. s̄ē oll̄ē hiṛgam̄eze p̄êv suiz̄e vaēvā, j̄ārēl̄.

23. VI 1931.

21. mušt̄lazet̄ p̄èà_{vad} olēma va kaēñi sugū, miš̄ ārà, vañn̄ūt̄ oñ.

23. VI 1931.

22. kuì vašk̄-huš̄ pišt̄ā_B, s̄is̄ sur̄ē_B ê¹. s̄ē pim̄ē. tal̄ āi p̄èà, š̄ilmi olēma. vašk̄-huš̄ r̄ēkkin̄ ūks̄-koṛd̄, egā, s̄ē t̄ōz̄i p̄ōl̄ē, s̄ē vana⁵rahva lorū, olēks̄ temāl̄ silm̄āt̄ p̄ēz̄ olēma, s̄is̄ ker̄igu k̄ellā_D l̄ōkks̄id̄ egā p̄êv. n̄ē. suṛnud̄ maēt̄p̄k̄s̄ n̄i palju.

6. VIII 1931.

23. ä̀rà, l̄õk̄¹ şilmè tulè p̄èle,
 ä̀rà, l̄õk̄ şilmè v̄è p̄èle,
 v̄el on şilmà_D vezizèD,
 s̄is s̄âD nuitt̄p̄ palju.
 ä̀rà, l̄õk̄ şilmè perãndu p̄èle,
 perãndul şilmà_t p̄õrmüzèD.
 l̄õ acã, şilmà_D õrttè p̄èle,
 õrttè p̄èle, parttè p̄èle.
 õñ sul j̄õkk̄s̄è_B õrttè m̄õD²,
 parã_Z õñ parttè m̄õD².

20. VI 1931.

24. mā nãgìn ð̄ssè unè-nãü,
 jā nãgìn_aga hullū imè-deü,
 mā nãgìn_aga meṛDṛp̄ k̄ñDè_vãD¹,
 jā merè_aga êṛDṛp̄ ēst̄vãD,
 jā linãt p̄èã_{le} k̄l̄vãD.
 jā linãD_aga kaşvazit̄ kuì lip̄p̄iD,
 kubã_{raD} ja kul̄Dṛz nuṣ̄p̄iD.
 n̄èD linãD, miş s̄el kaşvazid̄,
 s̄è õñ_su neitt̄si p̄õlvè ai.
 kubarãD ja kul̄Daz nuṣ̄p̄iD,
 s̄è õñ_su pr̄udiks-s̄õma nõü.

3. VIII 1931.

25. talcu laul.

nüüD_mu rahvã_Z ä̀rà, leina,
 ä̀l_se t̄è sul parãndust.
 leikka vilj̄p̄, n̄ivã, heina,
 s̄è t̄õp̄ talvest varãndust.
 hõis̄sa s̄iz ja tõštã, jalga,
 hüppa õllè kaṣ̄pãga.
 elü r̄õmu ä̀rà, salga,
 tañtt̄si t̄õri naṣ̄pãga.

7. VIII 1931.

Anna Kiiver, 60 aastat vana (1931), sündinud Nõmba külas, kust 10-aastaselt siirdunud Kuri külla. Kuris on keelejuht elanud kogu aeg talurentnikuna ja põllutöölisena. Anna Kiiver on kohati vanema keeleususega kui eelmine keelejuht, sest temal on olnud vähem kokkupuuteid ühiskeelt kõnelevate isikute ning kirja-keelega.

26. *peremehel olḡ trū kòèr olḡ. nüü kòèr jèn vanàks. peremez äi olè tallè häästè süüjḡ añnùn_enn. añnùn lèhà, konttezè ja levà, kòrüzè. kòèr lāin kontuze kaiḡpmḡ. kohüz möistḡ, et pèà_B añdmḡ lèhà, leiḡḡ ja vòid süüjḡ, ja patjḡp¹ pèle magà_{mḡ}. ja kòèrà_L olḡ ròmüz mèl, ja hakkḡn kodüze menèma. ja tēl tulḡ rebà_{ne} vastò. ja kòèr hakkān rebazele kīt_{mḡ}, kui hē õigüza ta kontus sán. ja rēkkēn mūnēst² azjāst kâ. ja kòèr unüstan³ ē, mēs kohüz mušt_n_an⁴. hakkḡn kodüze menèma, ja küzīn, mēs azī sē ol⁵, mēs_ma sul rēkksē. rebà_{ne} ollè kavà_L. ütlen: kohüz muštēz, et peremez luit konttezè ja levà, kòrüzēd pèà_B süüjḡ añdmḡ. talv⁶ lumè hañḡ⁷ ottsḡz magà_{mḡ}, ja sul laštu-mēl. ja kòèr lāin kuřvā, mēlēga kujū. ānām ašja ēs kui tagà.*

VI 1931.

27. *muštē olḡ üks nainè. mēz lāin vòrçà_{le} pā_rn_u. siš kāin egà, humiču sedazi vāttḡpmḡz, kuḡbalju temàl rāimēzè oñ. egà, humiču tā rēkkēn: vanāmel tānà nī nī palju kalà. lāin pōil-lāle küñdmḡ hārçegḡ, ja jāitḡ hārjā_D hiḡçpmḡ, ja izè pañniun magà_{mḡ}. sulà_{ne} nāin, et nainè magà_B. ja_hakkḡn ülēze aēà_{mḡ}, ja_naižel ānām hiḡçē sēz äi olè. ja siš pōrḡ temà pèà, šēñnḡ, kuš jalà_D, ja jalà_T šēñnḡ, kuš pèà. ja siš nāin: üks mušt kār-mēs kāin egà_S koitḡz. kāin hāñnà, al jā. tā polè löidḡ sevà, koitḡ ülēz, kuš_tā pidī menēmḡ. ja siš pōrḡ pèà, tagà_{zi}, kuš jalà_D. siš mušt poričārmēz lāin nenà aūcūst sišse. ja nainè hārkkān ülēze kohè. siž rēkkīn, kui palju šēikku mihēl olḡ.*

VI 1931.

28. *kui peremez ja_sulà_{ne} olḡ mētš¹ heinamḡl, peremes hakkḡn, kāsken sulà_{zel} sōmḡ minnḡ. izè kavūn ärà. sulà_{ne} lāin kodüze. jō peremes sōn laūwà² jūrēz. teine pēv olḡ neñdḡ-saḡmuštē. sulà_{ne} mēitḡ nüid, pašsīp pèà_{le}, kuḡdā_S peremes kujū lēhē_B. peremēz lāin pōzḡ tahà³ ja_kikkārḡpn kolm koḡḡv ülē_*

seljv. jā oļv valmēs hunt, jā lāln kodūze. jā sulā_{ne} tein neņv-
saņmuūtē. lāln, kikkārđv. oļv hunt, ja āi sā ānām lastē. lāln
kujū ukksē tā, ja viņgun. perēmez lāln vātvm⁴. nāln, eļ sulā_{ne}
on huņdiķs lāln. vin sēā, laūtvtv ja lašk_N sēā_l kikkārđv sēā, pōhū
sēz. siš sān inimezeķs jālle. siš perēmēs taļlen sulazevv. ja
polē kāškēn sōzūst tūkkē ānām tehjv.

VI 1931.

29. sē oļv jālle sē krāt. oļhēl perēmihel oļv jālle krāt. egā,
kešknāđvl¹ ja laūppv, nagū sē mōđez oñ, tōštēt vōgē pudrū tālz².
kōštāt ka_{seltsē}. ja_{sulā_{ne}} meļv: āi_{đē}, kuš_{tā} nē panē_B.
kaļpā. sēz oļv pīm_v kā pañdōd. sulā_{ne} pašsēn pēā_{le}, kuš pere-
mez lāln oñ. vīdōt saūna, ja_{sulā_{ne}} lāln, sōn ārā., pudrū ja_—
pīmā. ja_{vōi}, mēs sēl oļv pēl. ja_{šēitūp} šēssā, ja_{tein} pišsī³
kaļpā sišsā pīmā. ēšt. ja_{krāttēt} tulv sōmv. teinē tein: ā?, ā?
teinē: piš, piš. — siš kūzln: mēs nūt_{tēmē}? teinē ütlen jālle:
panē_{mē} ma_{ēā}t pōlēmv. — kuz_{mē} izē lēhmē? — lāmē vārā_v tā
raitv ruņmū šēssā. teinē lāln laūpild teizēst perzē-oļst vāļv. —
sulā_{ne} kūlv sēdā. — nainē kūzln: āi_{đē}, kuz_{mū} lōmā_v ō?
sulā_{ne} teā_{dv} kūl, kuš lōmā_v oļnūn. kuļ ma_{ēā}, jū pōlēn on sūrestē,
sulā_{ne} pañnūn teizē kē teizē oļtsā, eļtē⁴ ja višk_v tulēzē.

VI 1931.

30. krāt oļv. sē oļv sēdāzi_{et}, jōūlulaūppv oñtu oļv perē-
mes talūn kaltsōzē kokku, ja_{sulā_{ne}} nāln sēdā., ja_{meļv}¹: āi tē,
mēs perēmes tē_v. siš pašsēn pēā_{le} ja_{nāln}, ku perēmez lāln saūnv.
ja_{perēmes} tein krāttē saūnvz. ja_{sulā_{ne}} hākk_v kā kaltsu
kokku korj_v. ja_{tein} omale kā krāttē. agā, ūks sōnā, lāln
mēlēst ārā. jēn kolmē jalā_v. kuļ perēme krāt valmēs sān, krāt
kūzln, kuš_{tā} pēā_B mēnēmv. perēmez ütlen, kās_N kolmest kunēv-
ričist kokku talūdv. kuļ sulā_{ne} valmēs tein, kūzln: kus_{mā} šēñv
amēdēs² panē? — sulā_{ne} ütlen: sellēvārast, eļ_{sā} kolmē jalā_v
olēd, hākk_v sēdā, talūmv, mēs perēme krāt on kokkō talūn. — siš
perēmez jēn nī vā_ēzēķs. kaitvā_{ķs} sē perēme krāt tōi. enne
perēmez ollē nī rēkkā_v, nī rēkkā_v.

VI 1931.

küzin mehè kēst: sinà olèt kronu-mēz, muistà, meile kohūt. mei lõittsimà kolm ašjv. kui nē ühè mehè kēz olēks, siš tā olēks üzna rikkà.z. aga eòà, ühèle üks ašjv, siš polè mõnu mètte mèdà. ò eñd. — ühèt sãppvð, üks sam ja seltsè peni-gõrmvð. üks laudlina, panè lauwà. pël, keik sõmene ò pël. üks müts, panè pehè, kiškiv ãt nē. mēz mõtlen: õtta, õtta, neid lehèb münul tarvõist¹⁰. veñnud¹¹ õunà ja ütlen, ja viškpnud¹¹ ülez. — kiš senè õunà kišè eñne kätte sãb, sē sãp puhà.z omà.l. — kurà.ðit pañnèð jõksmv¹², ja kaduzèð ärà. ja mēs pañnè sãppvð jalgv, müts pehè, laudlina tašku, ja hakkvs tüdrukte järge minèmv. vïmaks tüdrugud hakkvzèt paistmv. loš hakkvn vïmvks paistmv. tüdrugud lãin lošsitreppist ülez. temà veñv kã sãppvð jalast è. veñv kainolv. ja tüdrugut sõn lauwà, järéz. preili rēkkìn: jubà, solðat ò meid vañtmvz. hõme humìcu pèà.p surèma. — põrgu-hãrra ütlen: münul ò kã solðattèð. tüdrük ütlen: minà olèn nì jã nì kauwà. siš olv, aga minà polè üntkið näin. — solðat sõn kã. — vanamez veñv vohèze kaštì nuçà.st. ãn vãnttv ümbär, ja pizizet solðattèt tulv vãljv. ja kazüst sürèks. hakkvn teize-piðe riçè a.èàmv. lãin taçà.zè kaštè. jõ solðat mõtlen: õt, ma tahàn sevà, ärà. vïjv. sõn kohi tãlz. veñv kaštì kainolv. pañnùn tulèma. pañnùn sãppvð jalgv. kãiz ja kãiz. ãt tē lõppè. miš-mõdè ma_pèà.n mã pèle sãmv? viškpn õunà ülezè, ja olv seà.l samàs koñtvz, kuš tā allv vaibun. siš pañnùn omàð azjãt kokku, ja lãin pañnùn võdèze magà.ma. ja kunivgv-tüftar tulv koduze ja lõidès solðattè magà.mvst. ja ütlez: sinà magà.ð nì raškest. teinè šilm ãt nē teist. pèà.ð ikkv humìcò è surèmv. miš_sã kunivgvle rēgìð? — solðat norškv. tüdrugud olv koduz. humìcu kunivgv tulv señnv, jã hakkvn küzima: kaš teà.ð, kuš tüdrugut kãizìð? — lahtène mõk olv kēz. solðat tahtv rēkkèðv¹³. nãh, açà, tüdrugud ãl lašv. et solðat ãt tē nuite miškèð. jã kunivgv pidà.n jõ pè è rajjuma. solðat sãn imemüttsi pehè. jã kadus kunivgv èšt è. kunivgv küziz: kuš_sã lãkksìð? — solðat ütlez: kui_mã teijèca jüttüle tulèn, sã rajjvð mã pè oitsà.st è. — jã kunivgv töüttvz, et_ta ãl rajjvð pèð oitsà.st ènd¹⁴. jã solðat tullè señnv, jã solðat näittvs senè kaštì¹⁵, miš solðattit sèz ollèð, miš_tã põrgust ollè omà seltsè veñv. nüit tüdrugut saìð arv, et va_solðat sèl olv. solðat ütlez: mã sõin kã. — tüdrugud ütlest: meš muidv sõmene kadus puhà. è mèittè èšt. saì tütre omà.le, jã põlè kunivgrikkè.

33. hallid hobüzet kälvä_D merëst ülvz, mihët selgvz. läin jälle tagä_{zi} merre. münü emä rëkkëz: merë karî sôn raînä pël ja läin merre jälle.

1931.

34. ollë mul rëkkäz rëšti-emä,
kîkkëz mulle halli këttsë.
mä pañni talle krappë ka,ëlâ¹.
huñdit tullëd hulgä kaüppä,
kařjä seltsës karättez.
murttsëd_{aga} münü halli këttsë,
kraḡ jähi mahä trallallâ.

1931.

Liisu Haavik, 60 aastat vana (1931), sündinud Palu külas, kust ta toodi Värsu külla mehele. Järgnev jutustis on kirja pandud Värsus.

35. nõgüd ollëd sevä-mõdi. inimezet karttsëd¹ nõidust. sîz nägit tontti. emä, rëkkiz. temä, on näin nõgüd² ühës kõhä_s suñnu-a_{edvz}, lõppël. vâlged¹ inimezed on sël käin. kuñmarõpn mahä, ja käin. nemä_D on lamõbz olḡ. põrn kořrâ, šëlmä_D, šis olḡ ärä, kadün. polë märkki olḡ.

12. VI 1931.

Mare Jõemaa (= jõmḡ), 76 aastat vana (1931), põline Harju küla elanik.

36. sārë-mald käidut tarkküst tõmḡvz. nãñ. se_{damõ}:dë sêlt pide krat tõmḡmḡ. kolm mēšt läin tõmḡ. kolmëks põlvëks sãn. sārë añdrüs tõmpl, helläma olistez ja kolmáz ollë oḡtil. oḡtil ollë rikküs kaheksmḡks¹ põlvëks tõüttad. neñde sugü pidän sîz ärä, leppemḡ, kul tõüttuz oḡtsvz. sa_{kõps} kã pidän olëmḡ jälle. sārë-mald mēz olḡ tarkküst tõmḡvz. sārëma mēz añnün leva sēs tarkküst. ütlen: kîš kigë ezimeze_{ks} tulëb, sé añnä. mēz meñlen, ei kõer tulëb. põëg tulḡ. põëg te_{võ} ästḡ olḡ máz, ja_{suḡ}.

22. VI 1931.

Mihkel Tasane, 79 aastat vana (1933), sündinud Palade külas, elas tekstide kirjutamise ajal Suuresadama vanadekodus. Kuigi Tasane on ehitustöölisena õige palju olnud mitmes kohas mandril, on tema murre siiski puhtam kui paljudel nendel, kes kogu aeg on elanud omas külas. Tasane on nimelt niisugune keelejuht, kes oskab teineteisest hästi eraldada murret ja ühiskeelt.

37. koṛḍ_ollē merē piā.l üks pimē kapten. jā temā kāsķēz egā. pōleduñni pāra.st üt veī aṇḍv pudēlist¹. ja_sīs nemā.t pidā.n ühē vē pudēlis tūk a.ēga. müttū koṛḍ aṇṇūn rūiḅḅittv sedā. veī pudēlist. sīs_nāḍ on talē ühē koṛrāga üt aṇṇūn. sīs_ta on kūzīn. kaš_tē² nētte sī ēs kedā.gēḍ? šīs_nāḍ nāin: meī_nēmē, üks meī-tsaduk palstā.B ēz. sīz vanā. sān arū. — miš_tei olētte miṇḍ nārren. et sē on laēvā.D, sē on kurizō koṇt, kuz_vezī allv jōzē.B. sē tömmā.B laēvā.D vāgizē omā ligi. et meī piā.me kā šēṇṇv minēmḅ nūid. — ja_nemā.D on šēṇṇv lāin teište la.ēvde jūre. ja.H. nemā.D on šēṇṇv lāin. mis_nūit tehjv, vē tömmḅmeze koḥt. jā nemā.D on šēṇṇv lāin. jā nūid meī ei sā ārā. sāṅ omā.D madrō-zēḍ vāttḅmḅ teište la.ēvde pēle, miš_sēl on. inimezēḍ olḅ ārā suṛn nālḅ. ja_temā., sē kapten lašv veittv vārskē suṛnō, pañ-nūn omā.l aṅkrō ottsv. valā.skalā.³ tulḅ māṅcēmḅ ja nēlā.n sellē mihe tūkkēz laēvā. aṅkrōcḅ omā. šīssə. sīs sē valā.skalā. vīz_nāḍ siā.lḍ ēmale ārā. sē on sēlḍ ārā. pēštḅn. muḅḍ olēks nīsa.ma suṛṅ kui teizēḍ.

4. VII 1933.

38. tāi-tāppējv, pōtti-nōlējv, sūr sīg, kulla-kaṇḍējv ja vehē-an t s. — laštale oillēḍ naljattōzeķs¹.

4. VII 1933.

39. taēvāz loitlēḅ tānā. sīs aṛḅḅḅḅ, hakkḅḅ kül mā.ķs minēmḅ, kui talve a.ēg.

4. VII 1933.

Peeter Suits, 30 aastat vana (1933), põllutööliline, on sündinud ning kogu aeg elanud Kuri külas.

40. heinamḅle miṇnaķse | piā.le jā.niḅēva || muḅḅuci sīs_kuī || roḥto jā nī palju | kašvān on || et nīdī vaēvā. | ārā. tazūḅ ||

on nīdūz valmēs || sīs tulēb lō veīmene || kui vahēst me,nēst
 kuhāst | ta polē alt̄ kuiv̄ || sā.p̄.ta kā.ruitōd || kui_dā sīs kuiv̄
 on || vōttakse ärā, || tehtakse (= tehtakse) kokkā.ks || ja kokkā.d
 vēttakse laū jūrē || ja ajadakse lattū || kui lattō ai_mahū || sīs
 tehtakse kuhjā.ks || kui vēl ülē_jāb || sīs tūwakse kā kovū ||

26. VII 1933.

Kassari.

Leena Elmi, 69 aastat vana (1933), põline Kassari elanik. Leena on oma saare ärksamaid tegelasi, kes on ikka osa võtnud igasugustest hariduslikkudest ja kultuurilistest üritustest. Sellest hoolimata on ta neid väheseid, kes oskavad veel küllalt hästi kõnelda oma murret. Kassaris on hiiu keel nimelt kõige rohkem ühiskeelele lähenenud ning läbi teinud suurimaid muudatusi. Nooremate ja osalt keskealiste keel on suurel määral põhja-eesi ühiskeel, kui mitte kaasa arvata *ö* pro *õ* ja veel mõni väiksem erijoon.

41. *ɔdò lãks, niarè-laüppv õssè lãks. parùn¹ käskez minnv tõmv. põnkost² tõmv lõmbele. ɔdò ütlez: miks parùn niind seinv tahãp_sãttv. parùn tẽp_kül, et_sël paljõ tonttẽst² õñ, niarè-laüppv õssè. parùn ütlez: sã_pẽãd minẽmv. jã ɔdò lãks. nẽh. ɔdò lãks rehè allv³, jã eittes kolm vòl neli aĩcũ_dãit⁴ põnkost põhucõrvè sĩsse. jã sĩs tullè ärã. ja_niiv umicõ, kui valgeks lãks, parùn tullè jälle vãitmv. — vuñ. sã polè üntèt kãint sël. ɔdò ütlez: kullã, parùn-ãrrã. kãizn kül. açã, ãt_jole anttõd ronkem, kui vehed_ãrgele⁵ anttè. nõd_ollèt keik mõ kallãl. pidid minõd tũkkẽz ã sõmv. õñnẽks, et_ma vël ärã, sai. keik jõzẽd mõ kallãle. ma_tu'llè tuhãt mi'ljõni, et_ma ãrgegv tarãze sai. et parùn vël omãd_ãrjãt pãriv. — vuñ. sã valeitẽd. sã polè üntèt kãind. — mõl_ollè ni eĩm_ja ädã. ollè ni igiñe_ja mãrg, et pũkksì vãrdlè vahèlt tilkkõz vezì mahã.*

4. XI 1933.

42. *ka s s a r v mõizv tarãs teõtũdrucõd olõd sël sõmvz. sẽ_vã arjũ miñkel, üks vanã. loĩ pois emãstest, temã ollè istõnd neivè jures kã. ütlenõ: teò tüorucõd, külge keik. mã külvõpn teile üdist. teõtũdrucõd svãd varstè priks. teò õrjũs kaõb ärã. õvũze pẽv makksã_rublã, jãlã_mihèl viiskũmmend kõpõicõd.*

46. jõulö-laüpppõ õatp, jā niarē-laüpppõ õatp, mõlēmõp, vīdē laüppšēd tühā,¹ kabelisse tonttēde kādē. pañdē einā-kešlē šisse. nē, kiš sañdōd ollēd. kiš ollēt pāhā, teind, nē vīdē.

12. VIII 1934.

47. suřno ülttē nōk, ulk ollē nōgōd. laüppšē narredē: suřnō-aidpõz nōk tulēb. nōgōt kāind kodū, agā. kašsprēs polē ilmõ olõd. — nōgōt pudrū, suřnō pudrū. odrā, jahūdest kēdēdē sellē pē, kui suřnō kerštōz ollē. sē ollē mattūza toit.

7. VII 1933.

48. kui laṽs lōi muhā, lōēdē pēle, nōā. terā.gõ muljūdē:

kořbile kolū,
varezele valū,
mei laṽs teřvāks.

meil ikkõ lōēdõks¹ sedā, mõdē sōnū.

1. XI 1933.

49. vana-emā, izē ištūb. laṽs pañdē põlīde vahēle. laṽs ollē kuñmūle jā vihēldõdē neid, ūznā, tiitēd vēl. miš sūrēm, sē pañdē lāvā. pēle (= lāvabele), miš āštõnā¹ ollē. nī vēttē laüppšēl ařjā,zēd.

1. XI 1933.

50. külmā-rānn kāib aķnõ tagā, nokkēmõz, kui külmõks le-
hēb. ollē külmā, edē gūludõp.

1. XI 1933.

51. tiitē-võdē nainē ollē kūz nādā,ld keřgubühine¹. kui_dā kerkkōs kāiz, anttē tiitē kakkō teište naištale. ülttē, tiitē jālgō anttē.

3. XI 1933.

52. vanād_inimešt kāizit keřgū-lāvā.l. sōmaļtõ¹ kāizid va-
nad_inimešt. keik sē ollē pühälēk azi. sē ollē jēzōzē ihū.
sedā, pinē pühā,ste sāmõ prūgūt.

3. XI 1933.

53. toñò ò karttèjɔɔ.

vanàst ollèɔ nì rumàlɔɔ inimeist, eì vîzìò laḡpsèò jòulò
laḡppɔ ḡssè kabèlè mèlè kellà, kahèdèi'smè a,èà,l, kui keiḡè ronkam
tonttèzè oñ, tonttèdè kàbè. eì sîs pèàdè lugèmpɔ akkɔmpɔ.

3. XI 1933.

54. vḡdèdɔḡksè, kui ka,èà,ɔɔt külà,z¹ leñdɔɔɔɔ. sîs tulèp
pahà, sant òlm.

8. XI 1933.

55. sōrmèɔ.

pōijà,l — tòi-taḡpèjɔ,
ezimeine sōrm — pōḡtì-nòlèjɔ,
sūr sōrm — sūr-sîm,
nimidòzè sōrm — süllà,-la ùr,
vèhè-sōrm — pizi-a n t s.

9. XI 1933.

56. kui kadrìbè on sulà, kadrìt kuzèɔɔɔ ḡldɔḡks. kui maḡdì
külm oñ, sîs kadrìt kuzèɔɔɔ.

9. XI 1933.

57. õḡpèitɔ,èɔɔ¹ ollèɔ mòizɔ ḡrrà, kòèrà,ɔ. nemà,ɔ äḡsìdɔst
sèdà,-mòdè, et temà, vaitèlès kanislèz.

9. XI 1933.

58. kui ezimeist kōrdɔ keḡà,de lamɔɔɔ kaḡjamplè a,èdè, ḡs
pañdè, lammastelè anttè vèl süijɔ, laḡdà ukksè èz oḡwez. nē. sîs
laḡpsèt pañdè ümbr jòzmpɔ: — vîz villè jā kūs kullè, seittsè-saḡà,
añnà,-rakkò, ühizɔ ümbr jürì aḡgà. — sîs lamɔɔt pìdèt kaḡjɔz
ühès kòs seizmpɔ.

10. XI 1933.

59. üks vanà, nainè pañnùnd a,èà, èrè täizèt täiz. lugènd:
sōnà,t sōròcò, sōnà,t sōròcò. teizevine sōròs taḡà,zè. teḡ tühà,ḡs
jälle.

16. VI 1933.

60. *iḡ jā vaīm on ühèd. suṛnòl lāks iḡc vāljṗ, jā vaīm lāks vāljṗ. meil on kǖl nād ühèd mõlèmpḡ. viškṗz vedrū vāljṗ. kalà.l ai_jolè iḡc. kalà.l on vaīm. aṣi kalà.l on iḡc. teistal ai_jolè¹.*

16. XI 1933.

61. *kiilè kogù, kiilè kogù,
saūwè kḡrmṗt tulèvṗd rehè vārà.vaitte tagà.,
ta.èvṗst tulgù, puṭkò miḡgù,
ūm̄bār māñnà. mältärdagò¹.*

22. XI 1933.

62. *nainè polè tohtènt paljṗ pèḡṗ rṣmānpòd lugèdṗ. sèl pidì ikkṗ rīde tūk pèl olèmp. nainè pidì ikkṗ olèmp kaītèt pèḡṗ. jā sḡmà. jures pidì kâ olèmp. pōl pidì kâ èz olèmp. mēs pidì lugèmp jā sḡmp ikkṗ paljṗ pèḡṗ.*

24. XI 1933.

63. *tuḡṗbe ai_jolè villò kedrà.t egà. krṣzīt¹; villò ai_jolè kiḡpūdòt. laṃbṗd jēvāt sīs tuhà. nāgù. inimeize jūzed lehvāt kâ tuhà. kaṣṗ. leḡvad_āllīks. vaštṗbe, sīs lōigà.pè jūzèd, a.èdè sḡñigòd, kändè liügò² laškṗz³. suvèl ḡldè, kui linà.d lühigest¹: miḡs_sa vaštṗbe polè känd liügò laškṗz, linà.d lühigest. vaštṗbe kēdèdè pōl sèa. pèd. umigò varà. pūhīdè tubà. pūakēd vīdè kauḡele, ei sèa.d seišvṗt sīs kauwà, vāljṗz, ai tulè kujū. nēd ollèd vanà.-sèdòze sèa.d, sūrèd aṛjā.zed ollèd. ägà. nēt polè külmṗ karīn. ägà. neil polè pekkè oḡṗd. teinè vīr ollè valḡed, teinè punà.st lihà. vanà.l oriḡṗl, kiš pidà.s kaks āštṗd, sellèl ollè vèhī kâ pekkè.*

24. XI 1933.

64. *toni ja_nḡk. üks suṛṗd nḡk jällè külà.z. nēd ollèt suṛnòd inimeist. nē polè midà.gè teind. — suṛnò järèl polè tohtènt paljṗ jālù kaijṗ.*

24. XI 1933.

65. *āl āmbrék tḡb õñne. kiṛjā, sḡmè jällè. mušt āmbrék ollè pahà. āmbrék.*

24. XI 1933.

66. *akkɣp tuiskɣmp. kuì kaŋcɛst tuiskɣz, oìlè rahà.-aügù ilm. tänà. üznä, rahà.-aügù ilm.*

9. XI 1933.

67. *kül_ma laülä.ks, kuì_mà tohiks.
mul_on kodù külèjɣɔ,
ülè vältjä, välttèjɣɔ.
mä_kaɣɣn ko.èù külèvɣɔ¹,
ülè oũwè aũkkòvɣɔ,
mul_on kodù kuřjä.t kuèrà.v.*

10. XI 1933.

68. *ärà._ga veltà, liñnä.st naištɣ,
ärà._ga veltà, möizɣst naištɣ.
liñnä.z lijä, uzuleizɛɔ,
möizɣz müime sugüzɛɔ.
veltà._aga tarkkɣ talubo.èä, tüttà.rɔ.
sè tɛp töt kuì tihà.nɛ,
küñnä.p põllüt põhà.nè,
a.èä.B vaòɔ a.èä.nè.*

üks vā rîgmɣ sîm laülés sevà.

10. XI 1933.

69. *soũwà. pättè, joũwà. la.èvɣ.
millas_sɔme sehnɣ mälɛ,
kuš_net kukkèt kuìɔps käivà.v,
jä_nɛɔ kanà.t kaɣɣps käivà.v,
pɛnɛɔ liñnüt peñnikkòz¹,
anèɔ aljɣz õbèɔvɣz²,
sèä.t sîdì sammèttéz¹.*

10. XI 1933.

70. *kiš eile, kiš eile senè sõrmè leikkɣz?
marì-neiŋtsìl, marì-neiŋtsìl, nē-eiŋtsikkeinè¹.
kiš kaɣɣz, kiš kaɣɣz mäñkimɣ?
villè m kaɣɣz, villè m kaɣɣz mäñkimɣ.
kuš_tā sellè, kuš_tā sellè paèlà. vettéz?
vettés sērèst, vettés sērèst, sērè paèlà.
tùi² vèikò, tui vèikò, sellè paèlà.*

*kül marì lō_B, kül marì lō_B ūwè jälle,
 lō_B ūwè, lō_B ūwè, rūduleize,
 kādārpantte, kādārpantte, kañdileize.
 rōītsi pois tō_B, rōītsi pois tō_B, rūduleize,
 sakksà, pois tō_B, sakksà, pois tō_p, saimèl sīdè,
 pòè pois tō_B, pòè pois tō_p, punà, st sīdè.
 ärà, aǎnà, ärà, aǎnà, teište kätte³,
 aǎnà, omà, aǎnà, omà, peijü kätte³.
 ka.èl kaṛṛṇ, ka.èl kaṛṛṇs ka.èlṇ kiinne.
 tulè mōṇ, tulè mōṇ tanttsò lõmṇ.*

*sīs vēdē ūks teinē jälle riņḡi sissə ja jälla akkṇz laul oitsə st
 niza:mṇ. sē ollē meil riṇḡmāṇṇu laul ta gū - gū lā, mēl.*

10. XI 1933.

71. *ķiṭs lāks kīdēlṇz mēle,
 unē lāks ōbēlṇz jārēle. ---
 tulē mōle kiittsekkeine¹.
 mā dēn sulle ūwēd umiskiṇḡad,
 pēle panēn sīdī paēlā, d,
 allṇ aṗpsaītēd¹ manā, lṇd. —
 liṇd aḡṇ laulēz leṗpičkòz¹. —
 ärà aḡṇ uzū uṇdī jūttō.
 uṇdīl on aḡṇ ullūd jūttūd,
 karūl on kōnēt kavā, lṇd.
 omà, naḡk on umiskiṇḡad,
 sōlēt pēle sīdī paēlā, d,
 verī allṇ aṗpsaītēks¹.*

10. XI 1933.

72. *ķiṭs kīlō kaṛjṇ,
 ūlē meītsā, maṛjṇ.
 tō mōlē eīnṇ.
 minā, eīnṇ lehmā, le.
 leḡḡ mōlē pīmṇ.
 minā, pīmṇ pīčkā, le.
 pīčkṇ mōle pekkē.
 minā, pekkē perenaizels.
 perenaïne mul kakkō.
 minā, kakkō kalā - mihele.*

kalà mēz mul kalà.
 minà, kalà, ka,éačkpe (= ka,éaɔpe) ¹.
 ka,éà,ċ añnàB mul sulɔp.
 minà, sulɔp rēgùle.
 rēk mōle kulɔp.
 minà, kulɔp tañmèle.
 tam añnàB mōl leñte.
 minà, leñte vīdikkpə ¹.
 vīdīk tēB mul ūwè kūwè,
 panèp kalèvèst kōītsà,t ² pèle.

vanà,-sēDÓZE lál ³. sedà, ikkp lálné ³.

9. XI 1933.

73. kīs kīs kīs, kušsɔ ¹ lehèD?
 mā lehè mēttsɔ puiv rajjòmɔ
 kuì pū kukkūp ka,èlɔ?
 eċs pugè pū jārè allɔ.
 mišsɔ ¹ sēl sīs arà, sōD?
 eċs nārì pū jūrè.
 kuì jèp kurkkò kiñne?
 eċs kizù kǎppà,ɔɔ vǎljɔ.
 kuì verì tulèB vǎljɔ?
 panèn vòit pèle.
 kušsɔ ¹ vericoon vòit veit̃à,D?
 kodùND vanamóre kañbrèst,
 kiřjū kañnū pōhà,st.
 miš mōDè sà kōnè lañtè veit̃à,D?
 kǎppà,ɔɔ kizun kōnè lañtè,
 vòit sōn acà, salamañtè.

4. XI 1933.

74. olèn minà, kàinD,
 jā olèn minà, nàinD,
 jā polè minà, sedà, imèl nàinD,
 miš minà, mullū muhùz nācìn.
 ovū teçì ohvà,-vazìɔp,
 leñm teçì leppū laũçì tǎkkū,
 lañmà,z lǎks laũñile munèmp,
 kanà, teçì kakksè kranttsè talle,

kuĳ sē tōĳgōs káppsv aidoz,
sigā, sē laulēs peņņi pēl.

10. XI 1933.

75. vanā, st ollē vār,
jā vōrīl ollē mōr,
jā mōrīl ollē pōēc,
jā pō, èà, l ollēt punā, zet pūĳksīd,
jā lāĳs allp kelDrē,
jā pazā, nDpž nē tāiz.
kiš ūlē mūnū sōnā, rēgā, b,
sōB nē tūhā, ĳs.

14. XI 1933.

76. pliĳkā, ištōs kaĳmārēz,
a, ēg ollē igā, v oĳttv,
nācī paĳpā, t kōñdivān
mōDpž merē rañDpž. —
aĳmā, s paĳpā, kaĳlīs paĳpā,
lunā, stp mō sūit kā. —
mišĳv¹ mā šīnD lunā, stpž ?
mul āl olē rahā, . —
paĳpā, l oñ jū kolme rūnD,
mulle paņDīĳs pañnD. —
enemeinē aņnān tūtre ārā,
kuī _ga² omā, D rūnā, D.

pliĳkā, ištōs kaĳmārēz,
a, ēg ollē igā, v oĳttv.
nācī maĳmā, D marziṽān
mōDpž merē rañDpž. —
aĳmā, z maĳmā, kaĳlīs maĳmā,
lunā, stp mō sūit kā. —
mišĳv mā šīnD lunā, stpž ?
mul āl olē rahā, . —
maĳmā, l oñ jū kolme lēhmp,
mulle paņDīĳs pañnD. —
enemeinē aņnā, n tūtre ārā,
kuī _ga omā, D lēhā, D.

plikkà, istòs kammàrèz,
 a.èg ollè igà.v òttv.
 nàgì veñdv mařziuvd
 mōdv merè rañdv. —
 ařmà.z veñd, kalliz veñd,
 lunà.stv mō süit kâ. —
 miškṽ mā šīñd lunà.stṽn?
 mul ài olè rahà. —
 veñnà.l oñ jū kolme mōkkṽ,
 mulle pañdiks pañnv. —
 enemeinë añnà.n ð ärà.
 kuì_ga omà.d mōgà.d. —

plikkà, istòs kammàrèz,
 a.èg ollè igà.v òttv.
 nàgì òdv mařziuvd
 mōdv merè rañdv. —
 ařmà.z òdv, kalliz òdv,
 lunà.stv mō süit kâ. —
 miškṽ mā šīñd lunà.stṽn?
 mul ài olè rahà. —
 ðl oñ jū kolme sōrmüst,
 mulle pañdiks pañnv. —
 enemeinë añnà.n ð ärà.
 kuì_gṽ omà.t sōrmüzed.

plikkà, istòs kammàrèz,
 a.èg ollè igà.v òttv.
 nàgì peìgmest mařziuvd
 mōdv merè rañdv. —
 ařmà.s peìgmez, kallis peìgmez,
 lunà.stv mō süit kâ. —
 miškṽ mā šīñd lunà.stṽn?
 mōl ài olè rahà. —
 peìgmeìl oñ jū kolme la.èuv
 mulle pañdiks pañnv. —
 enemeinë añnà.n laèvâ.d ärà.
 kuì_ga omà. prūdì.

paṣṣà.³ rūnà.d vāzìgò
 keškel kezà.⁴ a.èà.l.
 mañmà.³ lehmà.d vāzìgò

keškel lüppsi a,èà.l.
 veñnà, mōcàt katkē miļgū
 keškel sõä, a,èà.l.
 sõzà, rē⁵ sõrmūs katkē miļgū
 keškel kihlā, a,èà.l.
 peļome laēvā,t sārā,ō
 keškel merē selōp.

10. XI 1933.

77. v ē ò _ p r i ò ù laul.

sē ka š s p r ā⁵ jā mullā, piñD,
 oñ ülēs kazvattānōD^{1,5} miñD.
 meļ elā,me sēļ sōrē pēļ,
 jā kōñnime sēļ kōrōe mēļ.
 ma veļtān kokkō laulū jōūw,
 jā añnān omā, lōjpl aūw,
 eļ tā miñD siļv ilmp lōnD,
 jā aŗmukkeist² mōļ kāzp tōnD.
 sē rōmpšmōks tēB mūnū mēļD,
 kuļ laulā,B mūnū prūDī kēļ.
 sē mōle mēļDe tulēt̄pB^{3,5},
 eļ tā mōļ ūkskōrD naizāks sāB,
 küšsitt̄pB^{4,5} mūnū lappset tudū,
 laulā,B le i k k a ò D ù luçù:
 kašvō eļ sa sūrēks sād,
 omāl pūksisō jāļōp a,èà,D.
 siš vaštō veļtā,t tuçēvōD,
 jā mūrā,D mahā, vāçēvōD.

3. XI 1933.

78. mulōū mina olēn ūks mōDēz mēz,
 meļtsā, kōērā, kōm̄bet sēz.
 kuļ tilgā, kēlē kaštē¹ sān,
 siš māD ja taēvā,št unūstpn¹.

10. XI 1933.

79. poiziv laulttsēt sevā,zē vanā,št :

mū aŗmā,z nōrDe mēšte līk,
 mū jūre jēgēm¹ seļzmp keik.

laškam¹ nōrēD neiļjūd mōDv.
lehmē keik sedā, vātṃp,
kuš₋nED nōrDE mēšte ma,ēā,D,
sugu-vōzā, nuṭti u,ēā,D,
kuš₋nD mōDv nurkkē kālvā,D,
kōrōast ukksēst sišsē lähvā,D².

10. XI 1933.

80. *vana₋tōm v tūtred ūznā, va,ēzeD,*
ai₋nēl polē alūssārkkē,
paṃjā₋pūirē mitte mārkkē,
aī neil vanā, nīnē-mattē,
puṃjū-rōvāst paṃjā₋koittē.

10. XI 1933.

81. *kūlē₋aca sinā, vanā, kūlā, paṃpā,*
aīnā₋aca mōle ōllē aṃpā,
ārā₋aca sinā, senē vaštō torjū,
et₋minā, šīnD nī₋valjūst kaṃjū.

10. XI 1933.

82. *mā tulēn kōṃpūst ūlge jēlD,*
ait sōnumēt tōn teile sēlD.
neit tōn₋ma teile koittēp,
ja₋ūlge razvā, pūttēp.

10. XI 1933.

83. *ūks tūdrūk, ūks tūdrūk pūnkēs sē toā,*
tā lōidēz, tā lōidēz revāze savā,
sē pašsēz, sē pašsēz vācā, tā tahā,
kui₋dā umigō, kui₋dā umigō tuvā, pūnkēz,
lūwā, vaṃrēep, lūwā, vaṃrēep nīzā, nūnkēz.

10. XI 1933.

84. *kišs₋āi maḳksā maṃṃi va,ēep,*
sellē sēā,D āi siglē.

10. XI 1933

85. *minà jäh'in sañdì sakksà allv,*
kuřjà kupjv¹ keppi allv,
vensleizeks mind vijpkse.

10. XI 1933.

86. *älv, puļv, polè mōl va,èvv,*
laṗpsè oivējv sâv ikkv ta,èvv,
laṗpsè oivējvl ūwēt kiġà.v.

10. XI 1933.

87. *tō m à.s tonttè, ärjā, lonttè,*
kiřjū kuērā, kiñdār konttè.

10. XI 1933.

88. *mā nāgì uñd:*
sigà, ŗittōz luñd,
kašsì ŗit põlez,
kuēr eittēs kēlēgv veī pēle.

16. XI 1933.

89. *vaijū, vaijū, vabrik¹ paistā_B,*
kodā nigō koršnā.s sulītsē_B,
tubā.k tulē_B vabrigōst.

24. XI 1933.

Mari Nittim, 63 aastat vana (1933), Leena Elmi õde. On kogu aeg elanud Kassaris, kus ta on Esiküla Laasi talu perenaine. Ehk küll Mari on oma õest noorem, on ta keeleusus siiski kohati veelgi vanemal järjel.

90. *kaks naišt ând jüttō. teinā.¹ ütlen_D: meil laṗpsēt sōvān*
neñna paljo, et pudrū lõppē_B oitsv. teinā.¹ ütlen_D: äi, meil jē_B
ikkv ülē. ekksā, añnā, neile rāgō allv. temā, añnā_B ikkv rāgō
allv, sis jē_B ikkv ülē jällā. sis temā, akkv_{ND} jällā kētmv. pañ-
nūnd rād katlv allv, jā akkv_{ND} kētmv. sis polē sântkē_D sūlv.
miš₋sā rāgō_Dgv ikkv tē_D.

14. VII 1933.

91. — *jumàl olòù tănàftò_D¹, tuhlèt² kazùzè_D ià, stè, kolm koř_D olème kè_{TN}, jā igà-ùks on kolm sâ_{ND}, ò_{LD} izà-izà, kúzi_{PL}, ku_{IND} s kař_{DL}² on kazù_D.*

7. VII 1933.

92. *avì¹ i_ŋg kù_{LB} mō_{DP} sel_G-rō_Dò. sē on temà, i_ŋgè kehà. vehè_{NE} a_ŋk on o_{TS}z. senè lā_{BI} tā i_ŋg_{PB}.*

7. VII 1933.

93. *kuì pe_{ME} tūl, jā lumè sadù, jā nō_R kù, sīs pì_I sām_Ÿ ê le_{AM} sešt, kuì vazìk sū_{ND}z. kuì kō_{VÀ} tūl jā vanà, kù, sīs ê ā_{RG}¹.*

14. VII 1933.

94. *killè killè kogù,
killè killè kogù,
kì_{VÀ}._Dè kō_{VÀ}._Dè, kō_Rèt kogù,
ta_{EV}st¹ tū_{LG}, kī_Rnò mi_ŋgò,
ū_Mbār mā_Ŋnà, mā_Tā_{RP}ò.*

14. VII 1933.

95. *kīs, kīs, kuzà.¹ lehè_D?
mā lehèn met_{TS} pū_D rā_Ijō_{MP}.
kuì pū ku_{KK}p kāl_Ÿ?
e_{KS} pū_Gè pū jūrè a_{LL}.
mī_Ssà sē_L sīs ā_{RÀ}, sō_D?
e_{KS} nārì pū jūrè.
kuì jē_B kur_{KK}ò kī_Ŋnè?
e_{KS} kizù kă_{PPÀ}._{GP} vāl_Ÿ.
kuì verì tū_{LB} vāl_Ÿ?
sīs panèn vō_{LD} pē_{LE}.
kuzà.¹ verì_{GN} vō_I vē_{TÀ}._D?
kō_Dū_{ND} van_{MP}ò_Rē kām_Brē_{ST}.
kuzà.¹ sī_Ŋŋ sīs_{SÀ} sâ_D?
e_{KS} u_{KK}sè a_{LL}² a_Ůg_{UST},
kī_R-gā_Ŋnò ū_Rdest,
kă_{PPÀ}._{GP} vē_{TÀ}._N kō_Ŋnè la_{HT}é,
izè sō_N vō_{LD} sala_{MA}HTé.*

14. VII 1933.

kl̄z̄ist. — eĭ temàgv̄ äi_sâ neljâ silmâ aĭ rēkkē muĭdu_ou kuĭtsù
 pãĭ p̄t kâ jũre. pãĭ p̄dũĭ a kâ ũks silm. — ũks teinã
 kaĭguĭtsē mēz õlnv: egã sē ũs kirjũdũp̄p̄v̄ eĭgē mēz olē. ta on
 p̄õlĩgõ t̄õ tegĩjv̄. nē. on enēzel nãõ ũlēs kũñnũnd, agã unũdũnd
 ēstõmũdũ. — kirjũdũp̄p̄v̄ olũv̄ nãgũ aĩme tãiz.

22. VII 1933.

Märkusi.

Esitatud Pühalepa tekstid on lisaks allakirjutanu hiiu murrete kohta käivale tööle „Hiiu murrete häälikud“, Tartu 1939 (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. B XLVII. 1) = HMH. Seepärast on järgnevates märkustes puudutatud üksnes neid küsimusi, mis nimetatud tööst on jäänud välja või mida seal on käsitletud õige lühidalt, mööda minnes. — Märkuste esimene number osutab keelenäidet ja teine vastavat kohta, mida märkus just puudutab.

1. 1. Alexander von Sengbusch oli Pühalepas pastoriiks 1822—77. Rahvamälestus teab temast kõnelda õige ohtrasti mitmesuguseid naljalugusid. Sengbusch oli muuseas ka innukas J. F. Wiedemanni kaastööline, kellele ta saatis hiiu murdesõnu (vt. „Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch'i“ eessõna). — 2. Vana keeleuususega pühaleplastelt võib kuulda ka *kerk*, gen. *keřõü*. Mõnedes kõnekäändudes on see vananev sõnakuju siiski nooremategi hulgas harilik, nagu näit. *naini' ollē keřõü-bühiz* 'naine oli kuus nädalat pärast sünnitamist kirikus eestpalvel', *keřõü-õppēitp,ēv* 'kirikuõpetaja' jne. — 3. Pluurali nominatiiv *inimezed* esineb vanadelgi murdekõnelejatel paralleelselt murdepärasema nominatiiviga *inimest*, samuti, nagu öeldakse ka *punā.st* ~ *punāst* 'punased', *izā.st* 'isased, mehed', *hobūst* 'hobused', *sārlest* ~ *sārleist* 'saarlased' jne. Vokaali säilimine *s-i* ja *t* vahel tuleb panna kõigepealt ühiskeele arvele, millel on mõju kõikide sugupõlvede keeletarvitusele. Vanemal on ühiskeele mõju muidugi väiksem kui keskealistel ja noorsool. Et *-zed* ja *-st* esinevad kõrva vägagi puhast murret kõnelevail isikuil, peab arvama, et see kahesugusus on üsna vana ja võib olla arenenud niisuguseks ka väljaspool ühiskeele mõju. Erinevus on võinud lähtuda sellest, et sama lõppu on hääldatud lauserõhust olenevalt kahesuguselt, nimelt redutseerimata ja redutseeritult. — 4. Magister Johann Jahn oli Püha-

lepas õpetajaks 1777—1805. — 5. Käesoleva keelejuhiga samaealistelt hiidlastelt on olnud võimalik kuulda ka veel *jütlemp* 'ütlemä', *jüülen* 'öelnud' jne., *j-* püsiga sõna alguses. — 6. *rahvâst* on singulari nominatiiv. Liitsõnades võib esineda ka kuluvorme *rašt* ~ *rašt* ~ *rast*, nagu näit. *käinrast* 'Käina rahvas, käinlased', *naištrast* 'naisterahvas'. — 7. Geminaat-ss-ga esineb sõna *izâ*, 'isa' ainult selles palvealguses: *issa-meijjê*. — 8. Sõnas *kiš* 'kes' on vokaal *i* oodatava *e* asemel paralleelsõna *miš* 'mis' mõjul. Vt. ka 2. 4.

Niihästi selles esimeses murdenäites kui ka järgmistes tekstides on allakirjutanu püüdnud säilitada häälduskõikuvusi nõndapalju, kui on olnud võimalik. Kõige enam kõikuvusi tuleb esile rõhutute vokaalide hääldamisel. Kui lühike vokaal on lauses rõhutus asendis, on ta harilikult redutseeritud. Isikuti võib reduktsioon olla kas tugevam või nõrgem, üldisem või juhuslikum. Teine hääldusjoon, kus esineb ohtrasti kõikuvusi, on *a* labialiseerimine. Vt. selle kohta lähemalt HMMH, peatükid 1—6. Õige ebastabiilne on ka koronalisatsioon (HMMH 75) ja kvantiteet on lauserõhust olenedes palju painduvam kui ühiskeeles.

2. 1. Kõige vanamoelisemas Pühalepa keeleuususes on *kõik*-sõna vasteks *kik:tâ jütlâz mō vastô kik kut kik* 'ta ütles minu vastu kõik kui kõik, s. o. ta ütles mulle ära kõik, mis oli südamesel'. Keskealistel esineb üldiselt *keik* ja noorsoolt võib kuulda ühiskeele vaste taotlusena *kõik*. — 2. Murdepärasema vormina võib teistelt vanadelt keelejuhtidelt kuulda *istöst* 'istusid', *palüst* 'palusid', *elâst* 'elasid', *vastvst* 'vastasid'. Vt. märkust 1. 3. — 3. Õige üldiselt kohtab *nê* 'need' kõrval ka *nêv*, mis on ühiskeelest sisse tunginud. — 4. Mõnelt vanalt keelejuhilt on siduva pronoomeni *kes* vastena registreeritud *kê:perêmez, kê enne senê kôhâ, pël ollê* 'peremees, kes enne sellel kohal oli', *sê valetêb, kê sõle sevâ rēgib* 'see valetab, kes sulle seda räägib'. — 5. *proūwâ*, 'proua' on ühiskeelest laenatud. Selle ehtne murdeline vaste on *prūwâ*. — 6. Kogu hiiu murretealal võib samal kõnelejal esineda kõrvu allatiivilõpud *-le* ~ *-lâ* ja *-l*. Nooremail on ühiskeele mõjul lõpp *-le* siiski enam-vähem ainuvalitsev. Ka illatiivilõpu *-ze* asemel võib esineda lühem lõpp *-z* või *-š*. Lühemaid allatiivi- ja illatiivilõppe tuleb pidada kuluvormideks. Hiiu murretes esineb üldse väga mitmesuguseid juhte, kus rõhutu vokaal on kadunud ka sealt, kus ta ühiskeeles ja muudes murretes püsib. Kui allatiivis olev sõna

hääldatakse rõhuliselt, püsib lõppvokaal. Pandagu selleks tähele käesoleva jutustise lõpplauseid, kus rõhutus asendis on öeldud *sul* 'sulle' (selles lauses on pearõhk sõnal *aĩnã.β*). Järgmises lauses on hääldatud sama sõna kujul *sõle*, sest siin on just see sõna esile tõstetud. — 7. Kõige vanemas Pühalepa ning üldse hiiu murdeusususes võib kuulda *tüdrík*, gen. *tüdrĩgv* ~ *tüdrĩgõ* ~ *tüdrĩgu* 'tüdruk'. Keskealistel ja noorematel on üldine *tüdrük*, gen. *tüdrũgv* ~ *tüdrũgõ* ~ *tüdrũgu*.

3. 1. Rikkumatus murdes on pika vokaaliga sõnad *pê* 'pea', *pêle* ~ *pêla* 'peale', *pêl* 'peal', *pêlv* 'pealt', *sêl* 'seal', *sêlv* 'sealt', *hê* 'hea', *hêstê* 'hästi', *sêdmp* 'seadma', *têdmp* 'teadma'. Ühiskeele mõjul tarvitavad nooremad selle asemel *pêã*, *pêã.l*, *sêã.l* jne. Diftongilised kujud on ka keskealistel ja vanematel üsna harilikud, esinedes rööbiti vanema esindusega. — 2. Tugevaastmeline elatiiv on omane Hiiumaa läänemurretele (Käina, Emaste, Reigi), kus esineb *nurkkvst* ~ *nurkkvst* 'nurgast', *laüttvst* ~ *laüttvst* 'laudast' jne. tugevaastmelise illatiivi (*nurkkv* ~ *nurkkv*, *laüttv* ~ *laüttv*) ja inessiivi (*nurkkvz* ~ *nurkkvz*, *laüttvz* ~ *laüttvz*) mõjul. Pühalepas võib seda tüüpi elatiivi läänest sissetungiva keelendina kuulda kas isikuti või enam-vähem juhuslikult. — 3. Pronoomeni *sê* ~ *sê* 'see' genitiiv *sellê* on laen ühiskeelest, mis noorematel ning suurelt osalt ka keskealistel on saanud üldiseks. Vanemal murdekõnelejail esineb *senê* ~ *señnê*. Samuti on *kis*-sõna 'kes' genitiiv vanadel *kenê* ~ *keñnê* ja noorematel *killê*. Sõnast *miš* on vanadel genitiiv *mikkê*, noortel *millê*. — 4. Pronoomenid *kedã.cêv* 'kedagi', *midã.cêv* 'midagi' on harilikult kontraheerunud kujuks *kedã.p*, *midã.p*. — 5. Üldisem kui *heřmüz*, gen. *heřmsp* 'hirmus' on *heřmüz*, gen. *hermpšv* ~ *herppšv*. — 6. -uz-lõpulistest abstraktsete substantiivide singulari partitiivi lõpu suhtes ei ole sellel keelejuhul ega ka teistel murdekõnelejatel, kellelt on saadud tekste, murdeusus kõige vanemal järjel. Mitmetelt Ann Oobaku ealistelt ja isegi noorematelt murdekõnelejatelt on allakirjutanu võinud kuulda partitiive *nõidũt* 'nõidust', *õigũt* 'õigust', *pũdũt* 'puudust', *rikkũt* 'rikkust' jne. — 7. Hariliku uususe *hãkkvmp*, *hãkkvβ*, *hãkkvñ*, *hãkkattv* kõrval kuuleb ka *hãkkã.mv*, *hãkkã.β*, *hãkkã.n*. — 8. Harilikemaks kaudse kõneviisi tähistuseks on hiiu murretes *pidã.mv* + *-mv*-infinitiiv: *sê* *pêã.β* *nũlv* *nĩ* *olêmv* 'see olevat nüüd nii', *tã* *pêã.β* *hõmõ* *tulêmv* 'ta tulevat homme', *tã* *ũlten*, *eĩ* *mã* *pidã.n* *varã.z* *olêmv* 'ta öelnud, et mina olevat olnud varas' jne.

Käesolev jutustus on Eestis väga levinud muistend. Vt. Antti Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten (siin edaspidi lühendatud Aarne). Hamina 1918. (FF Communications 25). St. 74.

4. 1. Pühalepa murdes esineb segamini *veĩmp* ja *võĩmp* 'võtma'. Ei pea arvama, et *võĩmp* oleks saadud ühiskeele *võtma* mõjul. Hiiu murretes on ohtrasti näiteid sellest, kuidas algupärase *ę* või *ę < o* vasteks võib murdealade või isikupärase hääldususe järgi olla kas *e* või *ö*. Vt. lähemalt HMH 39a.

5. 1. Kaudne kõneviis *-da*-infinitiivi kujul ei ole nõnda üldine kui 3. 7 kirjeldatud perifrastiline moodus. Käesolevad näited *otä* ja *ollä* on kvantiteedi kuluvorme normaalse *oilp* asemel. — 2. Murdepäraselt õigem on *valēDDD*. Ka hiljemini näeb eri juhtudel mitmele korrale, kuidas murdeomase leenisklusiili asemele on hääldatud ühiskeelest laenatud geminaatklusiil.

Antti Aarne — Stith Thompson, The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography (edaspidi tsiteeritud Aarne — Thompson). Helsinki 1928 (FF Communications 74). Mt. 1381.

6. 1. Nagu eelnenud tekstidest on ilmnenud, on Pühalepa vallas aktiivi preteeriti partitsiibi lõpp *-n* või helitus naabruses ka *-n*. Sõnas *suřnud* ~ *suřnõD* on siiski harilikult lõpp *-nud* ~ *-nõD*. See partitsiip on üldse niihästi ühiskeeles (*surnud* ja *surnu*) kui ka murretes (*suřnD*, kuid *suřnu*, *suřnud*) erineva iseloomuga. Hiiu murretes on ta pealegi ühiskeelest saadud laen. Sama mõistet väljendavad vanad hiiu sõnad on *kõljp* ja *nõk* (vt. allpool nr. 16). — 2. Muud keelejuhgid on ikka öelnud *laštõD* ~ *laštud*, mis ongi hiiu murrete seisukohalt ootuspärasem. — 3. Ühiskeelest laenatud sõnades enamasti ei esine sõnaalgulist *h*-d, nimelt siis, kui sõna on murdesse tulnud suulisel teel. Piiblik rahvanimetus *ębreja* 'heebrea' on saanud tuttavaks arvatavasti pastorite ja muude jutlustajate kaudu.

7. 1. Kuju *laĩlmp* on laen ühiskeelest, mis on saanud pea-aegu ainuvalitsevaks. Vana murdepärane vaste on *lâlmp*. Samuti on puhtas murdes *lâl*, gen. *lõlũ* 'laul'. — 2. Kõigis hiiu murretes on ablatiivi lõpp ikka *-lD* või sandhinõuetest olenevalt

ka *-lt*, s. o. sõnalõpuline klusiil ei ole kunagi poolpikk, nagu ühiskeeles. Käesoleval juhul on keelejuht tsiteerinud kirjakeelset kirikulaulu ning püüdnud jäljendada ühiskeelee hääldususest. — 3. Adverb *kê* 'kâes' on haruldasem kui rööbiti esinev *kêz*. — 4. Sama sõna leidub ka *a*-tüvelisena: *krâm*, gen. *krâmâ* 'kraam'. — 5. *sâmp*-verbi imperfekt *saê* 'sai' on selle keelejuhi individuaalne hääldusjoon. Vastav normaalne murdekuju on *sai*.

Aarne — Thompson, Mt. 1540.

8. 1. Normaalselt on Pühalepas *õhtu* 'õhtu'. Kui lõppvokaal *a* redutseerub, võib ta esineda *õ* või *ɤ*-na. Hiiu murretele on üldse omane, et sõnalõpulised *a* ja *u* võivad vahelduda. Näit. *tüdrügõd* ja *tüdrügɤd*, *māzīgõd* ja *māzīgɤd*. — 2. Üksikult vanadelt keelejuhtidelt on *temâ* ~ *temâ* ja *nemâ_D* ~ *nemâD* kõrval registreeritud ka *tâmâ* ~ *tâmâ* ja *nâmâ_D* ~ *nâmâD*. — 3. Kujuga *ümmardɤp* esineb kõrvu ka *ümarɤp*. — 4. Illatiivilõpu *-š* (ja *-z*) kohta vt. märkust 2. 6. — 5. Murdepärane infinitiiv on *ištu* ~ *ištõ*. Tekstis esinev vorm on ühiskeelest laenatud. — 6. Verb *tuñdmɤp* nõuab hiiu murretes täisobjekti: *mâ tuñnê senê mehê küll* 'ma tunnen seda meest küll'. — 7. Mõeldud on Uuemõisa Haapsalu juures ja Vääna mõisa Tallinna lähedal.

Aarne St. 24, St. 25. Vt. ka Oskar Loorits, Livische Märchen- und Sagenvarianten (lühendatult Loorits), Helsinki 1926 (FF Communications 66.). St. 115.

9. 1. Kuri kubjas Sarve Jaan olevat olnud pärit Sarve külast. — 2. Muudelt keelejuhtidelt on võidud kuulda üksnes *pañdud* ~ *pañdõd*. — 3. *pidâd* ~ *pidâ_D* 'peatud'. Samakujulist partitsiipi võib leida ka muudest verbidest, nagu *kirjûdɤd* 'kirjutatud', *valêdɤd* 'valetatud', *puhâ_Dstɤd* 'puhastatud' jne. — 4. *näit_{taB}* on laen ühiskeelest. Hiiu murretes ei kuulu see sõna kontraktverbide hulka, vaid infinitiiv on *näit_{mɤp}*, preesens *mâ näidâ_(n)* 'näitan', *tâ näidâ_B* 'näitab'. — 5. Tugevaastmelise elatiivi kohta vt. märkust 3. 2. — 6. *veñnend* = *veñ_N eñd* 'ei võtnud mitte'. — 7. Lause tähendus on: olnud täiesti hirmus. — 8. Hiiu murretele on iseloomustavaks nähtuseks see, et lauserõhutus asendis võivad pikad ja isegi ülipikad vokaalid muutuda lühikeseks. Selle kohta on ka edaspidi huvitavaid näiteid. Vt. küsimuse lähemat arutlust HMM 27d, 35a.

10. 1. Käesolev partitiivikuju on haruldasem ja näib olevat moodustatud ühiskeelee mõjul. Normaalselt on selle sõna nom. *āšt* (~ *āšt*) 'aasta', gen. *āštā*, part. *āšt*. — 2. Mõeldud on Kärkla vabriku härraseid. — 3. Kujuga *hēriņg* esineb kõrvuti *hīriņg*. — 4. *ūntēn* on kuluvorm sõnast *ūntēcēn* 'sugugi, ühtigi'.

12. 1. Ann Oobakul esineb peaaegu alati *ninā*, *miņņv*, *hiņg* jne. Teistelt vanadelt pühaleplastelt on registreeritud ka *nenā* 'nina', *meņņv* 'minna', *heņg* 'hing'. Aniharva leidub siiski Annelgi *e*-lisi kujusid. — 2. Üldisemalt tarvitatakse Pühalepas *vormpsē* asemel *vorppse* 'Vormsi'. — 3. *sān rištiv omā kohā, pēle tačā zē* 'kui ristid olid saanud oma kohale tagasi'. Seesugune elliptiline lause on hiu murretes õige üldine: *sān mā kujū tulņ, sīs mā ainnā sōl kül* 'kui ma olen koju jõudnud, siis annan sulle küll', *sān tā sīs meītsāst vālņ, sīs sān tē kätte* 'kui ta oli siis metsast välja jõudnud, siis sai (~ saanud) tee kätte'.

Sääre küla lähedal Sääre ninal on vanal ajal olnud kalmistu, mille ristidest kõneldakse jutustuses. Kohalikud elanikud teavad rääkida, et alles mõnekümne aasta eest olnud seal mõni ristikend alal.

13. 1. *kaŗdētē* on häälduslikult ühiskeelee poolt mõjustatud. Ootuspärane murdeline vaste on *kaŗdēdē* ~ *kaŗdēdi*, nagu öeldakse ka *aīnēdē* 'anti', *kiŗjunņdē* 'kirjutati', *vaštā,dē* 'vastati'. — 2. Mõnedel teistel Pühalepa vanadel keelejuhtidel on esinenud veel *pohi*, ill. *pohņv*, samuti ka *torjōmņ* 'tõrjuma', *oīmbu* 'õunapu', *jōulōn* jne. *o*-ga üldiseks saanud *ō* asemel. Lääne-Hiiumaal on *o* keskealistelgi õige üldine ja järgnevas Kassari tekstides leidub ka terve rida neid näiteid, kus *o* on säilinud. — 3. *t_olņ = tā olņ*.

14. 1. Mõeldud on krahv Ungern-Sternberg.

16. 1. *ōūd* (~ *ouūd*) 'õudne' on muutumatu adjektiiv: *ōūd azi*, *ōūd azjā,le*, *ōūd aŗjņ*; *mul hakkņz ōūd* 'mul hakkas õudne'. *ōūd azi* võib tähendada ka kodukäijat või kummitust. — 2. Hariikum murdekujuga on *ā* 'aia'.

Hiidlaste rahvausundi mütoloogilise mõiste *noogi* kohta vt. Eesti Kirjandus 1930, lk. 49—60, 112—126.

18. 1. Hiu murretes on *pašt* 'paast' ja *paštōmņ* 'paastuma' lühikese *a*-ga esimeses silbis.

19. 1. *kaŗdul* ~ *kaŗdõl*, gen. *kaŗdulē* ~ *kaŗdõlē* ehk *kaŗdlē* ~ *kaŗolē* 'kartul' on Pühalepas uuem sõna. Kartuli kõige vanem nimetus on *õũn* ~ *oũn*. Seda on mineval sajandil hakanud välja tõrjuma *tuħlõz* gen. *tuħlē*, mis omakord väistub ülalesitatud sõna teelt.

21. Hiiumaal on üldine arvamine, et mustlased on vaarao järeltulijad.

22. 1. Mõeldud on, et see sureb, keda vaskuss hammustab.

23. 1. Saaremaa pulmalaul. Selle laulu on Ann Oobak kuulnud oma isalt, kes käis korra Saaremaal pulmas. Kui pruut toodi peigmehe majja, siis pruudipoolsed pulmalised laulsid seda laulu. Laulus esinev eitus *ära, lõk* ei ole hiipärane nende andmete põhjal, mis allakirjutanul on olnud kasutada käesolevast ja läinud sajandist. Vähemalt ei ole seda võidud konstateerida proosakeeles. Vanemal hiidlastel ja osalt keskpõlvelgi esineb küll: *lõg mitte* 'ära lõõ', *tulg mitte* 'ära tule', *miõg mitte* 'ära mine', *nãrg mitte miõd* 'ära naera mind' jne. — 2. Postpositioon *mõdã* 'mööda' eeldab ikka, et eelnev sõna peab olema partitiivis: *tõd mõdõp* 'teed mööda'. Käesolevad luulekeele vormid *õrttē* ja *parttē* on mitmuse genitiivid ning arvatavasti väänatusi algsetest partitiividest **õrttv* ja **parttv*, kus lõppkadu ei oleks veel toimunud. Vt. selleks järgmist laulu, milles esineb *mērdõp* 'merd', *ērdõp* 'äärt'.

24. 1. Selles laulus on märgitud poolpikaks lõppsilpide vokaalid sõnades *kũõdēvãd* 'kündvat', *ēstõvãd* 'äestavat', *kašõvãzõd* 'kasvasid' jne. Normaalses kõnekeeles on nende sõnade viimane silp täiesti lühikese vokaaliga: *kũõdõvõd*, *ēstõvõd*, *kašõvõzõd*. Et aga laulu retsideerides keelejuht teadlikult pikendas lõppsilpide vokaale, ei võinud nende pikkust jätta märkimata. Ka allpool on paaris kohas märgitud laulude erinev kvantiteet.

26. 1. *patjõde* on häälikuliselt ühiskeele poolt mõjustatud. Õige murdepärane vaste on *paõjã,õe*. — 2. Nagu Muhus ja Saaremaal, nõnda võib Hiiuski *mũ*-sõna genitiiv olla *mũnē*, kuigi Hiiumaal see vorm on üsna haruldane. — 3. *unũstan* 'unustanud' on laen ühiskeelest, mille ehtsaks murdeliseks vasteks on *unũdõn*, *unũdõpmõp* 'unustama'. — 4. *muĩstõn_õn* = *muĩstõn õn* 'mõistnud

on'. — 5. Kui sõnast *ollē* on lõppvokaal „ära kulunud“, on *l* palataliseeritud või *l* järel esineb mingisugune ebaselge, *ǰ*-d meeldetuletav häälik: *olǰ*. — 6. *talve* on rudiment murdest kadunud essiivist < *talvena, sest muuga ei oleks võimalik seletada sõna esinemist tugevas astmes. — 7. Ühiskeelee *hang*-sõna murdepärane vaste on *haññèz*, gen. *hañce* ~ *hañca*. Genitiiv *haññè*, mis eeldab nominatiivi *hañc*, on laen ühiskeelest.

Sama loo on allakirjutanu pannud Kihnu saarel kirja järgmisel kujul:

Koer ikka kaeban, et peremies väga vaest süemist annab. Kohos mõistn peremehe käest küll iäd süeki. Kohos mõistn, et peremies annab liha ja leibä ja rõõska piimä lakku. Sui magab pruudi sängüs ja talvõ villavakkas. Aga rebäne tuli tiel vasta: mis sul kohtos üeldi? — Koer ütles üles, mis täl lubati, ja selle rõõmuga unutan äe, mis tälle kohtos üeldi. Akkan uiõst rebäse käest küsümä: kuulõ, sõpõr, mis mul kohtos üeldi? Rebäne ütlen, et talvõ magab lumõ angõs ja sui lastumäel, ja leväkorukõsi seüvä ja lihakonte. — Ja sedävisi nüid ontki kuni jõlma otsani. (Liis Alas = Kuraga Liis, 24. VI 1933).

27. Käesolevas jutustuses on meil tegu hingelooma motiiviga. Vt. selle kohta Oskar Loorits, Eesti rahva usund, Tartu 1932, eriti lk. 53—57.

28. 1. Sõnadest *meis* ja *oīs* on harilikud inessiivikujud *mēs* ja *oīs*, kuigi paralleelselt võib kuulda ka *metšpž* ja *oītšpž*. Ka elatiivis on lühemad vormid harilikud: *mešt* 'metsast', *oīst* 'ot-sast'. — 2. Ootuspärane genitiiv sõnast *laūd* 'laud' on *lāvā*, (samuti ka *haūd* 'haud', gen. *hāvā*, *raūd* 'raud', gen. *rāvā*). Tekstis esinev kuju *laūwā*, on laen ühiskeelest. — 3. *tahā*, on tulnud ühiskeelest. Kõigis hiiu murretes on vanemal põlvel *tā* ~ *tā* 'taha', nagu ka samal keelejuhil veidi allpool. — 4. *vātšpm* 'vaatama' on kuluvorm, millele harilikus keeleuususes on vasteks *vātšpm*, vokaali püsiga sõna lõpus.

A a r n e St. 75.

29. 1. *kešknädpł* on ilmne laen ühiskeelest. Vastav hiiu sõna on *keššicō* ~ *keššicu*. — 2. Hiidlastel on praegugi kombeks putru süüa kolmapäeval ja laupäeval. — 3. *piš*, gen. *pišsi* on lastekeelee sõna, mida keelejuht on viisakuse pärast tarvitanud.

Normaalne uriini tähistav sõna on *kuzi*. — 4. Mõeldud on, et sulane pani käe rummu kummagi otsa ette.

Aarne St. 53.

30. 1. *mei_N* on kuluvorm sõnast *mei_lŋ* 'mõelnud'. Ka partitiivist *üi_lŋ* on olemas samasugune kuluvorm: *üi_N*. — 2. Lõppvokaalitu illatiivi kohta vt. märkust 2. 6.

31. Aarne St. 73.

32. 1. Mõnedel vanapõlve pühaleplastel on esinenud *kunik*, gen. *kunio_v* 'kuningas', mis Lääne-Hiiumaal (Reigis) on veel üsna harilik. — 2. *pa_{st}lê_v* ei ole algupärane hiiumõeldus. Hiiumaal on pastlaid tarvitatud üldiselt väga vähe. Kui neid etnograafilisel ajastul on tarvitatud, on nende nimi olnud *vanü_v*, sg. nom. *vanük*, või *va_nnü_v*. — 3. Verb *tê_vmp* ~ *tê_vmp* 'teadma' nõuab hiiumõelduses genitiivset rektsiooni. — 4. *v_ei* on preteeriti partitiiv verbist *ve_tmp* 'võtma'. — 5. *sol_vattin* on häälikuliselt ühiskeele poolt mõjustatud. Õige murdeline vaste on *sol_vâ_vên_v*. On tähelepanneväärne, et keelejuht tarvitab seda sõna järjekindlalt mainitud ühiskeelepärasel kujul, mis näitab, et ühiskeelest saadud või kirjanduslikkudes sõnades püütakse säilitada algkuju võimalikult täpselt. — 6. Vanadelt pühaleplastelt võib kuulda ka *kol_vmâ_vê* ~ *kol_vmâ_vê* ning siis muidugi ka *v_ij_end_vê* 'viienda', *ka_vhizâ_vê* 'kaheksanda' jne. — 7. *p_ev_v* 'päeval' on usutavasti jälg omaaegselt essiiivist < *p_ai_vvâ_nâ, nagu juba esitatud *tal_vê* (26. 6), *hum_içô* 'hommikul' jne. — 8. Tavalisem murdepärane kuju on *ko_vû_vnd* 'kodunt'. — 9. Tekstis esinev *õ_vnâ_vbu* 'õunapuu' kuulub nooremasse keeleuususesse, kuhu ta on sügenud ühiskeele mõjul. Puhtas murdes on *õ_vm_vbu* ~ *õ_vm_vbu* või *õ_vû_vm_vbu* ~ *õ_vû_vm_vbu*. — 10. *tar_vvist* 'tarvis' on tekkinud ühiskeele *tar_vis*-sõna mõjul murdepärasest vastest *tar_ist*. — 11. Partitiivides *ve_tnud* 'võtnud' ja *vi_iskanud* 'visanud' on lõpp-nud otsene laen ühis- või kirjakeelest. — 12. *j_oks_vmp* ei ole murdepärane. Niihästi Pühalepas kui ka mujal Hiiumaal kuulduv see verb järgmiselt: *j_oz_vmp* 'jooksma', *j_ost_v* 'joosta', *j_oz_ev* 'jookseb', *j_oz_ez* 'jooksis', *j_ozn* 'joosnud' jne., s. o. *k* on kadunud ka sealt, kus ta ühiskeeles säilib. — 13. Õige murdekuju on *r_ekk_e* 'rääkida'. — 14. *ê_vnd* = *ê_v e_vnd* 'ära mitte'. — 15. *nâ_it_vmp*-verbile järgneb jaa-tavas jutustavas lauses harilikult ikka täissihitis.

Aarne-Thompson, Mt 306.

küll *ε* moodustusasend, kuid huulteasend ei ole õige, vaid on niisugune, nagu seda nõuab hiu murrete *ö*.

41. 1. Mõeldud on parun *Stackelberg*, kelle soole kuulus Kassari laid. — 2. Puhast murret kõnelevail kassarlastel on vokaalitu ühiskeele pluraali partitiivi lõppude *-sid* ja *-seid* vaste *-st*: *põhkõst* 'põhkused', *obüst* 'hobuseid', *tonttěst* 'tonte'. — 3. *läks rehè allp* on ühiskeelest laenatud. Rehealuse nimetus on hiu murretes *rehè-kodà*, *rehè-godp* jne. Kõnesolev lause on murdepäraselt: *läks rehè kodà*. — 4. *-ŋg-* nõrgaastmelise vastena võib Kassaris harva kuulda ka *-ŋŋ-i*. Tugeva astme üldistus on ühiskeele mõjul saanud enam-vähem täiesti ainuvalitsevaks. — 5. Sandhinõuete tõttu on ühendis *vehèd_ärgelè* võinud kaduda esimese sõna lõpust vokaal *ε*. Selle sõna korrektne pluraali genitiiv oleks *vehède*. Pole aga ka võimatu, et küsimuses on pluraali nominatiiv. *vehè* 'väike, suure vastandina' on singularis muutumatu adjektiiv: *vehè pois*, *vehè poizilè*, *vehè poizild* jne. Selle analoogial on võidud pluraliski jätta sõna deklioneerimata. Õige üldiselt tarvitatakse singulari *vehè* ka pluraalis oleva substantiivi eel: *vehè mehèd* 'väikesed mehed'.

42. 1. Vanamoelises murdes on abessiivi lõpp *-da*, *-dɔ*, näit. Pühalepa Sääre *kogempɔpɔ* 'kogemata', *tegemɔpɔ* 'tegemata'. Hariikum abessiivi lõpp on *-itp* (vt. HMM 55c).

43. 1. *kõnèlzèd* on vastuvaieldamatu laen ühiskeelest, mille Leena Elmi on saanud kirjandusest või nendelt lõuna-eesti suvitajatelt, kes on suviti olnud Kassaris. Hiu murded tunnevad üksnes verbi *rèkkèmp* 'rääkima', *règid* 'räägid', *rèkksèd* 'rääkisid'.

Leena õepoeg Anton Nittim on 1933. aastal jutustanud sellest hiiekohast järgmiselt: „Säälkohal, kus praegu on Tagukülas ühel pool teed Miku niit ja teisel pool Kärсна oma, oli vanasti, enam kui saja aasta eest, hiis. Hiies kasvasid suured tammed. Miku talu põllul olen ise näinud ahervaret ja kaevu. Seal oli Kantsi pere, mida varemalt on kutsutud *ljède perè*. Kui oli alles hiis ja puudus praegune tee, mis Esikülást lähèb Tagukülla, kartsid inimesed hiit. Sealt ei saanud muidu läbi minna, kui pidi lugema *ljè-laülü*, et *ljè kõèràd* ei teeks midagi“.

44. Esitatud jutustus kurja sõna kohta on väga populaarne eesti uskumus, mis esineb mitmesugustes variantides. Üldiselt on

Hiiumaal siiski usk kurja silma ja kurja sõnasse õige vähe rahvaomane. Omaaegsed usulised liikumised ning hiidlaste meresõitude tõttu avar silmaring on mõjunud palju kaasa, et sel saarel on vähe nn. ebausku.

45. 1. *Suurvald* on praeguse *Pühalepa* valla endine nimetus.

46. 1. *tühä*, on singulari genitiiv sõnast *tühi*. Hiiu murretest ei ole harilikult adjektiivi ja substantiivi kongruentsi, vaid adjektiiv jääb ainsuse või mitmuse genitiivi. Näit. *tühä, kabeliz, tühä, kabelilē, tühä, de kabelidēld* jne.

48. 1. Impersonaali preesensi lõpust *-dõkse* võib Kassaris väga harilikult *-e* ära jääda.

Kord hiljemini luges Leena Elmi samad valuvõtusõnad järgmiselt:

*varezele valü,
koõbile kolü,
mei laõs teõveks,
mei laõs teõveks.*

*nõä, terä, gõ muljüde kaks kolm koõd pēle: mei laõs teõveks,
mei laõs teõveks.*

49. 1. Liitsõnades on *āštõnə* asemel harilikult ikka *āštõn*: *kümmēn-āštõn* 'kümneaastane', kuid iseseisvagi sõnana võib vahel kuulda *āštõn*, nagu öeldakse ka *vehēn* 'väike', *pizõn* 'väike' jne.

51. 1. *keõgubühine* naine oli roojane. Kui *keõgubühiz* oli käidud, s. o. lastud kirikus ennast ja last õnnistada, alles siis võis mees jälle naise juures magada.

52. 1. Abessiivi lõpu kohta vt. märkust 42. 1.

54. 1. Kassaris on kõige harilikumaks ühiskeele illatiivilõpu *-sse* vasteks *-sse*, selle kõrval aga võib kuulda ka *-ze* ja *-z*. Vt. selle kohta märkust 2. 6. ja HMM 59c.

57. 1. Sõnas *õõpsetõv, èv* 'kirikuõpetaja, kooliõpetaja' esineb järjekindlalt *-it-* ootuspärase *-d-* asemel, sest, nagu juba on öeldud,

ühis- või kirjakeelest laenatud sõnad säilitavad sageli algupärandi häälikulise külje enam-vähem täielikult, nõndapalju kui seda üldse lubab hiiu murrete fonoloogiline külg.

60. 1. Ka Kihnu saarelt on allakirjutanu pannud kirja arvamus, et kalal ei ole hinge. Kihnlased seletasid hinge ja vaimu kohta: *eñ'c lähèp sièst väljä, ei olè viel suñn, vaim siès*. Loomal on pärast tapmist veel vaim sees, siis, kui nahka võetakse. Kalal hinge ei ole, on vaim. Hüljes käib hingamas, temal on hing ja vaim. Kala ei käi hingamas. Tema elab vee põhjas vaimu läbi. Hüljes elab hinge läbi. Hing ei käi enam pärast surma, vaim käib. Inimese hing läheb ülespoole (*ülèskohe*), looma hing allapoole (*allakohe*). (24. VI 1933). Kihnu tuntud keelejuht Kuraga Liis on andnud vaimust ja hingest järgmise seletuse: *Vaim tulõb sisse emä ihus puõlõ aa piäl. Kui ta sünnüb, tulõb ing sisse. Tämä eläb ilma ingetä ummuksis. Siis tulõb ing sisse, kui sünnüb, akkab engämä. Kõik luõmad ond nõnda sama. Tämä akkab liikma, kui vaim tulõb siis. Eng läheb väljä, vaim liigub viel, näe, luõmal naha sies. Vaim liigutab viel. Mõlemad lähtvad üleskohe, vaim ja eng. Kas sia kirjas ei olõ lugõn? Püibli raamatus ond kõik ülevel. Ing muudõtaksõ ihuga ühte viimsel päeval. Nad mõlõmad, vaim ja ing. Jumal puhub sedäsi inge ja vaimu kua. Nagu tuul tulõb, sia ei tiä, koho ta tulõb või kos ta läheb* (26. VI 1933).

61. 1. *mättärdäcõ* on värsirütmi tõttu hääldatud poolpika vokaaliga kolmandas silbis.

Neid sõnu loeti võid tehes, et või kiiremini kokku läheks.

63. 1. *krâzimv* on laen ühiskeelest, mille murdeline vaste on *kârimv*. — 2. See sõna esineb ka *i*-tüvelisena: *liüci ~ liügè laškmpv*. — 3. Harilikum murdekuju on *lašmpz*. — 4. Harilikum vaste on *lühist*, sg. nom. *lühine* 'lühike'.

66. Vanad hiidlased arvasid, et kui kõvasti tuiskab, siis kuivatatakse maa sisse kätketud raha ja varandusi. Suure tuisu ajal võib sattuda rahaaugule.

67. 1. Igapäevases kõnekeeles on vastav vorm *külvpd* 'kuulvat' ja luulekeeles ootaks *külēvpd*. Et Hiiumaal on vana rahvalaul hakanud kaduma varemini kui paljudes kohtades mandril, ei ole

neil, kes veel oskavad üht-teist laulu, rahvalaulude keelevaist kuigi tugev. Vanemat keelekuju taotledes eksitakse üsna sageli ootuspäraselt õigete vormide vastu. Kõnesolevas sõnas *külēvvd* võib teises silbis esinevat *ē*-d seletada järgmiselt. Et värsimõõt nõudis sisekaota sõnakuju, on teises silbis häälstatud *ē* eelmistes värssides esinevate tegijanimede *kulējvd* ja *vättējvd* mõjul, mis on näiliselt ka sisekaota kujud. Tegelikult on need sõnad reduplitseeritud tegijanime tunnusega. Vt. HMM 23b ja 64c.

69. 1. Geminaatklusiiliga vormid *peñnikkōz* ja *sañmētēz* on tekkinud ühiskeele mõjustusel. Õiged murdepärased kujud on *peñnicōz* resp. *sañmēdēz*. Juba varemalt on käesolevast ebahiilulise joone levimisest olnud näiteid ja ka hiljemini näeb, kuidas ühiskeele geminaat tungib sisse murdepärase leenisklusiili asemele. Vt. näit. **70.** *neittsikkeine* pro *neittsigeine* 'neitsike', **71.** *aḡpsattēd* pro *aḡpsā.dēd* 'konts', *leḡpiikkōz* pro *leḡpicōz* 'lepikus', **72.** *kaēakkp̄le* pro *kaēacp̄le* 'kajakale', *vīdik̄k̄p̄le* pro *vīdicp̄le* 'viidikale' jne. — 2. *ōbēd̄vz* on Kassari ja samuti kogu Hiiumaa proosakeeles tundmatu sõnakuju. Hiiu murded ei tunne *-da-* säilimist *-da-* ~ *-dā-*liste noomenite obliikvakäändeis, vaid samuti nagu *kōr̄ge*, gen. *kōr̄ge* 'kõrge', öeldakse ka *ōbē*, gen. *ōbē* 'hõbe', *pimē*, gen. *pimē* 'pime' jne.

70. 1. Siinkohal on täpselt edasi antud see viis, kuidas keelejuht jagas *e* kahte silpi laulu retsiteerides. — 2. *tūi* = *tūhi* 'tühi'. Sagelitarvitatavatest sõnadest võib intervokaalne heliline *h* ära kaduda: *lēn* = *lehēn* 'lähēn', *vēn laps* = *vehēn laps* 'väike laps', *tāt_{-sp} tullp?* = *tahāt_{-sp} tullp?* 'kas sa tahad tulla?' — 3. Murde proosakeeles on *kāz̄i*-sõna illatiiv *kādē*.

Kassari Tagukülas on lage väljak seljandikul, kus vanasti laiu noored käisid koos mängimas ja tantsimas. Äratoodud ringmängulaul olnud kõige harilikum.

71. 1. Geminaatklusiili esinemist pro leenisklusiil vt. **69.** 1.

72. 1. Vt. märkust **69.** 1.—2. Sõna *kātt̄sā.d* oli keelejuhil arusaamatu. Tema arvates *jō_{-nēd} uñkēd p̄lā.d oñ*. Praeguses keeleusususes on see pükse tähistav sõna tuntud üksnes liitsõnas *kē-ōñts̄p̄d* ~ *kēc̄p̄ts̄p̄d* 'primula officinalis'. — 3. *laul* ja *lāl* suhtest vt. **7.** 1.

73. 1. *kušsp* võib olla hiiumurdeline vaste ühiskeele *kus-sõnale* (*kušsp* 'kus, kuhu', *äi kušspõnd* 'ei kuskil') või < *kuš sä* 'kus sina'. Sõna *mišsp* on ilmsesti < *miš sä*. Sellepärast võiks arvata, et *kušsp* on ka pigemini kuluvorm esitatud kahest sõnast.

75. Sama lastelaul on Leena Elmilt kirja pandud teinegi kord vähe erineval kujul:

eñnemuište ollē mōr,
jā mōril ollē vār,
jā vōril ollē pōēg,
ja puja.l ollē punā.zet pūkksid,
jā lāks allv keldrē,
jā pazā.ndvz nē sēl tālz.
kiss. üllē münü sõnā, rēoib,
sē lakküb nē tühā.ks. (21. XI 1933.)

76. 1. Harilikus Kassari murdelises kõnekeeles ei ole tarvilusel komitatiiv *miškv*. Selle asemel öeldakse *mikkēgv* ehk *millēgv*. *miškv* võib olla kas laen Põhja-Saaremaalt, kus tuntakse seda vormi, või Hiiumaa vanem keelend, mis nüüdsest keeleususest on kadunud. — 2. *kui_{ga}* = *kui_{acā}*. — 3. Hiiumaa rahvakeeles on *paäpä*, ja *maimä*, omased ainult endistele kadakliku mentaliteediga perekondadele ja üldse nendele, kellel on olnud tihedamaid kokku-puuteid sakslastega. — 4. *kezä*-sõnaga on mõeldud kesakünni aega. — 5. *sözär*, gen. *sözärē* ei esine praeguses igapäevases keeleususes. Pühalepas esineb üksnes *höde*, mujal Hiiumaal *öde*. Et selles laulus lunastatavast neiust on mitmeid sõnu, mis ei ole hiipärased, aitab omaltki poolt tõestada laulu sisserändamist mujalt.

77. Laul on algselt kavatsetud ühiskeelne. Selle autoriks on olnud Leena Elmi mees Priidu Elmi. Käesolevasse teksti-kokku on see ja veel mõni teine laul võetud sellepärast, et näidata, kuidas hiidlased annavad edasi ühiskeelt. Nagu näeme, on ühiskeelne tegelikult vaid mõni vormiõpetuslik või häälikulooline joon. Hääldus on täiesti hiipärane. Ühiskeelsed sõnad või vormid on 1. *kazvattānd*, 2. *ärmükkeist*, 3. *mēldē tuleittv*. — 4. *küşsiittv* 'kussutab' on tüüpiline hiiu sõna, milles on ühiskeelne üksnes geminaat *-tt* pro *-d-*. — 5. Sedagi laulu kirja pannes on püütud täpselt edasi anda retsiteerimisel esinevat kvantiteeti, mis mõnede

silpide venitamise poolest erineb normaalsest kvantiteedist. Eriti tuleb tähele panna asjaolu, et silbi venides on paarile korrale alles jäänud ilmne reduktsioon.

Ühiskeecele põhjenevad ka laulud 78, 79, 82 ja 83.

78. 1. Väljend *kēlē kaštēt* 'viina' ja *unūstpn* pro *unūdpn* on täiesti ühiskeelsed. — Vt. märkust 77.

79. 1. Hiiu murded ei tunne elava vormina mitmuse esimese isiku imperatiive *jēgēm, laškām*. Nende asemel öeldakse *jēmē, lazēmē*, nagu üldiselt ka ühiskeeles. Vt. märkust 77. — 2. Murdepärane kuju on *lāhtvpp* ~ *lētvpv*. *Kõrge uksega* on mõeldud kõrtsi.

82. See laul on kirikulaulu „Ma tulen taevast ülevalt“ paroodia. Teatavasti on õige mitmest koraalist („Ma tahan jätta maha“, „Oh Jumal, tule sinä“, „Kas on linnukesel muret?“ jne.) tehtud originaali sisuliselt ja rütmiliselt meeldetuletavaid naljakaid paroodiaid. Kõige üldisem on vist küll käesoleva laulu karrikeerimine. Torma vallas on sama laulu 1914. aasta paiku parodeeritud järgmisel kujul:

*Ma tulen parsilt palavalt,
äid sõnumiid toon teile sialt,
neid toon ma teile kotiga
ja jagan teile matiga.*

Või ka:

*Ma tulen parsilt palavalt,
äid jablukiid (s. o. õunu) toon teile sialt jne.*

Vt. märkust 77.

83. Vt. märkust 77.

84. Katkend vanaaegsest mardilaulust.

85. 1. *kuḗjv* ei ole murdepärane. Puhtas murdes esineb *kuḗjāz*, gen. *kuḗjā*, nagu ka gen. *kaḗjā*, part. *kaḗjā*. — Katkend pikemast laulust.

86. Lastelaul, mida hoidja laulis last kiigutades.

87. Lastelaul Tooma sõimuks.

88. Neid sõnu loetakse väikestele lastele, kui need ütlevad hommikul üles tõustes, et nad on näinud und. Samu sõnu loetakse Tartus järgmisel kujul:

*Mina nägin und,
et siga sittus lund,
ja kassi perse põles,
ja sina kandsid suuga vett peale.*

89. 1. *vabrík* tähendab siin Kärkla linna, nagu ka muidu vanemate inimeste keeles. — Seda laulu on last kussutades laulnud üks Kassari vanamees.

90. 1. Ida-Hiiumaal on harilikult *teinè*, nagu ongi esinenud eelnenud keelejuhtidel. *teinà* on Hiiumaa läänemurrete vorm.

91. 1. *tänä.ttòv* on häälikuliselt ühiskeelne, mille õige murdepärane vaste on *tänä.pòv ~ tänà.pòv*. Siiski esineb see sõna väga üldiselt headki murret kõnelevail isikuil ikka geminaadiga, sest lause *jumàl olgù tänà.ttòv* ja mõni teine sarnane on tunginud rahvakeelde kirikukeelest. — 2. *tuhlèv* 'kartulid' on Kassaris vananev sõna, mille asemele astub *kaṛplèv*, sg. nom. *kaṛpòl*.

92. *Hinge* mõiste kohta vt. lähemalt tekst 60.

1. Ootuspärane murdeline vaste on *avi*. Vt. märkust 28. 2.

93. 1. Mõeldud on head künnihärga.

94. 1. Normaalne murdevorm on *ta.èvpst*. — Võitagemise sõnad. Vt. 61.

95. 1. *kuzà*, 'kus', nagu ka *tázà*, 'siin'. — 2. Kõigis hiiu murretes on ablatiivi lõpuks *-lv*. Käesolevas sõnas võib ometi kuulda peaaegu üldiselt sõna lõpus poolpikka fortist *i: alì*. Paralleelselt esineb muidugi ka ootuspärane *alv*.

Vt. 73.

96. 1. Hiiu-ühiskeelne laul. Imperatiivi *olcà* on allakirjutanu paar harva korda kuulnud proosakeeleski.

Selle laulu autor on luuletaja Marie Underi vanaisa Villem Vahe, kes on ühtlasi Leena Elmi ja Mari Nittimi vanaisa. Villem Vahe on olnud tuntud külalaulik, kelle luuletusi mäletavad vanemad kassarlased. Marie Underi ema poolt sugulased Vahed on üldiselt poetiliste kalduvustega ning kõrge intelligentsiga inimesed.

97. 1. *ořjaķķō* 'Orjaku asundus' on tekkinud ametliku nimetuse või õigemini selle kirjaviisi *Orjaku, Orjako* mõjul. Koha rahvapärane ning häälikulooliselt õige nimi on *ořjā.ōō*.

99. Merelehmade motiiv on hiidlaste hulgas hästi populaarne, nagu mujalgi rannarahval. Vt. Loorits St. 32 ja „Liivi rahva usund“ I, 163 jj-d. — Komme, et lambaid pesema minnes visatakse *nākule* kivi ohvriks, oli omal ajal üldhiuline.

101. 1. Hiiu nooremas keeleuususes on see sõna ikka *i*-ga esimeses silbis. — 2. *kazvattanōv* on häälikuliselt täiesti ühiskeelne pro *kazvanpno*. Katkend Veo-Priidu laulust. Vt. 77.

102. 1. *oliv* on laenatud Käinast või ühiskeelest murdeomase *ollēv* asemele. — 2. *nähā* on ühiskeelne sõna. Nagu eelnenud tekstid on mitmele korrale osutanud, on õige murdeline vaste *nāh̄jv*. Ka *teh̄jv*, *teh̄jz*, *nāh̄jz* asemel esineb kõikidel sugupõlvedel ka *tehā*, *nāhā*, *nāh̄z*.

Usk *putermanni* on hiiu meremeestel praegugi täiesti üldine. Hiljutise tõsilooa jutustatakse seda, kuidas Heltermaa sadamast oli sõitnud Vormsi Vene piirivalvurite paat. Enne sadamast lähtumist hüpanud paadist tundmatu väike pruun koer, kes joosnud metsa. Enne Vormsi jõudmist hukkunud see paat. Rahvas arvab, et punane koer oli *puterman*, kes lahkus paadist. Vt. Loorits, Der norddeutsche Klabautermann im Ostbaltikum. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1929, lk. 76—125.

103. 1. *obüst* on mitmuse nimetav. — 2. Hiiu murretes võib sõna *mēz* tähendada ka peremeest, kui ta esineb koos kohanimega: *v ē ò -mēz* 'Veo peremees', *e n ù -mēz* 'Enu peremees', *su ķ k ù -mēz* 'Suku peremees' jne.

Sõnaloend.

Sõnaloendisse on võetud üksnes need sõnad, millest ühiskeelekõnelejal ei ole võimalik otsekohe aru saada. Loendist on välja jäetud koanimed. Nendest on ilmunud ülevaade allakirjutanu kirjutises „Ortnammen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö“ (Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj-d).

ap̄p̄a, 'juua, jook' (lastekeeelne sõna); Wiedemann EWb *app*, gen. *apu* 'Getränk, Trinken' (lastekeele sõnana).

azì, gen. *azj̄a*, võib tähendada ka 'vara, varandus, varustus'; *vanamel p̄v̄üst k̄e azj̄ast* 'vanamehel on varandusest või varustusest puudus käes'.

hīŋc̄v̄m̄v̄ 'hingama, puhkama'; Wiedemann EWb *hingama* 'ruhen, sich erholen' jne.

h̄õ-kak̄ 'merekala cyclopterus lumpus' (L.); Wiedemann EWb *hobu-kakk*, *hou-k.*, *hobuse-k.* 'Lump, Seehase (Cyclopterus Lumpus)'.

ilm̄v̄ 'ilmaski'; *pol̄e ilm̄v̄ ol̄ŋ̄v̄* 'pole ilmaski olnud'.

īñ̄c̄el ~ *īñ̄c̄al*, gen. *īñ̄c̄l̄e* vanaaegne naisenimi < rootsi *Inger*.

j̄õ, *j̄õ* 'küllap', kui ta esineb jaatava või küsiva lause alguses; *j̄õ õttan ikk̄v̄ sev̄a*, 'küllap oodanud ikka seda', *j̄õ t̄a ikk̄v̄ tul̄eb?* 'küllap (kas) ta ikka tuleb?' Vt. Wiedemann EWb. s. v. *ju*.

k̄ãd̄ãrpani 'mingisugune vanaaegne pael (täpne tähendus tundmata)'; vrd. Wiedemann EWb *kaadrikane* 'dreistreifige Borten an Tüchern (roth, weiss und dazwischen quadrirt)' < saksa *quadrirt* + *Band*.

k̄ãrim̄v̄ 'kraasima'; Wiedemann EWb *kaarima* = *kraasima*. *kev̄ã̄v̄* (< *kev̄ã̄c̄õv̄*) 'kedagi'.

kēřc̄ub̄ühine (*nain̄e*) 'naine, kes ei ole peale lapsesünnitamist veel kirikus õnnistamisel käinud', *t̄a õn̄ kēřc̄ub̄ühiz* 'ta on kirikus õnnistamisel kuus nädalat peale lapsesünni'; Wiedemann EWb *naene on kiriku-p̄uhis* 'das Weib ist Sechswöchnerin'.

keřjaltéz, gen. *keřjaltéze* 'kerjaja'.

kešsal ~ *kešl*, gen. *kešlè* 'heinamärss'; Wiedemann EWb *kessel* 'Netz sack zum Tragen von Fischen, Kober zum Füttern d. Pferde' jne. < alamsaksa *kesser* 'kleines Handnetz zum Herausnehmen der Fische' (Schiller u. Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch = MNW. Bremen 1875—1881).

keššlõ 'kolmapäev, kesknädal' < *kesyikko.

kibã, pè-kobã, pè onomatopoeetiline väljend, mis tähistab kiiret liikumist.

kilõ lauluvärsis *kits kilõ kařjõ* on nähtavasti väänatis sõnast *kilü* 'kitsetall'; Wiedemann EWb *kilu* 'kleine Ziege, Zickel' ~ Lönnrot, Suomalais-ruotsalainen sanakirja = SRS soome *killu* 'kidling'. Niihästi hiiu kui soome sõna on skandinaavia algupära, vt. Donner, Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter = VEtFW. Helsinki 1937. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XXXVI.).

kikkärõmp 'püherdama'; Wiedemann EWb *kikerdama* 'sich wälzen (v. Pferden); sich niederducken, sich hinhocken, sich verstecken; mit Mühe heben, sich anstrengen, schwer arbeiten, sich mühselig durchschlagen' jne. ~ Lönnrot SRS *kikkerõitã* 'vara rank l. rankig, ranka, vara vacklande, kränga, slingra (om skepp); rulla; slingra sig (om orm)', *kikkerã* 'rank, rankig'; Kettunen, Livisches Wörterbuch = LW, Helsinki 1938, liivi *kikrà*: *kikrà lõjã* 'ein rankes boot'; Donner VEtFW.

kipõpõmp 'liigutama'; Wiedemann EWb *kiputama* 'brennen (wie ein Pflaster), etwas Schmerz erregen, leicht bestrafen, leicht bewegen, berühren, antippen, antreiben', mis on tuletis sõnast *kipõmp*, Wiedemann l. c. *kippuma* 'streben, sich sehnen, verlangen nach etw., geneigt sein, durchaus wollen, sich drängen, sich bewegen' jne. ~ Kettunen LW liivi *kippã* (*küppã*) 'weichen', *kippõntfã* 'weichen lassen'; Lönnrot SRS soome *kipua*, *kipua* 'klättra, klifva, klänga, hänga, hastigt röras', *kippa* 'spräng, skutt; trippare, lättfotad yrhätta; lättörblig' jne.; Donner VEtFW.

kiri-gaõ 'vanaaegne õllekann, millele olid kirjad tulise rauaga sisse põletatud; kannul võis ka teine laud olla teist puud, näit. kadakas ja tamm või tamm ja jugapuu, nõnda et ta oli vöödiline.

kohè 'pooleli, katki': *azì jähì kohè* 'asi, ettevõte jäi pooleli', *kãrõp sõit jähì kohè* 'Kärdlasse sõit jäi katki'; Wiedemann EWb *kohe*: *se jääb nii kohe* 'daraus wird nichts', *ma jätan seda nii kohe* 'ich gebe das auf' ja muid siiakuuuuvaid näiteid. Hiiu

murretest on tähelepandavad veel niisugused *kohê*-sõna tarvitamisvõimalused, nagu *siinnp kohê* 'sinnapoole', *pohâ, kohê* 'põhjapoole' ~ Lönnot SRS soome *kohden* (s. v. *kohti*) 'i riktning emot l. åt, till mötes; lagom. medelmåttigt' jne.; Donner VEtFW.

kõšt, gen. *kõštâ* 'lusikas üldse' (varemalt), 'puulusikas' (nüüd); Wiedemann EWb *koost* 'hölzerner Löffel'.

kořD üllê 'täiesti': *kořD üllê olŋ heřmüz* 'olnud täiesti hirmus'.

corp, gen. *kořbi* 'kaaren, ronk'; Wiedemann EWb *corp* 'Rabe' < eesti-rootsi *corp* (Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles = ERL. Tartu 1933. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX. 3, lk. 63).

kurizô 'koht, kust vesi voolab maa alla, neelukoht'; Wiedemann EWb *kuris-suu* (s. v. *kuris*) = *kuristik* 'Schlucht, Erdtrichter, Schlund, Abgrund, Strudel' ~ Lönnot SRS soome *kurimus* 'hvirfvel i ström, vattensvalg, vattenhvirfvel, vattengöl; svalg (djup); krater'. Peale selle on mõlemas keeles ohtrasti muid selle tüve juurde kuuluvaid näiteid; Donner VEtFW.

kê-gõłtspD 'nurmenukud, primula officinalis'; Wiedemann EWb *käe-kaatsad* 'Schlüsselblume (Primula officinalis)' < *käyen 'käo' + *kaatsad* 'püksid' < vene *заву* (Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. Helsingfors 1894. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia VIII, lk. 108).

körłtsi-müjŋ 'körtsmik'.

külmâ.-râĤN, gen. *-râĤnü* 'tihane'; Wiedemann EWb *râĤn*, gen. *râĤni, râĤna, râĤnu* 'Specht, bes. Buntspecht' ~ Lönnot SRS soome *râĤni* 'grön hackspett, grönspik'.

küřsiõpmp 'kussutama, magama uinutama'; Wiedemann EWb *küřsitama, kussutama* 'einlullen, beschwichtigen', ibid. hiiu sõnana *küřsitama* 'scheuchen, treiben'. Eesti interjektsioon *küř*, hiiu *küř* ja sellest tuletatud käesolev verb < saksa *kusch* (Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache = EtWb).

lařtû-mâci 'eriline koht õues, kus tehti puutööd, ja kuhu korjus laastu ning puupuru hunnik'.

leppû 'helepunane'. Sõnaga kuulub ühte *leĤ*, gen. *leĤpû* 'hülgeveri'; Wiedemann EWb *lepp*, gen. *lepa, lepu* 'Blut (ausgeflossenes, bes. von Thieren)', Blutwasser *lepu-tõbi* 'Ruhr' jne. ~ Lönnot SRS soome *leppâ* 'blod'; *leppâ juoksee* 'bloden rinner', Kettunen LW *lieppâ* 'blut (in gewissen, wohl euphemistischen ausdrücken)'. Niihästi eesti kui ka soome ja liivi sõnaga võib ühendada puunime *lepp*, gen. *lepa*; Donner VEtFW.

lik, gen. *līgī* 'liik, tōug, hulk, kamp, kord'; Wiedemann EWb *liik* 'Genossenschaft, Abtheilung, Classe, Kategorie, Generation, Trupp'.

loitlemp: *taēvāz loitleb* 'virmalised vehklevad'; Wiedemann EWb *loitlema* (*lõitlema, loitma, luitma*) 'flackern, aufflammen', *taewas loitleb* 'es ist ein Nordlicht'.

lorū 'lori, loba'; Wiedemann EWb *loru* 'Schwätzer', vt. *ibid.* ka s. v. *lori* ~ Lönrot SRS soome *loru* 'sorl, sladder, fåfängt prat, saga, drafvel, joller, pladder, pjoller; brummande, knot, mummel' jne.; Kettunen LW liivi *lorū* 'leeres gerede'; Donner VEtFW.

maitur ~ *maitor*, gen. *maitori* ~ *maitorē* 'mootor' < vene *мотор* (= *motuor*).

*midā*_D ~ *mēdā*_D ~ *midā*_D 'midagi'; kuluvorm pikemast kujust *midā*_{GēD}.

mõpēz (tavaliselt muutumatu adj.) 'kena, tubli'; Wiedemann EWb *moodis* = *moodus* 'passend, geschickt, sich gut ausnehmend, gehörig, artig, hübsch, angemessen' ~ Lönrot SRS soome *muotoinen* 'af utseende, gestaltad, liknande, lik, beskaffad', *muoto* 'utseende, gestalt, skapnad, skaplynne, skepnad, ansigte; kulör, maner, form, fason, figur; sätt, vis, art' jne.; Kettunen LW liivi *müõdig* 'euphemistisch statt *knaš*'; Donner VEtFW.

märk: *polē märkki* 'pole sugugi'; Wiedemann EWb s. v. *märk*: *mitte märki, mitte üks jumala märk* 'garnichts, durchaus nichts'.

mältärvõmp '(üंबर) mässima, kokku patsima' ~ Lönrot SRS soome *mättää* 'vräka, dänga, kasta värdslost, slunga, slänga, smäcka', *mättää ympärille* 'kringstoppa', *mättää kokoon* 'hopvräka, bylta ihop' jne.; Donner VEtFW.

mözüne, gen. *mözüne* 'missugune' < *missukuinen.

ninä ~ *ninä* ~ *nenä* 'nina, neem'; Wiedemann EWb tunneb muuseas *nina* samuti ka tähenduses 'Landspitze, Landzunge' ~ Lönrot SRS soome *nenä*: *maan nenä* 'landtudde'; Kettunen LW liivi *nanä* 'vorgebirge', *küqlkka nanä* 'kap Domesnäs'; Donner VEtFW.

nõk, gen. *nõgi* 'koolja, surnu, kodukäija'; Wiedemann EWb *nook* 'Gespenst' < soome-rootsi *nock* (Eesti Kirjandus 1930, 49—60, 112—126).

*nā*_H ~ *ne*_H ~ *ne*_H 'ja, jah' < *nin.

ohvā-vazik 'lehmikvasikas'; Wiedemann EWb *ohw*, *ohw*, *ohwa* 'junge Kuh (vor dem Kalben)'.

õlëbä ~ *õlëbp* 'olevipäev, oolepipäev' < rootsi mehenimi *Olle* + *pëv* 'päev'. Vt. Hellquist, Svensk etymologisk ordbok (Lund 1922) sub *Olle*. Hiiu vaste eeldab lähtumist pikavokaalsest kujust *ole.

õun, gen. *õună* tähendab vanapõlve keeles peale õuna ka üldiselt kartulit.

pën, gen. *pëne* 'väike' ~ Lönnrot SRS soome *pieni* 'liten, klen, späd, kort till växten' jne. Vt. ka Wiedemann EWb esinevaid *peen-sõna* tähendusi; Donner VEtFW.

penik, gen. *penikp* ~ *penikõ*, *peñnik* 'vanaaegne peakate' < alamsaksa *benning, *benneken (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, Tartu 1934, 75—80).

peřzë-ots 'persise-auk majal, unka-auk, olv'.

pikkä, 'põrsas' (peamiselt lastekeeles). Selle substantiiviga kuulub ühte põrsaste kutse: *pik*, *pik* ja verb *pigudymy* 'põrsaid, sigu kutsuma'; Muhu *siçü pigutse*, *üetse pik-pik*; Wiedemann EWb *piiku*, *piiku* 'Lockruf für Schweine' (Hiiumaa sõnana). Usutavasti on meil tegemist onomatopoeetilise sõnaga, mis tähistab pisikeste põrsaste viginat.

pištmy tähendab hiiu murretes ka 'nõelama, salvama': *hus pištëz* 'uss nõelas', *mezilest pištvyv* 'mesilased nõelavad'; Wiedemann EWb *pistma* 'stecken, stechen (auch von Schlangen)' ~ Donner VEtFW.

puřjü-rõvãz 'purjeriie, jäme, halb riie'.

putk, gen. *putkü* 'vanaaegne võikirn, milles männãçp (nom. männ) tehti koor võiks'; Wiedemann EWb *putk*, gen. *putku* 'Butterfass (aufrecht stehendes) Gefäss für Milch oder Sahne'. Sõna on ilmsesti diminutiivne tuletis samast tüvest, kuhu kuulub hiiu *putkëz*, gen. *putkë* 'putk'. Wiedemann EWb järgi tähendab ka *piima-putk*, gen. *-putke* 'hohes, schmales Gefäss, worin die Milch säuert'. — Donner VEtFW.

puřtärmañ, gen. *puřtärmañni* 'laevavaim, kes tuleb laevasse juba siis, kui pannakse emapuu, ja lahkub sealt enne laeva hukkumist'. *puřtärmañ* kaitseb laeva. Sõna on laen saksast ~ Kluge EtWb *Klabautermann* 'Schiffskobold', *Klabotermann* id.; Loorits, Der norddeutsche Klabautermann im Ostbaltikum. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1929, lk. 76 jj-d.

põkkü, gen. id. 'mandrilane'. Hiidlaste eneste seletuse järgi on see mandrilaste pejoratiivne nimetus sündinud Pärnu randadel, kus omal ajal hiidlased käisid hulgi räimepüüul. Pärnu kala-

mehed kurjustanud hiidlastega: *ärge tulge meile põtku*, s. o. ärge tulge meile teele ette. Seega siis *põtku* < ill. pl. *põtku*.

rañdrüüttal, gen. *rañdrüütlē* 'veneaegne rannavalvur'; Wiedemann EWb *rüütel* 'Reiter, Postreiter, Soldat der Grenzwache (sowohl zu Fuss wie zu Pferde)'. Balti-saksa murdes kutsuti ratsa-rannavalvurit *Strandreiter*'iks, mille eeskujul on moodustatud *rañdrüüttal*.

rehè-godà, ~ *rehègodp* 'rehealune'.

relling, gen. *rellingē* 'võre laeva pardal, reeling, parras'; Wiedemann EWb *relling*, gen. *rellingi* (*raaling*, *reiling*) 'Gallerie um das Schiffsverdeck'; 'oberste Leiste am Bord eines Bootes' ~ saksa Kluge, Seemannsprache. Wortgeschichtliches Handbuch deutscher Schifferausdrücke älterer und neuerer Zeit (Halle 1911) *Reling*, *Regeling* 'rings die Deckkante umfassende Brustwehr'.

râc, gen. *râ* 'raag; söögiode, söögialune'. Sõna viimane tähendus on tulnud sellest, et lammastele antakse enne peatoitu *râcô allp* ehk *hacà,zêp allp*, s. o. suvel lõigatud ning kuivatatud lehisid. Lammastelt on see tähendus siirdunud ka inimestele.

sakkà,z, gen *sakkp* 'suur, vana känd'; Wiedemann EWb *sakas*, gen. *sakka* 'alter Baumstumpf', *sakart* 'ästiges Stück Holz, ästiger, verwachsener Baum, ästige Wurzel' ~ läti *čakarns*, *čakāns*, *čakars* 'ein Wurzelende, umgestürzte Baumwurzel mit allem, was daran hängt' (Eesti Keel 1937, 49).

sêdòz: *vanà*, *sêdòze sèà,p* 'vanaaegsed, muistsed sead'.

sözüne, gen. *sözüze* 'seesugune, niisugune' < *sensukuinen.

tarà, gen. id. 'karjaaed lauda ees või lauda ümber'; Wiedemann EWb *karja-tara* 'Viehürde, Viehburg' ~ Donner VEtFW.

taš, gen. *tašši* 'vill, rakk'; Wiedemann EWb (hiiu sõnana) *tašš*, gen. *tašši* 'Blase', *were-tašš* 'Blutblase', *wee-tašš* 'Wasserblase, Blase mit Wasser gefüllt'. Samatähenduseline sõna on *lâz*, gen. *lâzi*, mida Wiedemann l. c. tunneb kujul *klâz* 'Brandblase'. Klusiilita kuju on laen niisugusest murdest, mis ei tunne sõnalgulist *kl-*; käesoleval juhul arvatavasti mõnest Saaremaa murdest. *lâz* ~ *klâz* on usutavasti laen saksa keelest < *Blase*, mille häälikulist külge on mõjustanud rahvaetümolooia. Ühendamist *klaas*-sõnaga on võimaldanud eriti just see asjaolu, et villil, rakul olev nahk on enamasti klaasisarnaselt läbipaistev. Sõnal *klaas* on kaks peatähendust ühiskeeles ning hiiu murreteski, nimelt klaas aინena ja klaas anumana. Viimasele tähendusele on sisuliselt õige lähedal anum *taš*, gen. *tašši*. Arvatavasti on alguses

naljatav keeletarvitus asendanud ühe sõna teisega. Niisuguseid asendamisjuhtumeid tunneb eesti keel muudegi sõnade puhul, näit. kaardimängu-termini *pada* (< alamsaksa *Spaden*) kõrvale on sügenud *poti*. Keelevaist on mastinimetuse *pada* ühendanud samakõlalise sõnaga *pada* 'Grapen, eiserner Kessel, Kochtopf' ja seega loonud võimaluse, et padamasti on võimalik *pott*-sõna 'Topf' järgi kutsuda ka *potiks* (Eesti Keel 1937, 137). — Et saksa sõnaalgulisele *bl*-le vastab eesti keeles *kl*-, ei takista meid neid sõnu omavahel ühendamast. Laensõnades võib sageli kohata klusiilide vaheldust. Mainitagu siinkohal klassilised näited paari vene laenu kohta: *pussak* < *пущак*, *tolvan* < *толван*.

tihâne, gen. *tihäze* 'varblane'. Sõna selles tähenduses tunneb ka Wiedemann EWb. Läänemere-soome keeltes ja eesti murreteski võib see tüvi tähistada vägagi erinevaid linde. Vt. Lönnrot SRS; Donner VEtFW.

tolgüz, gen. *tolgüze* 'rumal, loll'; Wiedemann EWb *tolgus* (hiiu sõnana), *tollus* jne. 'Töpel, Dummkopf, Einfaltspinsel, Nichtsnutz'. Vrd. Lönnrot SRS soome *tollakka* 'fäne, dummerjõns, dumhufvud'. Deskriptiivse sõnana ei ole *tolgüz* küllalt läbinähtav algupära poolest. Wiedemannil l. c. esinevad samatähenduselised *tolwakas*, *tolwan*, *tolwant*, *tolluwan*, *tölwand*, *tolwetend* < vene *толван*, millega võiks hiiugi sõna ühte kuuluda.

tühliz, gen. *tühlē* 'kartul' < saksa *Tuffeln* 'Kartoffel' (Kluge EtWb sub *Kartoffel*).

töllüz, gen. *töllüze* 'Suur-Töll'.

tõhõõmp 'tuhnima'; Wiedemann *tõnguma* 'wühlen (von Schweinen)', *tonguma* id. ~ Lönnrot SRS soome *tonkia* 'böka, rota'; Donner VEtFW.

tükkēz ~ *tükkiz* 'koos, üheskoos, seltsis; kõik, täiesti'. Tuletis sõnast *tükk*.

vaibõmp ~ *vaibump* 'vajuma'; Wiedemann *waibuma* 'entkräftet werden, schwach oder matt werden, einsinken, ermattet niedersinken, sich biegen' ~ Lönnrot SRS järgi tähendab soome *vaihua* 'nedsjunka, sjunka' muude tähenduste kõrval; Donner VEtFW.

vihelõmp 'vihtlema'.

vir, gen. *virä* 'rida, rivi, viirg'. Samatähenduselised sõnad on *virg* ja *virga*. Sõna etümoloogilise külje kohta vt. Virittäjä 1932, 46 jj-d.

vehē adj. 'väike suure vastandina, kui kõrvu või lähestikku

on kaks, suuruselt erinevat eset või olevust', näit. *sūr järì ja vehè järì* 'suur järv ja väike järv', *sūr poiš ā sî, kuš vehè poiš jähì* 'suur poiss on siin, kuhu jäi väike poiss?' ~ Lönrot SRS soome *vähä* 'liten, späd, snäf, oansenlig, ringa, föga, noga' jne.; Donner VEtFW. Hiiu murretes võib peale selle *vehè* esineda ka adverbina, nagu eesti ühiskeeleski.

vehène, gen. *vehèze* 'väike'; Wiedemann EWb *wähene* (*wähine, wähane*) 'klein, gering, geringfügig, wenig' ~ Lönrot SRS soome *vähäinen* 'liten, helt liten, ringa, obetydlig, oansenlig, klen, späd'; Donner VEtFW.

vārđl, gen. *vārđlè* 'värvel', koos ühiskeelega vastega < saksa *Querl*.

āmbrék, āmbrégo ~ *āmbrécp* 'ämblik'.

ännà-rak 'sabarakk'.

õud-azì, gen. õud-azjã ~ *õud-azì, gen. õud-azjã* 'kummitus, visioon, kodukäija'; *õud* ~ *õud* 'õudne, sünge'; Wiedemann EWb *õud* (*õude, õuder, õuutu*) 'auffallend, unheimlich, grässlich, abscheulich, unangenehm, fatal' ~ Lönrot SRS soome *outo* 'främmande; obekant, okänd; ovanlig, sällsam, förunderlig' jne.; Donner VEtFW.

õun, vt. õun.

ühtèd: äi ühtèd 'ei sugugi'.

ümmardõp ~ *ümarõp* 'teenijatüdruk talus või härraste juures'; Wiedemann EWb *ümmardama* 'dienen', *ümmardaja* 'Magd'. Vt. Penttilä, Eesti *ümmardaja* ja selle läänemere-soome vastete tähendusarengust. Liber Saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, lk. 499 jj-d.

REFERAT.

Dialektproben aus dem Kirchspiel Pühalepa.

Verf. hat im Jahr 1939 über die Laute der estnischen Mundarten auf der Insel Hiiumaa eine Spezialarbeit geschrieben, "Hiiumurrete häälikud". Als Beilage zu dieser Arbeit werden die folgenden Texte veröffentlicht. Für den vorliegenden Band hat Verf. nur diejenige Sprachproben ausgewählt, die er im Kirchspiel Pühalepa, d. h. in der Gemeinde Pühalepa und auf der Insel Kassari aufgezeichnet hat. Die Mundart dieses Kirchspiels wird vom Verf. als Ostmundart bezeichnet. Zu der westlichen Mundart gehören die Unterdialekte in Käina, Emaste und Reigi. Verf. hofft, dass er in der nächsten Zukunft auch aus jenen Kirchspielen Sprachproben bringen kann.

Als Estland von den Deutschen erobert wurde, war die Insel Hiiumaa eine *insula deserta*. Die Ansiedler, welche jetzt die östliche Mundart sprechen, stammen hauptsächlich aus den jetzigen Kirchspielen Pöide und Jaani auf Saaremaa und aus Muhu. Typisch östlich ist die Mundart in der Gemeinde Pühalepa. Der Unterdialekt der Insel Kassari hat einige westliche Züge, da die Insel schon eine längere Zeit administrativ zu Käina gehört. Die wichtigsten Einzelheiten, in welchen die Sprache der Insel Kassari von der Sprache der Gemeinde Pühalepa abweicht, sind wie folgt: *tüppv*, *meërre* in Pühalepa = *tubà*, *merè* in Kassari; *hobüne*, *hê* = *obüne*, *ê*; *lälñ*, *küññün* = *lälnd*, *küññünd*.

Die Texte sind nach dem Gehör aufgezeichnet worden. Die Karte auf der Seite 4 zeigt die Dörfer, wo die Erzähler der Texte wohnten oder wovon sie stammten. Die Texte sind meistens volkskundlichen Inhalts: Märchen, Sagen, Volksglauben, Volkslieder, Kinderlieder usw. Im Kapitel "Anmerkungen" werden die Texte sprachlich und sachlich kommentiert. Zum Schluss kommt die Liste der sprachlich interessanten Wörter.

Sisukord.

Eessõna	3
Pühalepa	5
Kassari	19
Märkusi	36
Sõnaloend	54
Referat	62

Eelmiste köidete sisu. — Contenu des volumes précédents.

A I (1921). 1. A. Paldrock. Ein Beitrag zur Statistik der Geschlechtskrankheiten in Dorpat während der Jahre 1909—1918. — 2. K. Väisälä. Verallgemeinerung des Begriffes der Dirichletschen Reihen. — 3. C. Schlossmann. Hapete mõju kolloidide peale ja selle tähtsus patoloogias. (L'action des acides sur les colloïdes et son rôle dans la pathologie.) — 4. K. Regel. Statistische und physiognomische Studien an Wiesen. Ein Beitrag zur Methodik der Wiesenuntersuchung. — 5. H. Reichenbach. Notes sur les microorganismes trouvés dans les pêches planctoniques des environs de Couda (gouv. d'Archangel) en été 1917. — **Misc.** F. Bucholtz. Der gegenwärtige Zustand des Botanischen Gartens zu Dorpat und Richtlinien für die Zukunft.

A II (1921). 1. H. Bekker. The Kuckers stage of the ordovician rocks of NE Estonia. — 2. C. Schlossmann. Über die Darmspirochäten beim Menschen. — 3. J. Letzmann. Die Höhe der Schneedecke im Ostbaltischen Gebiet. — 4. H. Kaho. Neutraalsoolade mõjust ultramaximum-temperatuuri peale *Tradescantia zebrina* juures. (Über den Einfluss der Neutralsalze auf die Temperatur des Ultramaximums bei *Tradescantia zebrina*.)

A III (1922). 1. J. Narbutt. Von den Kurven für die freie und die innere Energie bei Schmelz- und Umwandlungsvorgängen. — 2. A. Томсонъ (A. Thomson). Значение аммонийныхъ солей для питания высшихъ культурныхъ растений. (Der Wert der Ammonsalze für die Ernährung der höheren Kulturpflanzen.) — 3. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. I. Hälfte (S. I—VII und 1—96). — 4. A. Lüüs. Ein Beitrag zum Studium der Wirkung künstlicher Wildunger Helenenquellensalze auf die Diurese nierenkranker Kinder. — 5. E. Öpik. A statistical method of counting shooting stars and its application to the Perseid shower of 1920. — 6. P. N. Kogerman. The chemical composition of the Esthonian M.-Ordovician oil-bearing mineral „Kuckersite“. — 7. M. Wittlich und S. Weshnjakow. Beitrag zur Kenntnis des estländischen Ölschiefers, genannt Kukkersit. — **Misc.** J. Letzmann. Die Trombe von Odenpäh am 10. Mai 1920.

A IV (1922). 1. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. II. Hälfte (S. 97—188). — 2. A. Valdes. Glükogeeni hulka vähendavate tegurite mõju üle südame spetsiifilise lihassüsteemi glükogeeni peale. (Über den Einfluss der die Glykogenmenge vermindernenden Faktoren auf das Glykogen des spezifischen Muskelsystems des Herzens.) — 3. E. Öpik. Notes on stellar statistics and stellar evolution. — 4. H. Kaho. Raskemetallsoolade kihvtisusest taimeplasma kohta. (Über die Schwermetallgiftwirkung in bezug auf das Pflanzenplasma.) — 5. J. Piiper und M. Härms. Der Kiefernkreuzschnabel der Insel Ösel *Loxia pityopsittacus estiae* subsp. nov. — 6. L. Poska-Teiss. Zur Frage über die vielkernigen Zellen des einschichtigen Plattenepithels.

A V (1924). 1. E. Öpik. Photographic observations of the brightness of Neptune. Method and preliminary results. — 2. A. Lüüsi. Ergebnisse der Krüppelkinder-Statistik in Eesti. — 3. C. SchLOSSMANN. Culture in vitro des protozoaires de l'intestin humain. — 4. H. Kaho. Über die physiologische Wirkung der Neutralsalze auf das Pflanzenplasma. — 5. Y. Kauko. Beiträge zur Kenntnis der Torfzersetzung und Verrotfung. — 6. A. TammeKANn. Eesti diktüoneema-kihi uurimine tema tekkimise, vana-duse ja levimise kohta. (Untersuchung des Dictyonema-Schiefers in Estland nach Entstehung, Alter und Verbreitung.) — 7. Y. Kauko. Zur Bestimmung des Verrotfungsgrades. — 8. N. Weiderpass. Eesti piparmündi-õli (*Oleum menthe esthicum*). (Das estnische Pfefferminzöl.)

A VI (1924). 1. H. Bekker. Mõned uued andmed Kukruse lademe stratigraafias ja faunast. (Stratigraphical and paleontological supplements on the Kukruse stage of the ordovician rocks of Eesti (Estonia).) — 2. J. Wilip. Experimentelle Studien über die Bestimmung von Isothermen und kritischen Konstanten. — 3. J. Letzmann. Das Bewegungsfeld im Fuss einer fortschreitenden Wind- oder Wasserhose. — 4. H. Scupin. Die Grundlagen paläogeographischer Karten. — 5. E. Öpik. Photometric measures on the moon and the earth-shine. — 6. Y. Kauko. Über die Verrotfungswärme. — 7. Y. Kauko. Eigentümlichkeiten der H_2O - und CO_2 -Gehalte bei der unvollständigen Verbrennung. — 8. M. Tilzen und Y. Kauko. Die wirtschaftlichen Möglichkeiten der Anwendung von Spiritus als Brennstoff. — 9. M. Wittlich. Beitrag zur Untersuchung des Öles aus estländischem Ölschiefer. — 10. J. Wilip. Emergenzwinkel, Unstetigkeitsflächen, Laufzeit. — 11. H. Scupin. Zur Petroleumfrage in den baltischen Ländern. — 12. H. Richter. Zwei Grundgesetze (Funktion- und Strukturprinzip) der lebendigen Masse.

A VII (1925). 1. J. Vilms. Köhreglükogeeni püsivusest mõne-suguste glükogeeni vähendavate tegurite puhul. (Über die Stabilität des Knorpelglykogens unter verschiedenen das Glykogen zum Verschwinden bringenden Umständen.) — 2. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. Nachtrag. — 3. O. Kuriks. Trachoma Eestis (eriti Tartus) möödunud ajal ja praegu. (Das Trachom in Estland (insbesondere in Dorpat) einst und jetzt.) — 4. A. Brandt. Sexualität. Eine biologische Studie. — 5. M. Haltenberger. Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa? — 6. M. Haltenberger. Recent geographical work in Estonia.

A VIII (1925). 1. H. Jaakson. Sur certains types de systèmes d'équations linéaires à une infinité d'inconnues. Sur l'interpolation. — 2. K. Frisch. Die Temperaturabweichungen in Tartu (Dorpat) und ihre Bedeutung für die Witterungsprognose. — 3. O. Kuriks. Muutused leeprahaigete silmas Eesti leprosooriumide haigete läbivaatamise põhjal. (Die Lepra des Auges.) — 4. A. Paldrock. Die Senkungsreaktion und ihr praktischer Wert. — 5. A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse- (C_2) -Stufe in Eesti. I. — 6. M. Wittlich. Einiges über den Schwefel im estländischen Ölschiefer (Kukersit)

und dessen Verschmelzungsprodukten. — 7. H. Kaho. Orientierende Versuche über die stimulierende Wirkung einiger Salze auf das Wachstum der Getreidepflanzen. I.

A IX (1926). 1. E. Krahn. Über Minimaleigenschaften der Kugel in drei und mehr Dimensionen. — 2. A. Mieler. Ein Beitrag zur Frage des Vorrückens des Peipus an der Embachmündung und auf der Peipusinsel Püri Saar in dem Zeitraum von 1682 bis 1900. — 3. M. Haltenberger. Der wirtschaftsgeographische Charakter der Städte der Republik Eesti. — 4. J. Rumma. Die Heimatforschung in Eesti. — 5. M. Haltenberger. Der Stand des Aufnahme- und Kartenwesens in Eesti. — 6. M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. I. — 7. A. Tamme Kann. Die Oberflächengestaltung des nordostestländischen Küstentafellandes. — 8. K. Frisch. Ein Versuch das Embachhochwasser im Frühling für Tartu (Dorpat) vorherzubestimmen.

A X (1926). 1. M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti II—III. — 2. H. Scupin. Alter und Herkunft der ostbaltischen Solquellen und ihre Bedeutung für die Frage nach dem Vorkommen von Steinsalz im baltischen Obersilur. — 3. Th. Lippmaa. Floristische Notizen aus dem Nord-Altai nebst Beschreibung einer neuen *Cardamine*-Art aus der Sektion *Dentaria*. — 4. Th. Lippmaa. Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta. I. Allgemeiner Teil. — 5. E. Pipenberg. Eine städtemorphographische Skizze der estländischen Hafenstadt Pärnu (Pernau). — 6. E. Spöhr. Über das Vorkommen von *Sium erectum* Huds. und *Lemna gibba* L. in Estland und über deren nordöstliche Verbreitungsgrenzen in Europa. — 7. J. Wilip. On new precision-seismographs.

A XI (1927). 1. Th. Lippmaa. Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta. II. Spezieller Teil. — 2. M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. IV—V. — 3. H. Scupin. Epirogenese und Orogenese im Ostbaltikum. — 4. K. Schlossmann. Mikroorganismide kui bioloogiliste reaktiivide tähtsusel keemias. (Le rôle des ferments microbiens dans la chimie.) — 5. J. Sarv. Ahmese geometrilised joonised. (Die geometrischen Figuren des Ahmes.) — 6. K. Jaanson-Orviku. Beiträge zur Kenntnis der Aseri- und der Tallinna-Stufe in Eesti. I.

A XII (1927). 1. E. Reinwaldt. Beiträge zur Muriden-Fauna Estlands mit Berücksichtigung der Nachbargebiete. — 2. A. Öpik. Die Inseln Odensholm und Rogö. Ein Beitrag zur Geologie von NW-Estland. — 3. A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukuruse-(C₂-)Stufe in Eesti. II. — 4. Th. Lippmaa. Beobachtungen über durch Pilzinfektion verursachte Anthocyaninbildung. — 5. A. Laur. Die Titration des Ammoniumhydrosulfides mit Ferricyankalium. — 6. N. King. Über die rhythmischen Niederschläge von PbJ₂, Ag₂CrO₄ und AgCl im kapillaren Raume. — 7. P. N. Kogerman and J. Kranig. Physical constants of some alkyl carbonates. — 8. E. Spöhr. Über brunsterzeugende Stoffe im Pflanzenreich. Vorläufige Mitteilung.

A XIII (1928). 1. J. Sarw. Zum Beweis des Vierfarbensatzes. — 2. H. Scupin. Die stratigraphische Stellung der Devonschichten im Südosten Estlands. — 3. H. Perlitz. On the parallelism between

the rate of change in electric resistance at fusion and the degree of closeness of packing of metallic atoms in crystals. — 4. K. Frisch. Zur Frage der Luftdruckperioden. — 5. J. Port. Untersuchungen über die Plasmakoagulation von *Paramecium caudatum*. — 6. J. Sarw. Direkte Herleitung der Lichtgeschwindigkeitsformeln. — 7. K. Frisch. Zur Frage des Temperaturanstiegens im Winter. — 8. E. Spöhr. Über die Verbreitung einiger bemerkenswerter und schutzbedürftiger Pflanzen im Ostbaltischen Gebiet. — 9. N. Rägo. Beiträge zur Kenntnis des estländischen Dictyonemaschiefers. — 10. C. Schlossmann. Études sur le rôle de la barrière hémato-encéphalique dans la genèse et le traitement des maladies infectieuses. — 11. A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse-(C₂-C₃)-Stufe in Eesti. III.

A XIV (1929). 1. J. Rives. Über die histopathologischen Veränderungen im Zentralnervensystem bei experimenteller Nebenniereninsuffizienz. — 2. W. Wadi. Kopsutuberkuloosi areng ja kliinilised vormid. (Der Entwicklungsgang und die klinischen Formen der Lungentuberkulose.) — 3. E. Markus. Die Grenzverschiebung des Waldes und des Moores in Alatskivi. — 4. K. Frisch. Zur Frage über die Beziehung zwischen der Getreideernte und einigen meteorologischen Faktoren in Eesti.

A XV (1929). 1. A. Nõmmik. The influence of ground limestone on acid soils and on the availability of nitrogen from several mineral nitrogenous fertilizers. — 2. A. Öpik. Studien über das estnische Unterkambrium (Estonium). I—IV. — 3. J. Nuut. Über die Anzahl der Lösungen der Vierfarbenaufgabe. — 4. J. Nuut. Über die Vierfarbenformel. — 5. J. Nuut. Topologische Grundlagen des Zahlbegriffs. — 6. Th. Lippmaa. Pflanzenökologische Untersuchungen aus Norwegisch- und Finnisch-Lappland unter besonderer Berücksichtigung der Lichtfrage.

A XVI (1930). 1. A. Paris. Über die Hydratation der Terpene des Terpentins zu Terpinhydrat durch Einwirkung von Mineralsäuren. — 2. A. Laur. Die Anwendung der Umschlagselektroden bei der potentiometrischen Massanalyse. Die potentiometrische Bestimmung des Kaliums. — 3. A. Paris. Zur Theorie der Strömungsdoppelbrechung. — 4. O. Kuriks. Pisarate toimest silma mikrofloorasse. (Über die Wirkung der Tränen auf die Mikroflora des Auges.) — 5. K. Orviku. Keskevoni põhikihid Eestis. (Die untersten Schichten des Mitteldevons in Eesti.) — 6. J. Kopwille. Über die thermale Zersetzung von estländischem Ölschiefer Kukersit.

A XVII (1930). 1. A. Öpik. Brachiopoda Protremata der estländischen ordovizischen Kukruse-Stufe. — 2. P. W. Thomson. Die regionale Entwicklungsgeschichte der Wälder Estlands.

A XVIII (1930). 1. G. Vilberg. Erneuerung der Loovegetation durch Keimlinge in Ost-Harrien (Estland). — 2. A. Parts. Über die Neutralsalzwirkung auf die Geschwindigkeit der Ionenreaktionen. — 3. Ch. R. Schlossmann. On two strains of yeast-like organisms cultured from diseased human throats. — 4. H. Richter. Die Relation zwischen Form und Funktion und das teleologische Prinzip in den Naturphänomenen. — 5. H. Arro. Die Metalloxyde als photo-

chemische Sensibilatoren beim Bleichen von Methylenblaulösung. — **6.** A. Luba. Über Ergebnisse stratigraphischer Untersuchungen im Gebiete der Saaremaa-(Ösel-)Schichten in Eesti (Unterösel und Eurypteruschichten). — **7.** K. Frisch. Zur Frage der Zyklonenvertiefung. — **8.** E. Markus. Naturkomplexe von Alatskivi.

A XIX (1931). **1.** J. Uudelt. Über das Blutbild Trachomkranker. — **2.** A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse-(C₂-C₃-)Stufe in Eesti. IV. — **3.** H. Liedemann. Über die Sonnenscheindauer und Bewölkung in Eesti. — **4.** J. Sarw. Geometria alused. (Die Grundlagen der Geometrie.)

A XX (1931). **1.** J. Kuusk. Glühaufschliessung der Phosphorite mit Kieselsäure zwecks Gewinnung eines citrallöslichen Düngmittels. — **2.** U. Karell. Zur Behandlung und Prognose der Luxationsbrüche des Hüftgelenks. — **3.** A. Laur. Beiträge zur Kenntnis der Reaktion des Zinks mit Kaliumferrocyanid. I. — **4.** J. Kuusk. Beitrag zur Kalisalzgewinnung beim Zementbrennen mit besonderer Berücksichtigung der estländischen K-Mineralien. — **5.** L. Rinne. Über die Tiefe der Eisbildung und das Auftauen des Eises im Niedermoor. — **6.** J. Wilip. A galvanometrically registering vertical seismograph with temperature compensation. — **7.** J. Nuut. Eine arithmetische Analyse des Vierfarbenproblems. — **8.** G. Barkan. Dorpats Bedeutung für die Pharmakologie. — **9.** K. Schlossmann. Vanaduse ja surma mõistetest ajakohaste bioloogiliste andmete alusel. (Über die Begriffe Alter und Tod auf Grund der modernen biologischen Forschung.)

A XXI (1931). **1.** N. Kwasnin-Ssamarin. Studien über die Herkunft des osteuropäischen Pferdes. — **2.** U. Karell. Beitrag zur Ätiologie der arteriellen Thrombosen. — **3.** E. Krahn. Über Eigenschwingungszahlen freier Platten. — **4.** A. Öpik. Über einige Karbonatgesteine im Glazialgeschiebe NW-Estlands. — **5.** A. Thomson. Wasserkulturversuche mit organischen Stickstoffverbindungen, angestellt zur Ermittlung der Assimilation ihres Stickstoffs von seiten der höheren grünen Pflanze.

A XXII (1932). **1.** U. Karell. An observation on a peculiarity of the cardiac opening reflex in operated cases of cardiospasmus. — **2.** E. Krahn. Die Wahrscheinlichkeit der Richtigkeit des Vierfarbensatzes. — **3.** A. Audova. Der wirkliche Kampf ums Dasein. — **4.** H. Perlitz. Abstandsänderungen nächster Nachbaratome in einigen Elementen und Legierungen bei Umordnung aus der kubischen flächenzentrierten Anordnung in die kubische raumzentrierte oder die hexagonale dichteste Anordnung.

A XXIII (1932). **1.** J. Port. Untersuchungen über die Wirkung der Neutralsalze auf das Keimlingswachstum bezüglich der Abhängigkeit von ihrer Konzentration. — **2.** E. Markus. Chorogenese und Grenzverschiebung. — **3.** A. Öpik. Über die Plectellinen. — **4.** J. Nuut. Einige Bemerkungen über Vierpunktaxiome. — **5.** K. Frisch. Die Veränderungen der klimatischen Elemente nach den meteorologischen Beobachtungen von Tartu 1866—1930.

A XXIV (1933). **1.** M. Gross. In der Butter vorkommende Sprosspilze und deren Einwirkung auf die Butter. — **2.** H. Perlitz. Bemerkungen zu den Regeln über Valenzelektronenkonzentrationen in

binären intermetallischen Legierungen. — **3.** A. Öpik. Über *Scolithus* aus Estland. — **4.** T. Lippmaa. Aperçu général sur la végétation autochtone du Lautaret (Hautes-Alpes). — **5.** E. Markus. Die südöstliche Moorbucht von Lauge. — **6.** A. Sprantsman. Über Herstellung makroskopischer Thalliumkristalle durch Elektrolyse. — **7.** A. Öpik. Über Plectamboniten.

A XXV (1933). **1.** A. Öpik. Über einige Dalmanellacea aus Estland. — **2.** H. Richter. Ergänzungen zu: „Die Relation zwischen Form und Funktion und das teleologische Prinzip in den Naturphänomenen“. Die Rolle, welche „Spirale“ und „Wirbel“ in den biologischen Phänomenen spielt, besonders auch in Bezug auf die feinere Struktur des lebendigen Protoplasmas. — **3.** T. Lippmaa ja K. Eichwald. Eesti taimed. (Estonian plants.) I (1—50). — **4.** E. Piipenberg. Die Stadt Petseri in Estland. — **5.** A. Miljan. Vegetationsuntersuchungen an Naturwiesen und Seen im Ötepääschen Moränengebiet Estlands. I. — **6.** R. Livländer. On the colour of Mars. — **7.** A. Tudeberg. Über die Theorie und die Anwendungsmethoden der Quadraturreihen.

A XXVI (1934). **1.** E. Blessig. Index ophthalmologiae Balticus. — **2.** E. Öpik. Atomic collisions and radiation of meteors. — **3.** J. Tehver and A. Kriisa. Zur Histologie des Harnleiters der Haussäugetiere. — **4.** H. Kaho. Leelissoolade toimest taimeraku deplasmolüüside. (Über den Einfluss von Alkalisalzen auf die Deplasmolyse der Pflanzenzellen.) — **5.** A. Öpik. Über Klitamboniten. — **6.** A. Tudeberg. Über die Beweisbarkeit einiger Anordnungsansagen in geometrischen Axiomensystemen.

A XXVII (1934). **1.** K. Lellep. Simulation von Geisteskrankheiten und deren Grenzzuständen. — **2.** M. Tiitso. Hingamise ergulisest regulatsioonist. I teadaanne: Stenoosi toime inimese hingamisele. (Über die nervöse Atemregulation. I. Mitteilung: Der Einfluss der Stenose auf die menschliche Atmung.) — **3.** M. Tiitso. Hingamise ergulisest regulatsioonist. II teadaanne: Inimese hingamisfrekvents kopsude erineva täitumise korral. (Über die nervöse Atemregulation. II. Mitteilung: Die Atemfrequenz des Menschen bei abnormen Lungenfüllungen.) — **4.** M. Tiitso. Hingamise ergulisest regulatsioonist. III teadaanne: Proprioseptiivsete aferentside toimest hingamisele. (Über die nervöse Atemregulation. III. Mitteilung: Über die Auswirkung der propriozeptiven Afferenzen auf die Atmung.) — **5.** J. Tehver and M. Keerd. The number of ribs in the ox and pig. — **6.** A. Kärсна. Über das Problem der Vorhersage des nächtlichen Temperaturminimums. — **7.** K. Schlossmann. A study of bacterial carbohydrates with special reference to the tubercle bacillus. — **8.** A. Öpik. *Ristnacrinus*, a new ordovician erinoid from Estonia. — **9.** A. Kipper. Variation of surface gravity upon two Cepheids — δ Cephei and η Aquilae. — **10.** E. Lepik. Fungi Estonici exsiccati. Uredinaceae. [I.] — **11.** H. Perlitz. The structure of the intermetallic compound Au_2Pb .

A XXVIII (1935). **1.** T. Lippmaa. Une analyse des forêts de l'île estonienne d'Abrika (Abro) sur la base des associations unistrates.

— 2. J. Sarv. Foundations of arithmetic. — 3. A. Tudeberg. Orthogonalsysteme von Polynomen und Extremumprobleme der Interpolationsrechnung. — 4. T. Lippmaa. Eesti geobotaanika põhiõoni. (Aperçu géobotanique de l'Estonie.)

A XXIX (1936). 1. A. Öpik. *Hoplocrinus* — eine stiellose Seelilie aus dem Ordovizium Estlands. — 2. A. Kärsna. Vereinfachte Methoden zur Berechnung des Korrelationskoeffizienten bei normaler Korrelation. — 3. J. Nuut. Eine nichteuklidische Deutung der relativistischen Welt. — 4. H. Kaho. Das Verhalten der Eiweißstoffe gesunder und abbaukranker Kartoffelknollen gegen Salze. — 5. T. Lippmaa ja K. Eichwald. Eesti taimed. (Estonian plants.) II (51—100). — 6. J. Nuut. Ansätze zu einer expansionistischen Kinematik. — 7. A. Lüüs. Données anthropologiques sur les nouveaux-nés estoniens. — 8. A. Tudeberg. Energieverluste im Eisenblech bei niederfrequenter Ummagnetisierung. — 9. Wilh. Anderson. Existiert eine obere Grenze für die Dichte der Materie und der Energie?

A XXX (1936). 1. E. Öpik. Researches on the physical theory of meteor phenomena. I. II. — 2. J. Gabovitš. The TiO colour effect, and the densities of M stars. — 3. J. Wilip. Über Lichtstrahlung während der Sonnenfinsternis am 21. August 1914 in Üxküll. — 4. E. Lepik. Fungi Estonici exsiccati. Uredinaceae. II. — 5. E. Markus. Geographische Kausalität. — 6. K. Schlossmann. Einige Gedanken über die Ausbildung des praktischen Arztes. — 7. U. Karell. Aneurism of the internal carotid and the ligation of the carotids. — 8. K. Kirde. Meteorological elements characterized by frequency-curves.

A XXXI (1937). 1. V. Ridala. Inquiries into the pathogenic effects produced by *Brucella Abortus* in the udder and certain other organs of the cow. — 2. Wilh. Anderson. Zu H. Vogts Ansichten über die obere Grenze der Sternmassen. — 3. J. Gabovitš. The pulsation theory of Mira Ceti. — 4. T. Lippmaa. E. V. Tartu Ülikooli Botaanikaia süstemaatilised ja taimogeograafilised kogud. (Les collections systématiques et phytogéographiques de l'Université estonienne à Tartu.) I (p. 1—192).

A XXXII (1937). 1. Wilh. Anderson. Kritische Bemerkungen zu S. Rosselands und W. Grotrians Ansichten über die Sonnenkorona. — 2. T. Lippmaa. E. V. Tartu Ülikooli Botaanikaia süstemaatilised ja taimogeograafilised kogud. (Les collections systématiques et phytogéographiques de l'Université estonienne à Tartu.) II (p. 193—375). — 3. A. Öpik. Trilobiten aus Estland.

A XXXIII (1939). 1. E. Öpik. Researches on the physical theory of meteor phenomena. III. — 2. Wilh. Anderson. Kritik der Ansichten von B. Jung über die obere Grenzdichte der Himmelskörper. — 3. Wilh. Anderson. Weitere Beiträge zu der elementaren Expansionstheorie des Universums. — 4. U. Karell. Tube flap grafting. — 5. K. Kirde. Change of climate in the northern hemisphere. — 6. K. Eichwald. Eesti taimed. (Estonian plants.) III

(101—150). — 7. Wilh. Anderson. Über die Anwendbarkeit von Saha's Ionisationsformel bei extrem hohen Temperaturen. — 8. Miscellaneous astrophysical notes. (I. J. Gabovitš. On the empirical mass-luminosity relation. — II. J. Gabovitš. On the orientation of the orbital planes in multiple systems. — III. J. Gabovitš. On the mass ratio of spectroscopic binaries with one spectrum visible. — IV. G. Kusmin. Über die Abhängigkeit der interstellaren Absorption von der Wellenlänge. — V. G. Kusmin. Über die Partikeldurchmesserverteilung in der interstellaren Materie. — VI. V. Riives. A tentative determination of the surface brightness of dark nebulae. — VII. V. Riives. The influence of selective absorption in space upon a differential scale of stellar magnitudes. — VIII. E. Öpik. On the upper limit of stellar masses. — IX. E. Öpik. The density of the white dwarf A. C. + 70° 8247. — 9. E. Öpik. Stellar structure, source of energy, and evolution.

A XXXIV (1940). 1. J. Tehver, R. Säre und M. Keerd. Das Konjunktivalepithel des Rindes und Schafes während der verschiedenen Phasen des Östralzyklus. — 2. Aarne Kärnsa. Über das Problem der Messung der Störung bei statistischen Reihen mit Anwendung auf die Klimatologie. — 3. Ilo Sibul. Über das Auftreten von Acetylcholin im strömenden Blute. — 4. E. Markus. Der Brennschieferbau Estlands. — 5. E. Öpik. Composite Stellar Models. — 6. E. Lepik. Fungi Estonieci exsiccati: Uredinaceae III et Ustilaginaciae. — 7. E. Lepik. Contributions to the Fungus Flora of Estonia I. — 7-a. K. Eichwald. Eesti taimed. IV. (151—200) *summary*: Estonian plants. — 8. K. Kirde. Andmeid Eesti kliimast. *Summary*: Data about the climate of Estonia. — 9. Jul. Tehver. The Micro-Relief elements of the Stomach and Intestine in domestic Mammals.

B I (1921). 1. M. Vasmer. Studien zur albanesischen Wortforschung. I. — 2. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 1. — 3. M. Vasmer. Osteuropäische Ortsnamen. — 4. W. Anderson. Der Schwank von Kaiser und Abt bei den Minsker Juden. — 5. J. Bergman. Quaestiunculæ Horatianæ.

B II (1922). 1. J. Bergman. Aurelius Prudentius Clemens, der grösste christliche Dichter des Altertums. I. — 2. L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid. (Südwepsische Lautgeschichte. I. Konsonantismus.) — 3. W. Wiget. Altgermanische Lautuntersuchungen.

B III (1922). 1. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 2. — 2. M. A. Курчинский (M. A. Kurtschinsky). Социальный законъ, случай и свобода. (Das soziale Gesetz, Zufall und Freiheit.) — 3. A. R. Cederberg. Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. — 4. L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. II. Vokaalid. (Südwepsische Lautgeschichte. II. Vokalismus.) — 5. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. [I.] — 6. A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. I.

B IV (1923). **1.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. II. — **2.** A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 3. — **3.** W. Anderson. Nordasiatische Flutsagen. — **4.** A. M. Tallgren. L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord et des États Baltiques du nord. — **5.** R. Gutmann. Eine unklare Stelle in der Oxforder Handschrift des Rolandsliedes.

B V (1924). **1.** H. Mutschmann. Milton's eyesight and the chronology of his works. — **2.** A. Pridik. Mut-em-wija, die Mutter Amenhotep's (Amenophis') III. — **3.** A. Pridik. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. — **4.** G. Suess. De Graecorum fabulis satyricis. — **5.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. I. Lief. (S. 1—160). — **6.** H. Mutschmann. Studies concerning the origin of "Paradise Lost".

B VI (1925). **1.** A. Saareste. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. (Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse.) — **2.** A. Bjerre. Zur Psychologie des Mordes.

B VII (1926). **1.** A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 4. — **2.** W. Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. (Mit Beiträgen von R. Vasmer.) — **3.** J. Mägiste. Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned. (Die Hauptzüge der Mundart von Rosona). — **4.** M. A. Курчинский (M. A. Kurtschinsky). Европейский хаосъ. Экономическія послѣдствія великой войны. (Das europäische Chaos.)

B VIII (1926). **1.** A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. II. — **2.** H. Mutschmann. The secret of John Milton. — **3.** L. Kettunen. Untersuchung über die livische Sprache. I. Phonetische Einführung. Sprachproben.

B IX (1926). **1.** N. Maim. Parlamentarismist Prantsuse restauratsiooniajal (1814—1830). (Du parlementarisme en France pendant la Restauration.) — **2.** S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. I. Teil (S. 1—102). — **3.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. II. Lief. (S. 161—288). — **4.** G. Suess. De eo quem dicunt inesse Trimalchionis cenae sermone vulgari. — **5.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. III. — **6.** C. Vilhelmsen. De ostraco quod Revaliae in museo provinciali servatur.

B X (1927). **1.** H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. (Die evangelisch-lutherische freie Volkskirche im freien Eesti. Anhang: Das Gesetz betreffend die religiösen Gemeinschaften und ihre Verbände.) — **2.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. IV. — **3.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. III. Lief. (S. 289—416). — **4.** W. Schmied-Kowarzik.

Die Objektivation des Geistigen. (Der objektive Geist und seine Formen.) — 5. W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. I.

B XI (1927). 1. O. Loo rits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) I. — 2. A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. IV. Lief. (S. 417—512). — 3. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. V.

B XII (1928). 1. O. Loo rits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) II. — 2. J. M ä g i s t e. *oi-*, *ei-*-deminutiivid läänemeresoome keelis. (Die *oi-*, *ei-*-Deminutiva der ostseefinnischen Sprachen.)

B XIII (1928). 1. G. Suess. Petronii imitatio sermonis plebe qua necessitate coniungatur cum grammatica illius aetatis doctrina. — 2. С. Шт е й н (S. v. Stein). Пушкин и Гофман. (Puschkin und E. T. A. Hoffmann.) — 3. A. V. K õ r v. Värsimõõt Veske „Eesti rahvalauludes“. (Le mètre des „Chansons populaires estoniennes“ de Veske.)

B XIV (1929). 1. Н. Ма й м (N. Maim). Парламентаризм и суверенное государство. (Der Parlamentarismus und der souveräne Staat.) — 2. S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. II. Teil (S. 103—134). — 3. E. Virányi. Thalès Bernard, littérateur français, et ses relations avec la poésie populaire estonienne et finnoise.

B XV (1929). 1. A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. I (1, 2—11). — 2. W. E. Peters. Benito Mussolini und Leo Tolstoi. Eine Studie über europäische Menschheitstypen. — 3. W. E. Peters. Die stimmanalytische Methode. — 4. W. Freymann. Platons Suchen nach einer Grundlegung aller Philosophie.

B XVI (1929). 1. O. Loo rits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) III. — 2. W. Sü s s. Karl Morgenstern (1770—1852). I. Teil (S. 1—160).

B XVII (1930). 1. A. R. Cederberg. Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts. — 2. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. VI. — 3. W. E. Peters. Wilson, Roosevelt, Taft und Harding. Eine Studie über nordamerikanisch-englische Menschheitstypen nach stimmanalytischer Methode. — 4. N. Maim. Parlamentarism ja fašism. (Parliamentarism and fascism.)

B XVIII (1930). 1. J. Vasar. Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411—1422. (Dänemarks Bemühungen Estland zurückzugewinnen 1411—1422.) — 2. L. Leesment. Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat. — 3. А. И. Стендер-Петерсен (A. Stender-Petersen). О пережиточных следах аориста в славянских языках, преимущественно в русском. (Über rudimentäre Reste des Aorists in den slavischen Sprachen, vorzüglich im Russischen.) — 4. М. Курчинский

(M. Kourtschinsky). Соединенные Штаты Европы. (Les États-Unis de l'Europe.) — 5. K. Wilhelmson. Zum römischen Fiskalkauf in Ägypten.

B XIX (1930). 1. A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 2 (1, 11—2, 9). — 2. W. Süß. Karl Morgenstern (1770—1852). II. Teil (S. 161—330). — 3. W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. II.

B XX (1930). 1. A. Oras. Milton's editors and commentators from Patrick Hume to Henry John Todd (1695—1801). I. — 2. J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684. Teil I (S. 1—176). — 3. S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. III. Teil (S. 135—150).

B XXI (1931). 1. W. Anderson. Der Schwank vom alten Hildebrand. Teil I (S. 1—176). — 2. A. Oras. Milton's editors and commentators from Patrick Hume to Henry John Todd (1695—1801). II. — 3. W. Anderson. Über P. Jensens Methode der vergleichenden Sagenforschung.

B XXII (1931). 1. E. Tennmann. G. Teichmüllers Philosophie des Christentums. — 2. J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684. Teil II (S. I—XXVII. 177—400).

B XXIII (1931). 1. W. Anderson. Der Schwank vom alten Hildebrand. Teil II (S. I—XIV. 177—329). — 2. A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 3 (2, 10—3, 3). — 3. P. Arumaa. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. — 4. H. Mutschmann. A glossary of americanisms.

B XXIV (1931). 1. L. Leesment. Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter. — 2. N. Maim. Völkerbund und Staat. Teil I (S. 1—176).

B XXV (1931). 1. Ad. Stender-Petersen. Tragoediae Sacrae. Materialien und Beiträge zur Geschichte der polnisch-lateinischen Jesuitendramatik der Frühzeit. — 2. W. Anderson. Beiträge zur Topographie der „Promessi Sposi“. — 3. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. VII.

B XXVI (1932). 1. A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 4 (3, 3—12). — 2. A. Pridik. Wer war Mutemwija? — 3. N. Maim. Völkerbund und Staat. Teil II (S. I—III. 177—356).

B XXVII (1932). 1. K. Schreinert. Johann Bernhard Hermann. Briefe an Albrecht Otto und Jean Paul (aus Jean Pauls Nachlass). I. Teil (S. 1—128). — 2. A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 5 (3, 12—24). — 3. M. J. Eisen. Kevadised pühad. (Frühlingsfeste.) — 4. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. VIII.

B XXVIII (1932). **1.** P. Põld. Üldine kasvatusõpetus. (Allgemeine Erziehungslehre.) Redigeerinud (redigiert von) J. Tork. — **2.** W. Wiget. Eine unbekannte Fassung von Klingers Zwillingen. — **3.** A. Oras. The critical ideas of T. S. Eliot.

B XXIX (1933). **1.** L. Leesment. Saaremaa halduskonna finantsid 1618/19. aastal. (Die Finanzen der Provinz Ösel im Jahre 1618/19.) — **2.** L. Rudraul. Un tableau disparu de Charles Le Brun. — **3.** P. Ariste. Eesti rootsi laensõnad eesti keeles. (Die estlandschwedischen Lehnwörter in der estnischen Sprache.) — **4.** W. Süss. Studien zur lateinischen Bibel. I. Augustins Locutiones und das Problem der lateinischen Bibelsprache. — **5.** M. Kurtschinsky. Zur Frage des Kapitalprofits.

B XXX (1933). **1.** A. Pridik. König Ptolemaios I und die Philosophen. — **2.** K. Schreinert. Johann Bernhard Hermann. Briefe an Albrecht Otto und Jean Paul (aus Jean Pauls Nachlass). II. Teil S. 1—XLII + 129—221). — **3.** D. Grimm. Zur Frage über den Begriff der Societas im klassischen römischen Rechte. — **4.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. IX.

B XXXI (1934). **1.** E. Päss. Eesti liulaul. (Das estnische Rodellied.) — **2.** W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. III. — **3.** A. Kurlents. „Vanemate vara“. Monograafia ühest joomalaulust. („Der Eltern Schatz“. Monographie über ein Trinklied.) — **4.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. X.

B XXXII (1934). **1.** A. Anni. F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“. I osa: Kalevipoeg eesti rahvaluules. (F. R. Kreutzwalds „Kalevipoeg“. I. Teil: Kalevipoeg in den estnischen Volksüberlieferungen.) — **2.** P. Arumaa. Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina. — **3.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. XI. — **4.** L. Gulkowitsch. Die Entwicklung des Begriffes Hāsīd im Alten Testament. — **5.** H. Laakmann und W. Anderson. Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680.

B XXXIII (1936). **1.** A. Annist (Anni). Fr. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“. II osa: „Kalevipoja“ saamislugu. (Fr. Kreutzwalds „Kalevipoeg“. II. Teil: Die Entstehungsgeschichte des „Kalevipoeg“.) — **2.** H. Mutschmann. Further studies concerning the origin of Paradise Lost. (The matter of the Armada.) — **3.** P. Arumaa. De la désinence *-to* du présent en slave. — **4.** O. Loorits. Pharaos Heer in der Volksüberlieferung. I. — **5.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. XII.

B XXXIV (1935). **1.** W. Anderson. Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. — **2.** P. Ariste. Huulte vonkehäalik eesti keeles. (The labial vibrant in Estonian.) — **3.** P. Wieselgren. Quellenstudien zur Volsungasaga. I (S. 1—154).

B XXXV (1935). **1.** A. Pridik. Berenike, die Schwester des Königs Ptolemaios III Euergetes. I. Hälfte (S. 1—176). — **2.** J. Taul.

Kristluse jumalariigi õpetus. (Die Reich-Gottes-Lehre des Christentums.) I pool (lk. I—VIII. 1—160).

B XXXVI (1935). **1.** A. Pridik. Berenike, die Schwester des Königs Ptolemaios III Euergetes. II. Hälfte (S. I—VIII. 177—305). — **2.** J. Paul. Kristluse jumalariigi õpetus. (Die Reich-Gottes-Lehre des Christentums.) II pool (lk. 161—304).

B XXXVII (1936). **1.** A. v. Bulmerincq. Die Immanuelweissagung (Jes. 7) im Lichte der neueren Forschung. — **2.** L. Gulko-witsch. Das Wesen der maimonideischen Lehre. — **3.** L. Gulko-witsch. Rationale und mystische Elemente in der jüdischen Lehre. — **4.** W. Anderson. Achtzig neue Münzen aus dem Funde von Naginščina. — **5.** P. Wieselgren. Quellenstudien zur Volsungasaga. II (S. 155—238). — **6.** L. Gulko-witsch. Die Bildung des Begriffes Ḥāsīd. I.

B XXXVIII (1936). **1.** J. Mägiste. Einiges zum problem der *oi-*, *ei-*deminutiva und zu den prinzipien der wissenschaftlichen kritik. — **2.** P. Wieselgren. Quellenstudien zur Volsungasaga. III (S. 239—430). — **3.** W. Anderson. Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode. — **4.** A. Koort. Beiträge zur Logik des Typusbegriffs. Teil I (S. 1—138). — **5.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. XIII.

B XXXIX (1938). **1.** A. Koort. Beiträge zur Logik des Typusbegriffs. Teil II (S. 1—IV. 139—263). — **2.** K. Ramul. Psychologische Schulversuche. — **3.** A. Annist. Fr. R. Kreutzwaldi „Paari sammokese“ algupära. (Die Entstehungsgeschichte von Fr. R. Kreutzwalds „Paar sammokest“.) — **4.** H. Masing. The Word of Yahweh.

B XL (1937). **1.** H. Mutschmann. Milton's projected epic on the rise and future greatness of the Britannic nation. — **2.** J. Györke. Das Verbum **lē-* im Ostseefinnischen. — **3.** G. Saar. Johann Heinrich Wilhelm Witschel's „Homniku- ja õhtuohvrite“ eestindised. (Die estnischen Übersetzungen der „Morgen- und Abendopfer“ von J. H. W. Witschel.) — **4.** O. Sild. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. (Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart.) — **5.** K. Schreinert. Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Rußland in den Jahren 1666—1670.

B XLI (1938). **1.** L. Gulko-witsch. Zur Grundlegung einer begriffsgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft. — **2.** U. Masing. Der Prophet Obadja. Band I: Einleitung in das Buch des Propheten Obadja. Teil I (S. 1—176).

B XLII: *ilmub hiljemini (paraitra plus tard).*

B XLIII (1939). **1.** L. Rudrauf. Imitation et invention dans l'art d'Eugène Delacroix: Delacroix et le Rosso. — **2.** L. Gulko-witsch. Das kulturhistorische Bild des Chassidismus. — **3.** A. Oras. Notes on some Miltonic usages, their background and later development. — **4.** A. Oras. On some aspects of Shelley's poetic imagery. — **5.** H. Mutschmann. The origin and meaning of Young's Night Thoughts.

B XLIV (1939). **1.** B. Kangro. Eesti soneti ajalugu. (Histoire du sonnet estonien.) — **2.** E. Ilus. Piiratud asjaõigused omale asjale. (Die begrenzten dinglichen Rechte an eigener Sache.)

B XLV: *ilmub hiljemini (paraütra plus tard).*

B XLVI: *ilmub hiljemini (paraütra plus tard).*

B XLVII (1940). **1.** Paul Ariste. Hiiumurrete häälikud. *Summary:* The Sounds of the Hiiumaa Dialects. — **2.** Paul Ariste. Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast. *Referaat:* Dialektproben aus dem Kirchspiel Pühalepa.

C I—III (1929). **I 1.** Ettelugemiste kava 1921. aasta I poolaastal. — **I 2.** Ettelug. kava 1921. a. II poolaastal. — **I 3.** Dante pidu 14. IX. 1921. (Dantefeier 14. IX. 1921.) R. Gutmann. Dante Alighieri. W. Schmied-Kowarzik. Dantes Weltanschauung. — **II 1.** Ettelug. kava 1922. a. I poolaastal. — **II 2.** Ettelug. kava 1922. a. II poolaastal. — **III 1.** Ettelug. kava 1923. a. I poolaastal. — **III 2.** Ettelug. kava 1923. a. II poolaastal.

C IV—VI (1929). **IV 1.** Ettelug. kava 1924. a. I poolaastal. — **IV 2.** Ettelug. kava 1924. a. II poolaastal. — **V 1.** Ettelug. kava 1925. a. I poolaastal. — **V 2.** Ettelug. kava 1925. a. II poolaastal. — **VI 1.** Ettelug. kava 1926. a. I poolaastal. — **VI 2.** Ettelug. kava 1926. a. II poolaastal.

C VII—IX (1929). **VII 1.** Ettelug. kava 1927. a. I poolaastal. — **VII 2.** Ettelug. kava 1927. a. II poolaastal. — **VIII 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1928. a. I poolaastal. — **VIII 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1928. a. II poolaastal. — **IX 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1929. a. I poolaastal. — **IX 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1929. a. II poolaastal. — **IX 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1929.

C X (1929). Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929.

C XI—XIII (1934). **XI 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1930. a. I poolaastal. — **XI 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1930. a. II poolaastal. — **XI 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis 1. dets. 1930. — **XII 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1931. a. I poolaastal. — **XII 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1931. a. II poolaastal. — **XII 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis 1. dets. 1931. — **XIII 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1932. a. I poolaastal. — **XIII 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1932. a. II poolaastal. — **XIII 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis 1. dets. 1932. — **XIII 4.** K. Schreinert. Goethes letzte Wandlung. Festrede. — **XIII 5.** R. Mark. Dotsent Theodor Korssakov †. Nekroloog.

C XIV (1932). Tartu Ülikooli ajaloo allikaid. I. Academia Gustaviana. a) Ürikuid ja dokumente. (Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat). I. Academia Gustaviana. a) Urkunden und Dokumente.) Koostanud (herausgegeben von) J. Vasar.

C XV (1932). L. Villecourt. L'Université de Tartu 1919—1932.

C XVI—XVIII (1936). **XVI 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1933. a. I poolaastal. — **XVI 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1933. a. II poolaastal. — **XVI 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis I. dets. 1933. — **XVII 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1934. a. I poolaastal. — **XVII 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1934. a. II poolaastal. — **XVII 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis I. dets. 1934. — **XVII 4.** R. Ounap. T. Ü. õigus-teaduskonna kriminalistikaõpetaja A. P. Melnikov †. — **XVII 5.** F. Puksov. Rahvusvahelise vaimse koostöötamise institutsioonid ja nende tegevus 1932—1933. — **XVIII 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1935. a. I poolaastal. — **XVIII 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1935. a. II poolaastal. — **XVIII 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis I. dets. 1935.

C XIX—XXI (1939). **XIX 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1936. a. I poolaastal. — **XIX 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1936. a. II poolaastal. — **XIX 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis I. dets. 1936. — **XIX 4.** V. Paavel. Inseneri tegevus, selle eesmärk, isärasused, alused tulevikusihid. — **XX 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1937. a. I poolaastal. — **XX 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1937. a. II poolaastal. — **XX 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis I. dets. 1937. — **XXI 1.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1938. a. I poolaastal. — **XXI 2.** Loeng. ja prakt. tööde kava 1938. a. II poolaastal. — **XXI 3.** E. V. T. Ü. isiklik koosseis I. dets. 1938. — **XXI 4.** Vakantsele Tartu Ülikooli kirurgia-õppetoolele kandideerijate teaduslike tööde arvustused. — **XXI 5.** Vak. T. Ü. farmakologia-õppetoolele kandideerijate tead. tööde arvustused. — **XXI 6.** Vak. T. Ü. õpetatud sepa kohale kandideerija tead. tööde arvustused. — **XXI 7.** Vak. T. Ü. Eesti ja naabermaade muinas-teaduse õppetoolele kandideerija tead. tööde hinnang. — **XXI 8.** T. Ü. vak. günekoloogia ja sünnitusabi professorile kandideerija tead. tööde arvustused. — **XXI 9.** T. Ü. vak. eugeenika professorile kandideerija tead. tööde arvustused. — **XXI 10.** T. Ü. vak. eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (polikliiniku) professorile kandideerijate tead. tööde arvustused. — **XXI 11.** T. Ü. vak. füsioloogia ja füsioloogilise keemia professorile kandideerija tead. tööde arvustused. — **XXI 12.** Arvustajate hinnangud ja arvamused E. V. T. Ü. majandusteaduskonna vak. panganduse ja kindlustusajanduse õppetoolele kandideerija tead. tööde ja sobivuse kohta. — **XXI 13.** T. Ü. vak. loomaarstiteaduskonna anatoomia prosektuurile kandideerija tead. tööde arvustused.

C XXII (1937). Teise Balti riikide vaimse koostöö kongressi toimetis 29. ja 30. nov. 1936 Tartus. (Actes du Deuxième Congrès Interbaltique de Coopération Intellectuelle tenu à Tartu les 29 et 30 novembre 1936.)

C XXIII (1940). Tartu Ülikooli raamatukogude ajakirjade nimestik.

TARTU ÜLIKOOI TOIMETUSED ilmuvad kolmes seerias:

A: Mathematica, physica, medica. (Mataematika-loodusteaduskonna, arstiteaduskonna, loomaarstiteaduskonna ja põllumajandusteaduskonna tööd.)

B: Humaniora. (Usuteaduskonna, filosoofiateaduskonna ja õigusteaduskonna tööd.)

C: Annales. (Aastaruanded.)

Ladu: Ülikooli Raamatukogus, Tartus.

LES PUBLICATIONS DE L'UNIVERSITÉ DE TARTU (DORPAT) se font en trois séries:

A: Mathematica, physica, medica. (Mathématiques, sciences naturelles, médecine, sciences vétérinaires, agronomie.)

B: Humaniora. (Théologie, philosophie, philologie, histoire, jurisprudence.)

C: Annales.

Dépôt: La Bibliothèque de l'Université de Tartu, Estonie.
